

МАЗМУНУ

Филология багыты

1.	Кыргыз элинин залкарлары.....	5
	Раев С.А.	
	Төлөгөн Касымбеков – түрк дүйнөсүнүн залкары.....	11
2.	Мусаев С.Ж.	
	К.Тыныстанов жана “Манас” эпосу боюнча биринчи конференция (1935-Ж.)...	13
3.	Акматалиев А.А.	
	Үркүнбү же улуттук боштондукпу?.....	25
4.	Ибраимов О.И.	
	Басмаческое сопротивление: социально-политические корни, эволюция, место в истории.....	32
5.	Ибраев Ш.И.	
	Абай поэзиясының элеуметтік парадигмасы.....	41
6.	Байгазиев С.	
	Эне тилибиз глобалдашуунун коркунучу астында. Эмне кылуу керек?.....	45
7.	Байгазиев С.	
	Төлөгөн Касымбеков: “Сынган кылыч” романынын сыры эмнеде?.....	51
8.	Ишекеев Н.И.	
	20-жылдардагы окуу китептеринин филологиялык-методикалык табияты.....	61
9.	Үкүбаева Л.Ү.	
	Төлөгөн Касымбеков сүрөткер – психолог.....	65
10.	Жамгырчиева Г.Т.	
	Т. Касымбеков – тарыхый жанрдын чебери.....	70
11.	Эшиев А. М.	
	Көкөтөйдүн ашынын варианттык өзгөчөлүгү (Шаабай Азизовдун варианты боюнча).....	73
12.	Калчекеев К.Б., Шерипбаев А., Келдибаева Р.	
	“Эр Табылды” эпосунун сюжеттик өзгөчөлүктөрү.....	78
13.	Мирзахидова М.И., Кебекова Ж., Надилбек к Бегимай.	
	Субъективдүү баалоо категориясы – түрк тилдеринде.....	114
14.	Мирзахидова М.И., Кебекова Ж.Б., Мамасидикова М.Н.	
	Прагматика изилдөө объектиси катары.....	119
15.	Айталиева Т.К.	
	Искак Раззаковдун кыргызстандын өнүгүшүнө кошкон салымы.....	123
16.	Айталиева Т.К.	
	Төлөгөн Касымбеков - кыргыз тарыхый романистикасын көрүнүктүү өкүлү.....	126
17.	Абдувалиев И.А.	
	“Кыргыз” этнониминин тарыхына кыскача сереп.....	131
18.	Альменбетова У.А.	
	«Наследие Ходжи Ахмеда Ясави и туркестан» особенности труда Ходжи Ахмеда Ясави «Дивани Хикмет» по письменным источникам.....	138
19.	Жапаралиева Н.Ж.	
	Жогорку окуу жайларда “Манас таануу” дисциплинасынын мазмуну жана компетенттүүлүккө негиздеп окутуу.....	142
20.	Жолдошова К.Ж.	
	Түрк элдеринин фольклорундагы эпикалык жалпылыктар тууралуу (кыргыз	

	жана алтай эпосторунун мисалында).....	147
21.	Исмаилова З. Мырзабаева Н.Д. Эгемендүүлүк жылдарындагы кыргыз кеп маданияты.....	153
22.	Кулалиева К.О. Кенже эпостордун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчтөрүнүн мааниси жана түзүлүш өзгөчөлүгү.....	157
23.	Момуналиев К.С. Тилдин коомдук кызматы, табияты жана келип чыгышы.....	167
24.	Оморов А.О. Кыргыз тилинин тарыхын өз ичине камтыган “Дивандагы” дидактикалык чыгармалар.....	170
25.	Авазов Э.А. Т.Касымбековдун “Келкел” романында Анжиян көтөрүлүшүнүн чагылдырылышы.....	176
26.	Сайранбаева Ы.И. Орто кылымда кыргыз тилинин лексикалык коруна кабыл алынган сөздөр.....	183

Физика-математикалык жана техникалык багыттар

27.	Абдыманап уулу Айбек, Дуйшобай кызы Жаркынай, Эргеш уулу Салижан. Тармактардын администрациялык милдеттерин чечүү үчүн автоматташтырылган жумуш орду.....	189
28.	Алибаев Н.А., Омаралиева Г.А., Абдумиталип у Кубатбек. Тестирование на платформе Kahoot как способ проверки знаний группы.....	194
29.	Рыскулов И.Р., Акбарбек уулу Сагынбек, Алманбетов А.А. Применение метода возмущений в теории оптики.....	200
30.	Шакиров К.К., Акматов А.А., Замирбек к Наргиза. Козголуу усулдарынын оптикадагы колдонулуштары.....	207
31.	Юлдашева С.А. Шамшиев О. Проблемы безопасности дорожного движения в южном регионе Кыргызстана..	212
32.	Токторалиев Б., Досбаев А., Мырзаканова Р. Превентивные мероприятия направленные на предотвращение снежных лавина и уменьшение их характеристик.....	217
33.	Досбаев А. Ж., Султаналиева К., Мамадалиева З. Использование растения каперса в целях защиты от пожаров и оползней на склонах юге страны.....	220

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ЗАЛКАРЛАРЫ

Кыргыз адабияты, илими, маданиятнынын төл башчыларынан болгон Касым Тыныстанов, Кусейин Карасаев, Төлөгөн Касымбековдордун өмүр жолу, чыгармачылык ишмердүүлүгү кайталангыс. Көп кырдуу таланттын ээси Касым Тыныстановдун 1914-жылы Каракол шаарындагы жергиликтүү орус мектебинде окуп, орус тили, арифметика, тарых, география предметтерин мыкты өздөштүргөнүнүн өзү эле келечекте кыргыз элинин жүгүн көтөрүп, алгачкы кыргыз интеллигенциясынын түптөлүшүнө өз салымын кошоорунан кабар берет. Ал балакат кезинен (1920-жылы) “Жаңы өрүс” гезитинде бөлүм башчы, Ташкентте чыкчу “Ак Жол” гезитинде, “Жас кайрат”, “Сана” журналдарында күчүн сынап, туркистан АССРинин агартуу комиссариатынын кыргыз илимий комиссиясынын мүчөлүгүнө өтүп, 1924-жылы Ташкенттеги агартуу институту бүтүргөн. Анын “Окуу китеби”, “Чоңдор үчүн алиппе”, “Эне тил”, “Кыргыз тилинин морфологиясы”, “Кыргыз тилинин синтаксиси” эмгектери илимий-педагогикалык окуу китептеринин классигине айланды. К.Тыныстанов кыргыз илиминдеги алгачкы кызыл профессору болгон. Ал Саякбайдан Манастын үч бөлүгүн жазып алган алгачкы фольклор жыйноочу.

Ал эми Кусейин Карасаев кыргыз элинин энциклопедиясы. Ал 1914-жылы Караколдогу Тузем мектебинен билим алып, уйгур, татар, кытай тилдерин мыкты өздөштүргөн. Ленинграддагы Чыгыш интститунда окуп, бурят, монгол, казак, араб, фарс, немец тилдерин окуп өздөштүрүп, кыргыз тилинде сабак берген. Карасаев Касым Тыныстанов экөө алфавит түзүү максатында “Сабат ачкыч” аттуу китеп жазып, Ишенаалы Арабаев менен бирдикте чоңдор үчүн “Жаңылык” алиппесин түзүшкөн. Анын “Кыргыз-орусча сөздүгү” “Накыл сөздөр” “Кабус-наме” “Карасай сөздүк”, “Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү”, “Миң түркүн суроого миң түркүн жооп” сыяктуу кайталангыс эмгектери элдин сүймөнчүлүгүнө ээ болду. Кара сөздүн чебери Төлөгөн Касымбеков-Түрк дүйнөсүнүн күзгүсү катары дүйнөгө таанылды. Ал “Сынган кылыч”, “Кел-кел”, “Чапкын”, “Баскын”, “Кыргын” романдары аркылуу психолог-романист катары кыргыз прозасын жогорку деңгээлге көтөрдү. Андыктан, кыргыз элинин залкарлары Касым Тыныстанов, Кусейин Карасаев, Төлөгөн Касымбековдордун кыргыз эли үчүн жасаган эмгектери баа жеткис. Бекмамат Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин Жарчысынын 2021-жылдын октябрь айындагы №3-саны кыргыз элинин залкарлары Касым Тыныстанов, Кусейин Карасаев, Төлөгөн Касымбековдордун бейнесине арналды.

К.Ж.Усенов.

**Б.Осмонов атындагы ЖАМУнун ректору,
техника илимдеринин доктору, профессор,
илим жана техника жаатындагы мамлекеттик
сыйлыктын ээси.**

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ

Касым Тыныстанов 1901-жылы 10-сентябрда Ысык-Көл облусундагы Чырпыкты айылында дыйкандын үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө келген.

Билими: Тилчини атасы Тыныстан сегизге чыкканда айылдагы молдодон билим алууга жөнөтөт. Диний мектепте үч жыл арабча тамга тааныган соң Касым Тыныстанов Сазановка айылында башталгыч мектепте окуп баштаган. Бирок болочоктогу илимпоз үчүн айыл жергесиндеги жөнөкөй мектептер берген билим жетишсиз эле. Мындан улам 1914-жылы өз мезгилинин эң алдыңкы окуу жайларынын бири болгон Каракол шаарындагы жергиликтүү орус мектебине кабыл алынат. Бул жерде орус тили, география, арифметика жана тарыхтан сабак алган.

1916-жылы эл менен кошо Тыныстанов да Үркүндүн запкысын тартып, ата-энеси менен Кытайга качкан.

Бөтөн жерде жергиликтүү байларга жалданып иштеп, эки жыл жүргөн соң 1918-жылы өз мекенине кайтып келишет. Тыныстанов билим алууну улантууну каалагандыктан Ысык-Көлдүн Тепке айылындагы таякелеринин жанында калат. Бирок бул жердеги окууга ичи чыкпай, Ташкенттеги Агартуу институтунун даярдоо бөлүмүндө окуган.

Эмгек жолу:

Тыныстановдун илимий ишмердиги жогорку окуу жайда окуп жүргөн кезинде эле башталган. 1920-жылы казак тилинде чыккан "Жаңа Өрис" гезитине бөлүм башчы болуп дайындалат. Бирок бул кызматта бир жыл турган соң катуу ооруп, кичи мекени Караколго жөнөөгө аргасыз болгон. Кичи мекенинде жөн отурбай драматург катары талантын сынап, Кыргызстандагы алгачкы театр труппасын түзгөн. Дартынан айыккан соң окуусун улантуу үчүн кайрадан Ташкентке сапар алып, ал жерде "Ак-Жол" гезитинде, "Жас Кайрат", "Сана" журналдарында иштеген. Аталган басылмаларда кыргыз тилиндеги материалдарды уюштуруп, алардын басмага берилүүсүнө жооптуу болгон. Ошол эле маалда Түркстан АССРинин Агартуу комиссариатындагы Кыргыз илимий комиссиясынын мүчөлүгүнө кабыл алынып, институтту 1924-жылы бүтүргөн.

Тыныстанов 1925-жылы 24 жашында Кыргыз автономиялуу облусундагы Академиялык борбордун кыргыз бөлүмүнүн катчылыгына дайындалган. Кийин Кыргыз педагогикалык институтунда мугалим болуп иштеп, студенттерге сабак берип жүрүп 1932-жылы доценттик, 1936-жылы профессорлук наамын алган. Өлкөдөгү мугалимдердин санынын өсүүсүнө анын салымы көп. Тыныстанов азыркы кыргыз орфографиясынын негизги принциптерин иштеп чыгып, окуу китептерин, алгачкы грамматикасын жана тил илими боюнча кыргызча терминологияны түзгөн. Кыргыз тилин алгач араб алфавитине, андан соң латынчага жана акыркы болуп орус тамгаларына ылайыкташтырууга алгачкылардан болуп үндөгөн.

Эмгектери:

Ал - "Окуу китеби", андан соң "Чоңдор үчүн алиппе", "Эне тил", "Социалдык-экономикалык сөздүк", "Кыргыз тилинин морфологиясы" жана "Кыргыз тилинин синтаксиси" аттуу эмгектердин автору.

Тыныстанов көп өмүрүн мамлекеттик жана илимий иштерге сарптаган. Бирок адабият үчүн да кошкон салымы зор. Ал 1922-жылы "Ала-Тоо" аттуу ыры жарык көргөн. Ошондой эле "Мариям менен көл боюнда" чыгармасы да бар. Анын "Касым ырларынын жыйнагы" 1925-

жылы Москвада басылган. Жеке чыгармачылык менен гана чектелип калбай, кыргыз элине таандык оозеки эмгектерди, "Манас" эпосун жыйноого зор көңүл бөлүп, бул жаатта бир нече көлөмдүү илимий макалаларды жазган. Улуу манасчы Саякбай Каралаевдин айтуусундагы "Манас" үчилтигин толук жазып алуунун демилгечиси болгон. Ага кошумча, Тыныстанов тунгуч көркөм котормочу катары да белгилүү. Ал орус жазуучусу Иван Крыловдун тамсилдерин жана Коммунисттик партиянын гимни "Интернационалды" биринчилерден болуп кыргызчага которгон. Ошондой эле орус революциячыл ырларын "Өзгөрүштүн ырлары" деген ат менен которуп, китеп кылып чыгарган.

Касым Тыныстанов жаш кезинде кургак учук менен ооруп, айыккандан кийин ага "эл душманы" деген жалаа жабылат. Буга ошол кездери театрда коюлуп жаткан Тыныстановго таандык "Академиялык кечелер" спектакли негиз болот. 1933-жылдын башында жазуучу Аалы Токомбаев "Кызыл Кыргызстан" гезитине "Академиялык кече тууралуу" жана "Академиялык кеченин тыянагы" деген эки макала жазат. Анда Тыныстановго карата катуу сын айтылып, улутчулдукка, панисламчыл, пантүркчүл идеяларына сугарылган, эски заманды, бай-манаптарды мактаган деген айыптар тагылат. Ошондой эле жаш кезинде "алаш ордочулар" (1917-20-жылдардагы Казакстан менен түндүк Кыргызстандагы саясий кыймыл) менен санаалаш болуп, алардын пикирлерин колдогон деген күнөө да коюлган.

Тыныстанов 1938-жылы 5-ноябрда СССР Жогорку Аскер сотунун жабык жыйынында күнөөлүү деп табылып, атууга чечим чыгарылат. Өкүм эки күндөн кийин, 7-ноябрда, аткарылган.

Үй-бүлөсү

Касым Тыныстанов менен жубайы Турдубүбү эки уул, эки кызды тарбиялашкан. Алар балдарына Теңдик, Эркиндик, кыздарына Бирдик, Кишимжан аттуу ысымдарды берген.

Жубайлардын тун уулу Теңдик туугандарынын эскерүүсүнө караганда, атасын тарткан өткүр, зээндүү бала болгон. Ал Улуу Ата Мекендик согуш башталганда кан майданга аттанып, ал жактан башына ок тийип, жарадар болуп келет. Ага карабай дарыгер болууну самап, медициналык окуу жайга тапшырат. Бирок дарт коё бербей, 1947-жылы энесинин колунда кыйналып жатып каза табат. Агасынын жетпей калган кыялын экинчи уулу Эркиндик орундатат. Ал хирургия бөлүмүн аяктап, бир нече райондук ооруканаларда башкы дарыгер болуп иштеп, медицина илимдеринин кандидаты, доцент наамдарын алган.

КУСЕИН КАРАСАЕВ

Кусеин Карасаев Ысык-Көл облусунун Түп районундагы Кара-Секи (азыркы Токтоян) айылында 1901-жылы 5-январда туулган.

Билими:

Карасаев кичинесинен чоң ата, чоң энесинин колунда өсүп, кийин өз атасы менен энесинин колуна келген. Жакындары аны он жашында молдого берип, 1914-жылы Караколдогу тузем мектебинде окуган. Эки жылдан кийин Кытайга качып, калмактын балдары менен кой кайтарып курсагын тойгузуп жүрүп, калмакчаны үйрөнүп алган. Бөтөн жерде беш жылдай күн көрүп, уйгур, татар тилдерин үйрөнүп, кичине кытайча сүйлөп калган.

Ал Ташкенттеги казак-кыргыз агартуу институтунан билим алып, казак тилин да өздөштүргөн.

Ленинград шаарындагы Чыгыш институтуна тапшырып, ал жактан бурят, монгол, араб, фарс, немец тилдерин үйрөнүп, кыргыз тилинен да сабак берген.

Эмгек жолу

Карасаев Кытайдан кичи мекенине 20 жашында кайтып келген. Келери менен айылдык кеңеште катчы, революциялык комитеттин башчысы болуп иштеген. Ал "Эркин-Тоо" гезитинин чыгаруу тобунда жигердүү иштеп, макалалардын орфографиясын текшерген. Редакция Пишпек шаарына көчүп кеткенде студент жигит атайын кабарчы болуп окуусун улантып, ал жактагы кыргыз балдар, кыздарга сабак берген. Ошондой эле Бүткүл союздук коммунисттик партиянын борбордук комитетинин Орто Азия бюросунда котормочулар жана рецензенттер тобунун мүчөсү болууга жетишкен.

Карасаев замандашы Касым Тыныстанов менен жаңы алфавитке өтүү аракетин көрүп "Сабат ачкыч" деген китепчесин чыгарып, мугалимдерге курстады уюштуруп, аларга латын тамгасын үйрөткөн. Ал эми Ишеналы Арабаев экөө чоңдор үчүн "Жаңылык" деген алиппе окуу китебин жазган. Ал эмгек кыргыз элинин 65 пайызынын кат-сабатын жойгон.

Фрунзедеги Тил жана адабият институтуна кирип, ал жылдары адабият жыйноо боюнча инструкция жазып, элден сураштырып жүрүп Ысык-Көлдөн айтылуу манасчы Саякбай Каралаевди таап, борбор калаага алып келген. Андан соң окумуштуу, илимпоздор менен тааныштырып, аларды манасчынын сынынан өткөргөн жайы бар.

Тоголок Молдону Нарындан чакыртып келип чыгармаларын академиянын фондуна алдырган.

1931 — Кыргыз маданий курулуш илимий институтунда улук илимий кызматкер, эки жылдай Жалал-Абад педагогикалык техникумунда мугалим болуп эмгектенген. 1933-жылы "Туран" партиясынын мүчөсү деген жалаа менен камалып, үч айдан кийин боштондукка чыккан. Бирок үч жылдай куугунтукталып 1936-жылы гана орус-кыргыз сөздүгүн даярдоо үчүн Москвага чакыртылат. Бир жылдан соң ал иштер кайра токтоп калып, бөтөн жерде ишсиз калган.

1938 — кайра сөздүк түзүү иши уланып, СССР эл комиссарлар советинин "Бюллетенинин" редактору болуп иштеген. Согуш башталганга чейин Карасаев менен Константин Юдахин Москвада орус-кыргыз сөздүгүнүн үстүнөн күнү-түнү иштеп, бир топ бөлүгүн бүтүп калышкан. Германия Советтер Союзуна кол салганда Карасаев Аскер комиссариатына барат, бирок аны фронтко албай коюшкан.

1944 — "Кыргызча-орусча сөздүгү" жарыкка чыгып, Карасаевге мамлекет тарабынан сыйлык берилип, ошол эле жылы кандидаттык диссертациясын Алматыда жактайт. Кийинки жылдары жогорку окуу жайларда сабак өтүп, шакирттерди тарбиялап өзүн билим берүүгө арнаган. Ошол учурда изилдөөчү окуу куралдарын жазып, окуучулар үчүн морфологиялык, орфографиялык сөздүктөрдү жарыкка чыгарган. Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин түрдүү сыйлык, наамдарына татыган. 1950-жылы эл душманы делип партиядан чыгарылып, жумуштан айдалган.

Эмгектери:

Биринчи даражадагы "Манас" орденинин кавалери 30 томдон ашык илимий эмгектердин, 20 басма табактай макалалардын автору. Анын 60 миң сөздү өзүнө камтыган "Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү", "Орусча-кыргызча", "Кыргызча-орусча" сөздүгү, "Накыл сөздөр", "Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү", "Камус наама" аттуу китептери эл арасында "Карасай сөздүк" деп аталып келет. Мисалы, "Камус наамага" араб, фарс, монгол, калмак, кытай, дунган, уйгур, орус тилдеринен кыргыз тилине кошулган 5000ден ашык сөздүн, терминдин, жер-суу жана адам аттарын, макал-лакаптарды чечмелегенин жазган. Ошондой эле Максим Горькийдин "В людях", "Жизнь ненужного человека", Александр Радищевдин "Петербургдан Москвага саякат", Джонни Родаринин "Чипполино", Леон Кручковскийдин, Рабиндранат Тагордун чыгармаларын, кытай эл жомокторун которгон.

Наамдары:

Тилчи, лексиколог, лексикограф Карасаев филология илимдеринин кандидаты, профессор, КР илимине эмгек сиңирген ишмер, I даражадагы "Манас" орденинин кавалери, Эмгек Кызыл Туу орденинин ээси, Касым Тыныстанов атындагы мамлекеттик сыйлыктын лауреаты.

Тилчи 16 түрк тилинде жана араб, фарс, немисче эркин сүйлөгөн. 29 жашында кыргыз стенографиясынын негиздөөчүсү Айша Карасаевага (Түмөнбаева) үйлөнүп, жашоодогу оор күндөрдү бирге басып өтүшкөн. Жубайлар үч кызды татыктуу тарбиялап чоңойткон. Улуусу Людмила чейрек кылымдан ашык физикадан сабак берип иштесе, Галина химия илимдеринин кандидаты болгонго жетишкен. Ал эми кичүү кызы Алтынай медицина илимдеринин доктору, эл аралык деңгээлдеги окумуштуу.

Залкар инсан өмүрүнүн акыркы жылдарына чейин илим, чыгармачылык менен алектенип жүрүп 97 жашында көз жумуп, сөөгү Каракол шаарына коюлган.

ТӨЛӨГӨН КАСЫМБЕКОВ

Жазуучу Төлөгөн Касымбеков Аксы районундагы Ак-Жол кыштагында 1931-жылы 15-январда туулган. Орто мектепти бүтүп, эки жыл баштапкы мектептерде мугалим, Кичи-Ак-Жол айылдык советинин жооптуу катчысы болуп иштеген.

Касымбеков Кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетин 1957-жылы бүтүрүп, Кыргызокуупедмамбастын балдар адабияты боюнча редакциясынын редактору, 1960-1973-жж. "Ала-Тоо" журналында бөлүм башчы, жооптуу катчы, башкы редактор, 1973-жылы Кыргыз ССР Министрлер Советинин басма, полиграфия жана китеп соода боюнча мамлекеттик комитетинде башкы редактор, 1974-1981-жж. Кыргызстан

жазуучулар союзунда адабий консультант, 1987-жылы ВААПтын Кыргызстандагы бөлүмүнүн башчысы болуп иштейт.

Т.Касымбековдун "Кичинекей жылкычы" деген чыгармасы 1952-жылы "Советтик Кыргызстан" журналына (кийинки "Ала-Тоо") басылган.

"Адам болгум келет" повести 1965-жылы "Советский писатель" басмасынан орус тилинде басылган. "Сынган кылыч" тарыхый романы орус тилине которулуп, андан кийин Советтер Союзунун бардык элинин тилине которулган. 1980-жылы "Прогресс" басмасы бул романды англис тилинде чыгарган. Башка чыгармаларынын арасында Кыргызстандын тарыхын XIX кылымдын ортосунан баштап XX кылымдын башына чейин баяндаган "Келкел", "Чапкын", "Баскын", "Кыргын" деген романдарын атаса болот.

Белгилүү жазуучу 1959-жылдан тартып СССР Жазуучулар союзунун мүчөсү болгон. 1986-жылы "Кыргыз эл жазуучусу" наамын алган.

1990-1994-жж. Кыргыз Республикасынын Эл депутаты, тил, маданият жана билим боюнча, улуттар аралык парламенттик комиссиянын жетекчиси жана эркин Кыргызстан Жазуучулар союзунун башчысы болгон.

"Сынган кылычты" жазууда Төлөгөн Касымбеков зор чыгармачылык түйшүк тартып, изденип, бараткан багытынан бирде табылга таап, бирде тайып адаша калып, канча жолу көздөгөн нокотун алып, канча жолу жаза сермеп, өзү менен өзү тереңдеп күрөшүп, өзүн өзү сындан өткөргөнү, ар утуштан энчилеген артыкча руханий асылдануу ырахаттары жекече жан дүйнөсүндө болгондур. Роман басылып чыгууда татаал тосмолорго туш келген.

Жазуучунун "Келкели" жарыяланганга чейин аябай көргүлүктү көрсө, "Сынган кылыч" окурмандардын колуна тийгенден кийин андан татаал тагдыр күтө баштады (экөөнүн тең жолу оор болгон). Биринчи китеби да (1966), экинчи китеби да (1971) көркөм сөз ышкыбоздору тарабынан абдан жылуу кабыл алынып, калайыктын калың катмарына тез тарап, ага делген кызыгуу жанбай уланып, Шералы, Абил сыяктуу каармандары ылакап атка көчүп, кыргыз арасында өзүнчө эле бир элдик чыгармага айланып кетти. Кыргызча да, орусча да кайра-кайра басылып, башка тилдерде эркин сүйлөп, ал эмес, англисчеге да жетти. Жалпы союздук окурмандар менен адабиятчы-сынчылар В. Озеров, В. Щербина, В. Оцковский, С. Плеханов, Л. Лебедевдин көңүлүн өзүнө буруп алууга жарады.

"Сынган кылыч" 60-жылдардын экинчи жарымы менен 70-жылдардын башында кандай кызыгуу туудуруп окулса, азыр да ошондой эле ыкылас жандырып окулуп жатат. Ага ышкы артуу эртең да басаңдабайт, нары улана берет, өзүнчө маанилүү себептери бар, учурунда чечмеленет. Бул маселенин бир жагы. Ушул эле убакыт, ушул эле көркөм процесстер аралыгында "Сынган кылыч" эки жолу тагдыры "саясий кылычтардын" мизине коюлуп, эки жолу катуу чабуулга кабылып, эки жолу кайра ордуна келди.

Биринчи чабуул бир сынчынын атынан тарыхый романдарга карата Борбордук Комитетке жазылган арыз боюнча жазуучулар Союзунда уюштурулган талкууда (1971-ж, апрель) атайын максатты көздөгөн айрым адабиятчылар тобу тарабынан башталган. Алардын далбасасы кантип да болсо романды чаап түшүүдө турган. Ошол талкуунун чарпыты "Вопросы литературы" журналына жеткен. "Сынган кылычты" жактаган жалпы окурмандар каршылык көрсөтүшкөн. Арадан он жылдай убакыт өтүп, роман көп тилдерге таралып калган маалда экинчи жолу эң эле күчтүү, эң эле коркунучтуу чабуулду КПССтин Борбордук Комитетинен болгон жабык көрсөтмө боюнча Кыргызстан КП БК өзү баштап чыкты. Пленумда сыналгандан кийин (1983) "Сынган кылычка" Кыргызстанда төрт тарабын кыбыла кылып турчу ачык жолдор жабылып калды. Союздун башка элине тарашын "Советская культура" газетасынын бетинен бир көрүнүп коюшу менен ("Партийная забота о художественной культуре", 26-май, 1984-ж.) кан буугандай тык токтотуп салды. Жалпы совет калкы менен руханий дүйнөнү түзүүчүлөрдүн зор бактысы бар экен, Апрель жел аргысы алардын өз табигый жасатын караңгылап тосуп көрсөтүп, демин кысылтып келаткан бүкшүгөн жөө туманды тарката учуруп таштап, нагыз акыйкатты шаңкайта ачытып, дырдай бойдон алдыга алып чыгып берди. Ошол көмүскөдө басылып бараткан көп өкүнүчтүү тагдырлар сорулуп турган иримге чындап тартыла баштаган Касымбековдун "Сынган кылычына" да азаттык таңы атып, ардактаган окурмандарын эркин аралоого кайрадан жол ачылган.

Сыйлыктары. Адабиятка сиңирген эмгеги үчүн В.И.Лениндин туулган күнүнүн 100 жылдыгынын урматына "Каарман эмгеги үчүн" медалы, Кыргыз ССР Жогорку Советинин Ардак грамотасы менен сыйланган. 2005-жылы Мамлекеттик тилди өнүктүрүүгө кошкон салымы үчүн "Кыргыз тили" төш белгиси, "Даңк" медалы, 2001-жылы I даражадагы "Манас" ордени менен сыйланган. 2006-жылы КРдин Мамлекеттик Токтогул сыйлыгынын лауреаты болуп, 2006-жылы "Кыргыз Эл Баатыры" наамы ыйгарылып, "Ак шумкар" менен белгиленген. Ал эми 1998-жылы "Руханият" эл аралык ассоциациясынын сыйлыгы берилген.

Кыргыз эл жазуучусу Төлөгөн Касымбеков 2011-жылы 17-июнда 80 жашында дүйнөдөн кайтты.

УДК 82-1/-9

ТӨЛӨГӨН КАСЫМБЕКОВ – ТҮРК ДҮЙНӨСҮНҮН ЗАЛКАРЫ

*Раев Султан, Түрк тилдүү мамлекеттердин
кызматташтыгы боюнча Кеңештин
Генералдык Катчысынын орун басары (Түркия)
Кыргыз эл жазуучусу, Токтогул атындагы
мамлекеттик
Сыйлыктын лауреаты.*

Төлөгөн Касымбековдун чыгармачылыгы акыркы кезде өтө зор кызыгууну туудурууда. Анын романдары дээрлик түрк тилдерине которулуп, кыргыз улут адабиятынын арышын да, арымын да, айдыңын да кеңейтти. Жалпы эле Борбор Азия чөлкөмүндө жазылган тарыхый чыгармалардын фонунда Касымбековдун “Сынган кылыч” романы тарыхый-эпопеялык чыгарма катары бааланып келет.

Анткени, 19-кылымдын аягындагы, 20 кылымдын башындагы эң контрасттуу, ошону менен бирге эле конфликтиүү, ал гана эмес бу чөлкөмдүн ар кандай коллизияларын понарамдуу чагылдырып берген чыгарма бирин-экин эле. Коконд хандыгы бул мезгилде өзгөчө геосаясий кырдаалдын кырды-бычагына туштугуп турганда, ошону менен бирге эле бул мезгилдеги локалдык окуялар чыңалып, Борбор Азиянын очогу болгон бул Ордонун татаал картинасын чагылдыруу бир кыйла тарыхый даректүү окуяларды көрсөткөн.

Арийне, Төлөгөн Касымбековдун этаптуу чыгармасы катары “Сынган кылыч” романы бүткүл тарыхый чен-өлчөмдүн чындыгын чагылдыруудагы өзгөчө адабий милдетти жана парзды аткарып келет.

Тарыхы роман жанрында Төлөгөн Касымбеков классик жазуучу катары алдына эч кимди салбады. Анын романы курч конфликти, татаал психологиясы, улуттук өзгөчөлүктү терең чагылдыруу менен ошол мезгилдин реалдуулугун, татаалдыгын көрсөткөн. Туш тараптан ар кайсы душмандар менен күчтөрдүн курчоосунда калган бул Орто Азия чөлкөмүнүн башкы чебине айланган бул аймак көптөгөн кызыкчылыктар менен таасир этүүлөрдүн капшабына кабылды.

Төлөгөн Касымбеков бул кырдаалды реалдуу картиналардын негизинде айтып берүү менен терең тарыхый даректерге таянган, ошону менен бирге бул доордун психологиясын, жашоосун, үрп-адатын, бийлик ирархиясынын ортосундагы каттуу тирешти, ички интриганы, карама-каршылыкты, өз бийилигинин чокусуна жетип, терен башкаруу кризисинде калган, ошол эле учурда бир тараптан ак падышанын, экинчи тараптан англичандардын таасиринде калып, буйдалактап турган Коконд хандыгынын урунттуу драмасы чагылдырган.

Албетте, Төлөгөн Касымбеков мастер, колориттүү жазуучу, ошону бирге эле ар бир деталды, кыпындай окуяны романдын табиятына баш ийдирип тарыхый драманы жарата алда. Кыргыз элин башкарган зыялуу адамдардын акылмандыгы менен кошо ач көздүгүн, бири-бирине болгон ичтен былгып келген карма-каршылыгын сүрөттөдө Төлөгөн Касымбеков бийик чеберчиликти көрсөткөн.

Төлөгөн Касымбековдун бу тарыхый романы совет доорунда бир топ идеологиялык кысымдын алдында калып, цензорлордун кылдат текшерүүсүнүн азабын тартты. Жазуучу кайсы бир жылдары куугунтукталып, ага адабий чыгармачылыкта чектөө киргизилгенин жалпы эле адабиятчылар билээр. Бирок, ошого карбастан жазуучунун эрки, өз принциптерине бекем болгон, бекем турган позициясы сезилип турду.

Албетте, кеп бул мааниде эмес. Ушундай таланттуу жазуучу Төлөгөн Касымбековдун чыгармалары боордош түрк тилдеринде кандай жетип жатат, бу багытта кандай маселер бар экендигин айтып коюу биздин милдет. Ырас, ар бир жазуучу өз тилинде

сууда сүзгөн балыктай ээн-эркин сезет өзүн. Касымбеков Айтматовдон кийин эле чет тилдерге көп которулган жазуучуларыбыздын бири. Айрыкча, түрк тилдерине.

Акыйкаттык үчүн айтуу керек Төлөгөн Касымбековдун көпчүлүк романдары өзбек тилине мыкты которулган, алар аны оригиналга тете которулган чыгарма катары баалап келет. Бул жерде Кыргызстанда төрөлүп, жашап, өскөн Турсунбай Адашбаевдин эмгегин өзгөчө баалоо керек.

Эми суроо туулат?..

Касымбековдун чыгармалары казак, туркмөн, түрк, азери тилдерине кандай которулду?

Котормо денгээли кандай?

Бул багыттан алып караганда бир топ проблемалар бар. Айрыма анын урунттуу чыгармалары бу тилдерге орус тилинен которулгандыгы да айдан-ачык. Кептин баары ушунда болуп жатат. Касымбековдун атактуу “Сынган кылычы” жана башка чыгармалары совет мезгилинде эле орус тилине ортозаар деңгээлде которулган, анын чыгармалары улут адабиятындагыдай бийик деңгээлге жете албады.

Анын башкы себеби, котормо, котормонун сапаты, көркөм туундулугу. Мына ушул тейден алып караганда, Касымбековдун көптөгөн чыгармалары башка тилдерге которгондо бир кыйла “запкы” жеп калгандыгы байкалат. Төлөгөн Касымбеков бу тилдерде чыныгы кыргыз адабиятынын классиги катары көрүнө албады. Мыкты чыгармалар ортозаар котормолордун курмандыгына айланып кетти.

Азери, Туркмөн, казак тилдериндеги котормолору бир кыйла эле оригиналдан алыстап, чебеп жазуучунун бүткүл палитрасын толук кандуу бере албады, аны масштабтуу көрсөтө албады.

Албетте, котормонун ролу чоң. Айтматовду дүйнөгө Айтматов катары тааныткан анын жогорку деңгээлдеги котормолору. Бул абгыттан алып карганда, Касымбеков кай бир өзүнүн жазуучулук параметрлери жагынан Айтматов менен тең ата боло алган көп кырдуу жактары, адабия мыкты табылгалары, сөз чеберчилигинин “бийик пилотагы” менен ачыктан-ачык айрымалана тургандыгын да айтып коюу абзел. Бирок, ал локалдуу адабияттын мыкты өкүлү бойдон кала бергендиги да ачуу чындык.

Түрк дүйнөсүндөгү эң улуу тилдердин бири – түрк тили. Төлөгөн Касымбековдун Туркияда бир нече романдары которулду, жарык көрдү. Төлөгөн Касымбековдун чыгармачылыгына туркияда кызыгуу зор экендиги талашсыз.

Бирок, ал адабий изилдөөлөрдө макталганы менен, көркөм котормодо ошол деңгээлге жете албагандыгы өкүндүрөт. Анын негизги кедергиси, түрк тилине болгон котормолордун төмөн деңгээли, ортосаарлыгы. Албетте, мыкты адабият – башка тилге барарда өзүнүн мыктылыгы менен барыш керек. Анын бир гана шартты- мыкты котормо.

Мен айтаар элем, ар бир мамлекет, ошонун ичинде Кыргызстан да, өзүнүн көркөм дүйнөдөгү мыкты чыгармаларын, жазуучуларын чет эл окурмандарына популяризациялап, ага кызыкпаса эч бир улут адабияты дүйнөлүк же эл аралык аренага чыга албайт. Бул албетте, мамлекеттик саясаттын да көз жаздымында эбак калган көрүнүш.

Акыркы 30 жылда мамлекеттик протекцияга алынып которулган бир да көркөм чыгарманы айта албайбыз. Бул реалдуулук. Ошондуктан, көркөм котормо саясатын биз систмалуу жүргүзүшүбүз керек. Башка тилдерди билген, мыкты жаш котормо адисттерин даярдоону да келечектин ой-максаты катары карашыбыз керек.

Төлөгөн Касымбековдун руханий мурастары ал келечектин мурасына айланышы зарыл. Келечекти Касымбековдун адабиятысыз элестетүүгө таптакыр болбой тургандыгын түшүнүүнүн мезгили келди. Төлөгөн Касымбековдун чыгармалары кыргыз тарыхынын өбөс-өчпөс энциклопедиясы.

* * *

УДК 82.131

К. ТЫНЫСТАНОВ ЖАНА “МАНАС” ЭПОСУ БОЮНЧА БИРИНЧИ
КОНФЕРЕНЦИЯ (1935-Ж.)

*Мусаев С.Ж.,
КРнын Президентине караштуу
Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча
улуттук комиссиянын төрагасы, академик*

Баарыбыз жакшы билебиз, “Манас” – кыргыз элинин тилин, жашоо тагдырын, тарыхын, маданиятын, нарк-насилин, дүйнө таанымын көрсөткөн энциклопедия. Чыңгыз Айтматовдун сөзү менен айтканда, “рухубузду туу чокусу”. Окуялары терең жана кенен чагылдырылган мындай понарамалуу элдик оозеки чыгармаларга карата болгон илимий, саясий, таптык көзкараш ар түрдүү, ар кыл болушу СССР сыяктуу саясатташкан, таптык идеологиялык туманга чулганган өлкө үчүн табигый көрүнүш болчу. Ошондуктан түрк элдеринин “Алпамыш” (өзб.), “Коркут ата” (азерб.), “Едиге” (казах.) сыяктуу бир топ чыгармаларына элдик эпостордон эмес деген тамга басылып, окуп үйрөөнүүгө тыйуу салынган эле.

Элдик оозеки чыгармаларга, өзгөчө эпосторго элдик эмес, алар буржуазиялык-улутчулдук, эскини эңсеген деген тамга басууга аракет жасоо СССР мамлекети менен кошо жаралган, кошо келаткан көрүнүш. Анткени Совет мамлекети түзүлгөндө эле саясатташкан, идеологиялык чүмбөткө чулганган таптык мамлекет катары жаралып, көркөм дөөлөттөрдү идеологиялык саясаттын алкагында кармоого аракеттенген. Коммунизмге бараткан жолдо улуттар өзара жакындашып, жакындашуу аркылуу ортолордогу тосмолор жоюлуп, бул аркылуу гүлдөп, анын натыйжасында “совет эли” деген аталышы бар эл жаралат деген вульгардык идеология үстөмдүк кылып келген. Баардык иш ушуга багындырылып, ушул алкакта жүргүзүлгөн. Мындай шартта улуттук, маданий, рухий, “Манас” баш болгон көркөм дөөлөттөр, улуттук тил, улуттук жазма, улуттук тарых, улуттук адабият жапа чегээри, идеологиялык кысымга туштуугаары белгилүү. Тил, алфавит, жазма жөнүндө кийинчерек сөз кылабыз, азыр “Манасты” 1935-жылы жана 1952-жылы өткөн конференцияларда талкуулоого жана “Манастын” кийинки тагдырына байланышкан маселелерге гана токтолобуз...

1924-жылы июнь айында Ташкенттеги Казак-Кыргыз элагартуу институтун бүтүргөн К.Тыныстанов Кара Кыргыз Илим комиссиясынын чечими менен Караколго педагогикалык курска мугалимдерди даярдоо, кайра даярдоо үчүн жөнөтүлөт. Ошол жерден партияга өтөт. Ошол эле жылдын декабрында кайра Ташкентке чакырылат да, 1924-жылдын 20-декабрында Кара Кыргыз автономиялык обласынын эл агартуу бөлүмүнүн алдында облревкомдун чечими менен түзүлгөн Академиялык борбордун төрагасынын (И.Арабаев) орун басарлыгына бекитилет. Бирок 1925-жылдын 23-августунда “отузчулар ишине” байланыштуу И.Арабаев иштен бошотулат да, К.Тыныстанов Академборбордун төрагалыгына дайындалат. Академборбор түзүлгөндөн баштап элдик оозеки чыгармачылыкты жыйноо, ал үчүн экспедицияларды уйуштуруу, өзгөчө “Манас” эпосуна байланышкан иштерди жөнгө салуу, жолго койуу И.Арабаев, К.Тыныстанов тарабынан жигердүү колго алына баштайт. Ушунун натыйжасында 1925-жылдын март айында Ташкентте Сагынбай Орозбаковдон “Манасты” жаздыра башташат. 1925-жылдын 23-августунда К.Тыныстанов “Академборбордун Окумуштуулар кеңешинин иши тууралуу” жыйында доклад жасайт да, анда “Манас” эпосун басып чыгаруу зарылдыгын жана колдогу материалдарды карап чыгуу, системалаштыруу үчүн комиссия түзүү керектигин белгилейт, ушу боюнча токтом кабыл алынат. “Манас” эпосун басып чыгаруунун даярдыгы жөнүндөгү

маселе 1926-жылдын башында (30.01.1926) эл агартуунун областык бөлүмүнүн коллегиясында дагы каралат да, “Орозбаковдун “Манас” чыгармасын басып чыгаруу” маселеси боюнча доклад жасалып, токтом кабыл алынат. Ал токтомдо “басыла турган чыгарманы ондоп, аны карап чыгуу үчүн төмөнкү курамда комиссия түзүлсүн: 1) Тыныстанов, 2) Айтматов, 3) Көкөнөв, 4) Сүтичеров, 5) Уркунчиев, 6) Воробьев, төрагасы Тыныстанов болсун жана ал комиссияны чогултуп жетектесин”, – деп белгиленет.

Кыргыз элдик оозеки чыгармаларды жыйноо, “Манас” эпосун жаздыруу, ал материалдарды системалаштыруу, басып чыгаруу боюнча Академборбор көп иштерди жасайт. 1926-жылдын 18-сентябрында “Кыргыз элинин “Манас” поэмасынын колжазмалары” жөнүндө маселе каралат да, анда материалдарды системалаштыруу үчүн атайын комиссия түзүлсүн, ага Алиев, Данияров, Шамгунов, Баялинов, Арабаев кирсин деген токтом кабыл алынат. 1927-жылдын 24-январында К.Мифтаковдун элдик оозеки чыгармачылыктын материалдарын басып чыгаруу боюнча долбоору талкууланат. Кыскасы, “Манас” эпосун басып чыгаруу ишине даярдык көрүү жигердүү уланып жаткан учурда, К.Тыныстановду 1927-жылдын мартында Кыргыз АССРинин Агартуу комиссариатынын элдик комиссары, б.а. министри, кылып дайындашат. Бул кызмат К.Тыныстановдун Кыргыз Республикасында маданий курулуш ишинин башында туруп, аны турмушка жигердүү, ийгиликтүү ашыруу үчүн катуу иштешине жана иштерди туура уйуштурушуна чоң мүмкүнчүлүк берген. Ушул багытта аткарыла турган иштердин ар бир жыл үчүн жана 10 жылдык перспективалык планын иштетип чыккан. Баардык иштерге өзгөчө көңүл бурган, бирок “Манас” эпосуна тиешелүү маселелерди көзжаздымда эч калтырбаган. “Манасты” жаздыруу, текстти системалаштыруу, идеологиялык талапка жараша карап чыгуу, орус тилине которуу, басып чыгаруу маселелерин негизги маселе катары эсептеген. Өзү Агартуу министри болуп кеткенде, Академборбордун төрагалыгына Т.Жолдошевди бекиттирет, окумуштуу катчы катары К.К. Юдахин кала берет. Бат эле, б.а. 1928-жылдын октябрында ошол Академборбор кыргыз АССР Эл комиссарлар советинин алдындагы Край таануу кыргыз илим изилдөө институтуна айланган. Бул республикадагы биринчи илим изилдөө институту болгон. Ушул эле учурда илимий комиссиясынын чечими менен Терминологиялык комиссия да түзүлгөн. 1930-жылдын ноябрында Кыргыз АССР Эл комиссарлар советинин токтому менен Край таануу илим изилдөө институту кайра түзүлүп, анын базасында Маданий курулуш кыргыз илим изилдөө институту жана Мал чарбачылыгы жана ветеринария кыргыз илим изилдөө институту жаңы уйшулат.

К.Тыныстанов 1925-жылдан 1930-жылдарга чейин бир эле убакта бир нече административдик кызматты жетектеген. Көбүн коомдук башталышта аткарган. Ал билим берүүнүн, маданиятты өнүктүрүүнүн, илимди уйуштуруунун, чыгармачылыкты жолго коюнун башында турган. Бирок баарынан өзгөчөлөнүп “Манас” анын өмүрүнөн да кымбат иш катары көңүлүндөгү, ишмердигиндеги тагдыры болгон.

Жаш кезинен эле оорукчан К.Тыныстановдун (ашказандагы өнөкөт жара) көп жылдык уйкусуз узун түндөр, өзүн аябастан эзген тынымсыз иштер ден-соолугун өтө начарлатып жиберген. Ошондуктан ал 1930-жылдын сентябрында Агартуу комиссариатынын элдик комиссары кызматынан бошотуп койуу арызы менен кайрылууга мажбур болот да, денсоолугун чыңдоо максатын көздөп белгисиз мөөнөткө отпуск алып, дарыланууга кетет.

Бул дарылануудан К.Тыныстанов 1931-жылдын майында келет да, илимий-педагогикалык иштер менен алектенип, окуу китептерин түзүүгө киришет. Дарыланып келгенден кийин ал кыргыз тили боюнча Илимий кеңештин төрагасы, Маданий курулуш кыргыз илим изилдөө институтунун илимий кызматкери болуп иштейт. Бирок 1932-жылы аны бир эле мезгилде Маданий курулуш ИИИнин деректиринин орунбасарлыгына жана Кыргыз музыкалык-драма театрына коомдук башталышта деректир кылып дайындашат. Бул учурда Кыргыз АССР Агартуу эл комиссары кыргыз тилинде драмалык

чыгармалардын: турмуштук драма, тарыхый драма, турмуштук комедия, каалаган темада жазылган драмаларга конкурс жарыялаган. Буга К.Тыныстанов, Ш.Көкөнөв, К.Жантөшев, Т.Сопуевдер да катышып, драма жазышат. Ал “Академиялык кечелер” деген ат менен сахнага коюлгандыгы белгилүү.

ВКП(б)нын Кыргыз Обкому 1932-жылдын 1-апрелинде “Кыргыз улуттук театрынын “Академиялык кечелери” жөнүндөгү” маселелерди карап, чечим кабыл алат: 1. Одобрить инициативу НИИ в организации академических вечеров на основе использования устного народного творчества,... разоблачающего социально-экономическую сущность военно-феодальной эпохи (Манаса) и роль манапства (Шабдана и др.), 2. Вместе с тем указать тов. Тыныстанову (автору “Академических вечеров”) и партчасти Кирнацтеатра на необходимость устранения больших недочетов в постановке вопросов.... (ЦГА. ПД. ф.10.оп.1, д 397).

Ушул эле жылдын мартында аны тил секторунун башчысы кылып дайындашкан, ал эми июлда Кыргыз улуттук музыкалык-драмалык театрга коомдук башталышта деректир кылып бекитишти. 1932-жылдын августунда эле кайра Кыргыз маданий курулуш илим изилдөө институтунун убактылуу деректирлигине дайындашат....

Жалпыга белгилүү, бул учурда өлкөдөгү саясий кырдаал курчуп, маданият, адабият чөйрөсүндөгү абал татаалдана баштаган. Идеологиялык душмандарды, жат элементтерди “табуу” негизги маселелердин бири катары көтөрүлгөн. Ага И.В. Сталиндин “Пролетарская революция” журналына жазган катынын жарыяланышы от койгон. Анткени ал катта И.В.Сталин партиянын атынан түздөн-түз эле талап кылган: “..усиление бдительности партийных организаций в борьбе с классовыми врагами и их агентами, пытающихся сопротивляться социалистическому наступлению на идеологическом фронте”. Демек, өкүм зордук 1929-1931-жылдары бай-манап, кулактарга карата жүргүзүлсө, республикадагы маданий, адабий, саясий ишмерлерге карата башталган “кызыл террор” 1932-жылдан тартып жогор жактан – борбордон чыккан көрсөтмөлөр боюнча көтөрүлгөн. Жаат-жаатка бөлүнүп турган кыргыз ишмерлеринин тамырынын кыркылышына бул көрсөтмөлөр эң сонун шылтоо болуп берген. Борбордон корккон республикалык бийлик Сталиндин катын колдоо максатында 1932-жылдын 7-мартында ВКП(б)нын Кыргыз Обкомунун секретариатынын жыйынында анын катчысы Жаманкуловдун “Кыргыз адабияты жөнүндө” жасаган докладынын негизинде резолюция кабыл алган. Анда Сталиндин каты партиянын идеологиялык майдандагы кеңири чабуулу үчүн көрсөтмө болгондугу, эки майдандагы күрөштө, чирик либерализмге каршы күрөштө партуюмдардын кыраакылыгын күчөткөндүгү баса белгиленген. Адабияттагы таптык идеологиялык күрөштүн маңыз-мааниси “Алаш-ордонун” контрреволюциялык улутчулдук идеяларын кыргыз адабиятына алып кирүүгө (Тыныстанов), бай-манаптык идеологияны чагылдырууга (Карачев, Көкөнөв, Кененсариевге ж.б.), эл чыгармачылыгын (“Манас” эпосун чакан формаларда) басып чыгарууда марксистик-лениндик талдоонун жоктугуна каршы аракеттенүүдө экендиги баса көрсөтүлгөн: «Сущность борьбы в литературе выражается: а) в перетаскивании контрреволюционных, буржуазно-националистических идей алаш-орды в кыргызской литературе (Тыныстанов), б) в отражении бай-манапской идеологии, направленной против интересов пролетариата и его авангарда – Компартии (Карачев, Көкөнөв, Кененсариев и др.), в) в отсутствии марксистско-ленинского анализа при издании народного творчества, в котором воспеваются интересы враждебных пролетариату классов». Доклад кеңири таклуулангандан кийин, ВКП(б)нын Кыргыз Обкомунун бюросу: “2. Сборник стихов Тыныстановы (“Ерксиз күндөр”) из использования изять как реакционную поэзию; 9.Поручить культпропу ОК и научно-исследовательскому институту проработать вопрос об использовании народного творчества вообще, и “Манаса” в частности”, - деген токтом кабыл алат. Буга ВКП(б)нын Кыр Обкомунун 1-катчысы катары Шахрай кол койот (ЦГА ПД. ф.10, оп.1 д. 343).

Таптык идеологиялык карөзгөйлүк чабуул муну менен эле токтоп калбады. 1933-жылдын жаз айынын баштарында “Правда” гезитине “Пролетариаттын – интернационализмдин туусу бийик көтөрүлсүн” деген башмакала жана Мануйловдун “Буржуазиялык кулактык улутчулдуктун калдыктарын акырына чейин талкалайлы” деген макалаларынын жарык көрүшү идеологиялык таптык күрөштү ого бетер курчутту, бирин-бири көрөлбастардын, ичи тарлардын, лидерликти көксөгөндөрдүн чырагына май тамызды. Жыйынтыгында 1933-жылдын 29-мартында ВКП(б)нын Кыргыз обкомунун бюросу аталган макалаларды талкуулап, К.Тыныстановдун чыгармачылыгына, анын Кыргыз улуттук музыкалык-драмалык театрдын сахнасында коюлган драмалык оюндары – “Академиялык кечелерине” “Правда” тарабынан буржуазиялык-кулактык улутчулдуктун көрүнүшү катары берилген бааны эң туура деп тапкан: “Бюро областного комитета отмечает своевременность и правильность сигнализации “Правды” о значительном ослаблении борьбы против уклонов в национальном вопросе в ряде районов..., оно считает совершенно правильной оценку, данную “Правдой” творчеству Касыма Тыныстанова в его академических постановках на сцене Кирнацтеатра (“Манас”, “Шабдан”), и как проявление буржуазно-кулацкого национализма. Под флагом академических вечеров тов. Тыныстанов (в соавторстве с тов. Көкөнөвым, Сопиевым, Жантөшевым) со сцены Киргизского национального театра вел открытую пропаганду национализма, открыто реставрировалась идеология байства и манапства, феодально-родового строя” (ЦГА ПД, ф.10, оп.1, д. 453). Ушул баанын негизинде ВКП(б) Кыргыз Обкомунун бюросу токтоп кабыл алат: 2. “В решении о кыргызской литературе 7-марта 1932 г. Обкомитет партии указывал в конкретных проявлениях сопротивления классовых врагов социалистическому наступлению на идеологическом фронте... Однако решение секретариата от 7-марта 1932 г. об академических вечерах не вскрыло политического существа постановок академических вечеров Кирнацтеатра (“Манас”, “Шабдан”) и не разоблало вылазок остатков буржуазно-кулацкого национализма и тем ослабило борьбу с проявлениями местного национализма, а потому решение секретариата от 7-марта 1932 г. об академических вечерах отменить.

3. Снять с постановок в Кирнацтеатре “Манас” и “Шабдан”, – деп Шахрай кол койгон (ЦГА ПД, ф-10, оп.1, д.453).

Ушундай таптык идеологиялык күрөштүн быкшыган атмосферасында, татаал, катаал кырдалдарда иштөөгө туура келди. Республикалык басмасөзгө жарыяланган сын макалалардын көпчүлүгү К.Тыныстановдун адабий чыгармачылыгына каршы багытталып, анын “буржуазиялык-кулактык улутчулдуктуна” “алаш-ордочулдуктуна” өзгөчө басым коюла берди. Анткени анын адабий, илимий чөйрөдөгү таанылган лидерлиги, компромисске барбаган түздүгү өзүнүн тегерегиндегилердин эле ичтардыгын, көрөлбастыгын күчөтүп, жалган жалаалардын жаап турушуна өбөлгө болду...

ВКП(б)нын Кырбкомунун 1933-жылдын 29-мартындагы бүйрөсүнүн чечимине жүрөгү ынанбаган, ал туура эмес чечим болуп калды деп эсептеген К.Тыныстанов “Академиялык кечелердин” экинчи бөлүгүн (үч бөлүктөн турат) тез арада орус тилине которуп, Сиз окуп чыгып, кайсы жеринде ката бар экендигин таап, мага жардам берсеңиз, мен өз катамды мойнума алганга даярмын деген кыязда кат жазып, драманын орусча которулган текстине катын кошуп ВКП(б)нын Кырбкомунун 1-катчысы А.О.Шахрайга жөнөтөт: “Тов. Шахрай! Очень и очень прошу Вас прочесть эту пьесу и помочь мне своими товарищескими указаниями в деле разоблачения мною допущенных ошибок в этой пьесе, я желаю выступить в печати с разоблачением своих ошибок, получив от вас тов. указания, что мое выступление в печати было абсолютно деловое. С приветом Тыныстанов 13.06.33г.” (ЦГА ПД, ф.10, оп.1, д. 514). Ушул эле драманын текстин М.Горькийге да жөнөткөн экен. Экөөнөн тең жооп болбоптур. Ар ким өз жанынан корксо керек...

Хусейин Карасаев агайдын ушуга байланыштуу бир эскермесин келтире кетейин:

“1932-жыл болуу керек. Тил, адабият институтунда Касым, мен, Ажыйман Шабдан уулу, Касымаалы Жантөш уулу болуп иштейбиз... Бир күнү Касым: – Оо, жигиттер! Мага бир ой туулду. Искусствонун тапка кандай кызмат кылганын, б.а искусствону тап өзүнө кандай пайдалангандыгын элге көрсөтпөйлүбү деди. Макул таптык... Мен Айчүрөк Үргөнүчтүн (Амурдарыя) боюнда кырк кызы менен Семетейге келишин жаздым. Баардыгыбыз көсөөдөй калем алып, пьеса жазганга кириштик. Иши кылып ошого “Академиялык кече” деп ат койдук. Бир ай театырды алып, оюнду даярдадык. Обкомдун бюро мүчөлөрү келип көрүштү, жактырышты. Оюн койулду. Ошондон кийин баарыбыздын тымтыракайыбыз чыкты... иштеген ак ниет ишибиз карага айланды. Кыйкырыкчыларга күн тууду... Касым ошол “Академиялык кечедө” мыктылыгын көрсөткөн... “Турнадан бий койсоң, кыйкуу кетпей башыңдан” болду. Ак ниет адамдардын башынан “кыйкуу” кеткен жок... ошол 1933-жылы Касым бир күнү мага мындай деди:

– О, Кусейин! Заман бузулду го. Айла кетти. Мен Максим Горькийге кат жаздым. Ошону окуп берейинчи деп, – катты көрсөттү. Катты Горькийге жибердик. Тилекке каршы Горькийден жооп болгон жок (К.Карасаев, Замандаштарым жөнүндө. Б., 2004, 9-10-б.).

1933-жылы август айында М.Л.Белоцкий ВКП(б)нын КирОбкомунун 1-катчысы болуп келет. Ал Касымга кастарын тигип: “Аалы Токомбаев биринчи жазган ырын Ленинге арнаган, Касым Тыныстанов болсо биринчи ырын “Манаска” арнап, эскини көксөп жазган”, – деп келиптир. Бирок Касым Тыныстанов тез эле Белоцкийдин кабыл алуусунда болуп, ар кайсы маселелер боюнча үч жарым саат сүйлөшкөндөн кийин, Белоцкий Касымдын терең билимине ыраазы болуп: “Жолдош Тыныстанов, сиз жөнүндө кее бир жолдоштор мага тетири маалымат берген экен. Мен бүгүн сизге толук түшүндүм. Республиканын гуманитардык илимдери менен искусствосунун өнүгүшү үчүн сиз сыяктуу терең билимдүү илимпоз ага сөзсүз керек! Шымаланып иштей бериңиз. Эгер менден сизге жардам керек болсо, аны мен сизден аябаймын”, – дептир. Муну репрессиянын запкысын өз жонтеерисинде көргөн Зыйаш Бектенов агай эскерет (З. Бектенов. Замандаштарым жөнүндө эскерүү. Б., 1996, 46-47-б.). Ошондон көп өтбөй эле ВКП(б)нын Киробкомунун бир бюросүндө НКВДнын адамдары: “төмөнкү кишилерди коомчулуктан обочолонтубуз” деп он чакты адамдын тизмесин окуйт: К.Тыныстанов, С.Карачев, К.Карасаев, К.Кашымбеков, С.Курманов, Т.Сапиев, М.Акматов ж.б. Дароо Касым Тыныстановдун атын М.Л.Белоцкий өчүртөт, Обкомдун 2-катчысы Т.Айтматов Сыдык Карачаевдин атын өчүртөт. Ошентип Касым, Сыдык ал камактан аман калышат. Хусейин Карасаев ошондо камалып кетет да, үч айдан кийин түрмөдөн араң бошоп келет. Юдахин менен бирдикте “Кыргызча-орусча сөздүктү” түзүп жүргөн Х.Карасаев ошондон кийин ал сөздүктөн такыр четтетилет. М.Л.Белоцкий Касым Тыныстановго берген убадасын орундатып, өзү секретарь болуп турган мезгилде (1933-1937-жылга чейин) Касымга көп жардам берип, колдоп келген деп эскерет З.Бектенов агай...

К.Тыныстановдун чыгармачыл ишине карата сын пикирлердин алгачкылары 1928-жылдан башталат. Аны жазгандар, негизинен, анын тегерегиндеги эле жүргөн адабияттагы чыгармачыл кесиптештери, анын мыктылыгын, лидерлигин көралбагандар, ичитарлар. Кийин алардын айрымдары кыргыз совет адабиятынын баштоочулары, негиздөөчүлөрү деген атак-даңк алышты го... Ошолордун жалган жалаалары: “Эне тилибиз” китебине “эгиниң болсо ороондо, малың толо короондо”, – деген макалды киргизип, эгининди мамлекетке бербө, малыңды көбөйт деп эскини көксөп жатат, бай-манапчылыкка үндөп жатат, ушундай эле максатта өзүнүн “Академиялык кечелерин” Кыргыз улуттук музыкалык-драмалык театрга койдурган, ал эми терминологиялык сөздүктө саясий катага жол берген, орус сөздөрүн кыргызчага которгон деп күнөөлөшөт: боецти чоро дейт, ал феодалдык дружинник, революцияны өзгөрүш дейт, бул реформаны билдирет, советти кеңеш дейт, бул феодалдык чогулуу, кеңешүүнү билдирет, диктатураны бийлик дейт, бул

феодалдык бийлердин кесимин, чечимин, байдын, алгачкы феодализмдин бийлигин билдирет деген сымал түшүндүрүшүп жалган жалаа менен күнөөлөшөт. Ошону менен эле катар пролетардык жаш жазуучуларга каршы деген тантырак жалаа да жабышат. А бизде кийин ким пролетардык жазуучу болду, кимдер кыргыз совет адабиятынын баштоочулары болду. Бул чоң суроо. Бул маселелер да такталышы зарыл..

1935-жылдын 27-февралында Кыргызстанда партуюмдарынын тазалоосу башталат да, Фрунзе шаардык парткомторолунун төрагасы Кыргызстан Борбордук аткаруу комитетинин залында Касым Тыныстановду тазалоону өзү алып барат. Ар кандай суроолорду бердирет. Ошондо Тыныстановго Аалы Токомбаев экөөүздөрдүн ортоңордо эмне чатагыңар бар деген суроо берилет.

– “Аалы экөөбүздүн ортобузда эч кандай чечилбей турган чатагыбыз жок. Бир кезде мен Нарком болуп турганда Аалы “Ленин тууралу” деген ыр жыйнагын алып келиптир. Мен Аалыга: “бул ырларыңдын жарымы көркөмдүк жагынан начар. Аларды оңдоп жаз же алып сал. Басмадан ушул түрүндө чыгып кетсе, сенин акындык наамыңа көлөкө түшүрөт”, – деген гана достук, кесиптештик кеңешимди айткан элем. Менин ошол ак ниеттик менен айткан кеңешим Аалыга оор тийсе керек. Андан башка Аалы экөөбүздүн ортобузда бөлүшө албай турган энчибиз жок. Кээ бир адамдар (Тойчинов, Рахматуллин, Дөгдүров ж.б.) Аалынын “колтугуна суу бүркүп”, экөөбүздү кайраштырып, ортосунан жем чыгарганы жүрүшөт”, – деп жооп берген экен.

Ошол тазалоодо Касым Тыныстановду, Ыбырай Тойчиновду, Шарип Көкөновду партиядан чыгарышат. ВКП(б)нын тазалоо боюнча Орто Азиялык бюросунун бул чечимин крайлык комиссия бекитет. Бирок өзүнүн буржуазиялык-улутчул эмес экендигине ишенген Касым партиядан чыгарылгандыгына карабай, тынымсыз иштей берет, элге деген, өзгөчө кыргыз тилине, “Манас” эпосуна тиешелүү мерчемделген иштерин уланта берет.

“Манас” эпосун басып чыгаруу маселесине ВКП(б)нин Кыргыз Обкому 1935-жылдын 10-январындагы жыйынында атайын кайрылат да, анда Т.Жолдошев доклад жасайт. Докладда “Манасты” кыргыз-орус тилдеринде тез арада басып чыгаруу зарылдыгы белгиленет.

“Манасты” басып чыгаруу боюнча редколлегиянын курамы жөнүндөгү маселеге ВКП(б)нын Кырбкомунун бюросу 1935-жылдын 29-мартында кайра кайрылат. Анда 17 кишиден турган редколлегия түзүлүп, ага Белоцкий, Жеенбаев, Исакеев, Жолдошов, Жумабаев, Токомбаев, Юдахин, академик Самойлович, проф. Азадовский ж.б. адамдар кирет. Башкы редактор катары Т.Жолдошов бекитилет, анын орун басары жөнүндөгү маселе кошумча талкууланат деген чечим кабыл алынат. Академик Самойлович менен профессор Азадовский консультант катары бекитилет. Партиядан чыгарылган адам катары Касым Тыныстанов 1925-жылдан бери биринчи жолу “Манаска” тартылбай калат. Анын ордуна Касымды көрөлбөгөн оппоненттери Аалы Токомбаев, К.Рахматуллин редколлегияга кирет.

“Манасты” орус тилине которуу үчүн 1935-жылдын жай айларында Фрунзеге Москвадан С.Липкин, М.Тарловский, Л.Пеньковский чакырылат. Ачык айтыш керек, бул акындар кыргыз тилин, кыргыз элинин турмуш-тиричилигин, менталитетин билишпеген. Ошондуктан орусча, кыргызча өтө мыкты билген, андан сырткары поэтикалык тексттин көркөмдүүлүгүнө доо кетирбей, мазмун-маанисин бузуп-бурмалабай так которуп берүүчү адам булар менен бирге, чогуу иштеш керек эле. Ал кезде Кыргызстанда котормонун теориясын да терең өздөштүргөн, котормонун принциптерин жакшы билген, аны практикада кеңири колдонгон, башка котормочулардын саясий текстериндеги каталарды оңдоп (Сталиндин “Вопросы ленинизма” деген эмгегин К.Рахматуллин, Ы.Тойчинов өтө сапатсыз которуп, Касым рецензент болот, ошондон булар менен мамилеси бузулат), өзү дагы Лениндин өмүр байанына байланышкан саясий китептерди, окуу куралдарды көп

которуп, тажрыйба топтогон адис котормочу катары да таанылып калган жалгыз Касым Тыныстанов эле. Өзгөчө Сталиндин жогоруда айтылган эмгегинин котормосуна байланыштуу ВКП(б)нын Обкомунун секретариаты котормо маселесине кайрылып, кыргыз тилине которулган Сталиндин китебинин сапаты жөнүндө атайын токтом кабыл алып, китептин жаңы котормосун өзү катышып камсыз кылсын деген тапшырма К.Тыныстановго берилет (ЦГА ПД, Ф. 10, оп.1, д.55а). Ушунун өзү ошол кездеги жападан жалгыз сабаттуу котормочу К.Тыныстанов экендигин бийлик жетекчилеринин тааныгандыгын билдирет. Ошондуктан “Манасты” котортобуз деп борбордон чакыртылган жогорку үч киши менен иштөө үчүн К. Тыныстанов белгиленет. Бирок тагдырдын “тамашасы” ушунда экен, ал ачык котормочулукка жарабайт, жашыруун котормочу катары автордук укукка да ээ боло албаган шарт менен “Манасты” тигилерге подстрочный которуп берип турган. Бул учурда К.Тыныстанов партиядан чыгарылган киши катары саясий иштерге анча аралаштырылбай жүргөн кези эле.

1925-жылдан бери он жыл бойу үзгүлтүксүз “Манас, Манас” деп келген К.Тыныстановдун “Манас” эпосуна байланыштуу иштеген иштеринин дагы бир өтө маанилүүсү “Манас” эпосу боюнча 1935-жылдын 27-28-декабрында Фрунзеде өткөн Бүткүл союздук конференцияда жасаган докладдын көрсөтүүгө болот. Бул конференцияны ВКП(б)нын Кыробкому уюштурат да, анда Кыробкомдун биринчи катчысы М.Белоцкий, Совнаркомдун төрагасы Б.Исакеев сөз сүйлөшөт. Жыйынды Б.Исакеев өзү алып барат. Ал жыйынга 300 ашуун киши катышып, үч доклад талкууга коюлат. Негизи докладды ошол кездеги эң билимдүү окумуштуу, акын, жазуучу, котормочу, “Академиялык кечелердин” автору, ушул “кечелер” үчүн 1935-жылы февралдын айагында партиядан чыгарылган, бирок ошого карабай дагы да болсо таанылган лидер катары К.Тыныстанов “Кыргыз эли үчүн “Манас” эпосунун мааниси” деген темада жасайт. Кошумча докладды “Манас” эпосу жөнүндө” деген темада казак элинин жазуучусу, окумуштуусу, “Манас” боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүп жүрүп, 1930-жылы кандидаттык диссертация коргогон М.Ауэзов жасайт. Е.Д.Поливанов “Манасты” орус тилине которуунун негизги принциптери” боюнча сүйлөйт. Бул окумуштуу 18 тилде эркин сүйлөй билген, Кыргызстанга Касымдын чакыруусу менен келип, “Манасты” которуда көп иш жасаган профессор, таанымал окумуштуу эле...

Конференциянын максаты “Манас” эпосу элдик чыгармабы же бай-манапчылыкты, эскини көксөгөн чыгармабы деген маселени талкууло же аныктоо болгон, ошону менен эле катар “Манасты” бириктирип басып чыгаруу, орус тилине которуу маселелери да коюлган.

К.Тыныстанов докладдын “Манас” кыргыз элинде өзүнүн көлөмү боюнча да, мазмуну боюнча да жана көркөмдүгү боюнча да өзгөчө орунда тураарын баса белгилөө менен баштайт да, элдин эс тутумунда “Манасты” айтуучулар аны бир нече ай бою айлап, күндөп-түндөп айтканы сакталып келгенин, бүгүн да “Манас” эл ичинде өзгөчө сүйүктүү чыгарма экендигине токтолот. “Семетей”, “Сейтек” деген бөлүмдөрү бар экендигине карабай, баардык окуя, тарых элдик баатыр катары “Манас” менен байланышат. “Таким образом, весь этот эпос как-то сосредоточен и организован вокруг одной фигуры, т.е. вокруг “Манаса”. Другая сторона – “Манас”, по сравнению с другими эпическими произведениями киргизского народа, имеет большую популярность среди киргизского населения” (Доклад, Судьба эпоса “Манас” после Октября. Сб. докум. Б., 1995, 13-14-б.) .

Докладда “Манас” эпосунун кандай социалдык чөйрөдө, кандай кыртышта жаралгандыгы ачык, так көрсөтүлөт. “По характеру самого произведения видно, что грандиозный эпос вырос в среде феодальных кругов... Киргизский феодализм, который по типу своего хозяйства был кочевым феодализмом..., и мы по содержанию самого эпоса видим, что этот эпос внушал и внушает сейчас... быть послушными исполнителями воли своих хозяев, т.е. феодалов, и агитирует за то, чтобы эти “низы” были отважными

рыцарями, которые не пожалеют, когда надо, своей жизни для своих господ..., с начала и до конца в эпосе “Манас” воспевается идея военных походов, идеализируются неустрашимые богатыри типа Манаса..., и таким образом, киргизский феодализм в течении многих столетий создал огромный по содержанию памятник, который мы с вами обсуждаем здесь”.

Коомдогу реалдуу турмуш ошол коомдун аң-сезиминин калыптанышын шарттайт, өнүгүш тенденциясын аныктайт. Демек, коомдук мамилелердин, турмуштук чарбалык укладдын өзгөрүшү коомдук аң-сезимдин, акыл-ойдун да өзгөрүшүнө алып келеери жөнүндөгү жалпы таанылган диалектикалык окууга тайанган жана аны жетекчиликке алган К.Тыныстанов “Манас” эпосуна баа бергенде, анын табиятын аныктоодо чыгарма жаралган доорду эске алуу менен, жаңы кырдаалга, жаңы шартка жараша баало керектигин баса белгилейт, докладдындагы негизги ой ушуну далилдейт. “Хозяйственный уклад, который существовал при феодализме, изменялся и изменял как художественные, так и все идеологические направления “Манаса”, согласно требованиям новой обстановки .... В связи с изменениями социальных условий, согласно этому перестраивался и “Манас”, т.е. эта перестройка происходила в течении многих столетий” (Судьба эпоса “Манас”...15-11-б.). Демек, ар бир көркөм дөөлөт реалдуу турмуштун туундусу, андыктан ал жөнүндө кеп кылып, аны баалап жатканда ал дөөлөт кандай социалдык шартта, кандай чөйрөдө, кайсы мезгилде, кайсы жерде жаралгандыгы жөнүндөгү маселе эң орчунду маселе экендигин толук түшүнгөн жана ошол жөнүндө кеп кылып жатпайбы.

“Манас” как произведение и как наследие прошлого, публикуем... для того, чтобы пролетарская культура могла критически освоить все то, что в “Манасе” для нас нужно, т.е. при издании “Манаса” мы руководствуемся положением Ильича... о ценности культурного наследия прошлого для эпохи социалистического строительства. Таким образом, товарищи, киргизский феодализм... создал и оставил в памяти памятник культурного наследия далекого прошлого, который не может не претендовать на одно из первых мест в сокровище мировой литературы (астын мен сыздым – С.М.). Это право заключается не в его громадном объеме, а в его богатом и интересном содержании, а именно значение для мировой культуры, по моему мнению, состоит в следующем: “Манас” как исторический памятник, затрагивает еще мало известные во всей своей широте для исторической науки древнюю историю и древний быт не только киргизского народа, а и народов Средней и Центральной Азии, т.е. в эпосе “Манас” будут фигурировать быт, нравы и психология народов-китайцев, уйгуров, казахов, узбеков и т.д. “Манас”, как произведение, охватывающее историю, быт и нравы народов Азии в прошлые века, не может не представлять исторических материалов... и для исследователей прошлых веков вообще” (Судьба эпоса “Манас”... 16-б.).

Арийне, эпос тарыхый турмуштун көркөм сүрөттөлүшү экендигин айтуу менен, К.Тыныстанов эпостун тарыхый дайар материал бербестигин, бирок өткөн тарыхты андап билүү үчүн, туура түшүнүү үчүн “чийки” материалдарды көп эле береерин белгилеп, анын өзгөчө типтеги, өзгөчө көрүнүштөгү театрлашкан чыгарма экендигин, анын музыкасын, аткарылыш өзгөчөлүгүн, ритмин, композициясын, образдар системасын, андагы эпитеттерди, стилистикасын кыскача талдоого алат, ар кайсы мезгилде, ар кайсы учурда жашап, “Манас” айткан манасчылардын варианттарын, алардын стилин салыштыруу аркылуу төмөнкүдөй жыйынтык чыгарат:

“Манас” как художественное творчество... является театральным произведением особого рода... и я лично думаю..., что эпос “Манас” отличается от других эпических произведений своим театральным характером..., разные стили отражают, несомненно, различные эпохи... Вот эта разнообразная композиция и стиль различных исторических эпох, но переплетенная в едином произведении, предоставляет громадный интерес для мировой литературы. И я еще должен подчеркнуть, что переплетение всех различных

композиций и стилей в одно произведение могло создаваться только несколькими сказителями, поэтами, а не одним! (Судьба эпоса “Манас”... 19-б.).

Кыргыз элинин тарыхый турмуш-тиричилигин, үрп-адат, салт-санаасын, дүйнөгө карата көзкарашын көркөм чагылдырган, тээ байыркы мезгилден бери бир нечелеген кылымды басып, бир нечелеген манасчылардын талантынан өнүгүп-өркүндөп, ушул көлөмгө, ушул көркөмдүлүккө жеткен жана ооздон оозго өтүп, бүгүнкү күнгө жетип отурган “Манас” эпосу бизге эмне бере алат деген суроону кабыргасынан койот: “Что “Манас” конкретно может дать для нашей киргизской литературы, для нашей киргизской советской литературы?” Ясно, что мы киргизскую социалистическую культуру создаем, не имея абсолютно никакого письменного наследия прошлого... Единственным памятником от прошлого для нас остался фольклор “Манас”, который среди фольклорных материалов имеет большое значение, для нас сегодня не может не дать известного вклада в киргизскую советскую культуру при надлежащем хорошем использовании (астын мен сыздым – С.М.).

Возьмем построение сюжета. Художественное построение сюжета в “Манасе” может дать нашим писателям интереснейший опыт и может обогатить практику наших писателей.

Возьмите тип Манаса – самого главного героя. Этот тип построен нешаблонно. У него есть плюсы и минусы. В одно время он выступит как хороший организатор, в другое время делает, как великий человек и великие ошибки.

Возьмите одного из полководцев – Чубак. Он страшный бузотер, бунтует в сражении, он не уступает никому. Возьмите окраску этих типов. Окраска этих типов соответствует внутреннему содержанию самого героя. Если герой отрицательный тип, у него именно в этом объеме дана окраска. Когда Манас совершает одну глупость, то в этот момент ему дается совершенно другая окраска и т.д.

Возьмите музыку. “Манас” – в музыкальном отношении очень богат разнообразным ритмом. Каждое событие согласно своему содержанию на особом ритме.... Стоит только взять киргизский текст Сагынбая и посмотреть на богатство ритма, иногда мы встречаем до 20-ти подряд рифмующихся стихов. Мы, кроме конечных рифм, имеем и внешнюю, и внутреннюю аллитерацию, имеем богатую форму ассонанса. Вот этот звучный ритм имеет для слушателя большое значение...

Возьмем образы. Образы и эпитеты в “Манасе” настолько богаты и эти образы всегда оправдываются внутренним содержанием данного героя или данного события.... Ну, здесь, наверное, тов. Поливанов скажет насчет эпитетов. Эпитеты настолько интересны, что каждый герой имеет постоянно приписанные ему эпитеты...

Дальше ход сюжета, развертывание и нарастание этих событий настолько интересно, что сказители-профессионалы могли бы суметь организовать вокруг одного “Манаса” массу событий, причем эти события переплетаются между собой и оправдывают известную завязку и правильно оправданную развязку” (Судьба эпоса “Манас”, 20-21-б.).

Албетте, К.Тыныстановдун “Манас” эпосу боюнча жогоруда айткан сөздөрү анын эпосту толук билгендигин, анын жаралуу доору, окуялардын чиелешип аралашкан мүмкүнчүлүгү, варианттардагы, стилдеги ар түрдүүлүк, эң алды менен, ар мезгилдеги, тарыхый ар түрдүү учурлардагы окуялар, айтуучулар, алардагы өзгөчөлүктөр аркылуу шартталгандыгын туура жана терең түшүнгөндүгүн, эпостун нукура элдик көркөм дөөлөт экндигин, анын дүйнөлүк маданий мурас катары оордун, маанисин ачык көрсөтөт.

Докладдын аягында эпостун тили, анын өзгөчөлүгү жөнүндө да айтмак окшойт. Бирок белгиленген мөөнөттүн аяктап калышы, балким башка да жагдайга байланыштуудур, “Манастын” тили, көркөмдүгү жөнүндө, тилекке каршы сөзүн улабайт: “Теперь по части ценности языка я останавливаться не буду. Ценность языка идет по двум направлениям – это лексический запас и грамматическая форма. Разрешите на этом закончить” (Судьба эпоса “Манаса”...21-б.), – деп сөзүн аяктайт.

Албетте, К.Тыныстанов бул мезгилде калыптанып калган улуу тилчи катары “Манастын” тилинин өзгөчөлүгүн толук түшүнгөн. Анын лексикалык байлыгын, грамматикалык формалардын өзгөчөлүгүн, фонетикалык жактан саптардын уйшулуш мүмкүнчүлүктөрүн, сөздөрдүн морфологиялык тутумундагы формаларынын, синтаксистик курулушундагы поэтикалык өзгөчөлүктөрүнүн маани-маңызын жакшы билген. Бирок “Манас” эпосунун материалдарынын негизинде тилдик бул маселелер айтылбай калган. Албетте, докладда карала турган маселе башка болгон, ошондуктан бул оюн улаган эмес, бир докладда баарын айтууга мүмкүн да эмес эле...

К.Тыныстанов докладдын бүткөндөн кийин кошумча доклад менен Мухтар Ауэзов (Авезов деп жазылган стенограммада) чыгып сүйлөйт. Сөзүн “жеке гана кыргыз элинин фольклору менен эпостору эмес, бүт түрк элдеринин фольклору менен адабиятын жана тарыхын мыкты билген окумуштуу Касым Тыныстановдун “Манас” жөнүндө жасаган эң сонун докладынан кийин, ага кошумчалай турган сөздүн өзү да аз калды го”, - деп сөзүн баштаптыр. Ал андан ары сөзүн улап, Радловдун варианты боюнча иштеп жүргөнүн, Сагынбайдын вариантын да караганын, аны менен тааныштыгын айтат да, “Манас” боюнча алгачкы байкоолорум менин 2 главадан турган китебимде берилди дейт. Мен бул кеңешмеден көп нерсе күтөм, көп жардам күтөм дейт да, китебинин “Краткий обзор содержания и формы поэмы “Манас” деген главасын окуп берет. Аягында мага чейин сүйлөгөн жолдоштордун, өзгөчө Тыныстановдун сөзүнө кошумча эки ооз сөз: “На этом закончив предварительное исследование формы, я еще в двух словах хочу добавить вот что: по поводу предыдущих выступающих товарищей, в особенности тов. Тыныстанова. В основном считаю солидной точку зрения, а также о планировании издания эпоса “Манас” (Судьба эпоса “Манас”...22-б.).

Арийне, бул конференцияда “Манас” эпосу элдик чыгармабы же эзүүчү тапты мактап-жактаган буржуазиялык-улутчулдукту даңазалаган чыгармабы деген маселени кеңири талкууга алышкан. Талаш-тартыштуу кеңири талкуудан кийин конференция “Манас” IX кылымдардагы тарыхый окуялардын, б.а. кыргыздардын улуу дөөлөт курган мезгилиндеги окуялардын негизинде жаралгандыгы жөнүндөгү пикирге токтолот да, Сагынбай, Сайакбай манасчылардан жазылып алынган тексттердин негизинде бириктирилген канондук текст түзүү, аны интернационалдык, атеистик көзкарашка каршы келген пантүрктүк-улутчулдук жана панисламдык-идеологиялык мотивдерден арылтып, “Көкөтөйдүн ашы”, “Чоң казат” эпизоддорун кыргызча, орусча басып чыгаруу чечимин кабыл алуу менен конференция өз ишин жыйынтыктайт...

Арийне, ушул жерде кашкайган бир чындык жөнүндө айтпай кетүүгө болбойт. Жогор жакта айтылгандай, 1935-жылдын 27-февралында партиялык жактан тазалоо башталат да, Касымды башкалар менен бирге Фрунзе шаардык тазалоо комиссиясы партиядан чыгаруу чечимин кабыл алат, ал чечимди Орто Азия тазалоо комиссиясы 1935-жылдын 7-майында күчүндө калтырат. Демек, “Манас” боюнча, өтүп жаткан конференция мезгилинде Касым Тыныстанов партиянын катарынан чыгарылган адам катары Маданий курулуш институтунда ага илимий кызматкер (1931-1936-ж.) гана болуп иштеп жүргөн, коомдук, саясий көп иштерден четтетилген. Бирок ошого карабай ВКП(б)нын Кыробкомунун биринчи катчысы М.Белоцкий, совнаркомдун төрагасы Б.Исакеев уюштурган жана өздөрү сөз сүйлөгөн (конференцияны Б.Исакеев өзү алып барат, маселенин өтө курч жана жоопту экенин ушундан эле көрсөк болот) Бүткүл союздук чоң илимий конференциядагы негизги докладды “Академиялык кечелер”, андагы Манас, Шабдан үчүн “буржуазиялык-улутчул, эскини көксөгөн” деп партиядан чыгарылган “эл душманы” К.Тыныстановдун жасашы, ага ушундай чоң ишенимдин да, жоопкерчиликтин да көрсөтүлүшү таптык идеология өтө эле курчуп, кандуу азуусун шакылдата кан көксөп турган ошол мезгил үчүн бул акылга анча сыя бербеген көрүнүш эле... Бирок бул – факт,

болгондо да кашкайган факт. Ушул факт К.Тыныстановду республикада актоонун, партияга кайра калыбына келтирүүнүн башталышы болгонбу деген ой жаратат. Эгерде биринчи катчы М.Белоцкийде башкача ой, башкача көзкараш болгондо, конференцияда негизи докладды К.Тыныстановго жасатышат беле, жок беле, башка маселе. Албетте, ал кезде К.Тыныстановдон өткөн билимдүүсү да, мыктысы да болгон эмес, ал баардык жагынан лидер болгон. Ушул лидерликти көралышпай, ошого ичтери тарып, ага каршы ар кандай жалган жалаалар жабылбадыбы...

Арийне, К.Тыныстанов партиядан чыгарылгандан кийин өзүнүн күнөөсүздүгүн далилдеп ар бир иинстанцияга апелляциялык арыз менен кайрылат. Аягында ВКП(б)нын партиялык көзөмөл комиссиясына арыз жазат. Бул арызды ВКП(б)нын алдындагы партиялык көзөмөл комиссиясы тыкыр текшерип, 1936-жылдын 3-апрелинде (деерлик бир жыл), төмөнкүдөй чечим кабыл алат: “Материалами дела и специальным расследованием установлено, что Тыныстанов в первые годы революции был в алаш-ордынской партии, что при вступлении в ВКП(б) не скрывал, в дальнейшем же нет оснований обвинить Тыныстанову в том, что он буржуазный националист... в отмену решения Среднеазиатской комиссии по чистке от 7 мая 1935-г. восстановить К.Тыныстанову членом ВКП(б)” (ПА кирг.филил. ИМЛ Ф., 56, оп. 15, д. 2743).

Жогорто сөз болгон, “Манасты” орусча которуу үчүн атайын борбордон 1935-жылдын жай айларында чакыртылган С.Липкин, М.Тарловский, Л.Пеньковский “Чоң казатты” которушу керек эле. Бирок алардын котормосу өтө начар, бузулуп, бурмаланып, оригиналдан четтеп, мааниси өзгөрүп которулгандыктан, аны жетекчилик, окумуштуулар кабыл албай коюшат. Бул боюнча 1936-жылы профессор Е.Д.Поливанов Кыргыз Республикасынын жетекчилигине төмөнкүдөй кат жолдойт: “До настоящего времени мы так и не получили от московских переводчиков доброкачественных и отвечающих хотя бы общему смыслу и духу киргизского текста переводов, таково общее мнение сотрудников института” (Е.Д. Поливанов. Киргизский эпос «Манас». Б., 1999). Кыскасы, “Манасты” орусчага көркөм которуу боюнча жарытылуу иш болгон эмес, Москвадан келген котормочулар эпостун сюжетин, элдин нравасын, менталитетин, жашоо-тиричилигин билишпегендиктен, мазмунун бузуп, элдин улуу чыгармачылыгынан жаралган көркөм дөөлөттүн кунарын качырып, орой каталарды кетирип которушкан экен. Мунун азабын кийин да көбү көрүштү...

1936-жылдын 3-апрелинде ВКП(б)нын партиялык көзөмөл комиссиясынын атайын чечими менен кайра партияга калыбына келтирилген күндөн тартып К.Тыныстанов “жашыруун, көлөкөдөгү подстрочник” котормочулук абалдан чыгып, атайын котормочу катары өз демилгеси менен “Манастын” көптөгөн эпизоддорун көркөм которо баштайт, эпосту басып чыгаруу ишине жигердүү аралашууга мүмкүнчүлүк түзүлөт...

“Манасты” эки тилде басып чыгаруу ишине аталган конференциядан кийин бир жарым жыл өткөзүп кайрылышат. ВКП(б)нын Киробкомунун бюросу 1937-жылдын 1-июнунда гана аталган маселени талкуулоо үчүн жыйын өткөзөт. Бул жыйында Кыробкомдун бөлүм башчысы А.Жумабаев доклад жасайт, Алиев, Айылчинов, Исакеев, Аммосовдор сөз сүйлөшөт. Бюро төмөнкүдөй чечим кабыл алат:

Поставить перед отделом печати ЦК ВКП(б) вопрос о том, что Гослитиздат не выполнил свой договор по изданию “Манаса”. Просить отдел печати дать жесткие прямые указания о выполнении Гослитиздатом договора по изданию “Манаса” и ... издать к 20-летию Октябрской революции хотя бы половину “Великого похода” на русском языке.

Поручить тов. Жумабаеву составить предисловие и представить к 1.07.1937 года.

Для консультации по русскому переводу и художественного оформления “Великого похода” командировать в Москву К.Тыныстанову.

Обязать гг. Тыныстанову и Юдахина своевременно закончить составление комментариев и

представить на рассмотрение редколлегии не позже 1-го августа месяца с.г.

7. Обратить внимание т. Жумабаева на нерегулярную работу редколлегии....

Исполняющий обязанности секретаря ОК КП(Б) Киргизии М.Аммосов (Судьба эпоса “Манас”.. 24-б).

ВКП(б)нын Кыробкомунун бюросунун чечими менен К.Тыныстанов Москвага жөнөтүлөт. Анткени Октябрь Революциясынын 20 жылдык салтанатына карата “Манастын” “Чоң казатынын” орусча которлушун тескеп, аны басмадан чыгаруу иштерине көмөктөшүү үчүн К.Тыныстановдон башка ылайыктуусу жок эле. Андан калса эпоско башсөз жазуу Жумабаевге тапшырылганы менен, аны деле Касым аткармак. Ушул жагдай боюнча Касым Тыныстанов менен анын камакка алынышына чейинки күндөрүн чогуу өткөзгөн ардактуу академигибиз Кусейин Карасаевдин кичине маалыматына көңүл бурсак: “1936-жылы сталиндик Конституция жарыяланды. Тегеле тап тартышы жоголуп, адамдар кучакташып эле калды. Бирин-бири “улутчул, жат элемент” деп жамандап жүргөндөр, шарт ошондой болуп атпадыбы дешип бажакташып жүрдү. Так ошол мезгилде мени “Орусча-кыргызча сөздүк” түзүүгө Москвага чакыртып кетти. Үй-бүлөөм менен кеттим. Бат эле 1937-кардуу жыл да келди. Касым да “Манас” дастанына “Башсөз” жазам деп айалы менен Москвага келген. Ал ошол кездеги Москвадагы кыргыз өкүлү Асанбай Жамансариев дегендин үйүнө турактады... Менин түзүп жаткан “Сөздүгүмө” да жалаа жабыла баштаган. Бир күнү айалым экөөбүз Жамансариевдикине барсак, Касым жок экен. Бир аздан кийин келди. Кабагы салыңкы. –Эмне болду?” – десем: – Оо, заман бузулганы турат окшойт. Сен Москвадан чыкпа, – деди. Мен дагы Москвада калайын дедим эле, Исакеев мени чакырып алып: – Белоцкийден дилгирем келди, Касымды ала кел дептир, айла барбы? Кожойунуң алып кетем деп атса, кайда калмак элем. Кетем деп үшкүрүндү (Менимче Белоцкий эмес, 1937-жылдын 22-мартында Аммосов Кыробкомдун 1-катчысы болуп шайланат, Белоцкий иштен кетет, кийин Кыргызстан Коммунистик партиясы түзүлүп (ВКП(б) деген аталыш жоюлат, Кыргызстан компартиясынын Борбордук комитетинин 1937-жылдын 16-июнунда өткөн 1-Пленумунда 1-секретар болуп шайланат. Ошондуктан аны Белоцкий менен алмаштырып алган болуш керек Кусейин Карасаев агай). Андан бир нече күн мурун эле мен убактылуу турган квартирага келген. Конок болгон. Кептин кыскасы, Касымды Исакеев алып кетти. Келеери менен камап коюптур. Ошентип бул жандай көргөн калемдешим менен акыры жолукканым болду” (К.Карасаев. Замандаштарым жөнүндө. Бишкек, 2004, 14-б.).

Дагы бир маалыматта К.Тыныстанов Москвадан поезд менен келип түшкөндө, 1937-жылдын 1-августунда Пишпек станциясында вагондон колуна кишен салып, кармап алып кетишет. Кийин үйүнө тинтүүгө барганда, И.Батманов кошо барып, понятой болгон экен. Касымдын колжазмаларын, китептерин ошондо кимдер алып кетип, кийин кимдер пайдаланып кеткени да чоң суроо туудурат... Бул маселе да такталышы зарыл...

Адабияттар:

1. “Академик Болот Юнусалиев”. – Б., 2013
2. Бектенов З. Замандаштарым жөнүндө эскерүү. – Б., 1996
3. Карасаев К. Замандаштарым жөнүндө. – Б., 2004
4. Поливанов Е.Д. Киргизский эпос «Манас». – Б.: Кыргызстан. 1999
5. ПА кирг.филил. ИМЛ. Фонд 56, опись 15, дело 2743
6. Судьба эпоса «Манас» после Октября. / Сб. документов. – Бишкек, 1995
7. ЦГА ПД, фонд 10, опись 1, дело 343
8. ЦГА ПД, фонд 10, опись 1, дело 453
9. ЦГА ПД, фонд 10, опись 1, дело 514
10. ЦГА ПД, фонд 10, опись 1, дело 397
11. ПА кирг.филил. ИМЛ Ф., 56, оп. 15, д. 2743

* * *

УДК 82(091)

ҮРКҮНБҮ ЖЕ УЛУТТУК БОШТОНДУКПУ?

*Акматалиев А.А.
КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы
Тил жана адабият институтунун
директору, академик*

Алдын ала эле айтып коюш парз: кыргыз адабиятынын тарыхый жанрын өнүктүрүүдө, эл тарыхын элге жеткирүүдө Төлөгөн Касымбековдун ээлеген орду өзгөчө. Бүгүнкү улуу муундагы, орто муундагы окурмандардын Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романын колуна алып, жазуучунун тарыхты таамай, элестүү баяндаган чеберчилигине ыраазы болбогондор чандадыр. Чыгармалардын көркөмдүк маселесине тиешелүү дуруш-буруш жактары жөнүндөгү кепти коё туруп, жазуучунун кийинки «Келкел», «Баскын», «Кыргын» романдарын алып көргөнүбүздө деле кыргыздын улут катары, өз алдынча мамлекет катары тарыхындагы урунттуу бир учурдун Төлөгөн Касымбековчо көкжал, тарыхый-реалисттик планда ар тараптуу, толук кандуу картинасын түзүп берген жазуучу жок. Ушул планда Т.Касымбеков жазуучу катары, атуул катары парзын, милдетин ашыгы менен өтөп койду десек аша чапкандык болбойт.

Т. Касымбековдун эң соңку романы «Кыргын» деп аталды. Автор «Баскын» менен «Кыргынды» экилик роман катары сунуштабаса да романдардагы башкы каарман - тарыхый инсандар Байтик, Шабдандын образдары, биринчисинде баяндалган окуялар экинчисинде хронологиялык жана мазмундук жактан уланып тургандыктан аларды экилик роман катары кароого да болот.

Т. Касымбековдун бул эки романы, өзгөчө соңку «Кыргын» романы «Сынган кылычтай» тарыхый романдын жанрдык талабына толук жооп береби деген суроону дароо тикеден коюп, аны чыгарманы талдоо менен чечмелеп көрөлү. Романдын сюжеттик окуясын шарттуу түрдө негизги эки бөлүмгө, тагыраак айтканда 1916-жылга чейинки кыргыз элинин тагдырына жана улуттук-боштондук кыймылдын учуруна бөлсөк болот. Жазуучу сюжеттик окуянын башталышын бекеринен XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап жаткан жери жок, бул атайын максат – орус падышасынын колониалдык саясатынын негизинде орус элинин калың катмары кыргыз жерлерин кандай ыкмалар жана жолдор менен басып алышкандыгын, ал басып алуунун тереңдеги түпкү максатын жана маанисин окурмандарга ынандуу, кеңири ачып берүү үчүн жасалган, ошону менен катар айдамачылык саясатка жедеп көнүп, ыкшоо тартып калган улуттук аң-сезимди ойготуучу, улуттук ар-намыстын бир убакта адилетсиз, аёосуз тепселген эски жаратын эске салуучу көркөм «маневр» болчу. Демек, автордун 1916-жылдагы улуттук-боштондук кыймылдын келип чыгышынын генезиси – айрымдар үстүртөдөн баа берип, каалагандай калчап түшүндүрүп жүргөндөй дүйнөлүк биринчи согушка карапайым калктан кара жумуш иштөөгө солдат алуу гана эмес экендигин, ал эми анын түпкү негизи басып алган биринчи күн менен 1916-жыл аралыгында жергиликтүү улуттун улут катары кыйроосуна, ыдыроосуна, жакырдыгына чоң себепкер болгон падышалык саясаттын эки жүздүүлүгүн, көтөрүлүштүн келип чыгыш себептерин көркөм чагылдырууну туура тандап алгандыгын байкаса болот. Орус бийлигине жасаган эмгек, сиңирген кызмат, жакшылыктар эл башына трагедия алып келип жатса, улуттун келечеги таптакыр тунарып турса, улут тукум курут болуп баратса – тарыхый инсандар Байтик менен Шабдан эмне кыла алышмак?! Ар-намысы, абийири, адамкерчилиги тебеленип, жарым кылым бою орус бийлигинин алдында «кыңк» этпей бийлеп турган элдин эркиндик мүдөөсү иш жүзүнө ашалабы?! Селдей каптап келип, кыргыздарды «көчмөн элсиңер» деп тоо-ташка, кокту-колотко айдап, жайык жер-суусун тартып алган,

кыргыздардын өз кыштоосу менен жайлоосуна арендалык акы алган орустардан жакшылыктын үмүтүн күтсө болобу?! Байтик менен Шабдандын орус баскынчыларына элин кандуу согушсуз багынтып бериштери туура беле?! (Ал деле күрөшүп күчү жетпеске катылып бөөдө өлүм болгончо деген элдин кызыкчылыгын ойлоодон улам болду эле го.) Бирөөгө басынганча, бирөөнүн таманында калтырап жашаганча Ата-Журттун эркиндиги үчүн «башты канжыгага байлап коюп» Тайлак, Балбай баатырларча күрөшсө кана?! Бул сыяктуу ойлор кичинекей баладан карыя аксакалдарга чейин, ар-намыстуу жигиттерден элдин камын ойлогон бийлерге чейин тынчын алып, сар-санаага батырып, көңүлдөрүн күдүктөтүп келбеби! Романда Байтик менен Шабдандын ар түрдүү кырдаалдарга байланыштуу толгонуулары ар тараптуу ачылган. Чынын айтуу керек, тарыхый сырткы окуяларга караганда каармандардын психологияларына басым жасалып, терең иштелген.

Баягы баатыр дөө Байтик жок, ал темир тордун нары жагында төрт дубалды карап не күнөөсү бар экенин эч бир сезбей ойго батат. Көрсө, анын кылганынын падышанын саясатына карама-каршы келүүчү улутчулдук чоң саясаты бар тура!

« – Чын, – деди Байтик улам кыпчылгансыган тилмерге, – и-и, жүргүлө Сары Өзөнгө дедим, сүйүнүп эле көчүп келишти эл. Жер бердим, арыгын кошо каздырып бердим, и, жашашсын орустардай эле болуп, дарак тигип, коргон уруп...

Тилмер өз ишин иштеп, «муну да мойнуна алды» деди артынан. Тигиле тиктеп калды суракчы Байтикти:

– Таратып эле бере бергидей жер сенин менчигиң беле?

Буга чыдап бере алган жок Байтик, аянар эркинен адашып, баягы эрегишер көктүгүнө көрүнөө туттуруп, каршыга ээгин көтөрө: .

– Кимики анан? – деп жиберди.

Териккен жок баскындын суракчысы, жымыйып шылдыңга алып турду кайта, тилмер такмазалап которду айтканын:

– Силер турук кылган биртке аймак түгүл каратылып алынган жамы Түркстан бүткүл Россиянын бактылуу Өкүмдарынын менчигине өткөрүлүп калган. Ыя, билбейсиңерби алиге чейин!?

– Ой!? – деп кара күйүндү болуп кетти Байтик. – Сурабай эле менчиктеп ала береби!?

Кылыя тиктенип, не чынын не калпын ушул экөөнүн кабагынан издеп калды Байтик.

Суракчы:

– Орус атынын изи түшкөн жер Россия!»

Орус бийлигинин ачык саясатын түрмөдө түшүнгөн Байтик не кыла алат?! Акырында анын ак падышага ак кызматы үчүн чоң «камкордук», «өлүп калсын» деген арам ойлору менен дарыламыш болуп, билек кан тамырына ийне сойлотуп, көкүрөгүнө, бөйрөгүнө билдирбей уу сыйпалышы – сасык саясаттын бир көрүнүшү болчу. Эми орус төбөлдөрү үчүн кыргыздын атактуу, көрүнүктүү, эл ээрчиген баатырларынын, урмат-сыйлуу, акылдуу инсандарынын кереги жок болуп калган, тескерисинче, «шылтоодон шыноо издеп», алардан арылуунун жолун издей башташкан. Кезек Шабданга да жеткен. Башка чыгармалардагыдай «Кыргында» Шабдандын эрдиктери жана элчиликтери кеңири сүрөттөлбөйт, Т. Касымбековдун романы үчүн анын эч зарылдыгы да жок эле. Болгону Шабдандын ички дүйнөсүнө үнүлүүнү автор алдыңкы орунга койгон. Жазуучунун көркөм максаты ийгиликтүү ишке ашкан. Албетте, Т. Касымбеков Шабдандын ак падышага кайрылуу Петициясы, губернаторлорго жазган каттары ж.б.у.с. архивдик материалдарды кыйгап өтө албайт болчу. Калемгердин көркөм жетишкендиги – архивдик материалдарды чыгармага жансыз эле тиркеме катары пайдаланып койбостон, анын артында жашырылып турган каармандардын образдарын жандуу сүрөттөп, психологиялык ал-абалдарын устаттык менен терең баамдай алгандыгында. Шабдандын образы өзүнүн

драмалуу жана трагедиялуу чындыгы менен башка чыгармалардагы Шабдандардан айырмаланып турат. Жазуучу автордук баяндоодо да, каармандардын диалогдорунда да, жеке Шабдандын монологдорунда да ийгиликтерине жана «жаңыланууларына» жетиштүү деңгээлде токтолот. Орус аскерлери жаңыдан кыргыз жерин аттап киргенде Шабдандын баркы көтөрүлүп, жарым пашалар менен бирге колтукташып, дос болуп, урмат-сыйга бөлөнүп турбады беле?! Кечээ эле нечен согушту токтотуп, бардыгын тынчтык жол менен чечкен бир топ орден-медалдар менен сыйланган Шабдандын арыз-муңун орус бийликтери укпай калабы?! Жалган-жалаа менен камалган өз баласы Мөкүштү түрмөдөн бошотуу, сотто калыс мамиле кылуу тууралуу өтүнүчү суу кечпей калабы?! Байтиктин «аттиң» деп дүйнөгө армандуу кетишинин сыры эмнеде эле?! Иттерин айгактап, балдары таш менен койгулап, шылдындаганга чейин барган орус келгиндерине не кылуу керек?! Эмне үчүн кыргыздар да өз жеринде жайлуу отурукташса болбосун?! Өзү баш болуп алгач келген орустарга жардам бербеди беле?!

Жергиликтүү эл өз каада-салтын сактасын, динине эркиндик берилсин, мечиттер салынсын, билим-илимге умтулсун деп орус төбөлдөрү менен убадалашуунун жыйынтыгы ушулбу?!

«Бя... кийинки күндөрү кылдан кыйкым, жумурткадан кыр издеше баштады го чоң эле, эстүү эле төрөлөр... Өз динин өз салтым десен – исламчыл, өз жерини өз жерим десен улутчул имишсиң...»

«Бя, ушунун өзү зорлук эмеспи?» деп өзүнөн сурады Шабдан.

Өзгөчө Шабдан Меккеге барып, ыйык Каабага зыярат кылып, «ажы» аталып келгенден кийин бийлик анын артынан тымызын андуу жүргүзүп «исламчыл», «түркчүл», «улутчул» деген саясий айыптар тагыла баштаган. Жазуучу бийлик күчтүү инсан менен керек учурда тарыхый кырдаалга байланыштуу жуурулушуп кетерин, качан максаты орундалып, пайдасын көргөндөн кийин бийлик өзүнүн өнөктөшүн четке сүрүп, кутулуунун амалын издээрин, бийлик менен күчтүү инсандын ортосунда жарашуу убактылуу, ал эми элдешпес күрөш түбөлүктүү экендигин Шабдандын тагдыры аркылуу элестүү сүрөттөгөн. Акырында бийлик Шабдандын өтүнүчтөрүн орундатмак турсун, аны элге жек көргөзүп, элден ажыратып, дилин сындырып, ички дүйнөсүн бүлүнттү. Т.Касымбеков орус төбөлдөрүнүн амалкөйлүгүн, куулугун, эки жүздүүлүгүн мындай эле бир эпизод менен даана көрсөтөт.

«Те бир кезде балдардын тилине кирип жер сураганы, аны ушу бүгүнкү чоң орус баягы кызматы үчүн орундатып беришке аракет кылам дегенин угуп:

«Мына, – дешпедиби кыргызынын баягы кылгылыкты жат кылса күнөөнү тууганынан издемей эски адаты дароо кармап, — бу болбосо орус жол таап келе албайт эле быякка... тымызын сөзүн бүтөрүп алып биздин жерибизди оруска алдырып, ыя, минтип өзү туйтунуп жатмакчы болуп жүргөн тура, коку-уй...»

Бул жерде «жаңы» чоңдор, «жаңы» жер ээлери Шабдандын өз өтүнүчүн өзүнө каршы колдонуп жатышат. Казак туугандарга убактылуу пайдалансын деп кырк байталга берип койгон Кордойдун баасын эми түшүндү Шабдан.

«Кыргында» Байтик менен Шабдандын көркөм обаздары турмуш чындыгынын негизинде ата-журттун ар-намыстуу, патриот уулдары катары көрүнөт. Алар кыргыз элинин келечеги жөнүндө бүткүл жан дүйнөсүндө толгонуп, санаага батып тынчсызданышат. Байтик Чүйдүн кенен түз жерине кыргыздарды көчүрүп келгендиги, Шабдан түрк элдеринин, жалпы мусулмандардын отурукташууга, биригүүгө, ынтымакка чакыргандыгы үчүн трагедиялуу тагдыр финалына кириптер болуп отурушат. Бул тарыхый улуу инсандардын идеялары орус падышачылыгынын саясатынын колкосуна туура тура калган чоң кылкан эле. Романда Байтик да, Шабдан да өз өмүрлөрүн аман алып калыш үчүн амал издешпейт, алар ата-журтунун ыйыктыгын, бейпилдигин сактоо үчүн баштарын баталгага коюуга даяр каарман

катары сүрөттөлүнөт. Бул жасалма эмеспи?! Чыгармада жазуучу алардын ар бир иштерин терең талдап баяндап, ички жана сырткы конфликтерди, драмалык кагылышууларды жыш пайдаланып отуруп жогорудагыдай жыйынтыкка логикалык-психологиялык жактан ынанымдуу келтире алган. Тагыраак айтканда, тарыхый каармандардын ички дүйнөлөрүндөгү адилетсиздикке, теңсиздикке карата «бунту» мыйзам-ченемдүү көрүнүш катары эволюциялык планда келип чыгат. Ошентсе да «Кыргын» романындагы Шабдандын образына байланыштуу бир маселени айтпай кетүүгө болбой турат. Элдик оозеки чыгармачылыкта, Н. Байтемировдун дастанында, Ж. Токтоналиевдин романында ж.б. чыгармаларда Шабдан элчилик кызматты гана аткарбастан, эл-жерин кылыч, найза алып коргогон баатыр катары сүрөттөлөт. Бир эле мисал, Узун-агачтагы орус аскерлери менен согушта Кокон хандыгынын аскердик антын аткарып жүрбөдү беле?! Т. Касымбековдо болсо «не белдешкен күрөшкө, не мандайлашкан найзага түшпөсө», «Эр Манасча кол баштабаса» эмнеси «баатыр» деген суроо жаңырып тургансыйт. Ушул жагдайда авторлор Шабдандын образына кандайдыр бир деңгээлде бир жактуу мамиле кылгандай сезилет. Көрсө, айрым калемгерлер Шабданды эпикалык каарманга чейин жеткирип, даңазалап жиберип, экинчилери ал көрүнүштү таптакыр элес албагандай. Демек, авторлор бир эле тарыхый инсандын образынын көп кырдуулугун түзүшсө да, чындыктан алыстап, кээ бир мүчүлүштөргө жол беришкен.

Дегеле «Кыргын» романында көтөрүлгөн жер проблемасы бүгүнкү күндүн актуалдуулугу менен да шайкеш келип турат менимче. Т. Касымбеков чыгармасында өткөн кылымдардагы кыргыз элинин турмушун жазуу менен катар жер-суубузду чет өлкөлөргө сатып жиберүүнүн жыйынтыгы кандай болорун бүгүнкү күндүн талабына жараша эске алуунун зарылдыгын да көрсөткөндөй. Азыр жер маселеси өтө татаал, талылуу, оор маселе. Эгерде жерибизди өткөн тарыхыбыздагыдай сатып же арендага берип жиберсек, өз жеринде кул сыяктуу басынган абал башыбызга кайра түшпөйбү?!

Романда өткөн кылым менен азыркы мезгилдин ортосунда дагы бир жалпылык, параллелдүүлүк жатканын байкаса болот. Бул – бийликти шайлоо. Шайлоо демократиялык жол деп келебиз. Балким, Батыштын жашоо ыңгайына туура келер?! Ал эми кечээки жана бүгүнкү кыргыздаргачы?!

«Кандийлат көтөрмөй убагы да келди акыры, мына ошондо илгертенки «...элге кеткет келгенде ит ыркырак башталар, айтышкан ооз жабылбас, арачачы табылбас...» деген кыйлы кезен күнгө айланды тынч турмуш. Тигине, кичүү улунан ийменбей, улуну кичүүнү карабай, бир элчилиги эсте калбай айыл ичи сөз керипше, жака айрышма, жаатташып мушташма абалга жетти».

Орус бийлигинин ойлоп тапкан бул саясий ыкмасы каада-салттын негизинде ынтымактуу жашап келген элге дүрбөлөң салды. Канчалык бири-бири менен касташса, ыдырашса, бөлүнсө бийлик үчүн башкаруу оңой болору түшүнүктүү эмеспи! Жада калса Шабдандын туугандарынын арасында да жик кетип, бийлик өкүлдөрүнө арыздар кетип, а калыс деген төбөлдөр акчанын кулуна айланышып, оң маселени тетири чечип, элге сез көрсөтүп турду. Жашоо шарт гана кыйынчылыкка кептелбей, каада-салттар тепселип, психология өзгөрүп, адамды адам саткан, абийирин ыймансыздыкка алмаштырган пенделер жайнап чыкты. Шабдан сыяктуу улуу, акылдуу, ойчул, кадыр-барктуу, сый-урматтууларды бийликтин кысымы жүдөттү. Тарых дөңгөлөгү тегеренип отуруп 1916-жылга алып келди...

Романдагы экинчи сюжеттик линия да чыгарманын башынан башталып, ошол эле жерге отурукташуу маселесинин экинчи бир кырларын ачып берүүгө арналат. Башкача айтканда, Т.Касымбеков жер маселесин тарыхый инсандар Байтик менен Шабдандын тагдырлары жана жан дүйнөлөрү аркылуу алып өтсө, мында жөнөкөй калктын өкүлү, ойдон чыгарылган көркөм образдар – Жайлообай менен Кузьминдин карым-катышы

аркылуу чагылдырат. Жайлообай мал артында жүрүп, кыштоосуна келсе, камыштан салынып үй турат. Жазуучу жергиликтүү менен келгиндин коңшу жашап, үйүр алышып, аз-аздан мамиле түзө баштаганын өтө майдалап сүрөттөйт. «Жаңы тууганга» кыргыз элинин меймандостугун Жайлообайдын үй-бүлөсүнүн адамкерчилиги, жөнөкөйлүгү, пейли түздүүлүгү менен көрсөтөт. Бирок, алыстан келген «жаңы тууган» жерге отурукташып алгандан кийин «жыландын башын чыгарып», Жайлообайдын кыштоодо тигилген боз үйү үчүн жыл сайын аренда төлөөгө, ую уурдалды деп сотко айып тартууга мажбур кылат. Жазуучу эки каармандын турмуш-тиричилигин үй-бүлөлүк масштабда эле сүрөттөп койбостон, эки элдин каада-салтын, нравасын, аң-сезимин, жүрүм-турумун катар коюп чагылдырат. Бирок бийлик кантсе да «кол ийрисиине тартат», орус өкүлүнө камкордук кылат, укугун коргойт. Жүдөп, бир сындырым нанга, бир ууртам сууга зар болгон Кузьмин байып, «төрө» аталып, Жайлообай кошунасына колун кезеп, муштум түйүп калган кез да келет. Автор каармандын психологиясындагы өзгөрүүлөрдү, бурулуштарды алардын жашоо ыңгайлары, мезгилдин агымы менен тең жуурулуштуруп, окуяларга, эпизоддорго сиңирет.

«Мындан соң түз эле кекетти Кузьмин:

– Бүгүн да, эртең да эсиңде болсун, Жай, бул жердин мыйзам колдогон ээси мен, Жай. А сен, бар болгону, менин ижарачымсын, ырайым кылсам акытөлөп тура турасын, каалабасам кара томлок алачыгыңды көтөрөсүң да жоголосуң, уктунбу!?

Чыны ушу.

Жакасын да кармана албай, ээги көкүрөгүнө түшүп, ичтен солуп энтигип, шалдырап калды Жайлообай. «О, калыс кудай, зорлук деген ушубу!?» деди, дили сынды. Көзү жашылданып, ой тепсендисинен ойгонду:

– Ыя, Көсмүн, балыктын сөөгүндөй жаман арабан менен сенделип келип...ыя, Көсмүн, менин ушу кыштоомун четине солуп жатып калган экенсиң – Көсмүн... – үнү каргылданып буула калды: – Ыя, «адам баласы турбайбы, кокуй» деп, сыз өтпөсүн деп алдына олпок, башыңа көлөкө берип каралаштым эле го, ыя, Көсмүн!?

Кузьмин кашы жайыла көзү жайнап:

– О-го. Жай, жалгыз сен каралаштың беле? – деп сурап, анан кыжыр чыгара күлүп алды. – Ал деген милдетинер болучу силердин!»

Автор каармандардын диалогдору аркылуу эки тараптын оюн ачык берет. Бирок, ушул Жайлообай менен Кузьминдин чырмалышкан тагдырлары, конфликттери романда акыр аягына чейин «бышып» жеткен эмес. Эки элдин типтүү өкүлдөрүнүн мүнөз кагылышы жогорудагы мисалда көрсөтүлгөндөй чыгарманын сюжети өнүккөн сайын курч драматизмге ээ болот го деп күткөнбүз. Анткени алгач кедей, кийин баскынчы төрө Кузьминдин ички дүйнөсүндө көп нерселер жашырыныш жаткан. Т. Касымбеков жаңыча түзгөн көркөм образдарына жаңыча мамиле кылып келе жатып эле, кескин түрдө эски ыкмага түшүп, тагыраак айтканда автор совет мезгилиндеги чыгармалардай эл достугу идеясын калпыш чыгарып отурат. Жайлообай менен Кузьмин дос, жолдош, коңшу катары бири-бирин кыялышпайт. Жайлообай «жаны тууганынын» үй-бүлөсүнүн өмүрүн сактап, кызы Любаны кыргында баш калкалатат. Совет доору мезгилде мындай көркөм чечилиштер сөзсүз керек болчу. Ал эми бүгүнкү эгемендүүлүк шартта мындай жасалмалуу, мындай оңой чечилиш өзүн өзү актабай калган.

Ал эми автор 1916-жылкы улуттук-боштондук кыймылын сүрөттөөгө өткөндө тарыхый факт-материалдар менен көркөмдүктүн ажырымдыгы пайда болот. Романдын негизги көркөм идеясы дал ушул 1916-жылдагы окуя аркылуу жүзөөгө ашырылып, «Кыргын» деген романдын атына жооп бериши керек. Улуттук-боштондук кыймылдын чыгышына себептердин чоо-жайына байланыштуу проблемалар Байтиктин, Шабдандын заманынан уланып отуруп улуу көтөрүлүшкө жеткендигин көрөбүз. Т.

Касымбеков чыгарманын бул бөлүмүндө жеке инсандардын образына токтолбойт, негизинен кыргын кандайча башталган, кантип болгон сыяктуу суроолорго тарыхый факт-материалдарга таянуу менен жооп берип, кыргындын тарыхый-социалдык маанисин ачып берүү максатын койгон. Ошондуктан, эл башкы каарман катары чыга келет, чыгармада архивдик материалдар өтө жыш колдонулган, айрым учурда көркөм чыгарма эмес, тарых окуу китебин окуп жаткандай таасир калтырат. 1916-жылы кыргыздын ар-намыстуу болуш, бийлери Мөкүш, Канат ак кийизге салынып хан көтөрүлүп, өз элинин эркиндиги үчүн күрөшүшкөн. Бирок алардын биримсиздиги жана курал-жарактардын жоктугу бат эле жеңилишке учураткан. Романда автор бул каармандардын образдарына кеңири токтолууну зарыл деп эсептебеген. Улуттук-боштондук кыймылынын күчүн сүрөттөөдө жазуучу айрым-айрым көрүнүштөргө, айрым айылдардын өрттөнүшүн, канкор аскерлердин ырайымсыз зулумдугун сүрөттөөгө басымдуу орун берет. Көтөрүлүшчүлөр эле эмес, орус аскерлерине кулдук уруп келген бейкүнөө адамдарды да кырып-жоюу жөнүндө алдын ала эле падышачылык саясаттын арам оюу болгондугун, анткени канчалык жергиликтүү эл кырылса, ошончолук аларга жер артаары жана жер үчүн күрөш биротоло чечилмектиги, балдарына, чалдарына, жарадарларына карабай атып салышкандыгы баяндалат. Чыгармада жүрөк титиреткен көп эпизоддор бар, биз бир мисал келтире кетели:

«Али тили чыга элек наристе чырылдап, не энесинин өлгөнүн сезгениби, не эмчек издегениби, энесинин көкүрөгүн тырмаланып калган. Киши өлтүрсө мооку канган каратель атын күрүлдөтө темине келе эңип кетти баланы. Не кылат? Багып алабы, кул кылабы? Мейли, макул, тири эле калсын! Көкбөрүчү сыяк адырандата келе көрсөтө мактана Бакуревичтин алдынан бир имерилип өтгү, ошо зар какшаткан бойдон жардын кырынан түбүндө күпүлдөп жаткан албуут Чүйгө серпип жиберди, али арман биле элек наристе овода апкаарып бакырган бойдон шарп деп түштү сууга, улам калкып үнү угулуп, улам чөгө думугуп бара үнү өчүп, карааны да көрүнбөй кетти бир убакта...»

Момун кыргыз эли 1916-жылы орустардын гана эмес, «өздөн чыккан жат жаман» дегендей «өз көмөчүнө күл тарткан» болуш-бийлердин, чыккынчы-саткын пенделердин азаптарын да катуу тартышкан.

Орус гимназиясынан билим алып, Шабдандын насаатын угуп калган, элди кыргындан сактап калуунун жолун ойлогон Дүр аттуу инсандын образы бар. Бирок, романда Дүрдүн образы аягына чейин жеткилең иштелип чыкпаган, ал эпизоддук каармандын деңгээлинде эле калып калган. Менимче, анын образын дагы кененирээк жана тереңирээк ачууга далалат кылганда автор сөзсүз көркөм утушка ээ болмок эле.

Романда орус аскер жетекчилеринин ар түрдүү образдары көрүнөт. Керек болсо автор аларды көркөм окуяларда гана эмес, архивдик материалдардын өзүн колдонуу менен эле ким экендигин көрсөтө алган.

«ЖАЗАЛООЧУ ОТРЯДДАН
ЖЕТИСУУ АСКЕР ГУБЕРНАТОРУ
ФОЛЬБАУМГА БЕРИЛГЕН РАПОРТ

Түп суусу аккан баш аягы 8-10 чакырым капчыгай кыргыздан тазаланды, үй мүлкүн, 200-300 боз үйүн өрттөп жибердик, малын толук бойдон алдык, Пржевальскийге айдаттык, Теплоключенски станциясына өткөрүлүп берилди...

...өлгөнү, жарадары болуп 70-80 кыргыз, тири колго түшкөнү 13, Пржевальский түрмөсүнө камалды...

...жылкы көп, эсеби жок, кара мал 1645, майда жандык 10221, баары болуп 12038 баш олжо кылынды, жалпы эсебине акт жазылып коюлду.

12-14чө мылтык, колго жасалган кылыч, азырак ок, ок жасай турган шайман түштү колго, атканга жарары өрттөлдү...

Сотник ВОЛКОВ. 1916 г. августа 28 (сентября 10)»
(ЦГА Кирг. ССР, ф. 77, д. 34, л. 41)

«Кыргын» романында буга чейин эч бир чыгармада козголбогон идея жатат. Ошондой эле илимий булактарда да бир жактуу көз караш өкүм сүрүп, «кыргыздар өрттүү согушка өздөрү барып беришкен, өздөрү күнөөлүү» дегендей жыйынтык чыгарылып келет. Ооба, кыргыздардын өз балдарын кара жумушка жибербөөгө жасаган алсыз далалатын шылтоолоп нар жагында орус саясаты жергиликтүү элди биротоло баш көтөргүс кылып, ташын-талкан чыгаруу чоң планы турган эле. Ошондуктан, «бардаңке мылтыкты талап кетти» деген шылтоо чындыгында кайырмакка салынган атайы жем, согуштук тактика болчу. Стратегиялык планда орус бийликтери жалпы элдин көтөрүлүшүн чыдамсыздык менен күтүшкөн. «Мына, көтөрүлүш деген... деп куттуктады Фольбаумун Рымшевич». Демек, көтөрүлүшкө чыгып, эл кырылып калды деген ойдун тереңинде көп адам билбеген согуштук сыр жаткан турбайбы!

Ошентип, карапайым кыргыз эли өзүнүн укугун, эркиндигин коргойм деп жатып, «куралдуу көтөрүлүшкө чыгып, мамлекетке чыккынчылык кылышкан» деген айыпка жыгылып, бөөдө кыргын болуп кырылып калышкан, эптеп аман-эсен калгандары Кытай тарапка өтүп жан соога сурашкан.

Чыгармада биринчи жолу буга чейин кадыр-баркталып келген улуу окумуштуулар Семенов-Тяньшанскийдин, Пржевальскийдин, Валихановдун портреттеринин айрым штрихтери архивдик материалдардын негизинде ачык тартылган. Т. Касымбеков атайы аларды чечмелеп отурбайт, окурман өзү окуп, өзү жыйынтыкка келсин дейт. Автордун позициясы – калыстык. Бул материалдар түздөн-түз кыргыз жерин басып алууга, анын каада-салтын тебелеп-тепсөөгө, жапайы калк катары чечим чыгарууга себепчи, ошого үндөйт.

«...бу жерде жарым жабайы эл жашайт, чек ачык, аскери жок, эки эле рота жиберилсе бу өлкөнү Россияга имерип алса болот...

...жарым жабайы киши чалыштар адам катары мындай бейиш жерде жашоого укугу деле жок... буларды бирдемеге үйрөткөндөн жытчыл итти машыктырган оңой...

ПРЖЕВАЛЬСКИЙ»

(Русский верстник, 1886, XII)

«...дегиси, эркеги менен ургаачысынын өз ара мамилеси тиги эле адам пайда болгон убактагы сыяк, абийир күтмөк жок... бу түгүл аялы эринин достору менен өтө эле жакын болуп кетсе эри аны өөн көрбөйт, кайта мейли дейт.

Ч.ВАЛИХАНОВ» (Собрание сочинений. том 3)

Т.Касымбековдун жазуучулук эрдиги деп да койсок болот, бул сыяктуу ой-пикирди коомчулукка тартуулап жатат. Албетте, алардын «көмүскө» иштери бүгүнкү күндө, ачылып жатышы дагы көптөгөн көз караштарды жаратары белгилүү. Ал эми алар буга чейин тарыхый чыгармаларда бир жактуу өз баасын, өз ордун ишмердүүлүктөрүнө жараша алып келишкен эле, Т.Касымбеков тиркеме катары берген документтер алардын адамдык, окумуштуулук бейнелерин мындан ары башкача планда кароого мүмкүндүк түзүп отурат.

Чыгарманын финалында да Бройдо, Керенский, Жафаров, Ажемов сыяктуу мамлекеттик жана коомдук ишмерлердин 1916-жылкы улуттук-боштондук кыймылды басууда орус төбөлдөрүнүн өтө мыкаачылыгын күбөлөндүргөн тарыхый документтер пайдаланылган. Албетте, чыгармада колдонулган архивдик материалдар, документтер чыгарманын көркөм-эстетикалык функциясында өз милдетин аткарып, чыгарманын ажарын ачып турушу керек. Т. Касымбеков «Сынган кылыч» романында бир да архивдик материалдарды тиркеме катары пайдаланган эмес, ал эми «Кыргында» отуздан ашык материалдар мисалга келтирилген. Бул бир чыгарма үчүн азбы, көпбү?! Авторду бул үчүн күнөөлөбөгөнгө болобу?! Дегеле тарыхый көркөм чыгарма документтерсиз, башкача айтканда, документтер көркөм фантазияга «жугулуп» жазылыш керекпи?! Албетте, бул сыяктуу

суроолорго кескин, бар жактуу жооп берүү кыйын, ар бир нерсенин чен-өлчөмү, принциби, критериясы болушу керек. Бардыгы чыгарманын идеялык-көркөмдүк, эстетикалык сапатына, көркөм образдардын ички дүйнөлөрүн, мазмунун ачып берүү касиетине жана автордук концепциянын ачык коюлуп, көркөм чечилишине байланыштуу болот.

Т. Касымбековдун «Кыргын» романы 1916-жылга чейинки жана 1916-жылдагы окуяларды конкреттүү окуя, конкреттүү личносттордун тагдыры аркылуу аңдап билүүгө мүмкүндүк берет. Автор үчүн башкы көркөм объект – кыргын, анын чыгыш себептери. Бирок, ошол мезгилдердеги айрым тарыхый материалдар менен таанышсак, улуттук-боштондук кыймыл кыргыз жеринде масштабдуулукту камтып, өтө уюшкандык менен күрөш жүргүзүлгөндүгү жөнүндө кабар берет. Мисалы, Ыбыке уулу Канаттын жетекчилиги менен Түндүк Кыргызстандын он миңдеген ар-намыстуу жигиттери биригип, орус аскерлерине каршылык көрсөтө алышкан. Айрым учурда биз өзүбүздүн ар-намыстуулугубузду төмөндөтүп, кичирейтип, анан калса кээ бирлер эл 1916-жылы Кытайга үркөндүгү үчүн «Үркүн» деп атап жүрөбүз дешет. Чындыгында согушка барбай коюу үчүн эмес, өз элинин, жеринин азаттыгы эркиндиги үчүн улуттук-боштондук кыймыл, жалпы Түркстан элдерине таандык кыймыл, көтөрүлүш болгон. Биз бул чоң масштабдуу окуядан өзүбүздү чет бөлбөшүбүз керек.

* * *

УДК 82(091)

БАСМАЧЕСКОЕ СОПРОТИВЛЕНИЕ: СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ КОРНИ, ЭВОЛЮЦИЯ, МЕСТО В ИСТОРИИ

*Ибраимов О.И. КР УИАнын Түштүк бөлүмүнүн
төрагасы, академик
Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин чыгыш
тилдер бөлүмүнүн башчысы*

Басмаческое движение в Средней Азии и Закаспийском регионе долгое время оставалось за пределами серьезных, объективных научных изысканий по причине негласного табу на тему советских исследовательских структур. Причиной этого было одно: в этой тематике могли вскрыться события и обстоятельства, о которых не хотелось публично говорить, тем более обсуждать их. В учебниках по истории СССР весь процесс революционных преобразований и установления советской власти освещался как триумфальное шествие идей марксизма и ленинизма, массовая народная поддержка, оказанная советской власти, всеобщая радость освобождения от эксплуататорского гнета и, как результат, ратный труд стахановцев. Да, говорилось, что белогвардейское сопротивление было, была и гражданская война, унесшая 2 500 000 человеческих жизней, что были саботаж кулачества, разные «шпионы» зарубежных спецслужб, обнаруженных чуть ли в самом Кремле, но утверждалось, что все они были побеждены бдительными чекистами, легендарными чапаевыми, буденными, котовскими, щорсами и т. д. Да, были определенные исследования, где изучалась басмаческая тематика, но раскрыть полную и объективную правду было не в интересах советской исторической науки, которая долгое время не могла выйти за строго очерченные политико-идеологические рамки. В общедоступных трудах басмачество рассматривалось не иначе как движение неких преступных отрядов, преследующих экономические интересы, организованных криминальных групп, террористов, бандитов, которых Красная армия успешно ликвидировала. Многочисленные ошибки и перегибы, касающиеся массового террора, голода и разрухи, сталинского ГУЛАГа,

насилия, ущемленных человеческих прав и свобод, ставшие результатом политики власти большевиков, замалчивались.

После распада СССР этот тяжелый занавес все-таки удалось приподнять и немного приблизиться к истинной картине событий и процессов. Можно перечислить научные работы, написанные еще в советское время, где пролит определенный свет на истоки и причины басмачества и где оно рассмотрено как факт гражданской войны в Средней Азии, как целое повстанческое движение, возникшее в 1920-е в процессе установления советской власти и пришедшее к своему концу только к началу Второй мировой войны¹

Нужно признать, что установление диктатуры большевиков, как всякой революционной власти, не было легким и гладким процессом. Новая власть сталкивалась с самыми различными проблемами, в том числе элементарным непониманием сути политики советской власти. Но это была очень радикальная и непримиримая власть. Воинственный атеизм Советов, классовое разделение, лозунги «Грабь награбленное!», «Бей буржуа!», «Кто не с нами, тот против нас» вызывали обратную агрессию, перешедшую в вооруженное сопротивление. То, что советская власть проводила политику защиты бедных, рабочих и крестьян, была хорошей и справедливой политикой, но она реализовывалась с такой жестокостью и насилием, что в умах людей сложился какой-то когнитивный диссонанс, понятийное раздвоение. Высокие революционные лозунги соседствовали с насилием, поддержка новой власти – всяческим противодействием ей, свет оптимизма – с тьмой фанатизма, и они, во всем их смешении и коловращении, создавали такой бурнокипящий политический и социальный коктейль, что многим было очень трудно разобраться во всем этом и дойти до истины. Одни ликовали, видя, как отбирают у богатых имущество и отправляют их в тюрьму или ссылают в Оренбург, на Украину, но немало было и сторонников последних, например, сочувствующая им родня, связи, кланы и т. д. Диктатура большевиков по своей жестокости и непримиримости оказалась не менее, если не более беспощадной и суровой, чем прежняя царская администрация.

За примерно 20–25 лет диктатуры большевиков красный террор имел место не единожды, как многие думают, а *дважды*: в первые годы большевистской диктатуры (1918–1924), в так называемый ленинский период, во время гражданской войны, а потом в 1937–1938 годах. Но это уже были годы правления Сталина. Слова «расстрелять», «ликвидировать», «уничтожить», «раскулачить», «привлечь», «сослать», «разоблачить (разных «шпионов» западных стран) врагов народа», «контра», «буржуи» и другие подобного рода стали активным лексиконом большевиков как минимум в течение всех довоенных лет. Это было действительно опасное, тревожное, достаточно мрачное время, когда страх и неопределенность охватили умы и сознание людей, унося почву под ногами.

Мрак вокруг сгустился, непроглядна ночь...

Берегись засады, родина моя! – писал Алыкул Осмонов в этот крайне противоречивый, тревожный период, когда у людей и надежд, и перспектив появилось столь много, в то же время «ежовы рукавицы», тотальная слежка, доносы и преследования,

¹ Три года Советской власти: сб. ст. Ташкент, 1920; Сафаров Г.И. Колониальная революция (опыт Туркестана). М. 1921; Сафаров Г.И. Национальный вопрос и пролетариат. М. 1923; Сафаров Г.И. Колониальная революция. М. 1921; Муравейский С.Д. Очерки революционного движения в Средней Азии. Ташкент, 1926; Алексеенков П. Кокандская автономия. Ташкент, 1931; Божко Ф. Гражданская война в Средней Азии. Ташкент, 1930; Ходжаев Ф. Очерки революционного движения в Средней Азии. Ташкент, 1926; Он же: К истории революции в Бухаре. Ташкент, 1926; Зевелев А.И. Историография и источники по истории гражданской войны в Туркестане. Ташкент, 1968; и др.

открытый террор не давали людям дышать свободно, по-настоящему расправить крылья, почувствовать себя в безопасности и защищёнными. Можно было угодить в тюрьму за сущую мелочь, за какую-нибудь «политическую ошибку», коим могли считаться неосторожно произнесенное слово, нечаянный поступок, даже намек. Это были годы черно-белых красок, абсолютно контрастных, противоречивых решений, где было очень мало места терпимости и компромиссам.

Кроме того, выяснилось, что проблема религиозного фанатизма никуда не делась, тем более что царская администрация никогда не подавляла ислам, не пыталась навязывать христианство, а к разным медресе с их ишанами и муллами отношение было достаточно терпеливое. Оказалось, не исчезли и идеи давно канувших в Лету ханств, обнаружилось давно изгнанные ханы вроде Саида-Алимхана, афганского беглеца, который, находясь за пределами страны, тут же назначил своих «наместников». Вдруг реанимировался и пантюркизм, даже панисламизм, адепты которых нашлись не только во все еще живой Порте – распадающейся Османской империи, но и в новом Советском Туркестане.

Политика большевиков «грабь награбленное!» действовала и в Кыргызстане, создавала ситуацию вражды и раскола в каждом селе, каждом населенном пункте. Все это породило локальные очаги напряжения, которые потом вылились в протесты, позже – в более организованные вооруженные выступления. Как всегда в таких случаях, появился спрос на лидеров, смелых и отчаянных вожаков, у некоторых из них, выяснилось, было не все в порядке с биографией, а другие стали поистине легендарными людьми. И все же вынуждали людей открыто выступать, браться за оружие печально известные продразверстка и систематические конфискации, на самом деле похожие на ограбление людей среди бела дня. В конце концов, они приводили к самому настоящему голоду, причем в огромных масштабах, к еще большему обнищанию людей. Советская власть вроде хотела защищать бедных, конфисковать у богатых имущество в пользу государства, что не могло не нравиться сельской бедноте, обнищавшим крестьянам, но наспех создаваемые артели, коммуны, товарищества вести эффективное хозяйство еще не были научены.

Многие басмаческие лидеры, корбаши вышли из среды красноармейцев, из ОГПУ, даже НКВД, потом, разочаровавшись, перешли на другую сторону. Но некоторые крупные вожаки, такие как Мадамин-бек, П.И. Монстров, вновь возвращались в ряды красноармейцев. Кстати, Мадамин-бек, один из самых крупных лидеров басмачества, который командовал военизированными силами, количество которых составляло около 30 000 человек, начинал как профсоюзный активист, начальник милиции в Маргелане, потом перешел к басмачам и стал корбаши. Хорошо известный Джанибек-корбаши из Узгена тоже активно сотрудничал с новыми властями, потом примкнул к басмаческому движению и возглавил отряд численностью около 500 человек. Эргеш-корбаши был начальником милиции в Коканде, потом пошел воевать с Советами.

Когда в обществе убийство человека или вынесение несправедливого приговора, т. е. «отобрать», «посадить», «сослать» – не такая большая проблема и к этому прямо или косвенно подталкивает власть, люди особо не сковывают себя веригами гуманизма и законности. В таких случаях в свои права вступают агрессия, оружие, террор. В этой неоднозначной социально-политической обстановке и зародилось *басмачество* как вооруженное сопротивление Советам, их политике, законам и порядкам. Энвер-паша, Ибрагим-бек, Джунаид-хан, Эргаш-корбаши, Мадамин-бек, Кур Ширмат, Мойдун-минбаши, Джаныбек-казы, Гаип-пансат, Ади-пансат, Айтмерек-корбаши и многие другие стали известны именно в этот период. Повстанцы добились того, чтобы создать территориальное образование с названием Кокандская автономия (существовала с 28 ноября 1917 года по 22 февраля 1918 года), возглавляемая такими лидерами, как М.

Танышпаев, после отставки которого его сменил на этом посту Мустафа Чокаев. По замыслу, Кокандская автономия никак не была реанимированным Кокандским ханством, а мыслилась как *многонациональная демократическая федерация народов всего Туркестана* со своим парламентом, представительными органами, политическими партиями и т. д. Но, как всегда, тюрки не смогли договориться между собой, начались разногласия по многим вопросам, а за это время большевики создали свое правительство в Ташкенте – ТАСР (Туркестанская автономная советская республика) во главе с Федором Колесовым, большевиком, бывшим работником железной дороги, которому некоторые источники приписывают слова: «Невозможно допустить мусульман в верховные органы власти, поскольку позиция местного населения по отношению к нам не определена». Он имел в виду, по-видимому, отсутствие явной низовой поддержки народа советизации Туркестана.

Москва поставила ультиматум перед Кокандской автономией признать советскую власть либо самораспуститься. Мустафа Чокаев отказался принять ультиматум. В ответ в Ташкент прибыл целый состав с 11 вагонами с хорошо вооруженным дивизионом под командованием Константина Осипова (были среди войск и дашнакские, армянские отряды), и автономия была ликвидирована, сменившись на ТАСР.

Некоторые из лидеров басмачества, как, например, Энвер-паша, Мадамин-бек, Ибрагим-бек, без сомнения, были людьми достаточно масштабного мышления, и их замысел выходил далеко за пределы Ферганы или Бухарского ханства. Энвер, бывший министр обороны Османской империи, младотурок, бесспорно, яркая личность, талантливый военачальник с непомерными амбициями и не случайно прозванный «турецким Бонапартом», открыто мечтал о создании Среднеазиатского пантюркистского государства, грезил создать новую империю со столицей в Самарканде. Он, тесно сотрудничая с руководством Советской России, с их согласия прибыв в Бухару, видел свою задачу в противодействии вмешательству в дела региона Великобритании. Но советские чиновники Туркестана ему не поверили, и он чувствовал их явное отчуждение, что стало последним толчком для его перехода на сторону басмачества. А потом он видел своими глазами, как большевики на словах выступают за национальные автономии, но на деле всеми способами подавляют автономии, в прямом смысле слова оккупируют объявивших о своей независимости республики Кавказа, Кокандскую автономию, пытаются вернуть в состав балтийские страны, даже Польшу, вышедшую из состава России по условиям Брест-Литовского мирного договора 3 марта 1918 года.

Энвер-паша буквально через 23 дня после прибытия в Бухару, в так называемый БНСР, выехал за пределы города и сдался повстанцам¹. Так он стал одним из руководителей басмачества в Туркестане. Его титуловали не иначе как *«Главнокомандующим Вооруженными силами ислама и наместником эмира Бухарского»*, а на личной печати была выгравирована надпись: *«Верховный Главнокомандующий войсками Ислама, зять Халифа и наместник Магомета»*. Энвер-паша действительно был женат на дочери принца Селима Сулеймана, правнучке султана Абдул-Меджида, и имел статус Зятя Халифа всех мусульман, которому симпатизировал германский кайзер Вильгельм II и который однажды был представлен В.И. Ленину в качестве военного министра Османской империи.

Достаточно видной, в целом трагичной фигурой стал Мадамин-бек, который сошелся с Эргаш-корбаши, Ибрагим-беком, Кур Ширматом и другими басмаческими вожаками и воевал с частями Красной армии на территории Ферганы, в частности Андижанского вилайета. С Мадамин-беком держали связь кыргызские басмачи юга, пытались как-то скоординировать с ним свои действия Гаип-пансат, Кал-ходжа (Бахрам

¹ Бухарская Народная Советская Республика — О.И.

Ходжаев), Джаныбек-казы Узгена, а через него и Айтмерек-корбаши с его разрозненными отрядами из нынешней Кара-Кульджи.

Надо ли думать, что все члены басмаческого движения были одержимы какими-то продуманными и осознанными идейными, политическими или националистическими принципами? Далеко не всегда. Нужно учесть тот факт, что многие басмачи были обычными дехканами, семейными людьми и об учении марксизма и ленинизма не имели ровно никакого представления. Многих из них взяться за ружье заставило открытое насилие со стороны новых властей, та же конфискация имущества, оставившая целое семейство без ничего, а также механическое разделение людей на «богатых» и «бедных», сильно расколовшее общество. Среди басмачей были и обычные деклассированные элементы, бандиты, головорезы. Других обидело взятие в заложники родственников, что очень часто практиковали красные, а кое-кого присоединили в свои ряды корбаши-родственники и т. д. Но, как только рука обогрилась кровью, ни бывший дехканин, ни бывший охотник или пастух не могли спокойно вернуться домой – их ждали тюрьма или расстрел.

В интересной книге документов П. Кокайсла и А. Усманова «История Кыргызстана глазами очевидцев» приводится история рядового басмача по имени Жоробай. Он вспоминает, что его вынудили вступить в отряд известного басмача Мойдунбека из Нооката, да и у него не было другого выбора, потому что, когда не было басмачей, жителей грабили отряды русских красноармейцев; и басмачи, и красные попеременно обкрадывали людей, забирая у них всё до последней нитки. Жена Жоробая вспоминала: джигиты Мойдунбека-корбаши забрали даже только что связанный ремень для брюк, ычкыр (ремень). В то время Мойдунбек контролировал большую территорию – от города Оша до Ферганы и Кадамжая, а в его отряде из каждого аила в отряде было по одному–два человека, причем «рекрутировали» по родовому признаку. Из рода кара-козу в отряде Мойдунбека был Маамат Исак, из рода сары-башыл – Жусубали, из рода найман – Мурат. Каждый из этих басмачей представлял в отряде одну деревню: Наамат представлял село Чилтан, Жусубали – Беш-Тал, Согот и Кошумкор; Мурат – Чаувай и т. д.¹

Интересно то, что Советы в Средней Азии больше опирались на русское население, чем на местное, а русские, по-видимому, считали, что новая власть – все-таки русская власть во главе с В.И. Лениным, хотя среди басмачей были и русские кулаки, которые открыто выступали против политики большевиков и хорошо были информированы о гражданской войне, белогвардейском сопротивлении в самой России. Один из них, К.И. Монстров, русский переселенец, осевший в Фергане и ставший достаточно крупным землевладельцем, у которого работали многие местные дехкане и который стал весьма богатым человеком, перешел на сторону басмачей и создал свою крестьянскую армию. Потом он заключил союз с Мадамин-беком, чтобы общими усилиями противостоять большевикам.

Их союз вначале был успешным. Они, координируя свои действия, взяли город Ош, собирались взять теперь Андижан, а Джалал-Абад стал как бы базой К.И. Монстрова. Этот бунтарь ждал успеха российских белогвардейцев, в частности, так называемого Восточного фронта Колчака, который планировал дойти до Средней Азии и установить свою власть. Последний бой, который К.И. Монстров провел против сил Красной армии, состоялся близ села Гульча, где он потерпел неудачу, после которого он все-таки решил сдаться в руки красных 17 января 1920 года, следуя примеру Мадамин-бека. Он в сопровождении чекистов прибыл в Ташкент, даже выступил с докладом на совещании РВС Туркестанского фронта. Но, несмотря на его желание воевать теперь на стороне советской власти, его и его

---

¹URL: http://kghistory.akipress.org/unews/un_post:2080 (с продолжениями).

подопечных приговорили к расстрелу, хотя, по некоторым сведениям, он остался в живых и видели его где-то в Архангельске.

Но вернемся к русским времен советской власти. Судя по их поведению, они так и не стали частью местного социума и привычки колониальных времен у них были очень сильны, поэтому, пользуясь поддержкой и вниманием новой власти, делали все, что хотели, свидетельствуют источники. Дедушку Исака Сыдыкова, личная история которого рассказана в вышеупомянутой книге П. Кокайсла и А. Усманова, русские застрелили прямо на пастбище и забросали камнями. Он провинился тем, что в тот момент, когда увидел русских, испугался и спрятался в кустах. Кызыл-кийский отряд русских у деревни Тактек убил Топчубая Калмурзаева, ему было 25 лет. Он гнал стадо из десяти коз на рынок в Кызыл-Кию, увидев русских, убежал в ущелье, где его нашли и убили. Пуля прошла от затылка через всю голову. Через несколько дней его козы вернулись домой, но его самого родственники искали 40 дней, пока не нашли в этом ущелье¹.

Хочется привести еще одну историю, которая рассказана в названной книге и наглядно свидетельствует о том, до какой степени доходил накал сопротивления, как грубо и неумело действовала власть Советов в Кыргызстане. Житель Таласа по имени Торгой был состоятельным человеком, имел несколько сот овец и коров, из-за чего его забрали в тюрьму как «врага народа». Это вызвало серьезные волнения его сородичей численностью около 200 человек, которые напали на местную тюрьму и освободили оттуда тех, кого задержала власть. После освобождения Торгой и его братья сразу же покинули Талас и нашли приют в Узбекистане, позже их отправили на строительство канала Москва–Волга. Но по возвращении в родную деревню испытал сильное разочарование из-за неприязни со стороны окружающих. Даже кровные родственники не хотели принимать их в колхоз. Скоро началась Вторая мировая война, и все четыре брата, один за другим, пошли воевать на фронт. Во время войны в Таласской долине снова появились басмачи, братья Эркинбек и Чотон. Их отец Суеркул в 1920 году участвовал в таласском восстании, позднее он организовал первую группу басмачей в области.

О враждебном отношении большевиков к религии хорошо известно. Советская власть вообще не выносила саму мысль о Боге, а мечетей и церквей вместе с их служителями считала подлежащими уничтожению, ликвидации. А когда в Туркестан пришла советская власть с ее воинствующим атеизмом, с ее радикальными социальными и политическими лозунгами, с классовой поляризацией, рост сопротивления верующих был делом фактически запрограммированным. Оно и не заставило себя долго ждать. К тому же местные большевистские кадры не отличались грамотностью, знанием сути проблем и чаще всего опирались на насилие, язык наганов и револьверов. И заговорил не язык убеждений и диалогов, а слово имел «товарищ маузер», говоря на языке «великого пролетарского поэта» В. Маяковского².

Преследовали не только верующих мусульман, но и христиан. В книге «История Кыргызстана глазами очевидцев» приводится личная история перемещенного в Кыргызстан баптиста, этнического немца по имени Дмитрий: «Господь Саваоф говорит: вот бедствие пойдет от народа к народу, и большой вихрь поднимется от краев земли. И будут пораженные Господом в тот день от конца земли до конца земли, не будут оплаканы и не будут прибраны и похоронены, навозом будут на лице земли. Так и произошло:

¹ URL: http://kghistory.akipress.org/unews/un_post:2080 (с продолжениями).

² Разворачивайтесь в марше!

Словесной не место кляузе.

Тише, ораторы!

Ваше слово, товарищ маузер.

В. Маяковский.

пришла напасть – эпидемия тифа, когда умирали семьями. Тогда умер и наш самый младший сын Франц, которому было 15 лет. Я и двое остальных детей тоже слегли в постели, но мы, в конце концов, выздоровели. После долгих мучений умер мой брат Абрам, и в нем наше поселение потеряло одного из тех, кто объединял всех людей. В те голодные годы мы развернули в наших селах столовую. Днем люди забивали двух выкормленных бычков, мясо нарезали на мелкие куски и варили в больших котлах, добавляя картофель, свеклу или пшенку. Потом 400–500 кыргызов получали два раза в день по одной миске супа. Кыргызы спали в больших пустых сараях на соломе, когда было время, мы могли читать им что-то из Библии. Так мы поступали в течение почти одного года, потом пришел приказ с запретом, и всему этому наступил конец. Но в это время все равно наши средства кончались, по причине того, что все было реквизировано. Конфисковали все: зерно, картофель, другое добро лежало в больших кучах на улице, под сильной охраной, но потом все это сгнило из-за снега и дождя. Немцы и русские крестьяне кое-как держались, но вокруг вымирали целые рода, прежде всего кара-кыргызы в горах. Голод привел к падежу огромного количества животных, которые перед этим были конфискованы у кыргызов: коней, коров, верблюдов и других мелких животных. Антирелигиозная пропаганда была сильна, и огромное число людей было осуждено без суда и следствия. Если в биографии, подаваемой в отдел кадров, стояло – «верующий», это означало, что его положение всегда будет намного хуже всех остальных, неверующих»¹.

Но самая примечательная история, достойная упоминания в контексте данной темы, – это жизнь и деятельность одного из видных политических деятелей из среды кыргызов Торокула Джанузакова, перешедшего в ряды басмаческого повстанческого движения, имея за собой высокий пост заместителя председателя ЦИК Туркестанской АССР. Это почти единственный случай, когда столь важная фигура в политической системе советской власти прямо переходит на сторону врагов этой системы. Есть, правда, пример Энвера-паши, который тоже тесно сотрудничал с руководством СССР, был представлен самому В.И. Ленину, близко знал Г. Зиновьева, С. Орджоникидзе, ряд других важных деятелей Союза и попросился в Туркестан, чтобы помочь большевикам в борьбе с англичанами, которых он ненавидел и которые хотели отделить этот благодатный край от России. Энвер, прибыв в Туркестан, недолго сотрудничая с большевиками, не раздумывая перешел на сторону басмачества, в котором он увидел силу, способную создать новый халифат на основе ислама и общетюркских ценностей. Но его планам не дано было сбыться, так как был убит теми же басмачами в Таджикистане.

А Торокул Джанузаков, прожив всего 28 лет и с молодых лет активно включаясь в политический процесс своего времени, многого добился в политике, как «промелькнувший метеор» (выражение историка академика В.М. Плоских), но у Торокула на революцию и крушение царизма была своя точка зрения. Он, помня колониальные времена, хорошо зная национальную катастрофу кыргызов 1916 года, не мог представить себе, что после всего этого еще возможна какая-то совместная жизнь с Россией, пусть даже советской. Он видел в Октябрьской революции прежде всего шанс освободиться от России, создать независимый, единый Туркестан. Поэтому, работая с новыми властями и будучи избранным заместителем председателя ЦИК Туркестанской АССР со столицей в Ташкенте, он сильно разочаровался в реальных делах и планах большевиков. И оказался среди таких видных деятелей того времени, как казах Турар Рыскулов, один из первых руководителей Башкирской Республики Зеки Велиди, узбек Мунаввар Кары, которые тоже думали о перспективе суверенного Туркестана. В сентябре 1920 года Торокул Джанузаков возглавляет делегацию туркестанских народов из 40 человек на I Конгрессе народов Востока в Баку и выступает там с докладом, полемизируя с такими представителями

---

¹ URL: http://kghistory.akipress.org/unews/un_post:2080 (с продолжениями).

Москвы, как Г. Зиновьев, и в принятой резолюции конгресса была зафиксирована особая позиция туркестанской делегации по вопросу о будущем тюркских народов бывшей империи. Как пишет К. Кожомкулов, «передовые представители национальной интеллигенции окраин бывшей царской империи не могли не ощущать двойственности национальной политики большевистской власти. С одной стороны, провозглашение идеи самоопределения нации, а с другой – насаждение централизованной власти, закладывание основ будущего тоталитарного государства, подавление любых попыток национального самоуправления»¹. В отличие от других Торокул был слишком прямолинеен, слишком патриотически настроен и решил перейти на сторону басмаческого повстанческого движения. Но не успел по-настоящему развернуться в новой среде, к тому же политический уровень и разрозненность повстанческих сил не оставили у него никакой надежды на реализацию его планов и мечтаний о суверенном Туркестане. Он даже думал вернуться назад, туда, откуда он недавно ушел. Но его убили в декабре 1921 года, причем непонятно, кто его убил – красные, которые не простили его уход от них, считали «националистом», как Дмитрий Фурманов, с которым Торокул был буквально на ножах и который целую главу посвятил ему в своем романе «Мятеж», или басмачи, для которых он был некоей белой вороной со слишком масштабными планами и совсем другим видением целей и задач басмаческого сопротивления.

Вот такие человеческие истории, если взглянуть на жизнь и социальную прослойку басмачества. Надо учесть, что численный состав басмачества, разрозненного и не объединившегося, в конце 1920-х насчитывал до нескольких десятков тысяч человек.

Однако ни белые в России, ни басмаческие отряды в Туркестане так и не смогли добиться успеха. После ряда успешных военных операций Красной армии противники советской власти отступили и на западе, и на юге, и на востоке СССР, не находя реальной народной поддержки в обществе, на что они рассчитывали. Не помогло и английское вторжение в Среднюю Азию, где была отдельная военная миссия во главе с генерал-майором У. Маллесоном, а в Ташкенте была миссия под руководством полковника Ф. Бэйли, целью которых было помочь повстанцам и отделить Туркестан от Советской России. Военные операции англичане проводили на территории современного Туркменистана, был даже взят Ашхабад, они оказали военную помощь закаспийским басмачам, но дальше развивать успех не получилось опять же из-за отсутствия поддержки со стороны населения и численного превосходства красных.

В конце концов, басмачество разбилось на мелкие группы, кое-кто перешел на сторону советской власти, как Мадамин-бек и К.И. Монстров, а Т. Джанузакова убили, другие бежали в Китай, дальше в Афганистан и Пакистан. Движение так и не сумело поднять свой политический и моральный авторитет в глазах народа, привлечь людей своими сильными идеями, планами и лозунгами. Тем временем советская власть очень активно вела пропагандистскую работу, старалась налаживать жизнь простых людей. Все это создало для новых властей намного более благоприятную политико-психологическую атмосферу, чем басмачам.

Началом масштабного разложения рядов басмачества стал переход Мадамин-бека на сторону красных. Переходя, он взял на себя ответственность вести переговоры с лидерами басмачества, с чем он пошел к Кур Ширмату. Но этот корбаши с вечно темными очками и всегда очень злой и жестокий, категорически не хотел следовать примеру Мадамин-бека. Он устроил тайную засаду, быстро взяв в окружение небольшой отряд, Мадамин-бека убили с особой жестокостью в кишлаке Вуадиль в 1920 году, обезглавив и надругавшись над телом.

¹ Журнал «Соцфорум». №2. 2011–2012 Декабрь–январь.

Красные командиры использовали все способы и методы, чтобы уничтожить басмачей, включая подкуп, обман, обещания, даже деньги. Так убили легендарного Айтмерека и его выдающегося соратника Абдыша. Первого убил засланный шпион по имени Маматбай, а второго выследили и застрелили на круче высоченной скалы, где было орлиное гнездо и где он несколько дней отстреливался, не давая себя взять, уничтожая одного за другим преследователей. Как гласит легенда, после выстрела предателя он падал с такой головокружительной высоты, при этом успев обернуться и выстрелить, и ударился об выступ скалы, где и осталось его тело. Позже поклонники Абдыша хотели найти его тело и тайно предать земле, но добраться до середины неприступной скалы Жульгурских заснеженных гор никто не осмелился.

В конце концов, был убит и Энвер-паша, который сумел, проявив талант полководца, захватить Душанбе, потом Карши, организовать поход в Бухару, собрав армию численностью 20 000 человек. Он отправлял в Москву требования немедленно вывести войска, а в Берлин, где его очень хорошо знали и ценили, – просьбы прислать самолеты для геологоразведки и горных инженеров, ибо он очень плохо знал местность, в целом всю Среднюю Азию, чтобы успешно воевать.

Но его армия, в рядах которой было очень много случайных людей, иногда разных деклассированных элементов, не росла ни по качеству, ни по численности, а Красная армия становилась все многочисленнее, активнее и с явным моральным превосходством. И это решило все. Энвер-паша сделал все, что мог: старался вести переговоры с англичанами, басмаческими лидерами типа Ибрагим-бека, который вообще отказался его признать в качестве главнокомандующего всеми басмаческими отрядами Бухары, Хивы и кокандской части Туркестана. Он же отказался помочь ему, когда близ села Чаган, недалеко от города Балджуан, 4 августа 1922 года он принял сражение с красными. Там же он был убит ударом пашки, ему снесли голову и часть туловища. Рядом с ним был найден Коран. Так был убит легенда Османской империи, убежденный германofil-западник, который метался между тремя центрами политики: Османской империей, которая доживала свои последние дни, властью большевиков во главе с Лениным и Туркестаном, который он желал видеть неким халифатом, самостоятельным и пантюркистски-панисламистским.

Война с басмачами была достаточно затяжной, но, в конце концов, над ними был одержан верх. Главное условие победы Красной армии – поддержка народа, который все-таки отдал предпочтение Советам с их социалистическими лозунгами и реальными делами. Кыргызы, все еще находящиеся в состоянии посттравматического периода, закрывали глаза на многое, что делалось не так, как хотелось бы, помня помощь советской власти участникам восстания 1916 года. Народ видел действительную работу властей среди населения в сфере народного просвещения, по ликвидации неграмотности, защите женщин, предоставлению им равноправия. Молодежь массово тянулась к учебе. Ленин стал почти мифическим героем, «ата», который якобы заботился о благе простых людей, рабочих и крестьян и завещал учиться и еще раз учиться. Это не могло не действовать на умы и поведение людей. «Всякие политические и административные меры, затрагивающие права бывших угнетателей, подрывающие их социально-экономические устои, воспринимались с большим энтузиазмом, вызвали живой отклик, прилив творческого вдохновения», – справедливо замечал один из внимательных исследователей кыргызской культуры того периода С. Джигитов¹.

Об этом состоянии надежд, светлых ожиданий и о стремлении к знаниям лучше многих написал один из зачинателей кыргызской литературы М. Элебаев в классическом стихотворении «Томлюсь».

---

¹ Джигитов С. Обретение новых традиций. Фрунзе: Кыргызстан, 1985. С.95.

Не находя соответствующей поддержки со стороны народа и из-за рубежа, басмачество не смогло противостоять Красной армии, превосходящей его по всем параметрам. Оно достигло своего пика примерно к середине 30-х годов XX века, когда басмаческое движение начало распадаться на мелкие группы, похожие на разбойничьи банды. Борьба с басмачеством была некой гибридной войной, где хороши были все средства, включая обман, подкуп, столкновение друг с другом, тайное убийство лидеров и т. д. Уже к концу 20-х годов XX столетия движение осталось без серьёзных, авторитетных лидеров, которые либо были убиты, как Энвер-паша в Таджикистане, как К.И. Монстров в Ташкенте, как Хал-Коджа с его отрядом в горах Алайку, задавленным огромной снежной лавиной при переходе через перевал, открывающий путь в Китай. Джанибек-корбаши ушел в Китай, потом – в Афганистан, оттуда – в Пакистан. Мадамин-бек после долгих переговоров решил сотрудничать с красными и перейти на их сторону, обещая и других басмачей уговорить сдаться.

Последнего кыргызского басмача ликвидировали в 1940 году в горах Аксы под руководством Арстаналы Осмонбекова, который с 1921 года был командиром Конного дивизиона красных добровольцев и одним из тех, кто возглавлял борьбу с остатками басмачей Андижанского региона.

* * *

УДК 82-13

АБАЙ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ПАРАДИГМАСЫ

*Ибраев Ш.И. – Гумилев Л.Н. атындағы
Евразия мемлекеттік университетінің профессоры,
филология ғылымдарының докторы, Қазақстан
Республикасының Еңбек сіңірген ғылым қайраткері*

Абай өлеңдеріне арқау болған адамның көңіл-күйі, психологиялық ахуалы, жақсы-жаман іс-әрекеті мен мінездемесі әлеуметтік ортаның шындығымен, қазақ қоғамының мән-жайымен бірге әдіптеледі. Жақсылықтың да, жамандықтың да себептері бар, олардың қоғамда жаппай таралып, етек алуы жағдай мен әлеуметтік психологияның үстем түскен көріністерімен байланысты.

Жамандық жеке адамның бойында болатын мінездеме болғанымен, оның жаппай таралып, жалпыға ортақ сипатқа ие болуы – әлеуметтік мәртебе алады. Қоғам болып әділетсіздік пен жамандықтан бой тарту емес, керісінше, қалыпты дағдыға, тіптен «жөн» қылыққа айналады.

Адасқанның алды – жөн, арты – соқпақ,
Оларға жөн – арамның сөзін ұқпақ.
Қас маңғаз, малға бөккен кісімсініп,
Әсте жоқ кеселді істен биттей қорықпақ.

Адамдары «кеселді істі» дұрыс санап, одан қорықпайтыны, керісінше оған жол беруі – жеке адамның ғана емес, әлеуметтік ортаның шындығы. Жамандық пен қоғам кеселі – әлеуметтік мәртебеге жеткен.

Байқастап қарасақ адам бойындағы жақсы-жаман қасиеттердің өрге басуы немесе оның айыпталып, теріске шығарылуы моральдық-этикалық тұрғыдан ғана жинақталып қоймай, қоғам бейнесімен, әлеуметтік ортаның шындығымен бірге пайымдалып отырғанын аңғарамыз. Бұл жағдай этикалық ұғымдарды нақтылы қоғаммен, заманмен байланысты

қарастыруды ғана емес, адам мінездемесінің гносеологиялық себептерін, неден және қандай жағдайдан нәр алып жатқанын бірлікте зерделеуге мүмкіндік береді.

Абай ойының әлеуметтік пардигмасы – адам болмысын жан-жақты, жағдай мен ситуациялық көрініске қарай түрлі контексте жинақтауында. Өлең астарында тұрған әлеуметтік негіздеме мен психологиялық ахуал осыған арқа сүйегендіктен мінездеме жеке адам емес, «қоғам кеселі» қатары қабылданады.

Сұм-сұрқия, қу, білгіш атанбаққа,
Құдай құмар қылыпты қалжыратып

немесе:

Ендігі жұрттың сөзі – ұрлық-қарлық,
Саналы жан көрмедім сөзді ұғарлық.
Осы күнде осы елде дәнеме жоқ,
Мейір қанып, мәз болып қуанарлық.

Жамандыққа ұмтылу үлгіге айналған қоғамда мәселе жеке бастың емес, уақыттың және кеңістіктің категориясына айналады. Себебі бұл теріс үлгі – XIX ғасырдағы Абай заманының әлеуметтік шындығы. Адам мінездемесі нақтылы қоғамға, белгілі заманға сәйкес бірлікте ашылған.

Сонымен бірге Абай шығармаларында адам болмысының осылай зерделенуі қайта түлеп отыратын *генеративті* мәнге ие. Ақын ойына тереңдеп бойлаған сайын идея жаңарып, жаңғырып отырады. Себебі адам мен социум арақатысы үнемі қайта пайымдалып отыратын ұғым [1, 110 б.].

Қоғамның қалыптасқан ахуалы – көпшілік үшін бас қатырып, ой толғайтын мәселе емес. Ол – солай болуы керек сияқты өмір сүрудің, тіршілік етудің шарты, берілген мүмкіндік. Сол үшін ырқына көну, пысықайлар үшін соған икемделудің жолына түсу үйреншікті жағдайға айналады. Сипаты өзіне тартатын ұйық батпақ секілді. Түссен, шыға алмайсың.

Үлгісіз жұртты үйретіп, қалдық кейін,
Көп надандар өзіне тартар бейім.
Арылмас әдет болды күлкішілдік,
Ыржаң-қылжаң ит мінез дегендейін.

Қоғам душар болған жағдайдан шығуға ұмтылмайды, керісінше, өзіне қарай тартады. Демек, адам бойындағы түрлі қасиеттердің *әлеуметтенуі* теріс жолда екенін Абай бар болмысымен сезініп отыр. Әлеуметтену – адамдардың мәдениетке, табысқа жетуге, тәжірибелерді үйренуге ұмтылысын айғақтайтын ортақ үдерісі [2, 92 б.]. Әлеуметтенудің басты сипаты адамдардың белгілі бір *рөлдерге* енуі, әлеуметтік жүк арқалайтын мінез-құлық пен ойлау тәсілдерін игеруінен тұрады [2, 92 б.].

Абай бейнелеген адамның бойындағы жағымсыз қылықтардың көрінісі әлеуметтену ұғымымен астарлас. Жамандық жеке бастың мінездемесі емес, әлеуметтік мәртебеге ие.

Ел бұзылса, құрады шайтан өрмек,
Періште төменшіктеп, қайғы жемек.

«Шайтан өрмегі» – кеселді мінездеменің әлеуметтік статусын белгілейді. Қоғамды жайлаған, теріс әрекетке жұмылдырылған үдерістердің астарында тұрған ұғым – әлеуметтік үлгінің жоқтығы немесе шайтан жолы үлгіге айналғандығы. Мақтаншақтық, пысықайлық, арызқойлық, өтірік, өсек, жалқаулық, екіжүзділік т. б. мінез-құлық рөліне ену қоғамда әрекет етудің тиімді жолына, көпшілік тарапынан жаппай айыпталмайтын жағдайға жеткен. Рөл әлеуметтік мазмұнға көшкен.

Әлеуметтану теориясының заманауи тұжырымдарының бірі – «адамдар, ақырында өздерін құлдықта ұстайтын әлемді қалыптастырады» деген ұстанымы [3, 3 б.]. Асылы қоғамның мұндай жағдайға тап болуының алғышарты теріс немесе байыбына бармаған әлеуметтік ахуалдың нәтижесінде жатыр. Абай шығармаларындағы адам мінездемесінің жинақталалуы мен әлеуметтену сипаты түбінде қауіпті межеге келетін, адамдардың өзін-өзі орға жықтыруы мүмкін әрекет екенін аңғарту бар.

Жамандықтың қоғамда жаппай белең алуы – әлеуметтік орта ұстанымының өзгеруіне тікелей қатысты. Қоғам жамандықты жатсынбаған тұста алға қарай жылжып, дамуға емес, ыдырап күйреуге қарай бет бұрады. Ауру қоғамның алдымен ынтымағы кетеді.

Бас-басына би болған өңкей қиқым,

Мінекей, бұзған жоқ па елдің сиқын,

– деген Абай, ынтымағы жоқ елдің әлеуметтік ортасын, оның бұзылған сиқын түрлі қырынан сынға алады. Қоғамның ырқынан шығып кеткен жағымсыз құбылыстардың бетпердесін ашты.

Бір қызығы қоғамды осындай күйге түсіргендер енді өздері де сол қоғамның ағымымен жүріп-тұруға мәжбүр. Оны түзетуге қауқары жетпейді.

Өздеріңді түзелер дей алмаймын,

Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың,

– дейді ақын. Қоғам өзін-өзі жөндеуге, жаңадан жол іздеуге мұршасының келмеу себебі әлеуметтік ортада ақын сөзімен айтсақ «бірлік жоқ, береке жоқ, шын пейіл жоқ».

Бұл жағдай қоғамның тұйықталғанын көрсетеді. Алды-арты құлайтын жарға тірелген қоғамның шарасыздығы – тығырықтан шығатын жол таппауы және табуға да ұмтылмауы.

Абай шығармашылығының әлеуметтік парадигмасын белгілеуге бұл жағдайдың шешуші мәні бар. XIX ғасырдағы қазақ қоғамының әлеуметтік келбетін, елдік сыйқын ақынның жеріне жеткізе әшкерелеудегі мақсаты – қоғамның қауіпті межеге келгенін, әрі одан шығатын жолдың тығырыққа тірелгенін терең аңғарту еді.

Отаршылдыққа түскен қазақ қоғамының жағдайы бұдан басқаша болуы мүмкін емес те еді. Себебі қазақтарды басқару жүйесі, болыс сайлаудың тәртібі елді ыдыратуға, руды руға қарсы қоюға, сөйтіп алауыздыққа дем беруге бағытталды. Бұл өз ырқы өзінде жоқ халықты азып-тоздыруға, әлеуметтік қарым-қатынастың бұзылуына әкеліп соқты.

XIX ғасырдағы қазақ қоғамының жағдайында мұнан шығудың жалғыз жолы – адамды түзеу, сол арқылы қоғамды сауықтыру қажет екенін Абай жақсы білді. Сондықтан да Абай шығармашылығы арқылы зерттелетін адам бойындағы жақсы мен жаман қасиеттердің мән-жайын қазақ социумынан бөліп алып қарауға болмайды.

Жеке адам мен социум арақатынасы әлеуметтік ортаның тіршілік ету тәртібі ме қалыптасқан жүйесі арқылы белгіленеді. Ал бұл ортаның әлеуметтік себептері ме қарым-қатынасы Абай ойының түпкі нысанасына айналғандықтан, ақын оны алдымен адамды түзеу арқылы сауықтыру қажет деп тапты.

Осыған сәйкес Абай шығармаларында жақсы мен жаманның сапалық белгілері принциптік ұстаным бойынша екі өріске жинақталып бейнеледі деуге болады. Жинақтаудың мәні жеке адамнан бастап социум сипаттамасына дейінгі аралықтағы ұғымдарды тұтас қамтиды.

Адам бойындағы жағымсыз қылықтардың белең алуы – Абай заманындағы әлеуметтік ортаның шындығы. Жамандықтың үлгісі – қоғамда тұр. Абайды қинаған да, қынжылтқан да осы.

Ал жақсылықтың үлгісі – ақын жинақтаған адамның асыл қасиеттері. Бұл алдағы перспектива.

Әділетті қоғам орнату үшін қажетті басты ұғымдар оның мүшелері – адамдардың кісілік болмысымен тікелей байланысты. Адам түзелмей – қоғам түзелмейді.

Адам бойындағы жағымсыз қылықтардың жиынтығы – қоғамдық кеселге айналған тұста оны айтып қою жеткіліксіз, одан қоғам болып жиіркену қажет.

Жамандық көрсең нәфрәтлі,

Суытып көңіл тыйсаңыз.

Жақсылық көрсең ғибрәтлі,

Оны ойға жисаңыз,

– дейді ақын. Бинарлық оппозиция құрайтын «нәфрәтлі» және «ғибрәтлі» сөздерінің қолданылу мақсаты – жамандыққа жиіркеніш сезімін ояту, жақсылыққа көңіл қоюға шақыру. Себебі бұл өлеңінде Абай адам бойындағы мінез бен іс-әрекеттің жиынтығын екіге бөліп қарайды:

Өсек, өтірік, мақтаншақ,

Еріншек, бекер мал шашпақ –

Бес дұшпаның, білсеңіз.

Талап, еңбек, терең ой,

Қанағат, рахым, ойлап қой –

Бес асыл іс көнсеңіз.

Жамандық пен жақсылықты бұлайша топтастырудың астарында (контекстінде), әрине, жеке адам ғана тұрған жоқ. Ең алдымен әлеуметтік ортаның кеселі мен саулығы, кірлеген сиқы мен тазалығы таразыға салынғаны анық. Француз структурализмнің көрнекті өкілі К. Леви-Стросстың мифке қолданған тұғырнамасы [4] әлеуметтік үдерістерге де қолданылады [3, 687 б.].

Абайдың:

Бір кісі емес жазғаным, жалпақ жұрт қой,

Шамданбай-ақ, шырақтар, ұқсаң жарар,

– деуі ақын ойының әлеуметтік астарын айқындап тұр.

Батыс Еуропа әдебиеттану ғылымының соңғы жылдардағы бет бұрған мәселелерінің бірі – әлеуметтік парадигманың методологиясы [5 136 б.]. Постструктуралистік теориядан кейін әдебиеттің әлеуметтік сипатын және қызметін басты орынға қоятын бұл тұғырнаманың мақсаты қоғамдық үрдістердің әдебиетпен байланысын бірлікте қарастыру.

Абай поэзиясының өміршеңдігі мен актуалдылығы оның көркемдік мінсіздігіне ғана емес, әлеуметтік терең мәні мен астарында жатыр. Ақын шығармаларының әлеуметтік парадигмасы адам мен социумның арақатысын жаңаша пайымдауға шақыратыны сөзсіз.

Әдебиеттер:

1. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. – СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2015 – 416 с.
2. Бринкерхоф Д., Уейтс Р., Ортега С. Әлеуметтану негіздері, 9-басылым. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы. 2018. – 464 б.
3. Рицер Д., Степницки Д. Әлеуметтану теориясы. 10-басылым. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы. 2018. – 856 б.
4. Леви-Стросс К. Структурная антропология. – М.: Наука, 1985. – 535 б.
5. Турышева О.Н. Теория и методология зарубежного литературоведения. М.: Флинта: Наука, 2013. – 176 с.

* * *

ЭНЕ ТИЛИБИЗ ГЛОБАЛДАШУУНУН
КОРКУНУЧУ АСТЫНДА. ЭМНЕ КЫЛУУ КЕРЕК?

Байгазиев Советбек – Кыргыз билим берүү академиясынын башкы илимий кызматкери, филол.и.д., профессор, Кыргыз эл жазуучусу

XV кылымда жашаган улуу акын Алишер Навои өзүнүн ырларын, чыгармаларын фарс тилинде да, түрк тилинде да жазгандыгы белгилүү. Ал акын гана эмес, аалым да болгон. Тил боюнча изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Алишер Навои тилдерди салыштырып изилдеген «Мухамед - ал лугати» аттуу китебинде фарс тилине Караганда түрк тилинин бай тил экенин ырастап көрсөткөн экен. Эки тилде тен, ыр жазып, эки тилдин тең даремет-мүмкүнчүлүгүн жакшы билген улуу Навоинин ою ушундай болгон. Менин айтайын дегеним, ушул дүйнөдөгү бай жана улуу тилдин (бул жерде жалпы эле түрк тили жөнүндө сөз болуп жатат) мүмкүнчүлүгүн илим-билим заманында жаркыратып жайнатып ачуу керек эле. Ошол байыркы улуу түрк тилинин бир бутагы болгон Анадолу түрктөрүнүн тилинин бактысын Түркияда кантип ачышкандыгынын мисалын кеп башында бир эки ооз сөз менен айтып өткүм келип турат.

Эне тилдин мүмкүнчүлүгүн ачууну жана аны англис, француз, испан тилдериндей дүйнөлүк деңгээлге жеткирүү милдетин 1932-жылы Түркияда калк башчысы Ататүрк алдыга коюп, өзүнүн атайы буйругу менен «Түрк тилин изилдөө коомун» түзгөн. Бул жерде илимий терминдерди иштеп чыгууга айрыкча көңүл бурулган. Кайра, кайра тил курултай л ары өткөн. Бүтүндөй түрк мамлекети, түрк эли алдыга коюлган улуу максатты ишке ашыруу үчүн изден тайбай тынымсыз күн-түн иштеп отуруп, натыйжада бүгүнкү күндө Түркияда түрк тили канат бутагы жайылып өскөн күч-кубаттуу мамлекеттик тилге айланып отурат. Эне тил үчүн күрөштүн башында Ататүрк жанагипти өзү турган. Азыр Түркия Республикасынын Конституциясында бир гана түрк тили мамлекеттик тил болуп саналат. Мамлекет ичиндеги бардык чогулуштар, межилистер, курултайлар, Парламенттин иши, иш кагаздар, өкмөт жетекчилеринин чет өлкөлүктөр менен сүйлөшүүлөрү, расмий кабыл алуулар мамлекеттик тилде гана жүргүзүлөт. Басма сөз, телерадио бүт түрк тилинде. Ататүрк алдыга койгон асыл мүдөө ушинтип ишке ашкан.

Ал эми дүйнөгө даңкы чыккан океандай «Манасты» жараткан кыргыз тили түрк тилдеринин ичиндеги эң бай жана кылымдарды карыткан байыркы тил болуп эсептелет. Атактуу академик Малов Байыркы Орхон-Енисей эстеликтерининдеги жазуулар байыркы кыргыз тилинде жазылган деп эсептеген. Соңку салыштырма лингвистикалык-адабий айрым изилдөөлөр Жусуп Баласагындын атактуу «Кут табуу билиминин» тили байыркы уйгур тилине Караганда, байыркы кыргыз тилине жакындыгын белгилеп жатат. Дүйнөлүк тилдерди изилдеген аалым Альбертас Лауринчюкас «Ковбои истории и торжество разума» деген китебинде жер-суу, тоо-ташты атоо жагынан кыргыз тилинин абдан бай экенин таңгалуу менен жазат. Дегеле коомдун, адамдын, табияттын не бир түркүн-түстүү кылдат жагдай - көрүнүштөрүн чагылтып берүү жагынан кыргыз тилинин мүмкүнчүлүк байлыгы мин, кырлуу десек жаңылышпайбыз. Бир эле эне тилибиздеги адамдын кулк-мүнөзүнө карата айтылган аталыштарды мисал катары учкай санап өтөлүчү. Карыңыздар, мынакей:

Эмгекчил, мээнеткеч, ак көңүл, кең пейил, кылдат, калыс, жоомарт, берешен, колу ачык, мээримдүү, тобокелчи, саресеп, бүйрө, сылык, дейди, кыйды, какбаш, мастан, долу, дөдөй, суу- куйду, серкекөөдөн, меймандос, сыпайы, сынчы, чечкиндүү, чечен, кыраакы, боорукер, нарктуу, калбаат, салмактуу, кара мүртөз, митаам, арамза, карөзгөй, куудул, тилалчаак, жапакеч, назик, жайдары, мактанчаак, алөпкө, желөпкө, жандими, калпычы,

жылпыш, жылдырма, куутакым, ичимтап, шалаакы, нускалуу, айкөл, оорбасырыктуу, ишенчээк, жеңил ойлуу, кылтыйма, мылжыщ, кежир, керкакшык, чагымчыл, макоо, кырс, орой, осол, оолукма, чоогоол, кейбир, курч, баатыр, тайманбас, кашкой, эр жүрөк, оома, жүүнүбош, жойпу, шылуун, мүлтүлдөк, куйту, алакөөдөн, көйрөн, куучирен, сылаңкороз, кызкыял, жүрөгүндө жалы бар, эркеталтаң, топуктуу, кыялкеч, суу жүрөк, коркок, майболпоч, чоркок, сараң, эзме, алаңгазар, кок тил, көкбет, түнт, кепжебес, өжөр, кенебес, тоң, көпкөлөн, сайпана, ушакчы, көралбас, жалакай, конур, эринчээк, уялчаак, коймаарек, кызганчаак, айдайкел, ажаан, тажаал, ийменчээк, күлкүчү, оозу ачык, алабарман, айдама, күнкарама, корс, көрөгөч, тайбас, жанбакты, кыраан, элпек, момун, жоош, дейди, akkaптал, копол, тартынчаак, жүдөмүш, чечкинсиз, дардаңкүү, мактанчаак, жалтанчаак, маңгибаш, дүңбаш, дөбөй, аңкоо, чыйрак, илээнди, канаат, сабырдуу, ызакор, аяр, сууктумшук, чынтийбес, ачкөз, куу, таскак, кeroоз, терсаяк, кылыктуу, шайдоот, шашма, желтаман, тапан, кебекбаш, көржеме, көшөкөр, чуукуйрук, чыр, жылкы мүнөз, иткыял, чаарбаш, жалкоо, тентек, ээнбаш ж.б.

Мынакей, мындай бай мүнөздөмө-аталыштар менен педагогика жана психология илими кенен-кесир чабыттаса болбойбу? Эң, сонун болот. Адамдын күлк-мүнөзүнө карата мынчалык түркүн-түстүү тилдик байлыкты мисалы, ушунчалык даражада орус тилинен учурата албаспыз.

Сурагым келет, ушундай орошон тил, Манастын керемет бай тили БУУнун футурологдору айткандай, жүрө, жүрө тарыхтын сахнасынан түшүп, жоголуп кетиши мүмкүнбү? Келечексиз болушу мүмкүнбү? Менин бекем ишенишимде уул-кыздарыбыз, тукумдарыбыз эне тилибиздин баркына жете билсе, ага болгон сүйүүбүз ашып-ташып турса, эгерде калк башчылары мамлекеттин күчүн, ресурстарын толугу менен пайдаланып, өз эл-журту менен бирдикте эне тил үчүн тикесинен тик туруп, уюштуруучулук иштерди бийик деңгээлде жүргүзүп, мамлекеттик тилдин учурдагы муктаждыктарына жана перспективалуу маселелерине кадалана көңүл буруп, тил көчүнүн башында даанышмандык менен туруп беришсе, төмөнтөн түрүлө кайнап чыккан элдик умтулуу менен өйдөкү бийлик тарабынан чыккан атуулдук демилге кошулуп, улуу кыймыл жаралса, анда кыргыз тилинин келечеги кең жана түбөлүктүү болоруна эч кандай шек жок. Биз дагы эне тилибиз үчүн Ататүрк башында турган түрктөр сыяктуу түп көтөрө аттанып, күрөшүүгө тийишпиз.

Жок, непада андай бол бой турган бол со, анда массалык маданият жана күчтүү дүйнөлүк тилдер, күчтүү маалыматтык технология менен куралданып, алакандай Кыргызстанга чабуул коюп жаткан глобалдашуу процессинин кысымы алдында бутуна туралбай жаткан жаш мамлекеттик тилибиз белинен майышып, канчалык бай болсо да, каптап кирип келген компьютерлешкен дүйнөлүк цивилизация селине туруштук берүүгө үлгүрө албай, прогресс дөңгөлөктөрүнүн тепсендисинде калып, бара, бара жоголуу жолуна түшүшү да мүмкүн. Мына ошон үчүн биз кыргыздар, дагы айтайын, башка элдерге Караганда эки эселенген, жүз эселенген кайрат, күч-кубат менен карууну казык, башты токмок кылып, эне тилибиздин сакталышы үчүн, анын болочогу үчүн жан аябай иштешибиз, күрөшүшүбүз керек. Байыркы жана түптүү, ар намыстуу улут экенибизди дүйнөгө далилдешибиз керек.

Бирок карал көрөлүчү, бүгүнкү күндө Мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамды турмушка ашыруу үчүн күч-аракетибиздин деңгээли, эне тилибиздин өнүгүшү үчүн атуулдук күрөшүбүздүн даражасы канчалык? Көздү чоң ачып, ушуга көңүл буралычы.

Ырас, бул багытта саамалыктарыбыз, жетишкендиктерибиз, ийгиликтерибиз бар, жылыштар бар. Алы танууга болбойт. Президенттин алдындагы Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия күжүрмөндүүлүк менен иштеп жатат. Анткен менен көңүлдү чөгөргөн, жүрөктү өйүгөн көйгөйлөр чачтан көп болуп жатат.

Момундай бир социологияга көңүл буралычы. Маселен, адамдын адам катары калыптанышында, анын ичинде тилдик жактан өсүп-өркүндөшүндө инсанды курчап турган социалдык чөйрөнүн көрсөткөн өрнөктөрү чоң роль ойной тургандыгы белгилүү. Эгерде социалдык чөйрө кыргыз тилинин турмуштук зарылдыгын, практикалык керекчилигин, эне тилге практикалык муктаждыкты, анын сөзсүздүгүн, ансыз коом ичинде жашаш кыйын экендигин, аны колдонбосоң моралдык жактан да, материалдык жактан да азап чегип каларыңды кадам сайын тастыктап билгизип, туйгузуп турса, бул боюнча айныгыс өрнөктөрдү көрсөтүп турса, анда кыргыз тилин, эне тилин беш колундай билүүгө умтулуу, кардарлык-муктаждык, стимул лайда болот, ал улам күчөйт. Ошон үчүн эгемендүү кыргыз мамлекетинде кыргыз тилинин атмосферасы, туташ чөйрөсү, өлкөнүн учу - кыйырында тынымсыз «жүрөк кагып» турган практикасы зарыл. Ал эми бүгүн кыргыз коомунун чөйрөсү, өзгөчө улуттун жүрөгү болгон Бишкекте кандай «өрнөктөрдү», «үлгүлөрдү» бизге көрсөтүп жатат?

Маселен, бүгүнкү күндө өсүп жаткан жаңы адам өзүн курчап турган чөйрөдөн, кыргыз коомунун ичинен, турмуштун реалдуу жүрүшүнөн эмнени көрүп турат? Мисалы, ал мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамдан төмөнкүнү окуйт: «Ушул мыйзамды бузгандыгы жана аткарбагандыгы үчүн мамлекеттик органдардын, менчиктин бардык түрүндөгү уюмдардын жетекчилери, ошондой эле юридикалык жана жеке жактар Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын чегинде жоопкерчиликке тартылышат». Жаш адам ушул статьяны окуйт да, айланасына карайт. Ал тилекке каршы мыйзамдын талаптарын бузуп, аткарбай жатышса да, эч бир начальниктин эл көзүнчө жоопкерчиликке тартылып, жазалангандыгын ушу күнгө чейин көрө элек. Дагы эмнени көрөт? Иш кагаздары далай мекемелерде, министрликтерде, өкмөттө баягыдай эле орусча жүрөт. Жыйналышта 99 процент кыргыз отурат. Бирок чогулуш орусча жүрөт, кээ бири кыргызча баштап коюп, орусчага өтүп кетет. Буга эч ким эчтеке дебейт, тескерисинче, бул биздин чөйрөдө норма катары сыяктуу, үйдө болсо, балдарын «мама», «папа» дегенге үйрөтүшөт. Телевизордон мамлекеттик чоң, чиновник: «незаконно курулган үйлөр снос кылынат; самостоятельно иштеп атат; ушундай бир случай болду; организацияга рахмат айтабыз; МЧС министерствосу; лично звонок кылдым; продукты питания түгөндү; андайлар уже жок; обходной жолдорду жасайбыз; экономикабыз не прозрачный; дополнительный доход; ошондой тенденция болуп атат; риск көбөйүп атат; инициатива кылып...» деп сүйлөп турат. Мындай «сөз маданиятына» эч ким деле кыткылыктап күлбөйт, кескин айыптабайт, боло берет дегендей мамиле өкүм сүрөт.

Кыргызстанда интернет, компьютерлер системасы бүт орусча, англисче. Компьютердик оюндар клубуна барган бала ал жерден кыргыз тилин укпайт да, көрбөйт дагы. Кафе, ресторандардын «Менюлары» жалаң гана орусча жазылат. Рекламалар айлыгы жогору жумушчу орундарга англис тилин жана компьютерди мыкты билгендерди гана чакырып турат. Кыргыз тилинде мыкты сүйлөп, мыкты жаза билгендер кызматка чакырылбайт деле. Кыргыз тилин мыкты билгениң үчүн айлыгың да, кызмат даражаң да жогорулабайт. Дүйнөлүк ар түркүн фильмдерди телевизордон орусча гана көрөсүң. Дүкөндөрдөн кыргызча жомок китеп табыш кыйын. Жогорку окуу жайына кирсең, кыргыз тили деп кыйкырышканы менен түркүн предметтер боюнча окуу китептери жалан, орус тилинде. ЖОЖдо кыргызча окуу китептери чочугансып бирин-экин гана жолугат. Мынча илим кандидатыбыз, профессорубуз, докторубуз бар деп мактанышат, а кыргызча окуу куралдары көздөн учат... Мамлекет ичинде долбоор-пландар, концепциялар, мыйзамдар, конституция адегенде орусча жазылат, андан кийин кыргызчага которулат. Жогорку инстанциядагы расмий кабыл алуулар жалан, гана орус тилинде жүргүзүлөт. Мамлекет жалгыз гана мектеп окуу китептерине акча бөлүп, башка окуу-методикалык куралдарга, хрестоматияларга, көркөм чыгармаларды басып чыгарууга максаттуу түрдө финансалык

каражат бөлбөйт. «Киргиздердин» кубанычына орус тили Конституцияда расмий тил деп жазылып, кыргыз тили менен жол талашып турат. Мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамды аткарбаган адам расмий тилге шылтоолоп, «конституциялык укугун» коргоп, жаза чарасын сот аркылуу жокко чыгарып коюуга толук мүмкүнчүлүгү бар. Санай берсек көйгөйлөр даты толтура.

Кыскасын айтканда, мына ошентип, эне тил жөнүндөгү кызыл-тазыл ураандар өзүнчө бир башка, ал эми турмуштун өзүндө реалдуу картина башка экендигин көргөн жаш адам өз мекенинде эне тилинин практикалык жактан кереги аз «экинчи сорттогу» тил экендиги, мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзам көп жагынан формалдуу экендиги жөнүндөгү ойго тымызын келбей койбойт да, анын баалуулук ориентациясында кыргыз тили жогорку орунду ээлебей, турмуштук пайдаланып келе турган биринчи дөөлөт орус, англис тили деген түшүнүк-ынанымды көөдөнүндө алдейлеп калышы ажеп эмес. Чондордун дүйнөсүндө, чөйрөсүндө эне тили биринчи баалуулук катары практика жүзүндө кадырланып колдонулбаса, анан кичинелердин дүйнөсүндө да мамлекеттик тилге карата көңүлкоштук жаралбай коймок беле. Ал эми тилдин келечеги - жаш муундар эмеспи. Иштин абалы жогорудагыдай болуп отурса - жаштар кайсы өрнөккө шыктанышмак? Кантип стимул түзүлмөк? өйдөкүдөй жагдай-көрүнүштөр мындан ары да улана берсе, бул эне тилибиздин келечеги үчүн ото коркунучтуу жана улутубуздун тамырына акырындап астыртан балта чабылып жатканга тете. Биз орус, англис тилине каршы эмеспиз. Бирок булар, дегеле чет тилдери эгемендүү Кыргызстанда эне тилибизди алмаштыра турган нерселер эмес, алар керек учурда, зарыл учурда шартка жараша пайдалана турган инструмент, курал гана. Кеп бул жерде эне тилибизди - Манастын тилин өз мекенинде «үйдүн кожоюнунун» абалына жеткирүү үчүн патриоттук күрөштүн зарылдыгы, улуттук нигилизмге, маңкуртчулукка карата бөгөт коюунун керекчилиги жөнүндө баратат.

Кыскасын айтканда, биз турмуштан, практикадан мына буга ынандык. Мамлекеттик тил жөнүндө мыйзам чыгарып коюу аздык кылат экен. Эне тил жөнүндөгү патриоттук ураандар, чакырыктар өтө зарыл. Бирок бул да жетишсиз. Бир сөз менен айтканда, ошол ураандардын, мыйзамдардын турмушка ашышын камсыздай турган реалдуу механизмдерди куруп, ошол механизмдердин кыймылдап иштеп турушун шарттай турган материалдык-финансалык шарттарды түзүү аба менен суудай зарыл.

Ошондой механизмдер кайсылар? Ал механизмдердин айрымдарына кыскача токтолууга кезек келди.

Биринчи. Мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамдын 31-статьясында «Кыргыз Республикасында мамлекеттик тилди маалымат-байланыш технология чөйрөсүндө пайдалануу жана өнүктүрүү үчүн зарыл болгон бардык шарттар камсыз кылынат. Кыргыз Республикасында мамлекеттик тилде иш жүргүзүүчү программалык, техникалык жабдуу жана жазма техника менен камсыз кылуу милдети Кыргыз Республикасынын өкмөтүнө жүктөлөт» деп жазылган. Бирок тилекке каршы, «Мамлекеттик тилди компьютерлештирүүгө жана компьютердик системаларды кыргызчалаштыруу маселеси- не мамлекеттик деңгээлде ушул убакка чейин эч кандай көңүл бурулган жок» деп жазат маалымат технологиялары боюнча чон, адис Эми л Асанов ушул жылдын 23-мартында Билим берүү министрлигине жазган катында. Эми л Асанов өнөктөшү Р.А.Чодоев менен биргелешип, 2002-жылы кыргыз тилин орус, англис тилдери менен бирдей эле маалымат технологияларында жана компьютердик системаларда ийгиликтүү колдонууга мүмкүндүк түзгөн «Тамга - Кит» аттуу программаны өз демилгеси менен түзүп, практика жүзүндө эксперименттен өткөзүп, анын натыйжасы адистер тарабынан жогору бааланып, азыр кээ бир мекемелерде колдонулуп жатат. Демек, кыргыз тили электрондук маалымат каражаттарынын да тили болушу реалдуу нерсе экен. Маселе, ушул Эми л Асанов иштеп чыккан «Тамга - Кит» сыяктуу программаларды мамлекеттин күчтүү колдоосу, камкордугу

астында коомдук тиричилигибиздин түркүн тармактарына кеңири жайылтып, мамлекеттик тилдин коммуникативдик функциясын, ролун кеңейтип, көтөрүү зарыл. Мына ушундай механизм, ушундай шарт жашаган кезде мамлекеттик тилге олуттуу түрдө көңүл бурууга жарандарда, атуулдарда турмуштук муктаждык пайда болуп, эне тилди билүүгө, сабаттуу сүйлөм кура билишке реалдуу зарылдык келип чыгат. Азыркы учурда кечиктирбей иштей турган зарыл нерсе ушул.

Экинчи. Адегенде бир турмуштук факт. Кыргыз билим берүү академиясына Түп районунан 10-11-класстын бир топ окуучулары минтип кайрылышат: «Кымбаттуу агайлар, биз илим-техникага, физикага, математикага кызыгабыз. Ошон үчүн өз алдыларыбызча изденип, көп окугубуз, көп нерсени билгибиз келет. Бирок антели десек, окуй турган кыргызча журнал же китеп жок. Орусча түшүнбөйбүз. Үмүттөнүп китеп- канага келсек, эчтеке таппайбыз. Айтыңыздарчы, ушундай шартта биз эмне кылышыбыз керек? Тилегибизди кантип ишке ашырабыз? Эмне үчүн борбор жактан бизге окшогон жаштарга кам көрүлбөйт? Бизге арналып эмне үчүн илим-техника жагынан кыргызча китеп, журналдар, газеталар чыкпайт? Биздин убактыбыз текке кетүүдө». Бул фактынын өзү табигый илимдерди кыргызча сүйлөтүүнүн турмуштук муктаждыгын, жаштардын өсүшү, келечеги үчүн зарылдыгын чырылдап айтып турат. Демек, кыргыз тилин илим тилине, билим алуунун тилине, дүйнө таануунун тилине айландырууну стратегиялык маанидеги биринчи милдет, эң маанилүү социалдык-тилдик идеология катары эсептеш керек. Эне тилдин келечеги ушул маселеге терең, байланышат. Мамлекеттик тилде илимий изилдөөлөрдү жазууну, түркүн тармактар боюнча, анын ичинде табигый-техникалык салалаар боюнча кыргыз тилинде илимий китептерди, илимий-популярдуу басылмаларды, окуу куралдарын чыгарууну активдештирүү зарыл. 1997-жылы мамлекеттик тилдин он жылдыгында кыргыз тилинде 26 диссертация кыргызча жазылып корголгондугу белгиленген эле. Ушул жакшы тенденцияны мындан ары да стимулдоо, шыктандыруу, колдоо чоң мамлекеттик маселе. Буга байланыштуу кийинки кездерде солгундап кеткен терминкомдун ишин кескин жандандыруунун өктөм зарылдыгын көрүп турабыз. Акырында кыргызчага докторлук диссертация жазып коргогон табигый-техникалык интеллигенциянын өкүлү Шаршенбек Алиевдин төмөнкү патриоттук сөзүн угуп коюу артыкбаштык кылбайт: «Ал эми кыргыз тилинин келечегин айта турган болсок, илим, билим чөйрөсүнө ал канчалык кеңири жана терең тамыр жайса, анын келечеги ошончолук кең, өнүгүү өзөгү ошончолук түптүү, турмуштук мааниси ошончолук күчтүү. Кыргыз тилин ошондой деңгээлге жеткирүү ар бир кыргыз интеллигентинин, окумуштууларынын патриоттук милдети. Менин эмгегим - ошонун бир далили».

Жаштар үчүн «Жаш техник» журналын уюштуруу зарыл.

Үчүнчү. Дүйнөлүк көркөм адабиятты кыргызчага которууну активдүү түрдө жолго коюу, дүйнөлүк көркөм фильмдерди кыргызчага которуп көргөзүү мамлекеттик тилдин колдонуу чөйрөсүн кеңейтүүнүн, эне тил аркылуу жарандардын дүйнө таанымын өстүрүүнүн таасирдүү механизмдеринин бири.

Төртүнчү. Турмуштун социологиясына дагы бир ирет көңүл буруп, анан актуалдуу маселени айталы. Жээнбай Түрк аттуу жараныбыз минтип күйүп-бышып жазат. Толук окуйлу: «Эки-үч жылдан кийин кыргыз мектебине бара турган небереме кыргызча кооз китепчелерди, же сүрөттөрү тартылган тамгалар баракчаларын, ыр, жомоктордун чакан жыйнактарын акчанын көзүнө карабастан сатып берип, баса отуруп, эртелеп мамлекеттик тилге үйрөтүп окутуп, улуттун патриотун эртелеп-эмиден тарбиялайын деген жандүйнөмдү делөөрүткөн ой менен Каракол калаабыздын көзгө басар көп кабаттуу «Кумтөр» дүкөнүн, астыңкы «Ак тилек» базарын түгөл кыдырып чыгып, шалдайып отуруп калдым. Ага чейинки көкүрөктү өргө айдаган дымактын бири жок. «Балдарыбыз кыргызча билбейт, жалаң орусча сүйлөйт!» деп жөн эле кыйкыра берет экенбиз да, тоонун башына чыгып

алып, ылдыйлап түшүп, төмөн жагыбызды абайлап карабастан эле. Андай дегеним, кыдырган жерлеримден бир дагы кыргыз тилиндеги китеп таба албадым.

Эми небереме куру кол барамынбы? Жок дегенде бир кыргызча китепче таап бер, - деп жайма базардын сатуучусу Касымбеков Кубан деген жигитке жалдырадым.

Болсо кантип аяйын, - дейт ал. — Буларды атайы Россиядан заказ менен алып турамын. Бардыгы сатылып кетет, - деп улам бир ушунчалык кооздолуп жасалган орус тилиндеги ыр, жомок китептерин, тамгаларына жараша тартылган түстүү алфавиттерин көрсөтсө, чынында намыстандым. Эмне үчүн ушундай китептер менен көрсөтмө куралдарды кыргыз тилинде басып чыгара албайбыз?! Кыргыз өз алдынча эгемен мамлекет болду, кыргыз тили мамлекеттик тил дегенибиз кайсы?!» Жээнбай Түрк, («Кыргыз Туусу» 6.04.07).

Жээнбай Түрк жаны кейип айтып жаткан бул көйгөйдүн чын экендиги ырас. Бул бүгүнкү күндө көз алдыбызда чечилбей айкүнүнөн турган актуал маселе. Эне тилди үйрөтүүнү улуттун келечеги - бөбөктөрдөн баштоо биринчи милдет. «Бала 5 жашка чейин ким болсо, кийин да ошол болот» деген улуу педагог Макаренконын сөзүн эстейличи. Эне тилибизди балдарыбыздын кан-жанына ушул кулунчак кездеринде сиңирип калышыбыз зарыл. Балдарыбызды улуттук тамырынан ажыратып, колдон чыгарып жиберсек, анда келечегибизди колдон чыгарганыбыз. Бирок аттиң... абалыбыз кандай? Түстүү сүрөттөр менен чыккан адабий, тарбия-таанытуучулук китептерди мындай кой, алиги балдарга арналган «Байчечекей» журналы кийинки мезгилде анда-санда эптеп-септеп 2000 эле нускадан чыгып калбадыбы. Ал эми мектептерде бир миллиондон ашык жеткинчектер окуп жатышпайбы. Бир кезде «Байчечекейдин» нускасы 70-80 миңге жетпеди беле.

Кыскасы, мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн бир механизми - бул элдик адабиятыбызды, эпосторубузду, ыр-поэмаларыбызды, жомокторубузду, профессионал адабиятыбыздын мыкты үлгүлөрүн хрестоматиялар түрүндө кеңири чыгарып, эл ичине кенен таратуу, үй-бүлөлөрдүн, бөбөктөрдүн колуна кооздоп чыгарып берүү, окуу-тарбия процесси аны менен жабдуу болуп эсептелет. Кыргыз тили - мына мобу «Манаста», мобереки Түгөлбай Сыдыкбековдун романдарында, Касымалы Жантөшевдин «Каныбегинде», Төлөгөн Касымбековдун «Сынган кылычында» ж.б. Тил маданиятын калыптандыра турган булак - бул биздин көркөм адабиятыбыз. Элдик тилди жаш жеткинчектерге, калайык-журтубузга адабият жеткирет. Көркөм адабиятыбызды рекламалоо, пропагандалоо керек. Жарандарыбызда окурмандык активдүүлүктү, китепкөйлүк маданиятты калыптандыруу багытында мамлекеттик деңгээлде кечиктирилбей чоң иш-чаралар жүргүзүлүшү кажет.

Бешинчи. Кыргыз тилин окутуу методикасы жаш муундарды сабаттуу сүйлөй жана жаза билүү маданиятына машыктыргыдай багытта жаңыланышы зарыл. 1989-жылдан бери карай Мамлекеттик тилдин иш чараларынын планына кирип, бирок ушу күнгө чейин чыкпай келе жаткан «Кыргыз тили жана адабияты» методикалык журналын уюштуруп жарыкка чыгарууну өкмөттүн тез арада колго алышы - мамлекеттик тил мыйзамын ишке ашыруунун өктөм муктаждыгы.

Алтынчы. Жарандардын улуттук ар намыс сезимин, тил патриотизмин ойготуу үчүн туруктуу идеологиялык иш жүргүзүп, республикабыздын бардык чөйрөлөрүндө, бардык деңгээлдерде мамлекеттик тилдин «жүрөк кагып» турушуна жетишүүнү көздөгөн узак мөөнөттүү жалпы элдик кыймылды жаратуу - номур биринчи маселе. Мамлекеттик тилдин узак мөөнөттүү генералдык программасын иштеп чыгып, кабыл алуу керек.

Акыркы сунуш. Жогорудагы айтылган комплекстүү мүнөздөгү көп жактуу маселелердин бардыгын, албетте, бир күндө түгөл камтып, бир күндө чечип салуу мүмкүн эмес. Эне тилди сактоо, өнүктүрүү иши узак мөөнөттүү процесс. Бирок өз убагында иштелчү нерселер кечикпей иштелиши керек. Бул үчүн эң негизгиси эң зор көлөмдөгү финансы каражаты талап кылынат. Тилекке каршы, глобалдашуунун коркунучу астында,

эне тилибиз финансалык күчтүү колдоого муктаж болуп турган кезде, эгемендүү мамлекетибиз экономикалык жакырчылыкка кериптер болуп, тагдырдын тарткылыгын тартып турат. Глобалдашуу үлгүртпөй бизди басабы? Ушундай шартта эмне кылышыбыз керек? Эне тилдин таламдары жана келечеги үчүн Мамлекет элге, эл мамлекетке жардамга келип, бири-бири менен биригиши керек. Бир жол бар. Ал - патриотизмдин жолу. Патриотизм деп жатканыбыз бул. Ар бир кыргыз баласы (башка калктын өкүлдөрүн кыйнабаш керек) өз маянасынан, өз кирешесинен бир сомдон болобу же эки сомдонбу, иши кылып, эң минималдык өлчөмдө алдыда түзүлө турган Мамлекеттик тил фондусуна берүүгө макул болушу керек. Соцфондго айлыктан бухгалтерия кармап калып жатпайбы. Ошондой эле ар бир кыргыздын айлыгынан ай сайын бухгалтерия мамлекеттик тил фондусуна кармап калат. Бул жалпы элдик курултайдын чечиминин негизинде Жогорку Кеңеш кабыл алган мыйзамдык нормага, ал нормага таянган өкмөттүк токтомго ылайык жүргүзүлөт. Мындай жолго бир да кыргыз карты чыкпайт деп ойлойм. Бир-эки сомдон эч ким жарды болуп калбайт, жарып да кетпейт, бир-эки сом кайда калбайт. Илгери бар-дыгыбыз тең партвзнос, комсомолдук взнос деле төлөп жүрчү эмес белек. «Эне тилибиздин келечеги үчүн жаныбызды берүүгө да даярбыз. Бир-эки сом кара жерге кирсин, бизге дүнүйө эмес, эне тилибиз, улуттун келечеги керек». Ар бир патриот кыргыз ушинтип ойлонушу керек. Ушул эне тил үчүн взнос маселесин чечүү үчүн жалпы элдик курултай өткөрүү керек. Мамлекеттик тил фонду су үчүн кармалган акчалар кийин пенсия чектелгенде эсепке алынууга тийиш. Фондуга түшкөн финансалык каражат элдик көзөмөл органы тарабынан катуу текшерилип турат. Мына ушинтип, мамлекеттин казынасынан бөлүнгөн финансы каражаттарынын жана мамлекеттик тил фондусунун миллиондогон элдик финансысынын биргелешкен күч-кубаты менен кризис шартында улуттук тилибиздин каржы маселелерин мүңкүрөбөй чечип тура алмакпыс. Эгерде эл ушундай жол менен мамлекетке жардамга келбесе, анда «чөнтөгү жыртык» итке минип турган мамлекетибиз (жакырчылык канчага созулат, ким билет) эне тилибизди өнүктүрүүнүн финансалык муктаждыктарын көтөрө албай очорулуп отура бермек да, бүгүн чечилчү маселелер аргасыздан кийинкиге жылып, иш кечендеп, Мамлекеттик тилдин тагдыры татаалдана бериши мүмкүн.

Эне тил үчүн күрөшкө - калайык!

* * *

ТӨЛӨГӨН КАСЫМБЕКОВ: “СЫНГАН КЫЛЫЧ” РОМАНЫНЫН СЫРЫ ЭМНЕДЕ?

Байгазиев Советбек – Кыргыз билим берүү академиясынын башкы илимий кызматкери, филол.и.д., профессор, Кыргыз эл жазуучусу

1

Сүрөт тарткандын баары эле художник эмес, ыр жазгандын баары эле акын эмес дегендей, кээ бир повесть, романдарды окуп отурсаң, автор сени күлдүрөйүн дейт, күлмөк турсун жылмая да албайсың, каармандар тагдырга наалат айтып, бышактап ыйлап жатышат, сенин сезимин козголбойт, маанайың өзгөрбөйт. Кай бир сүрөткердин тили буудай кууруп, таңдайынан чаң чыгат, бирок тилекке каршы, китептен кургак чечендиктен жана риторикадан бөлөккө күбө боло албай бушайман болосуң. Жазуучу өзүнүн философиясы менен, даанышмандыгы менен таңгалдыргысы келет, бирок тынымсыз окулган акыл-насааттан жана дидактикадан акыры тажап чыгасың.

Көрсө, талант сейрек кездешет деген кеп чындык турбайбы. Ошондой эле, жакшы чыгарма, жакшы китеп да сейрек кездешет экен. Жакшы китепке жолуккан окурман - бактылуу.

Кыргыз адабиятындагы сейрек кездешкен оригиналдуу китеп, омоктуу, орошон чыгармалардын бири Эл жазуучусу Төлөгөн Касымбековдун «Сынган кылыч» тарыхый романы дегибиз келет. «Сынган кылычтын» толукталып кайрадан жарык көргөн (1999) жаңы редакциясы 710 беттен турат экен. Көлөмү өзүнчө эле бир атка жүк боло турган. Бирок ушуга карабай, бул романды баш көтөрбөй окуйсун, китептин ичиндеги көркөм сыйкырга бат эле арбаласың да, кызыкканыңдан бир баракты ылдамыраак бүтүрүп, экинчи баракты ачканга шашыласың.

Кокон ордосуна хан болгон Таластык жөнөкөй жылкычы Шералынын трагикомедиясын көрүп, бирде күлүп, бирде түнөрөсүң, Мукулманкулдун жазаланышын окуп жатып, кудум кинотасманы көрүп отургандай төбө чачың тик туруп, үрөйүн учат. Өз бүркүтү өзүн алган Сарыбай мергенчинин таамай, таасирдүү жазылган трагедиясын окуганда каңырыгың түтөп, жүрөгүң, мыкчылат. Ал эми, жаш кыз Кундуздун ата-энесинен зордук менен ажыратылып, Коконго жөнөтүлүп жаткан эпизодду окуганда, чындыкты айталы, боору таш адам гана жашыбай калышы мүмкүн.

Повесть, поэма же роман канчалык көркөм, кооз жазылбасын, эгер анын сюжети менен образдары омоктуу, жаркын идеалдарды, улуу рухий дөөлөттөрдү, көөнөрбөс нравалык нарктарды, адам пендесин дайыма коштой жүргөн түбөлүктүү мүнөздөгү көйгөйлүү проблемаларды көтөрүп жүрбөсө, утурумдук мүнөздөгү гана маселелердин ырын ырдап, камчысын чапкан болсо, анда мындай чыгарманын өмүрү кыска болуп калары бышык. Тилекке жараша, «Сынган кылыч» романынын образдары, көркөм структурасы жалпы адамзаада пенделери үчүн салмактуу, кундуу ой уютмалары, көөнөрбөс, өлбөс моралдык этикалык дөөлөттөр, кыргыз улуту үчүн кымбат, түптүү, уңгулуу руханий-философиялык асылнарк идеялар менен ашташып, чырмалыша байланышып тургандыгы менен бөтөнчөлөнөт. Ушул жагынан караганда, «Сынган кылычтын» өмүрүнүн узак болоруна шек кылбасак да болот. Романынын баш жагына Т. Касымбеков бет ачар - арноо ырын жазып:

«Кылым кезген кыргыз атын

Кылыч менен зоого жаздым»,

- деп окурман - калайыкка кабарлап турат. Эмесе, жазуучу кылыч калеминен менен Алатоо бетине эмне деген эскирбес кенчтерди чегип жазды экен? Айрымдарына көңүл токтотуп көрөлүчү.

Барга топук, жокко сабыр кылып жашай билген даанышман карыя Теңирберди айдаган аштыгынын четинде, талаада аялдап отурса, жанына өзүнөн жашыраак, көптөн бери көрүшпөгөн Сарыбай мергенчи бастырып келип, атынан түшүп калат. Ошондо Теңирберди өзүнөн кичүү Сарыбайга мейман катары ызаат көрсөтүп, өзүнүн улуу экенине карабай, алдына салынып жүрчү талпагын Сарыбайдын алдына төшөп берип, өзү чөк түшүп как жерге отурат. Келген жолоочу мейманды ушинтип урматтап сыйлоону айныгыс эреже катары карманган илгеркилердин мындай адептүү ырасмы-каадасы - эскирбеген элдик педагогикалык кенч эмеспи. Мындай ата-бабалардын адамгерчиликтүү салтын улантып, колдон чыгарбай XXI кылымга алып өтүү биздин тукумдун милдети.

«Сынган кылычтагы» ата-бабалардын өтүп жаткан көчтү токтотуп, айран, кымыз жуткуруп, ооп калган жүгүн оңдошуп, көчтү бир топ жерге чейин коштоп, узатып барып кайра кайтуу салты суктантпай койбойт. Ал эми, бүгүн биздин өтүп бараткан жолоочуга айраныбызды, кымызыбызды, суубузду сатып акча доолап турганыбыз, соңку тукумдарды цивилизация, бир жагынан, майдалантып, нравалык жактан жакырлантып баратканбы?

Кыскасы, «Сынган кылыч» окурманды адеп-ахлак, этика багытында көп нерсе жөнүндө ойлонот.

Романдан бир үзүм мисал келтирели:

Өз бүркүтү өзүн алып, эки көзүнөн ажырап, оор кайгыга баткан Сарыбай мергенчи комузун муңдуу чертип, санаага чөгүп отурса, бир кезде Анжияндын базарынан уккан Календердин ыры көкүрөгүнүн тереңинен ордуштап чыгып, Сарыбайдын өзүнүн арман-муну катары комуз күүсү менен кошо төгүлөт:

Сен, сен дүйнө, сен дүйнө...
Бир бетине күн тийген,
Бир бетине түн тийген,
Алды кызык, арты өкүнүч,
Оомал-төкмөл кем дүйнө...
Пайгамбарды чалгансың,
Падышаны алгансың,
Капилет түштөй жалгансың.

Жарыктыкты көргөзгөн
Ууз сүтүн эмизген
Апам кайда, сен дүйнө?!
Алланын атын үйрөткөн.
Атам кайда, сен дүйнө?!
Күлүк минип зуулаткан,
Күндө сыйда куунаткан
Балам кайда, сен дүйнө?!

Чын эле, кечөөкү улуу тоолордун кокту-колотун, жылга-жыбытын оттой жанып сыдыра караган Сарыбай мергенчинин кара чечекей көзү кана? Неге ал каректен бүтүн кан аралаш жаш куюлат? Бүтүн көргөн эртең жок, ушундай белең, дүйнө шок!?

2

«Сынган кылычтагы» тарых өтмүштөрүнүн жана пенде тагдырларынын сабагынан чыккан философиялык ой уютмаларын окуп отуруп, бу жарык дүйнөгө жалгыз октой бир келген өмүрүндү бекерге ысырап кылбай, ар бир мүнөтүндү үнөмдөп, ар бир күнүндү сарамжал карап маңыздуу, парасаттуу жашагың келет. Бу жарыкчылыкта арзыбаган майда-чүйдө нерселерге күйпөлөктөбөгөн, чыйпылыктабаган, туталанбаган, «Туулууну, өлүмдү көп көргөн, жыргалды сезип, маңдайы айрылбаган, кууралды сезип мүнкүрөбөгөн, жүз жашап акыл токтоткон карынын оорлугу» (Т. Касымбеков), калбааттыгы, кеменгерлиги керектей пенде баласына. Же эл мүдөөсүн көздөп, калк таламын талашып, алгыр бүркүттөй шаңшып чыгып, Фергананын асманьында ак жылдыздай балбылдап жанган Исхак баатырдай бир жарк этип жок бол, не барга топук, жокко сабыр кылган, терең дарыядай тынч аккан, дүйнөнү философчосунан кабылдаган Алмамбет сыяктуу жөнөкөй, жупуну жашай бил да, жашоону ыксыз татаалданта ... дегин келет романды окуп отуруп... Антпегенде, азууларын айга жанган кечээки Мусулманкул менен Нүсүп кайда? Эмнеге жетишти алар, бу жалганда?.. Баягы күлүк минип дуулдаган, күндө сыйда куунаган Кудаяр-хан канакей? Бүтүн анын бузулган коргонунда «жарга конуп» олтурат. Мынабу жерде тоголонуп куурап жаткан баштар кимдердики? Ээ, дүйнө! Айткандай, азгырык белең алдамчы...

Акылман Сократ жарманкеге келип, жайнаган товарларды көрүп, кубанычтуу түрдө минтип айтып жиберген экен: «Бул жерде мага кереги жок буюмдардын көптүгүн карачы!» Сократ ичти күйгүзүп, көздү кычыштырып турган түркүн буюмдардын, дүйнө-мүлктүн, байлыктын азгырыгынан өзүн оолак кармай билген, көр-тириликтен өйдө көтөрүлүп чыккан, эң керектүү минимум менен гана чектелип, энергиясын эң башкы нерселерге гана зарптап, акыл-эстүү деген муктаждыктарын гана канааттандырып жашаган акылман адам. Элеттик жөнөкөй адам болсо да, «Сынган кылычтагы» Алмамбет карыя тереңинде ушул Сократка окшош. Ал Мусулманкул менен Кокон хан ордосунун казынасына киргенде, көз жоосун алып жайнаган кызыл-тазыл азем буюмдарды, дүр-дүнүйөнү, жалт-жулт эткен алтын-күмүш, каухар, асыл таштарды көргөндө ичи өрттөнбөй, көзү кызарбай, арааны-алкы ачылбай, бу эрлердин башын, хандардын тагын «жеп», жерди топон кылып тепсеп келген дүнүйөгө арзыбаган бир нерседей үстүртөн кошкөнүл карап, кайдыгер мамиледе гана тышка чыгып кетет. Алмамбеттин ой жүгүртүү образы таптакыр башка. Ал

Мусулманкулча, Худаяр-ханча көзүн кызартып, дүнүйө- мүлккө, атак-даңкка кумарланууну балээни башка үйчү куру убаракерчилик, алдамчы азгырык катары туюнат.

Дүнүйөгө устун болбогон соң, эртең «этеги жок, эндей көйнөк» (кепин) кие турган болсон, «Эшиги жок, төрү жок, ээн үйгө» (мүрзө) кире турган болсон, Мусулманкул менен Худаяр- ханча айды алам деп акакташып, алдасташтып, айланаңды азапка салыштын керекчилиги канча? Бу көрөкчө, сокур каалоо-кумарларыңды ооздуктап, напсинди тыйып, жанына тынчтык ыроолоп, акылга тизгин берип, ырыскыдан куру эмес экенине, ичээрге бир чөйчөк сууң, жээрге бир тоголок данын бар экенине, жутарга абан, көрөргө көктө күңүн бар экенине кудая тобо деп, айлана-тегерегеңе зыян кылбай, эл-журтка, колдон келген жакшылыгыңды жасап, кара мээнетиң менен ак жүрүп, дүрбөлөңсүз күн кечип, өмүрдө тирүүлүгүңдү байлык катары санап, каниет кылып, жайкерчиликте жашаганың оң эмеспи. Тоо арасындагы элеттик, адеп-ахлагы ак мөңгүдөй таза Алмамбет көчмөндүн өз ички туюму менен баамдап таап алган жана тутунган философиясы ушундай! Ырас эле, жашоонун тузу, өмүрдүн маңызы ушунда болуп жүрбөсүн, бу жалганда?

Кыскасы, «Сынган кылыч» романы тарых, коом, дүйнө, өмүр, тагдыр, рух жөнүндө, тирүүлүктүн, жашоонун мааниси тууралуу олуттуу философиялык ой толгоолорду жаратып, ички дүйнөнү терең козгогондугу менен кызыктуу.

«Сынган кылычтын» түндүгүн жогору көтөрүп турган философиялык идеялардын бири - бул эл-жердин биримдиги жөнүндөгү идея. Бул идея «Сынган кылычтын» сюжеттик-образдык структурасынан агып чыккан идеологиялык үлкөн мүлк.

«Өздөн чыккан жаттан, өзөктөн чыккан өрттөн» азап чеккен элдик көтөрүлүштүн жетекчиси Исхак хан мындай дейт:

Жапалак үкү мактанса,
Жардан чычкан алдым дээр.
Жаман тууган мактанса,
Жакшымды буттан чалдым дээр.

Илгери ошо жакшысын буттан чалган жамандар, койнунда котур ташы бар, арымы кыска «Абыке-Көбөш алты арам» сыяктуу майдалар журт башына келгенде, «Кулаалы жыйып куш кылган, куранды жыйып журт кылган» улуу Манастын мамлекети кулаган.

«Абыке-Көбөш алты арам» - граждандык, атуулдук жетилбегендиктин символу, өз улутунун коопсуздугу, келечеги, түпкү стратегиялык кызыкчылыктары, башка журт алдындагы аброю, өз мамлекетинин ар-намысы жөнүндө иши жоктуктун символу. Күнүмдүк, кара жемсөө өзүмчүлдүктүн, өздөн чыккан душмандыктын символу. Мына ушул «Абыке-Көбөш алты арам» фактору XIX кылымда да кыргыз, кыпчак, өзбек элинин ичинде, жалпы эле Түркстанда өзүнүн ичтен ириткен ролун активдүү ойноп жатат. Атажурттун боштондугун коргоп, баскынчы генерал Черняевдин армиясын алдынан тосуп, түрк аскери менен колонизатордун колу селдей каптап, чабуулга өтүп бараткан колбашчы Алымкулду жаман туугандардын жашыруун айдактоосу менен жанында жүргөн Удайчысынын аңдып туруп, атып өлтүрүп кетиши - бул «Сынган кылычтагы» ошо Абыке-Көбөшчүлүктүн классикалык үлгүсү. Түндүк тараптан темир тумшук алпкаракуш (падышалык армия) Түркстанга жутунуп тумшугун салып келатса, тоо-талаадагы мусулман түрк калктарынын өз ара буттан чалышып, чалкасынан салышып (Бухара хандыгы менен Кокон хандыгынын өз ара чабышы, Худаяр-хан менен Мусулманкулдун согушу, кыпчактардын кырылышы ж. б.), бирин- бири алсыратып жатышканын көрүп Календер кайгырып минтип ырдап турат:

... үрөйүң бир, тилиң бир,
үйүт, каадаң, дилиң бир...
эки тууган өзүнчө,
эски душман көзүнчө
чайпалып жүрүп төгүлүп,

чабышып жүрүп сөгүлүп,
 тарки кетер элиндин,
 калыс болор эми ким?!
 ...ар тайпаңда бирден бек,
 ат үстүндө жүргөн көп,
 кеп жугушпай ыркырап,
 келише албай тынчырак,
 ынтымагы кеттиби,
 ыйык чектен өтүбү...
 учкан куштай кылактап,
 уламдан улам ыраактап
 баарыңан качар ырыс, бак...

Календер менен Алмамбеттин бизге калтырган рухий мурастарын романда ушундайча сүрөттөйт.

3

Төлөгөн Касымбеков Түркстан элдеринин, кыргыз-кыпчактын ич ара да, өз ара да бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгарган ынтымак-биримдигинин жогунан, Фергананын «Абыке- Көбөштөрүнүн» (Худаяр-хан, Насирдин ж.б.) айынан, душманга колтук ачкан чыккынчылыктын, саткындыктын кесепетинен (Абдырахман, Ярмат датка, Шамырза датка ж.б.) мусулман эл-журттун кандайча баскынчыларга багынып, мамлекетинен ажырагандыгын көркөм боёктун күчү менен кашкайта тарткан.

«Сынган кылычта» бир тамсил жазылат. Ороонун ичинде отурган курбакага бүркүт: «Асманда жылдыз өтө көп» - десе, анда курбака: «Жалганчы, алдамчы! Жылдыз бирөө эле! Ураа!» деп күлүптүр. Кыраан бүркүт шаңшып: «Жаткан жериң ороонун түбү болсо, сага эки жылдыз көрүнмөк беле» деп көккө атылып чыгып кеткен экен. Романдагы Абыке-Көбөштөр, Тейитбектер («Курманбек») жана катардагы караңгы пенделер курбака шекилдүү өздөрүнүн чектелген «ороолорунун түбүндө» отуруп, өздөрүнүн гана уруусун, тайпасын, өздөрүнүн гана кызыкчылыгынын, жеке жыргалынын «жылдызын» көрүшөт. Бирок «Сынган кылычта» кууш алкактан чыгып, бүркүтчөсүнөн кең асманга атып чыгып, канатынын алдындагы Түркстан аймагын өз бир боор туурум, учкан уям, Ата конушум деп санап, андагы түркүн уруу, тайпа-жамааттарды түбү, теги бир бирдиктүү түрк журту деп эсептеп, ошол жамы журттун биримдигин жана боштондугун көздөп чечкиндүү күрөшкө аттанган айтылуу Исхактай чыгаан-кеменгер уулдар да бар, Курманжан даткадай акылмандар да бар.

Исхак ички жана тышкы жоого каршы аттанган көтөрүлүшчүлөргө кайрылып мындай дейт: «Бизге Ата конуш-жер кымбат, ага-тууган эл кымбат. Өз жерибиз үчүн, өз укугубуз үчүн суу кечип, от кечип кармашуубуз гана калды. Биз ат үстүндө жеңип алган боштондугубузду ат үстүндө жүрүп кимден да болсо коргоп калалы!»

«Темир тумшук алпкаракуш» өлкөгө тумшугун салып, Ата- журт болочогу туманданып турган кезде, Курманжан датка жаагын таянып: «арты кандай болоор экен - оруска карап берип тынгандын, өлкөбүз жаттын колуна өтсө, элибиздин эртеңки күнү не болот. Жумшаса кулу, минсе малы болуп кала береби? Дини, дили кандай болот?» - деп жалпы Түркстандын тагдыры, тектеш, чектеш мусулман калктарынын көйгөйү жөнүндө түнөрө ойлонуп, катуу санаа чегет. Же болбосо, өз уулун орустун өкүмдары дарга асып жатканда элди сактап калуу үчүн токтоолук кылып, «өлүмгө тике кара» деп, кайрат берип, мүнкүрөп тизе бүкпөгөн күчү - эмне деген күч!

Исхак менен Курманжан датканын образдары - бул улуттук өзүн-өзү аңдап түшүнүүнүн, ойгонушунун, женилбөөнүн башты байлап берсе да, жүрөгүн бербөөнүн символу. Аталган образдар жалпы түрк калктарын өз айланасына бириктирип, алардын

эркиндиги, баш кошкондугу үчүн күрөшкөн Манас атанын жана «Бөлүнсөң бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп, бөлөк элге кеп кетет» деп насыкаттаган Бакай атанын улуу рух дөөлөтүнүн соңку урпактарда өчпөй, чырак сыяктуу жанып тургандыгынын жаркын көрүнүшү.

Жыйынтыктап айтканда, биримдик, бекем ынтымак, тыгыз баш кошкондук улуттун ички түркүгү, түрк жамаатынын өз алдынча аман сакталышынын гаранты, Атажурттун бороон ала алгыс коргон чеби жана урагыс пайдубалы. «Сынган кылычтын» тарыхый – көркөм мисалдар менен бизге туюнтуп турган философиялык сабагы, улуттук идеясы ушундай.

4

Улуу жазуучу Ф. Достоевский «Жетектөөчү жогорку идеясыз жеке адам да, мамлекет да жашай албайт» деп абдан туура айткан. Ал эми, кыргыздын атактуу философ акыны Нурмолдо да адам баласынын жашоо тириликтеринде жогорку жетектөөчү ыйык нерсенин маанилүүлүгүн ачык түшүнүп, моминтип айткан турбайбы:

«Асты бир киши жарыбайт
Сыйынары болбосо».

Мына ошол эл-журтка жол көрсөтөр идеял-маяктар, багыт берер жол белгилер, өрнөк болчу, эреже, нормалар, ыйык тутар, сыйынар асылнарктар, жетектөөчү идеялар, таянар ой уютмалары мамлекеттин улуттук идеологиясы болуп эсептелет.

«Сынган кылыч» романынын каармандарынын сыйынган асылнарктары, өзөк катары карманган, тутунган жоболору, жетекке алган жогорку идеялары эмне? Алар үчүн, биринчи иретте эмне ыйык? «Сынган кылычтын» каармандары үчүн эң оболу Атажурт ыйык, Мекендин эркиндиги, көз карандысыздыгы, өз алдынчалыгы ыйык. Бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарган эл-журттун биримдиги ыйык, (Курманжан, Исхак), калайык-калктын жогорку мүдөө-кызыкчылыктары, улуттук ар намысы, эл алдындагы атуулдук парзы ыйык (Абдылдабек, Бекназар), Атадан калган Алатоо ыйык, анын алтын топурагы ыйык (Аргасыз бөтөн эл, бөлөк жерде өлүп жатып Абдылдабек жолдошторуна мындай дейт: «Канжар менен жаргыла да, жүрөгүмдү алгыла. Сөөгүмдү кара жердин бооруна бергиле. Жүрөгүмдү жети кылым, жети атабыз мекен кылган жерге насип буйруп жетсеңер, гүл баскан дөңгө чыгып, чукур казып көмгүлө. Жүрөгүм, өз мекенимде жатсын». Көрдүңөрбү? - чыныгы атуул үчүн эмне ыйык экендигин?! Адал мээнет, ак эмгек, акактай тунук абийир, аруу адеп-ыйман, барга топук, жокко сабыр кылган айкөл жүрүм-турум ыйык (Алмамбет, Теңирберди, Айзада).

«Сынган кылычта» дагы эмне улук? Абалтан уланып келаткан ата-бабанын уңгулуу салт-санаасы улук. Ата конуштун бийик мүдөөлөрү үчүн кол кармашкан, бекем ширелишкен, саткындыкка, чагымчылдыкка барбаган, адалдыкка, абийирге негизделген достук, ынтымак, бирдик улук (Исхак, Абдылдабек, Бекназар үчөөнүн достугу, биримдиги).

«Сынган кылыч» романынын өйдөдөгү каармандары өздөрүнүн мына ушундай ыйык санап сыйынган «Каабасы», тутунган патриоттук-философиялык дөөлөттөрү, моралдык абсолюттары болгондугу үчүн тарыхтын, мезгилдин кыйын-кезең сыноолорунда рухий жакырланууга учурабай, жолдогу «бороон-бурганактарда» адашпай, «сормо-саздарга» тыгылбай, «тайгактуу ашууларда» сыйгаланбай, түрүнөн, жүзүнөн, ишениминен өзгөрүлбөй, ичтеринен бекем, жеңилбес, майтарылбас бойдон кала беришти. «Сынган кылычтын» мындай уңгулуу, түптүү, өзөк рух кенчтери, ыйык максаттары бүгүнкү биздин улуттук идеябыздын, улуттук идеологиябыздын чордондуу түшүнүктөрүнөн, мерчемдүү уюлдарынан болуп калууга тийиш. Азыркы адеп-ахлак кризисинде турган коомубуздун жарандарынын жаркылдаган жан дүйнөсүн «Сынган кылычтын» жогорудагы ыйык нарктары менен «дарылоо» керек. «Сынган кылыч» романынын ушул ыйык дөөлөттөрү -

кыргыздын илгертен, тээ Манас-Атадан бери мурасталып келаткан рухий кыртышы, биздин улуттук асыл топурагыбыз. Эгерде ар бир кыргыз атуулу өзүнүн ушул «улуттук топурагына көчөт болуп» тигиле билсе, бир боор асыл кыртышына тамырларын терең житире билсе, эгерде биздин уул- кыздарыбыз, XXI кылымдын кадрлары дүйнөлүк алдыңкы технологияны, илим-билимди, компьютер өнөрүн терең өздөштүрүп, ошону менен бирге өздөрүнүн адеп-ыйманы, руху, патриотизми жагынан Курманжан даткага, Исхакка, Бекназарга, Абдылда- бекке, Алмамбетке, Теңирбердиге, Айзадага окшош болсо, анда калкыбыз тыштан келген чоочун массалык маданияттын азгырыгына алдырбай, дүйнөлүк миграциянын жана интеграциянын, күчтүү машинелешкен цивилизациялардын артынан ээрчип кетпей, өкүм күчүнө туруштук берип, улут катары өз бетинчелигин сактап, дүйнөлүк көчкө татыктуу кошула алмак демекчибиз.

Мына ошентип, «Сынган кылыч» бир жагынан калың окурман журтунун адабий-эстетикалык табитин таптоодо, экинчи жагынан, атуулдарыбызды кыргыздын элдик нарктарынын, улуттук идеялардын духунда тарбиялоодо бизге орчундуу омок, олуттуу курал болуп бере турган өзүнчө эле орошон көркөм казына.

5

«Сынган кылычта» чагылдырылган тарыхый сюжеттер биздин калкыбыздын кечээкиси, өткөнү жана бүгүнкү эгемендүүлүктүн шартындагы орчундуу курч көйгөйлөрү тууралуу ойлонтпой, толгонтпой койбойт. Романдын сюжеттик окуялары окурманда ар кандай ой жаратып, салыштырууларды жана параллелдерди жүргүзүүгө түрткү бергендиги менен кызыктуу.

Мына бүгүн биз демократия деп жатабыз, инсан эркиндиги, адам укугу деп жатабыз. Биздин республикада ООНдо «Адам укуктарынын Декларациясынын» кабыл алынгандыгынын 50 жылдыгына арналган ар кандай конференциялар, семинарлар, талкуулар болуп өттү. Эмесе, салыштырып карап көрөлүчү. Маселен, «Эркиндиктин улуу хартиясы» деген адамзат тарыхындагы улуу документ Англияда 1215-жылы эле кабыл алынып, ал документ өз бетине «Бир дагы эркин адам закондон тышкары кармалууга, жеке менчиктен ажыратууга, кордолууга, куугунтукталууга тийиш эмес» деп жазып, монархтын бийлигин чектеп, мамлекеттин инсанга карата тираниясына бөгөт коюп, кишинин жеке эркиндигин жана коопсуздугун ураан кылып көтөргөн экен. Бир сөз менен айтканда, Күн батыш тарапта демократия, адам эркиндиги жана укугу үчүн күрөштүн узак тарыхы бар. XIX кылымда атактуу орус ойчулу Петр Яковлевич Чаадаев Европада 20 жыл жашап кайра Россияга кайтып келгенден кийин, Европада «Жоопкерчилик, адилеттүүлүк, тартип, укук идеясы деген нерсе коомдун каны-жанына сиңип, психологиясына гана эмес, а түгүл физиологиясына айланып калыптыр» деп жазганы бар.

Эми ошол эле XIX кылымдагы Ортазиядагы Фергана өрөөнүнө кайтып келели. «Сынган кылычта» баяндалып көрсөтүлгөн төбө чачты тик тургузуп, оозду ачырган тарыхый окуяларды жана эпизоддорду окугандан кийин Ферганадагы феодализм жана патриархалдык-көчмөндүк жамаат жеке адам укугу деген түшүнүктөн, жеке адамдын бүтүндүгү, өзгөчөлүгү, эркиндиги, өз алдынча инсандык көз карандысыздыгы деген коом үчүн эң керектүү граждандык дөөлөттөрдөн кыйла эле алыс тургандыгын көрүп бушайман болобуз. Муну менен, биздин аймакта демократиялык башталмалар такыр эле болгон эмес деген ойду айтуудан алыспыз. Демократиялык көрөңгөлөр болгон. «Сынган кылычтагы» Исхак баштаган элдик көтөрүлүштүн өзү эле калыстыкты, демократиялык адилеттүүлүктү, Мекендин өз алдынчалыгын талап кылган козголоң эмеспи. Мындан демократия жышаанасы көрүнүп турат. Бирок тереңирээк карап көрсөк, Исхак хан жетектеген элдик козголоң - бул калайык-калкты талап-тоногон, бөлүп жарган Кокон ордосунун адилетсиздигине жана сырткы баскынчыларга каршы күрөш. Жеке адамдын укугу, инсандын эркиндиги, индивидуалдуу суверенитети жөнүндөгү маселени, жогорудагы

англичандардын Хартиясындагыдай маселени Исхак хандын көтөрүлүшү козгобой койбойт. Бул биз айталы деп жаткан өзүнчө бөлөк маселе. Романдагы доор турмушуна үңүлүп байкоо салып отурсаң, Фергана өрөөнүндө жана Тяньшан тоолорунда жеке адамдын боштондугунун жана керт башынын корголушуна анча деле гарантия жок. Бул өндүү демократиялык түшүнүктү мындай коёлу, адамга мал сыяктуу мамиле жасалып, кээде киши өз алдынча тирүү инсан эмес, буюм сыяктуу сезилгендей. Мисалы, романдагы Шералынын ак кийизге салып Хан көтөрүлүш окуясын эле карап көрөлүчү. Бул эмне деген көрүнүш? Хан көтөрүү аземинин урматына тирүүлөй бир жаш жигит, адам баласы ак боз бээ менен тең катар курман чалынып, малча мууздалат.

Окуйлу: «Күчтүү колдор жигиттин эки колун артына кайрып, бек кармады. Дагы бир күчтүү кол анын али түк чыгалек ээгин капшыра өйдө тартты, чоюла түшкөн тамагына муздак курч бирдеме келип тийди, колтук эти титиреп кетти.

— Апа!..

Жулкунду, эки ийни гана диртилдешке араң үлгүрдү. Кирпикти бир ирмемде муздак шамшар, курч шамшар, ырайымсыз шамшар кызыл жүздүү жигиттин кекиртегин шалабулап түштү. Нүсүп бир колтугунан, Мусулманкул бир колтугунан алып, акырын коштоп келип, Шералыны канжалап жаткан адам башынан аттатып, кызыл ала болгон ак кийизге өткөрүштү.

Көпчүлүк ураан айтышып, кернайлардын, добулбастардын үндөрү дүңгүрөп, тарсылдап асманга мылтык атылды.

- «Кимдин, кимдин заманы, Шералы хандын заманы».

Эмесе, Шералы хандын заманынан дагы бир эки мисал. Элеттик шумдардын бири айтылуу Абил бий бийлигинен пайдаланып, Кокон ордосунан келген ханзаада Насирдин-бекке миң жылкы, миң дилдеге кошуп, өз айылындагы Сарыбайдын кызы Кундузду чыркыратып ыйлатып туруп, буюмдан бетер тартууга, белекке берип жиберет. Кокон ордосунда жана анын айланасында эч кандай тергөө иши жүргүзүлбөстөн, эч кандай сотсуз эле хандардын, бектердин эрки менен жүздөгөн, миңдеген күнөөсүз адамдардын башы алына берет. Маселен, Мусулманкулга өчөшүп, Худаяр-хандын бейкүнөө карапайым кыпчак элин кыргынга учуратканын алалы. Мунун баарын Төлөгөн Касымбеков оюнан чыгарып отурган жок. Ал реалист – сөз сүрөткери катары тарыхта болгон чындыктарды таасын тартып көрсөткөн. Мисалы, жазуучу ат чабышта байгеге тирүүлөй киши сайылганын жазган эмес. Бирок мындай окуя кечээки эле XIX кылымда кыргыз ичинде бол о жүргөн нерсе («Каныбек» романын эстейличи).

Кыскасы, «Сынган кылыч» романынын көркөм фактурасы жана тарых-таржымалында кездешкен көп сандаган башка фактылар биздин кечээки жамаатта жеке инсан, анын эркиндиги, укугу, кол тийгистиги урматталып, жогорку асыл-нарк катары коомдун борборуна коюла электигин күбөлөп турат. Бир сөз менен айтканда, Европадагыдай улуу кайра жаралуу, агартуу (просвещение), буржуазиялык революциялардын доорлорун баштан кечирбеген кечээги кыргыздын элеттик кыртышы инсандын өз алдынчалыгы сыяктуу демократиялык, асыл нарк-дөөлөттү туу кылып жашоого али тарыхый жактан даяр болуп, жетиле элек экен.

Буларды эмне үчүн айтып жатабыз? Себеп дегенде, бүгүн биз эгемендүүлүктүн шартында адам укугун, инсан эркиндигин кадырлаган, рынок экономикасына негизделген демократиялык, граждандык коомду курууга багыт алып отурабыз. Бул жагынан ишибиз жаңыдан көктөп, бүчүрлөп жатат. Бирок, бул тарыхый жаңы жолдо тездик менен, бат эле биз каалагандай ийгиликтерге жетишүү, демократиянын бийиктиктерине чыга коюш мүмкүн эмес. Эгер демократия мүдүрүлүп, чалынып, шыр баса албай жатса, ал үчүн кандайдыр бир кишини, жетекчини же губернаторду күнөөлөштүн да кажети жок. Тарыхый законченемдүүлүк деген бар. Бүгүнкүбүз кечээкиден, эртеңкибиз бүгүнкүдөн өсүп чыгат.

Эгерде биздин кечээки эле тарыхыбызда жанагындай бирөөнү хан көтөрүш үчүн тирүүлөй садага чабылып, улактай муузданып, же байгеге сайылып, буюмдан бетер белекке тартууланып жатса, анан кантип эле бүгүнкү күнүбүздө демократия деген нерсе күлкү аттай таскактап, алдыга шыр кете койсун. Кечээки «кыртышыбыздагы» инсан укугун жана эркиндигин анча таңазар албаган менталитет бизди этегибизден тартпай коёбу. Ушул жагынан алганда, кыргыз баласынын ич дүйнөсүндө өзүнчө бир төңкөрүш, жаңылануу, чечкиндүү кайра жаралуу зарылдай. «Сынган кылычты» окуп отуруп ушундай ойлорго, корутундуларга кабыласың.

6

Адам мүнөздөрүн чебер түзүү жагынан алып караганда, романдагы орус адамдарынын образдары да көңүлдү бурат. Орус инсандарын, жоокерлерин колониалдык армиянын жана администрациянын жетекчи өкүлдөрүн сүрөттөгөндө, жазуучу аларды жасалма актап же чык кара боёктор менен сыртынан бир жактуу автордук мүнөздөмө берип отурбайт. Жазуучу, тескерисинче, салкын кандуулуктун, объективдүүлүктүн, реалисттик чындыктын позициясында туруп, Россиялык инсандарды өз эркине, өз жайына коёт да, биринчи кезекте, алардын реалдуу аракет-умтулуштарын, иштеген жумуштарын, кылган кылыктарын, кылмыштарын, жорук-жосундарын, жүргөн-тургандарын кандай болсо, дал ошол калыбында көз алдыга тартып, оң, терс деп мүнөздөп алышты окурмандардын өздөрүнүн ыктыярына калтырат. Романдагы илим-билимдүү генерал Скобелевдин Фергананын Найман, Маасы кыштактарында уюшулган төбө чачты тик тургузган мыкаачылыгын өзгөчө көркөмдүк күч менен таасын сүрөттөгөн эпизоддорду окугандан кийин окурмандын аргасыздан муштуму түйүлүп, тиши кычырап, аталган аскер башчысынын элесин жеп ийчүдөй акырая карайт. Жерге түкүрүп: «Цивилизациялуу жырткыч!» деп, кыжыры кайнабаска чарасы жок. Дагы айталы, жазуучу өзү каарманга баа чыгарбайт. Ал реалисттик картинаны алдына таштап коюп гана чыга берет. Кейипкерге бааны, бүтүмдү, мүнөздөмөнү окурман өзү түзөт. Романдын дагы бир жеринде жазуучунун реалисттик чынчылдык менен тарткан сүрөтүн көргөн сон, орустун Данил аттуу жоокер-инсанына жактыруу менен карайсын. Туткунга түшкөн Данил мусулмандардын ислам динине өткүн деп кыйнаганына болбой, өз чындыгынан баш тартпай көшөрүп, өзүнүн христиан динине берилгендигин, ишенимин, эч убакта сатпай тургандыгын далилдеп, өлүмгө башын тосот. Катардагы жоокер Данилдин туткундагы жүрүм-туруму аркылуу Т. Касымбеков калыстык менен руху бекем, орус адамынын майтарылбас кайратын сүрөттөп көрсөткөн. Атактуу Шолоховдун «Адамдын тагдыры» ангемесиндеги немиске туткунга түшкөн айтылуу Андрей Соколов «Сынган кылычтагы» дал ушул Данилдин рухий уландысы сыяктуу. Данилдин образы ички чыңалууга толгон диалогдордун жардамы аркылуу устаттык менен иштелген образдардын бири.

Айталы дегенибиз, жазуучу орус адамынын жүрүм-турумунун жаман жактарын да, мыкты жагын да сүрөттөп көрсөтүүдө гана үзү калыс кармабастан, жалпы эле XIX кылымдагы Түркстандагы карама-каршылыкка шыкалган тарых драмасын чагылдырууда да өзүнүн объективдүүлүктөн тайбаган реалисттик чынчылдыгын айгинеледи. Көркөм жалпылоо тарых чындыгына ылайык жасалды. «Сынган кылыч» романынын тарыхый көркөм чындыгы XIX кылымдын экинчи жарымында Ортазия, анын ичинде Кыргыз аймагы падышалык Россия тарабынан куралдуу күч менен каратылып, колонияга айландырылгандыгын кашкайта далилдеген. Жазуучунун тарых чындыгын туу тутуп, жасаган мындай көркөм ачылышы Кыргызстандын Россияга өз ыктыяры менен кошулгандыгы жөнүндөгү официалдуу «тарыхый концепцияга», каршы келди. Тарыхый официалдуу «илимий» «тыянактарга», «жоромолдорго», мамлекеттик «көз карашка» түздөп, ылайыктап жазбагандыгы үчүн, тыштан келген экспансия, колониализм чүмбөтсүз, маскасыз, кандай болгон болсо, ошол түрүндө көрсөтүлгөндүгү үчүн, расмий бийлик

өкүмчүлүгү тарабынан роман кодуланып, автор куугунтукка алынган. Бирок да Т. Касымбеков өнөргө өкүм чыгарган кызыл камчы бийлик алдында бүжүрөбөдү, романын сынчыл бийликтин кысымына ылайыктап кайра жазбады. Жазуучунун терең ишениминде, маселен, генерал Скобелев Россия үчүн баатыр болсо, Кыргыз үчүн баскынчы колонизатор эле. Т. Касымбеков өзүнүн каармандары жанагы Данил жана Исхак баатыр сыяктуу өз чындыгынан, өз реализминен баш тартпай, тоталитаризмдин жалаңдаган кылычына тобокел деп тике карады. Ушул жерден XIII кылымда жашаган Токтогул акын бабабыздын белгилүү ырындагы акындык кредо, акындык позиция, чыныгы акындык тагдырдын бузулгус мыйзамы аргасыздан эске түшөт:

Амириң күчтүү болсо,	Өлтүрсөң өлөрүм бар,
Жанымды аларың бар.	Өлбөөчү өнөрүм бар.
Бирок мен жалынбаймын,	Астырсаң денем калар,
Тагдырга таарынбаймын.	Ырларым оттой жанар.

Төлөгөн Касымбеков да, дал ушундай чыныгы таланттын тагдырын күтүп жашаган кашкөй сүрөткер болуп чыкты.

7

«Түркүн чөптөр, жапайы беделер мала кызыл гүл ачып, ар жеринде ак какым үлпүлдөп, жыттуу эрмендин баштары сары тартып кылкылдаган, бейкут учуп конгон ак-сары көпөлөктөр, түбүнөн көк кумдарды чертип бүркүп кайнап турган тунук башаттар, капчыгайды күкүктөнтүп, секиртмек таштардан сапырылып, быркыранып чачырап агып жаткан шар суулар» сыяктуу жазуучунун чебердик менен тарткан ажайып пейзаждык сүрөттөөлөрүн көргөндө, улуу Фергананын жана Алатоонун ошо кездеги цивилизация буза элек сулуу, бейпил жаратылышына тамшанбай койбойсун. Ал эми, «жүгү зыңгырап, үстүнө калды килем, теке мүйүз түр салган кызыл шырдак жапкан керилген каймал төөлөр мойнундагы коңгуроолорун шыңгыратып, ак элечек кемпирлердин жетегинде жез буйлаларын чойдура» каалгып бараткан кыргыз көчүнө көзүң түшкөндө, биз кыргыздар жакында эле коштошкон көчмөн турмуштун бир экзотикасын көрүп, суктанып, өткөндү бир армандуу карап аласың. Карасаңыздар, окуйлу: «Куйругу кесик карала ит жол жээктеп, көч бойлоп, тилин салаңдатып акактап жүрүп келет, улам чөптүн түбүнө жата калып, көч узай берсе кайра туруп чолтондоп жортуп, нымдалышкан кара тумшугун кыймылдатып чүчкүрүп, катуулап желип көчтөн калбайт». Кандай элестүү тартылган жандуу сүрөт. Жазуучунун калемине баракелде дейсиң. Ушул өңдүү кудум художниктин полотносундай элестүү көркөм сүрөттөр романдын башынан тартып аягына чейин мүнөздүү десек жаңылышпайбыз. Т. Касымбеков чыгармасында баяндоомду супсак, кургак сөз кылып албайын деп, калемин аябай этият кармаганы көрүнүп турат. Маркум сынчы Кымбатбек Укаевдин «мен жазган сынымдын ар бир сүйлөмүнүн түбүнө түнөп чыгам» деп айтканы бар. Мунун сыңарындай, Төлөгөн Касымбеков да романынын ар бир сөзүнүн, ар бир сүйлөмүнүн, ар бир эпизодунун түбүнө түнөп, жети өлчөп, бир кесип жазган экен.

Жазуучу ар дайым бир сүрткөндө нерсе даана көрүнө түшкөндөй таасирдүү сөз боёкторун, кылдат штрихтерди, ичине жандуу элестерди батыра тургандай «сакадай бою сары алтын» эпизоддорду, ички мааниге толо сыйымдуу образдарды издейт. Мына ушунун натыйжасында, беш-алты бетте сүрөттөлө турган, Фергананы солкулдаткан зор согуштук салгылашуунун алааматы кичинекей гана сүрөттөргө сыйып калган. Мисалы, окуйлу: «Ээри бош калган аттар бөктөрүнчөгү дүңкүйүп, тизгинге чалынып, темир менен адам бир аккан кара селдин арасында чыга албай, чырылдап кишенейт. Сеңселген буудай, үлбүрөгөн шалы тыптыйпыл болуп, дүйүм мөмө, коон, дарбыз ат туягына эзилип, жексен болуп ылайга аралашып, канга аралашып жуурулду». Бул жерде ат туягына эзилип, ылайга, канга аралашып жуурулган коон, дарбыздар узак баянга караганда салгылашуунун алааматын

жана түрү суук кебетесин, натыйжасын окурманга алда канча таасирдүү, образдуу жеткирип жатпайбы.

Образдуулук, образ менен ойлоону анчейин көрк үчүн, кооздук үчүн жасалган нерсе эмес. Образ менен ойлоону, образдуулук - бул Т. Касымбеков үчүн калемдин ар бир шилтелишинде ичтен туруктуу тутунган эстетикалык принцип, чыгармачыл позиция болуп эсептелет. Чынын айталы, кыргыз адабиятында образдуулук көп учурда окуялуулук, кооз, чечен сөз, куюлушкан макал-ылакап катары үстүрт түшүнүлүп, аң-сезимдүү түрдө тутунулган эстетикалык чыгармачылык принциптин денгээлине өсүп чыкпай өксүп турган учурлар да бар. Бул «оору» азыр деле жок эмес.

Адабияттын башкы элементтеринин бири - тил деген таамай сөз бар эмеспи. Тил болбосо, чындыгында жазуучу жок. Т. Касымбековдун талашсыз артыкчылыгы - бул жазуучунун элдик бай тилдин мөл булагына терең сугарылгандыгында. «Сынган кылыч» - автордун улуу «Манастын» тилинин, кыргыз адабиятында кара сөздүн каймагын калпыган Касымалы Жантөшев, Түгөлбай Сыдыкбеков сыяктуу сөз жорголорунун мектебинен да такшалып өткөнү көрүнүп турат. «Өнөр алды - кызыл тил» деген макал дал ушул «Сынган кылычка» жарашар эле.

Аталган романда Төлөгөн Касымбеков өзүн кылдат стилист, каармандарды речтик жактан мүнөздөөнүн устаты катары көрсөтө алган. Биздин ата-бабалардын кандай сүйлөгөнүн, алардын сүйлөө манераларын, интонацияларын, жалпы эле эне тилдин чагылтуу мүмкүнчүлүгүн билгиси келген кишилерге биз ушул «Сынган кылычты» оку деп сунуш кылар элек.

«Сынган кылычты» кыргыз тилине тургузулган эстелик десек да жаңылбас элек. ХХI кылымдын муундары үчүн бул роман эне тилди үйрөнүүнүн окуу китеби болоруна күмөн санабасак да болот.

* * *

УДК 801.7:003

20-ЖЫЛДАРДАГЫ ОКУУ КИТЕПТЕРИНИН ФИЛОЛОГИЯЛЫК-МЕТОДИКАЛЫК ТАБИЯТЫ

*Ишекеев Н.И. – Ж.Баласагын атындагы
КМУнун профессору, педагогика илимдеринин
доктору, КР УИАнын корр-мүчөсү*

Кеңеш өкмөтүнүн саамалык жылдарындагы көйгөйлүү проблемалардын бири, албетте, окуу китептери экендиги талаш-тартышсыз. Маселенин курчтугу кыргыз элине гана типтүү болбостон, Түркстанды мекендеген башка калктар үчүн да актуалдуу эле. Ошол себептүү алгачкы жылдарда мурунку, жаңы методдогу жана орус-тузем мектептериндеги кээ бир окуу китептерин колдонуу табигый ички зарылдыктын туундусу болгон. Жалпы эле Түркстан крайында өз эне тилинде жаңы окуу китептерин түзүүнүн оорчулуктары, биринчиден, филолог кадрлардын али даяр эместигине, экинчиден, басмакана иштеринин жөнгө салынбагандыгына байланыштуу түшүндүрүлөт. 1924-жылы январь айында Түркстандын Советтеринин XII съезди болот, анда Эл агартуу комиссариатынын баяндамасын угуп, жумурияттын бардык эмгекчилерине карата үндөө менен кайрылат. Съездде окуу китептерин өз эне тилинде басып чыгаруу маселеси каралып, тийиштүү чечим кабыл алынат. Бул туурасында К.Е.Бендриков төмөнкүлөрдү белгилейт: «Совет адабияты таптакыр жок кара кыргыз... ж.б. элдерге окуу китептерин чыгарууга киришүү жөнүндөгү съезддин чечими абдан маанилүү болду. Орто Азия элдеринин өз тагдырын өзү чечүүсүнө

ушул процесс таасир этти...».(1) Аталган чечимди иш жүзүнө ашыруу узакка созулуп, жылдар менен өлчөнбөстөн, революциялык темпте, кун-жылдыз убактысына таянуу аркылуу ченелип, анан чечкиндүү, иштиктүү жөнгө салынгандыгын атайлап белгилей кетким келет. Анын үстүнө 1924-25- жылдарда улуттун натыйжалуу келечегин аныктаган олуттуу окуялар (Кыргызстан өз алдынча автономиялуу область болуп, РСФСРдин курамына кирет, «Эркин Тоо» газетасы чыгат, Кыргыз мамлекеттик басмасы уюшулат. - И.Н.) да болду, буга удаа оригиналдуу жана котормо түрүндөгү 12 наамдагы окуу китептери басылып чыгарылат.

Ошолордун сабында кыргыз тили боюнча биринчи окуу куралы да жарык көрөт. Ал - реформаланган араб ариби боюнча даярдалган И.Арабаевдин «Кыргыз алиппеси».(2) Китеп казак, кыргыз билим комиссиясынын тапшыруусу боюнча жазылган. 1924-жылы Ташкент шаарында басылып чыккан. Жалпы көлөмү — 58 бет. Окуу куралынын 32-бетинен баштап алиппеден кийин үйрөнүү үчүн ар түрдүү маалымат-түшүнүктөрдү кыска, бирок нуска түшүндүргөн алакандын отундай тексттер берилет. Алар: этнография, улуттук спорт, антропоним, адам анатомиясы, үй тиричилик буюмдары, топоним, ай-жыл аттары, зооним, жаратылыш кубулуштары ж.б. боюнча. Ошондой эле чакан популярдуу мүнөздөгү макалалар да (Мисалга: «Мен кантип окууга бардым», «Биздин үй», «Мектеп баласы») окуучулардын таанып-билүүсүн өөрчүтүүчү, таалим-тарбиясын үлгүлүү кылуучу касиет-наркка ээ. Жеткинчектердин көркөм-эстетикалык маданиятын тарбиялоого кандайдыр бир даражада поэтикалык-стилдик табияты адекваттуу келген адабий үлгүлөргө да алиппе өз беттерин арнаган. Мисалга, лирикалык (санат ырлары, калп ырлары ж.б.), дидактикалык (макалдар, табышмактар, жаңылмачтар) чыгармаларды белгилей кетүүгө болот. Айрыкча, каймана-дидактикалык насыйкаты мол тамсил жанры арбыныраак, ирети менен атай кетсек: «Жыл башы болуунун талашы», «Арсыз ат», «Калпычы мышык», «Карга менен кумурска», «Керине», «Талаш», «Акылдуу сокур», «Уйлуу кедей», «Капканчы менен чөндөлөй», «Ата акылы». Ошондой эле миниатюралык аңгемелер да («Мукаш», «Тору тай») көркөм окуунун предмети. Сомосунан, алиппедеги адабий материалдардын методикалык уюштурулушу сапаттуу жана өрнөктүү. Антсе да айрым материалдарды берүүдө окуучулардын курактык өзгөчөлүгү толук эске алына бербегендей.

Ал эми К.Тыныстановдун «Алиппеден кийин окуу үчүн хрестоматиясы» да 1924-жылы жарык көргөн. Бул окуулукту республиканын китепканаларынан издеп таба албадык. Жекече иликтөө да майнап бербеди, ошонун натыйжасында ал окуу куралы туурасында академик А.Э.Измайловдун пикирине шилтеме берүүгө аргасызбыз: «...биринчи окуу китеби хрестоматия, негизинен, кыргыз фольклорунун материалдары боюнча төзүлгөн. Бул китепте педагогикалык жагынан эл жомокторунун бир катар жакшы үзүндүлөрү басылган. Мисалы: Кыргыз дыйкандарынын чарбасында кимиси көбүрөөк керек экендиги жөнүндө төөнүн, аттын, уйдун, койдун ортосундагы чатак; Кокон хандыгынын тушунда дин медресесине окуудан баш тарткан кыргыз жөнүндө; куу түлкү туурасындагы ж.б. аңгемелер. Хрестоматияга орус тилинен которулуп алынган Крыловдун тамсилдери жана кээ бир атеисттик мазмундагы илимий-популярдык макалалар киргизилген...Окуу китептин бардык материалдары окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө туура келе берген эмес». (3)

Кыргызстандын бардык жерлеринде жаңыдан гана уюшулган I, II баскычтагы мектептер болгондуктан, адабиятка байланыштуу материалдар эне тили боюнча чыккан окуу китептериндеги лингвистикалык темалардын мүнөзүнө жараша берилип келди. Бул жагынан алып караганда латын алфавитинде биринчи жолу чыккан И.Арабай уулу менен Х.Карасай уулунун «Жаңылык» окуу китеби (4) өрнөктүү. Бул чоңдордун алиппесинде кыргыз тилинин материалдары менен жарыш ар кандай темадагы макалалар жана поэтикалык чыгармалар берилген. Андай болгон соң, кыскача мүнөздөй кетели. Адамдардын жашоо-тиричилигиндеги ар кыл мамилелердин табиятына, объективдуу

дүйнөнүн оомалуу-төкмөлүү көрүнүштөрүнө карата акыл-накыл, насаат-осуят айтуу, ой жүгүртүү багытындагы санаттар, термелер, пейзаждык маанайдагы аёо, кейүү, өкүнүү, ыраа көрбөө, өксөө мотивиндеги, жаңы замандын келкелин даңктоо, өспүрүмдөргө кайрылуу планындагы, күндүн-табияттын мезгилдүү өзгөрүшүн саймалоо багытындагы жана эл аралык пролетарлардын гимнинин текстин көркөм окуу сунуш этилген. Дагы тагыраак айтканда, алар: «Керме-Тоо», «Санат ырлар», «Терме, санат ырлар», «Интернационал», «Октябрдын келген кези» (А.Токомбай уулу), «Кайгылуу күн» (Жамгырчы уулу), «Жаштарга» (Салы уулу), «Жаз», «Күз» (Касым), «Ала-Тоо» (Бөрү) ж.б. Ошондой эле календардык түшүнүктөрдү атоо, уруят заманга чейинки кыргыз элинин турмушу, тарыхый окуялар (1916- жыл, 7- ноябрь), адам баласынын эволюциясы, коомдук уюмдар (партия, кошчу, жаштар, пионер), В.И.Лениндин өмүрү, осуяттары, кыргыз жери (статистикалык маалыматтар камтылган), айылы, дыйканчылык, трактор, мал чарбасы, падыша заманындагы билим берүү, аялдар теңдиги, кызыл аскер, жумушчу, кооператив, калаа-кыштак, эне тил, отун энергетикасы (таш көмүр, чым көң), кол өнөрчүлүк, медицина, үй-бүлө ж.б. темалардагы ар кандай формадагы зарыл болгон маалымат-информацияларды берген популярдуу тексттер да жайгаштырылган. Фактылар тастыктап тургандай, поэтикалык чыгармалардын да, макалалардын да табияты окуучулардын таанып-билүүсүн, айрыкча, коомдук-саясий активдүүлүгүн көтөрүүгө багытталып турат. Тексттердин структурасы идеологиялаша баштаган билим беруунун системасына ылайыкташтырылган. Тарыхый-конкреттүү мамиле кылганда, көпчүлүгү илимий жактан негиздүүлүгү, кабыл алууга ыйкемүүлүгү, мазмун-маанисинин жаңычылдыгы, компетенттүүлүгү, оперативдүүлүгү менен айырмаланып, окуучуларда белгилүү бир социалдык-психологиялык маанайды тузүүгө жарамдуу. Жалпысынан, окуу китебинин пафосунда сабаттуулукка, билимдүүлүккө чакыруу, өткөндү баалоо, келечекке ишенүү, социалисттик мамлекеттин артыкчылыгын идеологиялык жактан камсыз кылуу, коммунисттик аң-сезимдүүлүккө үндөө, таптык таалим-тарбия берүү маселелери эпкинүүлүк кылат. Методикалык чечилиши да бир кыйла нарктуу жана нускалуу.

Ал эми Тыныстан уулу Касымдын «Эне тилибиз»(5) аттуу кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөз түзүлүштөрүн үйрөтүүгө арналган окуу китебинде да поэтикалык чыгармалар билим-тарбия берүүдө тийиштүү ордун ээлегендиги баамга урунат. Мисалга, «Жаз», «Бешик ыры», «Күз», «Жазгы талаа» (Жамгырчы уулу), «Жазгы танда», «Жаз күндөрү» (Бөрүбай) деген ырлар фонетикалык, морфологиялык түшүнүктөрдүн практикалык материалы катары отурукташкан. Аталган көркөм токулмаларды улай тыбыш, тамга, муун, сөз, сүйлөм ж.б. лингвистикалык категориялар менен кыйыштырылган суроолордун сунуш этилгендиги, сөзсүз, окуучулардын акыл ишмердигин алгалоого «саяпкер» болгондугу талашсыз.

Тыныстан уулу Касымдын 1- баскыч мектептердин 1-бөлүмдөрү үчүн арналган окуу китеби «Жаңы айыл»(6) деп аталат. Бул өзүнүн мазмуну жана формасы боюнча хрестоматия тариздүү. Анда конкреттүү маселелерди камтыган кабарлар, медицинага, архитектурага, дыйканчылыкка, мүнүшкөрлүккө, жыл мезгилдерине, техникага, астрономиялык кубулуштарга, жан-жаныбарларга, улуттук оюндарга ж.б. байланыштуу илимий жана публицистикалык макалалар орун алган. Ошону менен катар фольклордук материалдар («Бекбекей», «Ойсул ата», «Камбар ата», «Зеңги баба», «Чолпон ата», «Чычаң ата» ж.б.), ырлар («Күз кетти», «Күз», «Эгин бышты» (Бөрүбай), «Кайсы кез» (С.Кыпа уулу), «Жаш пионерлер ыры», «Октябрдын келген кези» (А.Токомбай уулу), «Биз ким элек, ким болдук» (Т.Байбол уулу), «16-январь», «Ала-Тоо», «Владимир өлгөн күн», «Жазгы жамгыр», «Жай» (Б.Кененсары уулу), «Бул кай кезде болду эле?», «Күз», «Күздүн өмүрү», «Күз келди», «Жайлоо» ж.б.) жана тамсилдер (И.А.Крылов. «Ийнелик менен кумурска» ж.б.) белгилүү бир адабий-дидактикалык ырааттуулукта, максаттуулукта берилген. Окуу

китебинде тексттен тышкаркы каражаттар (суроолор) да жок эмес, асыресе, алардын мазмуну окуучулардын өз бет алдынча иштөөсүн уюштуруу касиетине ээ. Кыскасы, окуу куралы билим берүүнүн кеңири чөйрөсүн камтыган, албетте, алардын ичинен балдардын сабаттуулугун адабий-көркөм маалыматтар менен бекемдөөгө жана өркүндөтүүгө болгон умтулуу алдыңкы чектерде.

Султан Сатыбалды уулу менен Ишенаалы Арабай уулунун балдар үчүн алиппеси «Биздин мектеп»(7) деп аталып, 1-баскыч мектептерге арналган. Алиппенин материалдары белгилүүдөн белгисизге, жөнөкөйдөн татаалга, жеңилден оорго өткүдөй принципте уюштурулган. Ар бир жаңы маалымат-түшүнүк мурдагыдан татаалыраак келип, окуучулардын абалкы ээ болгон билимин, машыккандыгын, тажрыйбасын жетелөөчү, үйрүтүүчү жана өркүндөтүүчү касиетке ээ. Окуу куралында алиппеден кийин окуу үчүн адабий-көркөм тексттер берилген. Ал тексттер коом, турмуш, жаратылыш, маданият, адеп-ахлак, рухий турмуш туурасында адамдардын топтогон тажрыйбасынан балдарга кабар-түшүнүк берүүгө жарамдуу. Сомосунан ал материалдар окуучулардын кат-сабатын өркүндөтүүгө, акыл-эсин, таанып-билүүсүн өстүрүүгө, ой жүгүртүүнүн логикалык ыкмаларын рационалдуу активдештирүүгө жана жүрүш-турушун, таалим-тарбиясын үлгүлүү кылууга ийкемдүү. Өтүлгөн темаларды конкреттүү тексттердин мисалында бышыктоо, кайталоо иретиндеги суроолору да өрнөктүү. Алиппенин структурасы лингвистикалык-методикалык жана дидактикалык планда сапаттуу. Айтор, окуу китебинин уюштурулушу аналитикалык-синтетикалык усулдарга негизделген деп ишенимдүү айта алабыз. Бирок, бул алиппе деле отузунчу жылдарга чейинки окуу куралдарындай программага дал келбеген фактылардан, тексттерди иргеп алууда таанытуучулук, тарбиялык нарк-дөөлөтүнө, касиет-сапатына сынаакы, кыйкымчыл мамиле кылбаган эпизоддордон, адабий материалдарды тандоодо кээ бир жанрларга өзгөчө «жашыл жарык» берген учурлардан алыс боло алган эмес. Жалпылаштырып айтканда, элементардык адабий билим берүүнүн саамалык аракеттери лингвистикалык түшүнүк-категориялардын табиятына, мүнөзүнө жараша синкретикалык байланышта экендигин эне тил окуу китептерин талдоо айкындады.

Жалпылаштырып айтканда, кыргыз адабиятынын материалдарын ичине алган эне тил окуулартарынан башка улуттук көркөм сөз үлгүлөрүн жарыялап турууда «Эркин Тоо», кийинчерээк «Жаңы маданият жолунда» басылмалары газета-окуу куралы, журнал-окуу китеби тариздүү үлгүлүү, нарктуу роль ойногон. Буларга акын-жазуучулардын чыгармалары үзбөй жарыяланып, педагогикалык процессте окуу материалдары катары пайдаланылгандыгы айкын.

Чын-чынында, эне тил окуу куралдарына караганда кыргыз адабияты боюнча окуу китептерин түзүүнүн «этногенезисинин» кийинчерээк башталышы, менимче, кокусунан болгон эмес, тескерисинче, анын объективдүү себептери бар. Биринчиден, алфавит түзүүнүн жана сабатсыздыкты жоюунун коомдук-педагогикалык, саясий-агартуучулук зарылдыгынан улам эне тил боюнча окуу китептерин даярдоо актуалдуу болгондугу талашсыз. Экинчиден, мектептердин окуу планында кыргыз адабияты предмет катары «декларацияга», «суверенитетке» ээ эмес болучу. Үчүнчүдөн, аталган жылдарда мектептерде түз жана кыйыр түрдө пайдаланылган ар түрдүү программалар (комплектүү, Дальтон-план, комплектүү-долбоор) кыргыз адабияты боюнча туруктуу окуу китептерин түзүүгө мүмкүнчүлүк берген эмес.

Ошонун натыйжасында адабий-көркөм материалдар кыргыз тил боюнча чыккан окуу куралдарындагы фонетикалык, грамматикалык, лексикалык темалардын мүнөзүнө жараша ар кандай планда иллюстрация катары берилген жана алиппеден кийин окуу үчүн хрестоматия формасында сунуш этилип, тематикалык принцип үстөмдүк кылат. Кийинчерээк, б.а., отузунчу жылдардан баштап класс-сабак системасына негизделген

кыргыз адабияты боюнча окуу программаларын, окуу китептерин түзүүнүн олуттуу аракеттери башталат.

Колдонулган адабияттар:

1. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане. - Москва, 1960. - Б. 445.
2. 2.Арабай уулу Ишенаалы. Кыргыз алиппеси. -Ташкент, 1924. - 58 б.
3. 3.Измайлов А.Э. Кыргызстанда советтик мектептердин тарыхы. - Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1961. - Б. 154.
4. Арабай уулу Ишенаалы, Карасай уулу Кусейин. Жаңылык. - Фрунзе, 1928. - 82 б.
5. 5.Тыныстан уулу Касым. Эне тилибиз. - Фрунзе, 1928. - 70 б.
6. Тыныстан уулу Касым. Жаны айыл: I баскыч мектептердин I белумдери учун арналган окуу китеби. - Фрунзе, 1929. - 74 б.
7. Сатыбалды уулу Султан, Арабай уулу Ишенаалы. Биздин мектеп. - Фрунзе, 1930. - 70 б.

* * *

УДК 82

ТӨЛӨГӨН КАСЫМБЕКОВ СҮРӨТКЕР – ПСИХОЛОГ

*Үкүбаева Л.Ү. – филология илимдеринин доктору,
профессор, Кыргыз-Түрк «Манас» университети
эл.почта:ukubayeva@mail.ru*

***Аннотация:** Кыргыз элинин улуу жазуучусу, Кыргыз Эл баатыры Төлөгөн Касымбеков – элине, Ата- Мекенине ат көтөргүс адабий мурасын калтырган жазуучу. Башкасын айтпаганда да анын «Сынган кылыч» романы кыргыз романистикасында профессионал тарыхый романдын көч башында болуусу менен бүгүнкү күнгө чейин элдин колунан түшпөй окулган, элге руханий күлазык берген чыныгы көркөм дөөлөт болуп олтурганы айныксыз чындык. Сүрөткердин калеминен жаралган көркөм образдын ар бири кыргыз коомчулугунун тарыхындагы бир мезгилдин реалдуу облигин азыркы окурманга жеткирип, адамзаттык чалкеш маселелер боюнча акыл калчап, ой жүгүртүүгө чакырык таштайт.*

Биз бул чакан макалабызда «Сынган кылыч» романындагы айрым биз образдарга анализ жүргүзүп, жазуучунун психологиялык образ жаратуудагы принциптерине токтолуп, анын бул багыттагы чеберчилигин ачып берүүгө аракеттендик.

***Ачык сөздөр:** Төлөгөн Касымбеков, «Сынган кылыч», көркөм образ, мүнөз, психологизм, тарых, коом*

Киришүү

Төлөгөн Касымбековдун «Сынган кылыч» романын изилдөөчүлөр «роман болжол менен он жылга жакын жазылды» (1.243-б) деп айтып, жазып жүрүшөт. Он жылга жакын түйшүк менен жазылган «Сынган кылыч» романынын тарыхый тагдыры да мезгилге жараша татаал болгону бүгүнкү күндө бештен белгилүү. «Роман кыргыз элинин Россияга кошулушунун алдындагы мезгилин тарыхый чындыктары менен көрсөткөн».

«Касымбековдун романы мактоого татыйт» (1,11-б.) деп, чыгарманын көркөм-эстетикалык дараметин жогору баалашкан Азиз Салиев, Кадыркул Даутов, Жээналы Шериевге окшогон адабияттын билермандарына катар эле, романдан кылдан кыйкым тапкандай толгон-токой идеялык-көркөмдүк кемчиликтерди тапкандар да өз учурунда көп

болгон. Ал тургай чыгармага, ал аркылуу жазуучуга карата көз караштарын миң өзгөрткөндөр да болбой койгон эмес. Бул туурасында кеңири маалыматты адабиятчы, кашкөй сынчы Кадыркул Даутов «Тарыхый романдын тарыхы» аттуу макаласында кең-кесири баяндап, сындаганы бар (1.276-б.) Кандай болгон күндө да Төлөгөн Касымбековго эбегейсиз чыгармачылык рахат алып келген, андан да кем эмес чыгармачылык түйшүк жараткан жана алардан кем эмес пендечилик азапка салган «Сынган кылыч» мезгил сыноосунан өтүп, түбөлүк жашай турган классикалык чыгарма катарында адабиятыбыздан орун алганына тарых күбө.

«Сынган кылыч» романы-бүгүнкү күндө улуттук адабият таануу илиминде көп изилденген, көркөм адабий сыныбыздын тынымсыз предмети болгон роман. Ал эмес чет элдик окумуштуулардын да кызыгуусун туудуруп, атайын диссертациялык изилдөө жүргүзүүгө татыды. Түрк окумуштуусу Саадеттин Коч белгилүү агайыбыз Салижан Жигитовдун жетекчилиги менен тээ 2003-жылы эле «Төлөгөн Касымбековдун өмүр баяны жана тарыхый романдары» (2.) деген темада кандидаттык диссертациясын коргоп, эмгегин Түркияда жарыялаган. Орто Азия жана Казакстан адабияттарындагы тарыхый романдардын контекстинде Кыргызстандык орус окумуштуусу Б.Толмачев да өз убагында Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романын изилдөөгө алган (3.).

Кийинки жылдары кыргыз адабият таануу илиминде тарыхый романдардын табиятын, жанр катары анын калыптануусуна кызыгуу артканы байкалат. Мына ушул маселенин ажытын ачууда изилдөөчүлөрдүн негизги кароолунда Т.Касымбековдун тарыхый романдары турганы табигый, мыйзамченемдүү көрүнүш болгон. (Мырзахметова Г. «Историческая романистика Толегена Касымбекова и ее место в развитии жанра» (4.), Култаева Ү. «Кыргыз тарыхый романистикасы» (5.).

Жогоруда биз тарабынан аталган жана аталбаган макала, изилдөө эмгектердин дээрлик бардыгында Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романынын каармандарынын образын түзүп, мүнөздүк өзгөчөлүктөрүн ачуудагы автордун чеберчилиги боюнча түркүн кызыктуу ойлор, пикирлер айтылган, байкоолор жүргүзүлгөн. Бир караган кишиге бардык нерсе эчак эле айтылып калгандай пикир туулат. Бирок классика, ошон үчүн классика, ал окурманына улам жаңы кырынан ачылып, мезгилдин талаптарына дайыма шайкеш келип, бардык муундун кызыгуусун арттырып турганы турган. Мындагы жашыруун сырлардын бири, менимче эң негизгиси жазуучунун психолог катары каармандарынын реалисттик образын түзүүдөгү жөндөмдүүлүгүндө. Касымбековдун буга чейинки изилдөөчүлөрүнүн ушу маселеге байланыштуу ойлорун, көз караштарына кошумчалап, толуктап, биз бул чакан макалада өз байкоолорубуз менен бөлүшмөкчүбүз.

Негизги бөлүм

«Сынган кылыч» романынын тарыхый тагдыры, андагы сүрөттөлгөн тарыхый чындык менен көркөм чындыктын алака катышы, Шералы, Абил бий сыяктуу каармандарынын тез арада эле эл аралап кетишин, ал турсун «каармандары ылакап атка» көчүп кеткендиктери тууралуу өз убагында эң чоң ынтаа, башкача бир изилдөөчүлүк илхом менен сөз кылган мээнеткеч илимпоз, маркум Кадыркул Даутовдун чыгарма тууралуу агынан жарылып берген бир баасы бүгүн да өз күчүндө экенин эскергим келет. Адабиятчы «Сынган кылыч» алтымышынчы жылдардан экинчи жарымы менен жетимишинчи жылдардын башында кандай кызыгууну туудуруп окулса, азыр да ошондой эле ыкылас жандырып окулуп жатат. Ага ышкы артуу эртең да басаңдабайт, нары улана берет», – деп тээ 1989-жылдары жазган экен («Кыргызстан маданияты», 7-сентябрь, 1989). Андан бери 30 жылдан ашуун мезгил өтүптүр. СССР деген күчтүү держава кулап, адамдардын коомдук-саясий турмушунда зор өзгөрүүлөр болду. Көптөгөн баалуулуктардын наркы-баркы түшкөнсүдү. Бирок мен адабиятчы, окумуштуу катары чоң жоопкерчилик менен айта алам, «Сынган кылычка» Кадыркул агай айткан кызыгуу өчкөн жок, «азыр да ошондой эле

ыкылас жандырып» окулуп жатат. Себеби эмнеде? Албетте, бул суроого «мынакей», «мында» деп так кесе эле бир-эки ооз сөз менен жооп бере салыш мүмкүн эмес. Романдын өзү канчалык көп катмарлуу, миң сырдуу болсо, анын жандырмагы, көркөм-эстетикалык ачылыштары да ошондой эле эбегейсиз. Дагы канча мезгилдин муундары бул боюнча баш катырары турган иш.

Канткен менен да, көп сырынын бири Т.Касымбеков психолог-жазуучу болгондугунда болсо керек деп ойлойм. Дегеним, кандай гана көркөм чыгарма болбосун, мейли тарыхыйбы, социалдык-турмуштукпу, философиялыкпы анда сүрөттөлгөн окуя, мезгил ошол реалдуу турмушту жандандырган, бардык окуяны фокусташтырган жандуу каармансыз, окуучуну ой-санаага салган, антипатия-симпатиясын жараткан күчтүү мүнөзсүз дегеле мүмкүн эмес. Бекеринен биз тигил же бул жазуучунун ысымын атаганыбызда биринчи кезекте анын чыгармаларындагы окуялар эмес, андагы каармандар көз алдыбызга тартылып, аларга карата эмоцияларыбызды жаратат. Анын иш-аракети, тиги же бул турмуштук кырдаалдагы ой-туюмдары, алган чечим, жасаган аракеттери өзүнө дароо арбап алат. Бул касиет, айрыкча Т.Касымбековго окшогон залкар сүрөткердин каармандарында орун алган. Мындай күчкө автор каарманын кандайча жеткирет?

Төлөгөн Касымбеков -- өз каарманын тереңден үйрөнүп, анын ар бир жасаган аракетин психологиялык жактан кынтыксыз жараткан сүрөткер. Өз учурунда Н.Чернышевский «психологиялык анализ чыгармачылык талантка күч берүүчү сапаттардын эң башкыларынын бири» деп эсептеген экен. Бирок да каармандардын иш-аракеттерине психологиялык анализ жүргүзүү ар бир жазуучуда индивидуалдуу стилдик ыкмада жүргүзүлөрүнө көңүл бурган. Мисалы, «бир акынды мүнөздү коюлантып тартуу көбүрөөк кызыктырса, экинчисине мүнөзгө коомдук мамилелердин жана турмуштук кагылышуулардын тийгизген таасири кызыктырат, үчүнчүсүн сезим менен аракет жана башкалардын байланышы өзүнө тарткан» деп айтат (6.422-425-б.). Демек мындан психологиялык анализ жасоонун көп түрдүүлүгү жана ал автордук максатка карата ишке ашары белгилүү болуп турат. Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында психологиялык анализдин кайсы түрү, жагдайы колдонулгандыгына кызыгып байкоо жүргүзсөк, бул өзүнчө бир кызыктуу проблема болуп чыкты.

Т.Касымбеков каармандарынын психологиясын ачып берүүдө анын жан дүйнөсүнүн диалектикасын ичтен аңтарып ачып берүүгө, анын ой туюмдарынын, сезим агымынын албуут толкундарына анча кызыга бербегени байкалат. Адатта көркөм чыгармаларда психологиялык анализдин аталган аспекти эң негизги болуп эсептелет да, ал каармандын жан дүйнөсүн аңтарып ачып берүүдө кызмат кылат. Андай болсо, жазуучу каарманынын психологиялык образын түзүүдө эмнеге басым жасайт, көңүлгө кыт куйгандай кынтыксыз элес калтырган образдар кантип жаралган?

Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында, менин жеке баамымда каармандардын ички дүйнөсүнө анализ жасоого караганда (албетте, бул стилдик ыкма таптакыр эле жок, кезикпейт дегендикке жатпайт – Л.Ү.) кырдаалдын ролунун мааниси абдан зор. Чыгармада сүрөттөлгөн ар бир кырдаал каармандын мүнөзүн түзүүдө, анын адамдык психологиясынын ачылышында эң чоң көркөмдүк функцияга ээ. Мисалы, Нүзүптүн образына кайрылалы. Автор Нүзүптүн бала күнүнөн эр жеткенге чейин ичинде жанардай кайнап келген ызасы тууралуу саймедиреп, узун сабак баян кылбайт. Болгону эки, үч жөнөкөй эпизоддо, т.а. эки-үч гана турмуштук курч кырдаал түзүп, анын ички бугун, көздөгөн, көксөгөн максатын окуучусуна так, таасын жеткирип коёт.

Биринчиси – Нүзүптүн түшү. Түш анын азыркы тил менен айтканыбызда өзү тууралуу эл-журтка ачыктаган «пиары». Анын өз түшүн өзү жоруусунда чоң мандем бар, демек ал келечекте атасы жана башка эл башындагылар менен текөөрлөшүү максатында жүргөн адам экенинен кабар берип койду.

Экинчиси – атасы Эсенбайдын 40 байталын сурабай базарга айдатып барып саттырып жиберип бир бодо минип чыкканы. Эки учурда тең автор Нүзүптүн буга чейин ушулар тууралуу ойлоп, план түзүп жүргөндүгү туурасында «лам» дебейт болгону түзүлгөн кырдаал аркылуу ою-планы ачыкталып калат. Атасынын малын сатып жиберүүсү, бир эсе эзелки кегин алуусу болсо, экинчиден эр жетип, өзүнчө чечим кабыл алып калганынын көрсөткүчү. Ал Нүзүп тарабынан атайылап жасалган иш-аракет.

Үчүнчү – кырдаалдык иш-аракети кечип салган атасы өлгөндө өкүрүп түшкөнү! Эмне үчүн ошентти? Көп сөздүүлүккө жол бербеген автор өз каарманында кантсе да ыйман-адептин үрөнү калганын анын күтүүсүз иш-аракетин сүрөттөө менен окуучусунун эсине салгансыйт.

Нүзүп бий акыры өзү көксөгөн бийлигине жетет. Ага Таласта жүргөнүндө Ажыбай датканын эшигинде жүргөн Шералыны табуусу себеп болот. Бухаралыктардан ордону тазалап, ордону ээлөөгө алып баруучу жалгыз жол, Шералыны хан көтөрүп, өзү миңбашы аталыктык милдет алат. Бул иш жүзүндө хандыкка жетти дегендик эле. Шералынын буйругу эки болсо да, Нүзүптүн буйругу эки болбойт. Ошентип дуулдап, айтканы эки болбогон, бийлик кумарында жашоо өткөргөн Нүзүптүн да күнү бүтөр мезгили келет. Жазуучу буга чейинки сюжеттин өнүгүшүндө окуяларда каарманынын мүнөзүн түзүп психологиясын ачууда анын ар кыл кырдаалдардагы иш - аракетин чагылдыруу аркылуу образдын толук жандуулугуна жетишсе, Нүзүптүн башын кесүүгө өкүм келип, ичер суусу түгөнгөн трагедиялык кырдаалда гана анын ички монологуна эрк берет. «Ал ордого эмне үчүн келди эле? Эмне бүтүрмөкчү эле ...»(7,115)

Бул анын өмүрүндөгү жасаган иштерине эсеп берчү мезгили эле, бул эпизод жазуучунун каарманы Нүзүптүн психологиялык портретине коюлуучу акыркы чекити болчу. Эртеден Нүзүптүн тубаса жөнөкөйлүгүн, намыстуулугун, арамза, митаамдыгы менен көпкө жеткен натурасын автор кандай кырдаалдык окуяларда так таасын ачып келсе, өлүмгө тике караган кезин да ички монологу менен жуурулуштуруп сүрөттөөгө жетишкен.

Т.Касымбеков Мусулманкулдун образын жаратууда да ушул эле стилдик ыкманы, чыгармачылык принцибин колдонгон. Нүзүп өз бийлик кумарына Шералынын жөнсөктүгүн пайдалануу аркылуу жетсе, Мусулманкул Кудаяр ханга кызын алып бере коюп, кимди болсо да кыңк эттирбей башкарууга жетишет. Каармандын мындай иш-аракети анын Нүзүп бийдин ордун ээлеген алгачкы күндөрүндө болсо да жазуучу Мусулманкулдун психологиялык образын түзүүдө анын тигил же бул кырдаалдагы ички ой –туюмун да кеңири колдонгондугун көрөбүз, ага кошумча портреттик штрихтерди да чебер колдонот, «анын кыйды көзү, дайыма ээрдинин катуу кымтылып турушу, кишиге дайым шектенип карашы» окуучуга алдын ала көп нерседен кабар берет. Мусулманкул 9 жыл ордону башкарып, көксөгөн максатынын бийиктигине жеткени менен «ордонун опурталдуу оюну» анын да бийлигинин чегин аныктап салды. Мусулманкулдун жазаланар алдындагы психологиялык түйшөлүүлөрү, кыпчак тукумунун келечегин ойлоп, «тозокту» «тике карап» Нүзүптөн да өткөн мыкаачылык менен өлтүрүлүшү, «ордо оюнунун» апогейине жеткире реалдуу, курч сүрөттөлгөнүнөн көрүнөт

Нүзүп менен Мусулманкул тарыхта жашаган реалдуу каармандар болсо, Т.Касымбековдун «Абил бийи – ойдон чыгарылган персонаж болсо да ошол доордун жүгүн көтөргөн, төгөрөгү төп иштелген образ. Анын айлакерлик, ашкере митаам, ыкчыл, жагымпоздугу менен жазуучу алгач Шералыны хан көтөрүү сценасында окурманын тааныштырат. Шералыны хандыкка көтөрүүдө курмандыкка чалына турган баланын энеси ортого түшүп, нары ыңгайсыз, жылчыксыз абал түзүлүп калганда Абил бий «караңгыдан көз таап, капилеттен сөз таап» өзүнүн Ашыр деген жигитинин башын алдырат. («Сынган кылыч» 59-64-бб.). Бул кырдаалдык окуядан анын күткөн эсеби бар болгон, ал кантсе да Нүзүп бийдин көзүнө урунуу, ал аркылуу көздөгөнүнүн төтө жолуна түшүү. Абилдин бул

аракети өз максатына жеткенин жазуучу окуялардын андан кийинки өнүгүшүндө тастыктайт.

Абил бийдин куулук, митайымдык иштери чыгармада абдан көп учурларда автор тарабынан түз да, кыйыр да динамикалык түрдө андан ары дагы тереңдетилет. Айрым учурларын гана эскерели: эң таасирдүү, Абил бийдин айлакерлигин чагылдырган учур, ал өзүн оору деп элге жайып, Бекназарлардын тамырын жүзмө-жүз тартып көрүш үчүн аларды өзүнө чакыртып алганы. Аты-жыты маанилүү болбогон уруулашы Жаманкулдун ашын өткөрүүнү акылдашып, ал аш аркылуу элди өзүнө тартууну көздөгөнү. Эң башкысы Жаманкулдун ашында эр сайышта Бекназардын башынын кыйылышына жетишүү. Мындай амалкөйлүк Абил бийдин табиятынын негизи. Буларга кошумча Сарыбай менен Сүйүмкандын перзенти Кундузду өз кызыкчылыгынын курмандыгы кылып ордого тартууга жеткиришинен көрүнөт.

Абил бий-- ойдон чыгарылган каарман болгондугуна карабастан романдагы эң бир терең ачылган образ. Адабиятчы К.Даутов сергек белгилегендей: «Абил бийди Абил бий кылган баарыдан мурда ич дүйнөсүнүн өзгөчөлүгү, кайталангыс сапат белгилери, пейил-кутунан тартып, сүйлөө кол жаңсоо манерасына чейин башкалардан кескин бөлүнөт» (1,334-б.). Ал эми бири-биринен кескин өзгөчөлөнгөн образды түзүү, анын чындыгына окуучусун жипсиз байлап ишендирүү Т.Касымбековго окшогон таланттуу-психолог, тарыхчы жазуучунун гана үлүшүнө туура келери далилдөөсүз чындык эмеспи.

Жыйынтык

Бардык эле жазуучулардай Т.Касымбековдун чыгармачылык өнөрканасы окурманды мезгилдердин өтүшү менен өзүнө кызыктырган феномен. Анын «Сынган кылычындыгы» 500гө чамалаган (изилдөөчүлөрдүн эсебинде) көркөм образдарды түзүүдөгү автордун изденүүсү жетекчиликке алган көркөм-эстетикалык принциптери алардын жемиши, ийгилик-кемчиликтери менин жеке көз карашымда али да дың бойдон калууда. «Сынган кылычтын» каармандарынын бир даарында психологиялык образы тигил же бул турмуштук кырдаалдарда, көпчүлүгүндө дегеле ойго келбес жерден, ойго келбес жоруктар (поступок) жасашкандары менен жаралат. Ага чейинки ой-тилеги өзүндө гана бекем катылуу болот да, курч экстремалдык кырдаал аны тышка алып чыгат. Ал эми башка бир учурда каармандын тышкы дүйнөсү ички дүйнөсүнүн буктурмасынын гармониясында сүрөттөлөт. Эки учурда тең каармандын портреттери, ички-тышкы кептери, символдор ж.б. көркөм каражаттар менен толукталып, коюланып тартылат.

Биз бул чакан макалабызда анын айрым бир учурлары боюнча үстүртөн, азыноолак кана кеп кылган болдук. Келечекте, илимге сапар алган жаштар ушул маселеге көңүл бөлүп, кунт коюп, тыкыр изилдөөгө алышса, жазуучунун талант берекесинин эчендеген жөнөкөй көзгө көрүнбөгөн сыйкыры ачыларына терең ишенимдемин.

Колдонулган адабияттар:

1. Рухту көтөргөн улуу сөз – Б., 2000, 243-б.
2. Саадегтин Коч Төлөгөн Касымбековлун өмүр баяны жана тарыхый романдары. Автореферат канд.дисс. – Б., 2003
3. Толмачев Б. Исторический роман в советской литературе. Средней Азии и Казахстана: Автореферат докт.дисс. – Б., 1994
4. Мурзахмедова Г. Историческая романистика Толегена Касымбекова и ее место в развитии жанра. Авторев.дисс. докт..фил.наук. – Б., 2010.
5. Култаева У. Кыргыз тарыхый романистикасы – Б., 2008
6. Чернышевский Н.Г. Пол. Собр.соч. т.3. – М.:Гослитиздат, 1947
7. Касымбеков Т.Сынган кылыч. – Б., 1971.

* * *

УДК: 894.341

Т. КАСЫМБЕКОВ – ТАРЫХЫЙ ЖАНРДЫН ЧЕБЕРИ

*Жамгырчиева Г.Т. – филол.и.д.,
ОшМУнун профессору*

Аннотация: Макалада романист жазуучу, кыргыз адабиятындагы тарыхый жанрдын чебери Т.Касымбековдун чыгармачылыгы тууралуу сөз болот. Калемгердин “Сынган кылыч” баштаган тарыхый жанрдагы чыгармалары адабий талдоого алынып, коомдогу ыймандык жана аң-сезимдик өнүгүүсүндөгү мааниси белгиленет, тарыхый романдагы образдардын көркөм иштелишине көңүл бурулат.

Өзөктүү сөздөр: Т.Касымбеков, “Сынган кылыч” тарыхый романы, сюжет, поэтика, образдык талдоо, аң-сезим, ыймандуулук, мекенчилдик.

Т. КАСЫМБЕКОВ - МАСТЕР ИСТОРИЧЕСКОГО ЖАНРА

*Жамгырчиева Г.Т. – д.филол.н.,
профессор ОшГУ*

Аннотация: Статья посвящена творчеству романиста, мастера исторического жанра кыргызской литературы Т. Касымбекова. В литературе анализируются произведения Калемгера в историческом жанре, начиная со «Сломанного меча», подчеркивается их значение в развитии нравственности и сознания в обществе, уделяется внимание художественному развитию образов исторического романа.

Ключевые слова: Т. Касымбеков, исторический роман «Сломанный меч», сюжет, поэтика, образный анализ, сознание, нравственность, патриотизм.

T. KASYMBEKOV - MASTER OF HISTORICAL GENRE

*Zhamgyrchieva G. – Doctor of Philology,
Professor of Osh State University*

Annotation: The article is devoted to the work of the novelist, master of the historical genre of Kyrgyz literature T. Kasymbekov. The literature analyzes the works of Kalemger in the historical genre, starting with *The Broken Sword*, emphasizes their importance in the development of morality and consciousness in society, and pays attention to the artistic development of images of the historical novel.

Key words: T. Kasymbekov, historical novel "Broken Sword", plot, poetics, figurative analysis, consciousness, morality, patriotism.

Кыргыз кесипкөй адабиятында 1960-жылдар чынында жаңычыл адабияттын, жаңы идеологиянын, модернисттик доордун башталышы болгон. Хрущевдук "желаргынын" жана космос доорунун келиши, ааламдашуунун башталышы жаңычыл адабияттын, жаңы теманын, форманын жаралышына жол ачып, адабиятка "алтымышынчылар" деген атка конгон жаңы муун келген. Поэзияны жаңылаган С. Эралиевден тартып Ж. Мамытов, Т. Кожомбердиев, О. Султановдор кыргыз поэзиясын алга сүрөшсө, проза менен драматургияда жаңы доорду Т.Касымбеков, М. Байжиев, М. Гапаров, К. Акматов, К. Жусубалиев, Б. Жакиев, Т. Абдымомуновдор башташкан.

«Алтымышынчылар» бир чети татаал мезгилде адабиятка аралашышып, экинчиден

жаңыча изденүү түйшүгүн көтөрүп, терең психологизмге карай чечкиндүү кадам ташташып, негизги чыгармачылык ойду каармандын жан дүйнөсүн, ички психологиялык кубулуштарын ачууга жана сюжет куруу ыкмасын жаңыртууга багытташкан. Улуттук адабияттын чегинен чыгып, дүйнөлүк адабиятты үйрөнгөндүгүнө байланыштуу новаторлукка жана адамдын ишин, кыймыл-аракетин, адам мүнөзүн үстүртөдөн сүрөттөгөн салттуу көрүнүштөрдөн качышып, адамды сүрөттөөнүн жаңы ыкмаларын табууга умтулушкан. Адамга өзгөчө мамиле жасашып, жан дүйнөсүн көрсөтүү, лирикалууулукка ыктоо, психологизмди багынтуу аракеттерин башташкандарынан улам улупук адабияты жанрдык да, формалык да жактан байышына жардамдашышкан. Философиялык, психологиялык, социалдык-турмуштук чыгармаларды көбүрөөк жазышып, чындыкты ар түрдүү деңгээлден көрсөтүүнү башташкан. Албетте, мындай жаңы нерселер, жаңы көрүнүштөр, ыкмалар талаш-тартыштарды, карама-каршылыктарды жаратып, аны кабыл албагандар көп чыккан. Мындагы таң калыштуу нерсе каардуу тоталитардык режимге карабастан туруп, ар кандай коддор менен, символдор менен, кыйыр жолдор менен да, тике жолдор менен да ошол режимге каршы турган чыгармалар менен чыгып кетишкен [5].

Жазуучу Төлөгөн Касымбеков азыркы Жалал-Абад облусунун Аксы районундагы Ак-Жол кыштагында мугалим, Кичи-Ак-Жол айылдык советинин жооптуу катчысы болуп иштеп эмгек жолун баштаса, анын Кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетин эс токтотуп калган чагында окуп бүтүрүп, редакцияларда эмгектенип эл-жер тааныган. Кыргызстан жазуучулар союзунда адабий консультант, 1987-жылы ВААПтын Кыргызстандагы бөлүмүнүн башчысы болуп иштеши анын инсан жана кесипкөй жазуучу катары такшалуу жолундагы көрүнүктүү окуялар болгон десек жаңылышпайбыз.

Көркөм адабияттагы чыгармачылык жолуна келсек, Т.Касымбековдун “Кичинекей жылкычы” деген чыгармасы 1952-жылы “Советтик Кыргызстан” журналына (кийинки “Ала-Тоо” журналы болгон) басылган. Ал эми “Адам болгум келет” повести 1965-жылы “Советский писатель” басмасынан орус тилинде басылган. 1966-71-жылдары чыккан “Сынган кылыч” тарыхый романы орус тилине которулуп, андан кийин Советтер Союзунун бардык элинин тилине которулган. 1980-жылы “Прогресс” басмасы бул романды англис тилинде чыгарган. Башка чыгармаларынын арасында Кыргызстандын тарыхын XIX кылымдын ортосунан баштап XX кылымдын башына чейин баяндаган “Келкел”, “Чапкын”, “Баскын”, “Кыргын” деген романдарын атаса болот. Белгилүү жазуучу 1959-жылдан тартып СССР Жазуучулар союзунун мүчөсү болгон. 1986-жылы “Кыргыз эл жазуучусу” наамын алган. 1990-1994-жж. Кыргыз Республикасынын Эл депутаты, тил, маданият жана билим боюнча, улуттар аралык парламенттик комиссиянын жетекчиси жана эркин Кыргызстан Жазуучулар союзунун башчысы болгон коомдук ишмерлик жолу калемгердин атуулдук позициясынан кабар берип турат.

“Сынган кылычты” жазууда Т. Касымбеков зор чыгармачылык түйшүк тартып, изденип, бараткан багытынан бирде табылга таап, бирде тайып адашып, канча жолу көздөгөнүн алып, канча жолу жаза сермеп, өзү менен өзү тереңдеп күрөшүп, өзүн-өзү сындан өткөргөн. Роман басылып чыгууда татаал тосмолорго туш келген, жана аларды жарып өтүп жарыкка чыгып, окурмандарга жеткен.

Жазуучунун “Келкели” жарыяланганга чейин аябай көргүлүктү көрсө, “Сынган кылыч” окурмандардын колуна тийгенден кийин андан татаал тагдыр күтө баштады (экөөнүн тең жолу оор болгон). Романдын эки китеби тең көркөм сөз ышкыбоздору тарабынан абдан жылуу кабыл алынып, калайыктын калың катмарына тез тарап, ага делген кызыгуу жанбай уланып, Шералы, Абил сыяктуу каармандары ылакап атка көчүп, кыргыз арасында өзүнчө эле бир элдик чыгармага айланып кетти. Кыргызча да, орусча да кайра-кайра басылып, башка тилдерде эркин сүйлөп, ал эмес, англисчеге да жетти. Жалпы

союздук окурмандар менен адабиятчы-сынчылар В. Озеров, В. Щербина, В. Оцковский, С. Плеханов, Л. Лебедевдин көңүлүн өзүнө буруп алууга жарады.

“Сынган кылыч” 1960-жылдардын экинчи жарымы менен 1970-жылдардын башында кандай кызыгуу туудуруп окулса, азыр да ошондой эле ыкылас жандырып окулуп жатат. Ага кызыгуу эртең да басаңдабайт, нары улана берет, өзүнчө маанилүү себептери бар, учурунда чечмеленет.

Тарыхый жанр өткөн замандын жана азыркы мезгилдин коомдук турмушундагы конкреттүү тарыхый окуяларды жана адамдарды сүрөттөөгө арналган көркөм искусствонун бир тармагы. Кыргыз эл жазуучусу Т.Касымбеков – тарыхый жанрда жазган кыргыз романистикасынын чебери, тарыхый кырдаалды таасын түшүнгөн, көркөм жалпылап берген калемгер. Анын көркөм өнөрканасындагы эң көрүнүктүү чыгарма “Сынган кылычтын” тарыхый жанрга тиешелүүлүгүн чыгарманы жазуу принцибинин историзм болуусунан да көрүүгө болот. Романда Кокон хандыгынын эки кылымга жакын убакытты камтыган бийлигин жана андагы кыргыздардын ордун, аларды ачууда архивдик материалдарга таянуу, элдик санжырага, кыргыз тарыхчы окумуштууларынын эмгектерине таянуусунан да байкайбыз. Жазуучу мында тарыхты жазып эле тим болбостон учурдагы тарыхый окуялардын келип чыгуусундагы мурунку окуялардын шарт түзүшү тууралуу ой жүгүрткөн.

Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” тарыхый романын 1- китеби 1961- жылы, экинчи китеби 1976-жылы жарык көрүп, элдик китепке айланды. Роман мектеп программасына эгемендүүлүк жылдары гана киргизилди. Бул советтик идеологиянын чектөөлөрүнө байланыштуу болгондугу түшүнүктүү. Чыгарманын мындайча аталышы символдук атоо болуп, шагын сындыруу, назарыш сындыруу, руху кайтуу элдин мизинин кайтышы дегенди билдирет. Бул кийинки замандарда да уланды, эл толук эркиндикке чыга албады, эгемендүүлүккө чейин ушундай болуп келди.

Тарыхый романдын образдар системасы көп тармактуу, татаал, анда тарыхый жашап өткөн каармандар (Нүзүп, Кудаяр, Исхак, Эр Эшим ж.б.), прототиби бар каармандар (Бекназар, Жаркын айым ж.б.) жана ойдон чыгарылган каармандар (Абил бий, Сарыбай ж.б.) болуп жүз сексенден ашуун каармандар бар экендиги белгилүү. Жалпысынан чыгармада мамлекеттик, улуттук, этнос аралык мамилелер, кырдаалдар камтылат [2].

Романдын кыргыз кесипкөй адабиятындагы тагдыры тууралуу адабий сынчы К. Даутов чыгарма советтик идеологиянын цензурасынын кылыч мизине коюлуп, эки жолу талкууланып чабуулга кабылып, эки жолу сынып түшүп, кайра бүтөлүп, эки жолу калыбына келгендигин белгилейт [1.76].

Корутундулап айтканда, 1960-жылдардагы прозада стилдик-жанрдык изденүүлөрдүн ар түрдүүлүгү, сапатык кубулуштары менен айырмаланган кыргыз прозасында тарыхый жанрды толук сапаттуу чыгармачылык деңгээлге алып чыккан чыгарма Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романы болду. Тарыхый роман XVIII-XIX кылымдардагы кыргыз элинин турмушу, башка элдер, мамалекеттер менен байланышы, өз эркиндиги үчүн күрөшүн көркөм панорамада, татаал сюжеттик коллизияда бергендиги менен айрымаланат. Ошентип кыргыз кесипкөй адабиятында алгачкы жолу нукура тарыхый романдын үлгүсү жаралды. Жазуучунун кыргыз тарыхын мыкты билгени аны көркөм чындыкка айландыруудагы чеберчилиги жогорку деңгээлде экендиги талашсыз. Бул жылдары кыргыз адабиятында тарыхый, психологиялык, панорамалуу-социалдык чыгармаларга басым жасалгандыгын баамдоого болот. Кыргыз тарыхына кызыгуу, анын түрдүү доорлордогу өнүгүүсүн чечмелеп жазуу кесипкөй тарыхчыларды эле эмес, коомдун түрдүү катмарларынын өкүлдөрүн кызыктырып жаткан учурда тарыхый роман жанры окурмандарга актуалдуу жанр катары кала берери шексиз. Реалисттик методдо жазылган

“Сынган кылыч” романы баштаган ХХ кылымдын көрүнүктүү чыгармалары дагы далай мезгилдерге чейин китеп текчеден түшпөй, талкуу жарата берери ачык.

Колдонулган адабияттар:

1. Даутов К. Терендиктер жана бийиктиктер: Макалалар. – Ф.: Адабият, 1991.
2. Касымбеков Т. Сынган кылыч. – Б., 1998.
3. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 7-т. - Б., 2012.
4. Уэллек Р., Уоррен О. Адабият теориясы. – Шинжаң “Манас” изилдөө борбору. Үрүмчү, 2016.
5. Храпченко М.Б. Художественное творчество. Действительность. Человек. – М.: Советский писатель, 1978.

* * *

УДК 392.91

КӨКӨТӨЙДҮН АШЫНЫН ВАРИАНТТЫК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ
(Шаабай Азизовдун варианты боюнча)

Эшиев А. М. - филол.и.д., ЖАМУ, англис тили жана адабияты кафедрасынын профессору

Аннотация: Макалада Ш. Азизовдун вариантындагы Көкөтөйдүн ашы сүрөттөөгө алынат. Башка варианттардан өзгөчөлүгү белгиленет. Мында “Манас менен Коңурбайдын сайышы”, “Коңурбай баш болуп кыргыздардын байгесин талашканы”, “Кошой менен Жолойдун күрөшү” бөлүмдөрү талкууланат. Улуттук оюндардын эреже-жоболоруна басым жасалат. Кошойдун коомдогу ордуна баа берилет.

Түйүндүү сөздөр: «Манас» эпосу, Көкөтөйдүн ашы, Кошой, бата, каада-салт, оюн эрежелери, эр сайыш, күрөш.

ВАРИАНТНЫЕ РАЗЛИЧИЯ ТРИЗНЫ КОКОТОЯ
(По варианту Шаабая Азизова)

Эшиев А. М. – д. филол. н., ЖАГУ, профессор кафедрасы английского языка и литературы

Аннотация: В статье описывается тризна Кокотоя по варианту Ш. Азизова. Подчеркивается различия от других вариантов. Рассматриваются разделы “Сражение Манаса и Коңурбая на пиках”, “Спор сторонников Коңурбая за кыргызские призы”, “Борьба Кошой и Жолоя”. Акцентируются правила национальных игр. Отмечается роль Кошой в обществе.

Ключевые слова: Эпос «Манас», тризна Кокотоя, Кошой, благословение, обычаи, правила игр, сражение на пиках, борьба.

OPTIONAL DIFFERENCES FUNERAL KOKOTOY
(According to Shaabay Azizov's version)

Eshiev A. M. - Doctor of Philology Sci., ZHAGU, professor department of English Language and Literature

Abstract: The article describes Kokotoy's funeral feast according to Sh. Azizov's version. Differences from other options are highlighted. The sections "The battle of Manas and Kongurbay on the peaks", "The dispute of the supporters of Kongurbay for the Kyrgyz prizes", "The struggle of Koshoy and Zholoy" are considered. The rules of national games are emphasized. The role of Koshoy in society is noted

Key words: Epic "Manas", Kokotoy's funeral, Koshoy, blessing, customs, rules of the game, battle on the lances, wrestling.

Көкөтөйдүн ашы

Кабылан Манас айкөлүң,
Намысына чыдабай
Олуядай Бакайдан,
Ак сакалдуу Кошойдон,
Эми турду сөз сурап...
Ээ, кагылайын айкөлай,
Он эки тайпы кыргыздын,
Бир киши чыкпай калганда,
Анда кыргыз не болот? [1, 26-б.]

Шаабайдын вариантында «Көкөтөйдүн ашы» «Семетейде» айтылат. Бул, балким, биринчи манасчынын Манаска кечирээк келип кошулганын ырастамак беле? Балким. Ал Кыргыз ордодо, Манастын кырк чоросунда болбогондугу ырас. «Манастагы» маалыматтарды уруу башчыларынан (кан, бек, бий), уруулук элчи-жарчылардан, Кыргыз ордодогу мамлекеттик кызматтагы уруулаштарынан жана уруусу менен кошо Манастын окуяларына түздөн-түз катышып жүрүп алгандай. Бул биринчи манасчы өзү ак тандай төкмө болуп, бейпил турмуш экенде кан, бектердин өкүлчүлүгүндө бир эмес бир нече ирет Кыргыз ордодо болуп келгендир. Эң негизгиси ал Манастан кийинки сепаратист эмес «Семетейдеги» «беш уруу кыргыздын» ичинде жүргөн. Ошон үчүн да буйдалбай «Көкөтөйдүн ашын» кошуп алып «Семетейге» өтүп кеткен кыязы. «Семетейде» өзү баштан аяк катышып, көптөгөн эпизодоруна күбө болуп, биринчи маалыматтарга ээ болуп тургандай. Ошон үчүн да бул манасчынын «Семетейи» өзгөчөлөнүп турат.

Ал эми Сагымбайдын вариантына башат болуп берген биринчи версиянын таржымалы башкача кеткен. Кыргыз, Манас менен баштан аяк болуп, «Манасты» толук жеткирип берген биринчи манасчы (маселен, Ырамандын Ырчы уулу) Манастын о дүйнөгө кетиши менен өз уруусунан (маселен, казак) калбай, көкүрөгү «манаска» жык толуп, Кыргыз ордодон кош айтышып аттын оозун бургандай. Ооба, Бай Жакып эми Абыке, Көбөшү менен бийликти колго алып, кыргызды калчап жатса эмне кылмак, казагы менен Сары-Арка, Жылдызына кеткен го. Ошондуктан көкүрөгүндөгү анын «Манасы» толук бүтүп, анын ичинде «Көкөтөйдүн ашы» да, «Чоң казат» да чыпчыргасы корбой камтылат. Бирок эми уруулаштары менен Бай Жакыптын «беш уруу кыргызынан» сыртта калып «Семетейге» жетпей калгандай.

Эпос боюнча. Караңыз, кан Манас канчалык кан, эр, айкөл болбосун, арстан, шер, кабылан аталбасын мына мен айтам деп салтты бузбастан кезегинде «олуядай Бакайдан, ак сакалдуу Кошойдон» сөз айтууга уруксат сураган экен. Ооба, көчмөндүк жашоо образынын өзүнүн эчен кылымдык жазылбаган каада-салты болуп, аны кары-жашы дебей, каны-бийи дебей баары текши сактап келиптир. «Карынын кебин капка сал», «...кары келсе ашка», «улуулата сунуу», «ата-бабалардын арбагы колдосун (же «... урсун»)), «ак сакалын сыйлоо» өндүү салттык түшүнүктөр Манапта болуп, элдик эреже-жобонун чегинен чыкпаган болууда. Эгерде кандык өкүмүнө салып ээ-жаа бербей өзүм билемдикке өтүп алса эмне болмок? Миң жылдык элдик жүрүм-турумдук чектен чыгып кеткенине көзү жеткен

уруу аксакалы (башчысы, каны, бийи) жыйындан шек алдырбай чыгып, бир нече түмөндүк колун алып, акырын (балким, түнү менен) курултайды, аксакалдар жыйынын, же согуш талаасын таштап кете алган. Ооба, көчмөндүк согуштук демократиянын жазылбаган мыйзамы ушундай болгон. Эстеңиз, кийинки эле Жаныбек хан (XV к.) айтылуу ырчы Асан Кайгыга «тилин тыйсын, көзүмө көрүнбөсүн» дегенден башка зордукка бара алган эмес, анткени даанышман ырчынын артында уюткулуу уруусу турган.

Шаабайдын вариантында он эки тайпы кыргыз деп айтылат (Сагымбайда «он эки уруу», Саякбайда «он эки үй-бүлө», Шапакта «Тогуз уруу эл калды»). Эми бир саамга Манаска чейинки (маселен, Каракан, Угуз хан, Аланча хан, Байгур хандын тушундагы) кырк уруу Кыргыз журтун элестетип көрүңүз. Манастын мезгилинде эле Борбордук Азия түгөл кыргыздын геосасий кызыкчылыгынын алкагында болуп келсе, ага чейинки толук кандуу Кыргыз журтунун чеги кандай болгон эле деген суроо туулушу толук мүмкүн. Анда кеп эми Борбордук Азия региону жөнүндө гана эмес, Ыраакы Чыгыш, Кара деңиздин жака бели, Чыгыш Европа мейкиндиги тууралуу жүрмөк беле?

Манас менен Коңурбайдын сайышынан

Ошол кезде эр Кошой
 Бата берди баркырап,
 Олуя Бакай баш болуп
 Калың кыргыз жар болуп,
 Кыбылага жүз коюп,
 Кудуретке жалынып...
 Алакан жайып дуба окуп,
 А кудайга зар айтып...

Ак бата тартып турду эми. [1, 28-б.]

Демек, башкы батаны кан Кошой берген экен. Эмне үчүн эпосто батаны дээрлик Кошой берген деген суроо туулушу мүмкүн. Кошой эпосто баштан аяк катышат, кийинки «Семетейде» да жүрөт. «Көкөтөйдүн ашында» токсон жашта деп, баарынан улуу келген. Ал айтылуу аш, маараке, той-топулдарда журт башы да, каадалуу конок да болуп, күрөшкө да түшүп, батаны өзү гана берип келген окшойт. Балким, эпосто ачыкталбаган ушундай (батаны Кошой гана берет деген) салт, жөрөлгө болгон беле? Эр Кошой кыргыздын катаган уруусунун каны, көптү көргөн калыс карыя, кыргыз үчүн күйгөн жан болгон. Мындай сапаттар бардык эле кыргыздын уруу кандарында боло бербеген. Ушундай касиет-сапатка нойгут каны Акбалта, аргын каны Ажыбай, кан Көкөтөй, анан, албетте, Бакай ээ болгондугу маалым. Маселен, казак каны Айдаркан (жана Көкчө), кыпчак каны эр Төштүк, ногой каны Жамгырчы, калча каны Музбурчак бир аз аралыкты сактап турушкан. Бакай Манастан беш-алты жашка гана улуу келген, ошондуктан патриарх Кошойдон жол талашпагандыгы өзүнөн-өзү түшүнүктүү. Балким, ыр саптарындагы «кыбылага жүз коюп» деген жери кийинки көрүнүш болуп, мусулмандык кыргызга бекем сиңип калган ченде киргендир. Анткени, мындай маанидеги ыр сабы («кыбыланы бет кылып») Сагымбайда Алтайга качпаган, исламга эртерээк өткөн бир Көкөтөйдө гана айтылат.

Тили буруу манжунун
 Башын кесип саларда,
 Аярлары жанында,
 Жайсаңдары кашында...
 Арам өлгөн Алгара
 Коңурдун белин тиштеп,
 Кутулткан оо, журтум. [1, 29-б.]

Ооба, эгерде Алгара эстүүлүк кылып «тили буруу манжы» Коңурбайды сактап кетпегенде Көкөтөйдүн ашында эле кытай жак экинчи кыргызга келгис болуп тарамак экен. Эпос боюнча эр Манас Коңурбайдын башын кесип алмак болуптур. Демек, ал ошончолук даражадагы олуттуу, жек көрүндү каарман эсептелинген. Эгерде бул ишке ашканда Чоң казат да болбой, кыргыздын кийинки тарыхынын өнүгүүсү башка нукта кетмек экен. Муну ошого күбө болгон Шаабайдын биринчи манасчысы да чоң өкүнүү («кутулткан оо, журтум») менен айтып жатпайбы.

Кошой менен Жолойдун күрөшүнөн

Эр Шортектин чоң Жолой
Толуп турган кези экен,
Отуз-кырктын ортосу
Болуп турган кези экен...
Ошо кезде Кошойдун
Токсондогу кез эле...
Жараткан алла Жолойду
Курмандыкка чалдым деп...
Үзүктөй болгон Жолойдун
Өзөгүн үзө салды эми... [1, 34-35-бб.]

Бул боюнча Кошой менен Жолойдун ортосунда элүү жылдай айырма болуптур. Эми токсонго барып күрөшкө түшөт деген эмне? Ооба, аны бүгүнкү күндө элестетүүгө эч мүмкүн эмес. А, кан Кошой эч ким жолобогон «дан жыттанган, кан жыттанган» Жолойго түшүп, аны уруп жыккандыгы, анын өтө күч-кубаттуу алп инсан болгондугунан кабар бермек. Эстеңиз, Жолойго Алманбет да, Көкчө да, Үрбү да, Чубак да түшпөй тайсалдашат. Эр Төштүк менен жаш Акбай гана макул дешет. Эпостун ушул эпизоду бардык эле варианттарда дээрлик окшош келгендиктен буга варианттардын биринчи манасчылары өздөрү күбө болгондой пикир калтырат. Туура, башкага барышпаса да ырчы таланттар, төкмөлөр ошол Көкөтөйдүн ашына сөзсүз келишмек. Жөн гана эмес, кайсыдыр бир уруунун (кан, бек, бийдин) атактуу (көрүнүктүү, белгилүү) төкмө ырчысы катары. Айырмасы, кээ бир болчок манасчы жакын жерден, башка бири ортолуктан, дагы бири ыраактан байкап отургандыр. (Ашта жүз миңдеген эл, кол катышканын эске алыңыз). Ошого жараша бул балбан күрөштүн сюжети, композициясы да түрдүүчө кетип, түрдүү варианттардын келип чыгышына өбөлгө түзгөндөй.

Коңурбай баш болуп кыргыздардын байгесин талашканынан

Ак бата берип кол жайып,
Деп ошентип эр Кошой
Кыбылага жүз коюп,
Кызыр колдо кудай деп,
Атадан туулсун артык деп,
Ар кылганы жатык деп,
Алтын баштуу эр болсун,
Ааламды билер шер болсун.
Деп ошентип кабылан шер
Аркырап эле бата берди эми. [1, 37-б.]

Мында Кошой Каныкейге батасын берет. Бирок Шаабайда «алтын баштуу эрдин, ааламды билер шердин» аты (Сагымбайдагыдай?) Семетей болсун деп айтылбайт. Балким,

бул версиянын ээси (манасчы) эпизоддон алыс туруп калып эр Кошойдун сөзүн укпай калгандыр, же ошондо кийин манасчы болом деп оюна да келбей, көп маани да бербей, оо (беш-он, он беш-жыйырма жыл) кийин көп урунттуу жерлери эс-тутумунан чыгып да кеткендир. Ошону менен бирге анын «кыбылага жүз коюп, кызыр колдо кудай деп» бата бергени так айтылат. Бул, кыязы, кийинки манасчылардын көмөгү болуусу мүмкүн.

Сагымбайда:

Акыры тууса эркеги
Аты болсун Семетей.
Арууке келин баласы
Акылдашы ар качан
Ага болсун чын жоро,
Аты болсун Күлчоро ... [2, 214-б.]
Ак болотун майласын,
Ачуусуна келгенде
Абыке, Көбөш, кан Жакып
Ошолорду жайласын!
Көк болотту майласын,
Кыйыгына тийгенде
Кырк чорону жайласын!
Кара болот кайрасын,
Каарына келгенде
Кан Коңурду жайласын!
Кошой бата бергени,
Капыр менен мусулман
Кошо бата бергени,
Жер дүңгүрөп калганы! [2, 215-б.]

Бул кан Кошойдун Каныкейге берген батасынан. Бул батада көп маселе жатат. Манастын уулуна Семетей, Алманбеттин уулуна Күлчоро (Кулас) деп ат коет. Эми караңыз, баарын алдын ала билгендей кези келгенде “Абыке, Көбөш, кан Жакыпты”, “кырк чорону”, “кан Коңурду” жайласын деп бата берет. Ооба, окуянын кийинки өнүгүшү дал ушул кан Кошой айткандай жүрүп отурат. Кошойдун батасы аткарылган. Бул эмне Кошойдун көзү ачыктыгыбы, же кырк уруу кыргыздын түпкү рухий дүйнөсү менен байланыштыгы болгонбу? Кылым жашаган катагандын кан Кошой кыргыздын, Манастын, Семетейдин тагдырын алдын ала билген экен. Бир кызык жери Кошойдун батасына кырк уруу кыргыздан сырткары кытай, калмак, мангул, ойрот, орус, немис, жөөт, тарсасы – баары кошо бата берген болууда.

Адабияттардын тизмеси:

1. Семетей. Манасчы Шаабай Азизовдун варианты боюнча. Бишкек: «Кут Бер», 2013.
2. Манас. Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча. III китеп. Фрунзе, 1981.
3. Манас. Шапак Рысмендеевдин айткан варианты боюнча. Бишкек: Газета.КГ, 2013.
4. Манас. Көкөтөйдүн ашы. Тыныбек. Семетей баатырдан бир бөлүм. Бишкек, 1994.

* * *

УДК 82-131

“ЭР ТАБЫЛДЫ” ЭПОСУНУН СЮЖЕТТИК – ТЕМАТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

*Калчекеев К.Б. – филол.и.д., профессор
Шерипбаев А. – улук окутуучу,
Келдибаева Р. – улук окутуучу,
Б.Осмонов атындагы
Жалал-Абад мамлекеттик университети
Кыргызстан, Жалал-Абад шаары.*

Аннотация: “Эр Табылды” эпосу боюнча түзүлгөн сюжеттик-тематикалык көрсөткүч эпосту айтуучулар Актан Тыныбеков, Ырысбай Дыйканбай уулунун варианттарынын сюжетинин негизинде талданды. Изилдөөнүн жүрүшүндө салыштырма, сыпаттама, ыкмалары колдонулду. Эпостун өзөк окуяларын баатырдын ата-теги, төрөлүшү жана эр жетиши, Эрманканга аш берүү, биринчи уруш, экинчи уруш, Табылдын Таласка келиши, окуялардын жаңы нукта өнүгүүсү, Чалкалмактын жеңилиши бөлүмдөрү түздү. Аталган макалада эпостун сюжетинин өзөк окуялары тууралуу сөз болот.

Ачык сөздөр: өзөк окуялар, баатырдын ата-теги, Эр Табылды, Чалкалмак, Эрманкан, Кардыгач, Кудайназар, сюжеттик-тематикалык бөлүмдөр, сюжет. Сюжеттик-тематикалык көрсөткүч.

СЮЖЕТНО-ТЕМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ В ЭПОСЕ «ЭР ТАБЫЛДЫ».

*Калчекеев К.Б. - доктор филологических наук, профессор
Шерипбаев А. - старший преподаватель,
Келдибаева Р. - старший преподаватель,
ЖАГУ им. Б. Осмонова Кыргызстан, город Джалал-Абад.*

Аннотация: Сюжетно-тематический указатель эпоса «Эр Табылды» проанализирован на основе сюжетов сказителей эпоса Актана Тыныбекова, Ырысбая Дыйканбай уулу. В исследовании использовались сравнительный, описательный и методический методы. Основными событиями эпоса стали происхождение, рождение и зрелость героя, поминки Эрманкана, первая битва, вторая битва, прибытие Табылды в Талас, развитие событий в новом направлении, разгром Чалкалмака. В этой статье рассматриваются основные события эпоса.

Ключевые слова: ключевые события, предок героя, Эр Табылды, Чалкалмак, Эрманкан, Кардыгач, Кудайназар, сюжетно-тематические разделы, сюжет. Тематико-тематический показатель.

SUBJECT-THEMATIC FEATURES IN THE EPIC "ER TABYLDY".

*Kalchekeev K.B. - Doctor of Philology, Professor
Sheripbaev Amangeldy - Senior Lecturer,
Keldibaeva Roza - senior teacher,
Jalal-Abad State University named after B. Osmonova
Kyrgyzstan, Jalal-Abad city.*

Abstract: The thematic index of the epic "Er Tabyldy" is analyzed on the basis of the stories of the storytellers of the epic Aktan Tynybekov, Yrysbai Dyikanbai uulu. The study used comparative, descriptive and methodological methods. The main events of the epic were the origin, birth and maturity of the hero, the commemoration of Ermankan, the first battle, the second

battle, the arrival of Tabyldy in Talas, the development of events in a new direction, the defeat of Chalkalmak. This article examines the main events of the epic.

Key words: *key events, hero's ancestor, Er Tabyldy, Chalkalmak, Yermankan, Kardygach, Kudainazar, thematic sections, plot. Thematic and thematic indicator.*

Киришүү

“Эр Табылды” эпосунун сюжеттик – тематикалык көрсөткүчү” изилдөөсү “Кенже эпостордун сюжеттик - тематикалык көрсөткүчү” Долбоорунун негизинде жүргүзүлдү. Республикалык ЖОЖдордун алкагындагы долбоордун жетекчиси, КТМУнун гуманитардык факультетинин синхрондук котормо бөлүмүнүн ага окутуучусу, ф.и.к. К.Кулалиева, кеңешчилери: А.Акматалиев, академик (КР УИА, Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун директору), К.Абакиров, филол.и.д., профессор (Ж.Баласагын атындагы кыргыз улуттук университети). Долбоордун мүчөлөрү: К.Калчекеев, филол.и.д., проф. – топ башчы, К.Кулалиева, филол.и.к. (КТМУ). А.Шерипбаев, Р.Келдибаева, Г.Ашимбаева, К.Кошойкановдор (ЖАМУ).

I. Баатырдын ата-теги, төрөлүшү жана эр жетиши

1.1. Чоң атасы Омокан тууралуу

АТ – [2015:26] Баатырдын чоң атасы тууралуу чыгарманын башында айтылганы.

Мурунку өткөн заманда катаган деген эли бар, Кара-Тоо деген жери бар, миң үйлүү катаганды бийлеп, Ат-Башы, Нарынды жердеп Омокан деген өткөн. (26)

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында айтылбайт.

1.2. Омокандын уулдары Ормонкан, Эрманкан тууралуу

АТ – [2015:26] Омокандын Ормонкан, Эрманкан деген эки уулу болгон. Бул Ормонкан, Эрманкан баатыр чыгып, катаган элин кайтарып, калмактын мизин майтарып, эрдик менен эл багып, катылгандын катыгын берип туруучу эле.

Ормонкандын баласы жок жүрүп өтүп кетти. (26)

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында айтылбайт.

1.3. Эрманкандын уулу Кудайназар жана анын балдары тууралуу

Эрманкандын мурунку калмак аялынан Кудайназар деген бир уулу болгон. Ал Кудайназар чоңоюп бой тартканда эле куу-шум чыкты. Кудайназардын жети уулу болду: Алтыбай, Кенжебай, Олжобай, Аргынбай, Чаргынбай деген балдары өзү менен тең өсүп, Кудайназар өзүн өзү бийлеп, өз алдынча сүйлөп, бөлөк айыл болуп, бөтөн сууга конуп, Эрманкандан эл талашып, эрегишип басташып, кармашып чыкты. (26)

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында айтылбайт.

1.4. Кудайназардын эли-жеринен куулушу

Кырк каракчы атанып ууру кылып, жол тосуп, нар өлтүрсө пул бербей, эр өлтүрсө кун бербей, зордукчул чыкты. Бул Кудайназардын жаман адаттарын койдура албай канча санар энчи берип жүрүп, Эрманкан айласы кеткенде Кудайназардын энесин колуна берип, өзүн: «Балалыктан кечтим» – деп, көп мал энчи берип, элден, жерден кууп жиберди. (26)

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында айтылбайт.

ЫД – [2015: 372] Ырысбай Дыйканбай уулунун айтуусундагы текстте баатырдын атасы тууралуу чыгарманын башында кыскача гана айтылат.

Ыламан, Алатан аттуу эки ага-ини болот экен. Ыламандын баласы Эр Табылды жалгыз экен. (372)

1.5. Эрманкандын Агачага үйлөнүшү, Табылдынын жана Кардыгачтын төрөлүшү

АТ – [2015: 26,27] Эр Табылдынын ата-бабалары айтылгандан кийин Табылдынын төрөлүшү жөнүндө сөз болот. Табылдынын атасы Эрманкандын мурунку калмак аялынан да уулдары болгон. Уулу Кудайназардын жаман адаттарын койдура албай коюп, атасы кууп жиберет.

Эрманкан элүү жашка чыкканда нойгут элине барып, Агача деген кызды алып келди. (26)

Агача он жылга чейин төрөбөй жүрдү, Эрманкан алтымыш жашка чыкканда, Агача бир эркек бала тапты. Атын Табылды коюп, эли-журту сүйүнүп, «карып кеткен кезинде Эрманкан эркек балалуу болду» дешип калың той берип, таң-тамаша кылып тарапты. Эрманкандын көңүлү жай болуп, кубаттанып калды (26-27)

Агача жана дагы бир кыз тапты, атын Кардыгач койду (27)

ЫД – [2015: 372]

Ыламандын баласы эр Табылды жалгыз экен. Эр Табылды туулганда боконо жүрөк болк этти, бок ичеги солк этти. Энесинин ичинен түшкөндө бир колуна кан, бир колуна жин кармап түштү. Эр Табылды жерге түшкөндө жер титиреп, таи кулады. Там урады. Кысыр бээ төлдөп, туубас катын төрөп ийди. Ыламандын эр Табылды туулганда күн түбүндө калмак коркту, ай түбүндө алыскы душман коркту. Ошентип, ок жыландай туулуп, эңгеси дарбазадай болуп өсүп жетилди. (372)

1.6. Атасы Эрманкандын өлүмү

АТ – [2015: 26, 27] Атасы Эрманкандын өлүмүнөн кийин аталаш бир туугандары менен ич ара келишпестиктер, көрө албастыктар күчөйт. Ал барып калмактар менен болгон чоң жанжалга айланат.

Табылды он үчкө чыкканда, атасы Эрманкан өлдү. (26)

Кудайназар келип «энчилеш малым» деп жесир катын Агача, жетим бала Табылдын малына зордук кылып, мал бөлүп алып кетти. (27)

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында Табылдын атасынын өлүмү, Табылдын аталаш агасы Кудайназар, анын жоруктары жөнүндө сөз болбойт.

1.7. Табылдын балалык чагы, эр жетилиши

АТ – [2015: 27] Эрменкандын өлүмүнөн кийинки окуялар Эр Табылдын эр жетилиш мезгилине туура келет.

Кудайназар келип «энчилеш малым» деп жесир катын Агача, жетим бала Табылдын малына зордук кылып, мал бөлүп алып кетти. (27)

Табылды он төрт жашка чыкканда, атасынын казынасын ачып, жоо-жарагын алып, кырк жигит күтүп, Элдияр, Эрмек деген эки досун эненин эмчегин бирге эмишкен бир тууган кылып, кырк жигитин мылтык атуу, кылыч чабуу, найза саюуга маш кылып, атка адис кылып, баатырдык мүнөзгө киришип, кырк жигитине соот, чопкут, чарайна, калкан даярдап, мал-пулдун көзүнө карабай, жоо-жарагын алдырып, атасы Эрманкандан мыкты болду. (27)

ЫД – [2015: 372]

Ошентип, ок жыландай туулуп, эңгеси дарбазадай болуп өсүп жетилди. (372)

II. Эрменканга аш берүү

Актан Тыныбековдун варианты кенже эпостордун ичинен эн көлөмдүүлөрүнүн бири болуп эсептелет. Элдик оозеки чыгармачылыкта да, кыргыз жазма профессионал адабиятта, айрыкча, тарыхый романдарда «Аш берүү» өзүнчө чоң маселе жана анда улуттук каада-салт, улуттук оюндар, конок күтүү ж.б. көрүнүштөр, чоң этнографиялык жагдайлар кеңири эпикалык планда сүрөттөлөт. Ушул өңүттөн алганда А.Тыныбековдун вариантында да аш берүү кыргыздын улуттук каадасы катары кеңири эпикалык планда берилген жана ушуга чейинки “Манастагы” “Көкөтөйдүн ашындагыдай” эле чырдын башталышына, окуялардын андан-ары чиеленишине негиз болуп берет.

Ырысбай Дыйканбай уулунун айтуусунда Эр Табылдын атасы Ыламан деп берилет да, анын төрөлүшү боюнча кыска баяндан кийин эле калмактар кол салышат. Атасына аш берүү сыяктуу эпизоддор кездешпейт.

2.1. Аш өткөрүү боюнча кеңеш

АТ –[2015:27] Эпостун башталышында катаган эли, баатырлары, Эрменкандын мурдагы калмак аялынан Кудайназар, анын жети уулу, алардын нарксыздыгы, атасынын балалыктан кечип, энесин кошуп берип, элден кууп жиберилиши, Агачага үйлөнүшү, андан Табылды, Кардыгач аттуу уул-кыздуу болгондон кийин кайтыш болуп кеткендиги кара сөз түрүндө кыскача баяндалат. Андан кийин Кудайназар уулдары менен келип Табылдын жылкысына тийишинен башталат.

Табылды он үчкө чыкканда, атасы Эрманкан өлдү. Кудайназар келип «энчилеш малым» деп жесир катын Агача, жетим бала Табылдын малына зордук кылып, мал бөлүп алып кетти. (27)

Бул арада: «Атам Эрманканга аш берсемби» деп катаган калың элин жыйнап, кеңеш сурап калды. Көпчүлүк эл Эрманканга аш берүүнү макул таап, казак, кыргыз, өзбек элин чакырып, Анжыян, Аркага кабар салып, ашка даярданып калышты. (27)

Ырысбай Дыйканбай уулунун айтуусунда атасы Эрменканга аш берүү жана аталаш агасы Кудайназар менен анын уулу Алтыбайды ашка чакыруу, кат жазуу тууралуу маалыматтар жок.

2.2. Аш тууралуу агасы Кудайназарга кат жөнөтүшү

АТ –[2015:27, 28] Кудайназардын баскынчылык, зордукчулук кылып, жесир катын, жетим бала деп теңсинбегендигине карабастан, биринчиден атасынын арбагын, экинчиден кандаш экендигин, улуулугун сыйлап, Кудайназарды ашка чакырууну туура тапты. Элдик эпикалык салт боюнча да аш берүүгө кеңеш өткөрүү, ашка даярдык, ашка чакыруу, тамак-аш үчүн көп чыгымдын сарпталышы, байгеге коюлуучу малдын эсеби - ушулардын баары кайтыш болгон кишини эскерүү, арбагын сыйлоо, артында калгандардын зоболосун арттыруу, берешендигин көргөзүү сыяктуу максаттарды көздөгөн.

Табылды ойлонуп: «Күнү катындын баласы болсо да, Эрманкандын уулу деген аты бар эмеспи, Кудайназарга кабар берейин» – деп жазган каты:

*«Кудайназар агама,
Атамдай болгон абама,
Алдыңа киши жиберип,
Айттырам кабар мен сага.
Жаш Табылды иниңден,
Жесир калган каралуу
Агача аттуу энеңден,
Кудайназар карыга,
Балдарыңдын баарына.
Дувай салам кат жаздык,
Туугандыгың сагына.
Эрманкан ашын бермекке,
Эли конду жабыла,
Катаган калың тууганың,
Катар конду камына,
Карыябыз эле – деп,
Кат жазды иниң жалына,
Каргадай жалгыз иниңдин,
Караан болгун жанына.
Келсин деп сага кат жаздык,
Атаңыздын ашына,
Ак сакал болуп турсун – деп,
Аш берген элдин башына. (27, 28)*

Ырысбай Дыйканбай уулунун айтуусунда бул эпизоддор кездешпейт.

2.3. Кудайназардын катка жообу

АТ –[2015: 29, 30] А.Тыныбековдун “Эр Табылды” эпосунда да ашка чакыруу, ага болгон Кудайназардын жообунун да кат түрүндө болушу негизги өзгөчөлүктөрдүн бири болуп эсептелет. Каттын мазмуну боюнча Кудайназардын Табылдыга, жалпы эле катаган элине ою түз эмес экендигин, алы жетсе инисин жок кылып, элди каалагандай калчай турган ою бар экендигин ачык эле айтат.

Ашыктай болгон куу жалгыз,

Атаңда акым көп эле,

Аламын сенден калганын”. (29)

Барган киши бул катты алып келип, Табылдыга берди. (30)

Ырысбай Дыйканбай уулунун айтуусунда бул эпизоддор кездешпейт.

2.4. Табылдын катты элге окуп берүүсү

АТ –[2015: 30, 31] Эпикалык салт боюнча бул вариантта да ашты өткөрүүгө жоопкерчиликтүү киши катары Уста бекитилип, коопсуздук маселесин да өз мойнуна алып, аштын камылгасын көрө берүүгө буйрук берилет.

*Табылды бул катты катаган элине окуп берди. Катагандын карыясы Уста деген
Табылдын аяш атасынын айткан сөзү:*

Атадан арам туулган,

Андыктан элден куулган,

Аш үстүндө эр болсо,

Салып көрсүн чуулган.

*Көпчүлүк катаган эли Устанын сөзүн макул деп, уга турган акыл деп таркап,
аштын камын кылып жатышты. (30, 31)*

Ырысбай Дыйканбай уулунун айтуусунда бул эпизоддор кездешпейт.

2.5. Аштын камылгасынын башталышы

АТ –[2015: 30,31] Аштын камылгасы А.Тыныбековдун вариантында кеңири баяндалбай эле, кыскача кара сөз түрүндө берилген.

*Көпчүлүк катаган эли Устанын сөзүн макул деп, уга турган акыл деп таркап,
аштын камын кылып жатышты. (30)*

*Карыя Уста камынып, калың элди жайгарып, кең Соң-Көлдүн боюна конуп, Эрманкандын
малынан он миң кой, бир миң жылкы, бир жүз төөнү аттын байгесине арнап бөлүп алып,
кемегени казып, келген элди тосуп, конок бөлүп кондуруп жатышат. (31)*

Ырысбай Дыйканбай уулунун айтуусунда бул эпизоддор кездешпейт.

2.6. Аксакал Устанын Кудайназарга кезигиши

АТ –[2015: 34,35] Уста карыя Кудайназарга келип, өз атаңдын ашында жаңжал салганын туура эмес деп акыл-насаатын айтып, Эр Табылдын ага тең келерин эскертет.

«Кудайназар аксакал,

Эрманкандын уулусуң,

Ашка бузук салам - деп,

Эмне кылган жумушуң?

Жарайбы сенин өзүңө,

Душмандык кылып турушуң? (34)

Өз атаңдын ашында

Өлтүрөм сени сөзүмдү ук!

*Кудайназар Устанын бул сөзүн уккандан кийин демиси сууп,: «Аттаналык, аксакал» - деп,
калмактар карбаластап аттанып, Таштулганын төрүн көздөй чыгып кетишти. (34, 35)*

Сууга келген келиндерден сураса:

Каттаган элден кеп уктук,

Кабарды сизден эми уктук,

*Кудайназар келиптир,
Кузгундай бир чал деп уктук.
Эрманкандын уулу - дейт,
Уулу эмес калмак кулу - дейт,
Кемегенин жанынан
Кетирип Уста кууду – деп (35)*

Ырысбай Дыйканбай уулунун айтуусунда Кудайназар, анын Уста карыяга жолугушу боюнча маалыматтар жок.

2.7. Кудайназардын бузукулугу

АТ –[**2015:** 31,32,33,34,35,36,37,38] Кудайназар эч жерге батпай, ашта чуу салууну көздөп, балдары менен эки бээни союп жеп, Таштулганын оюнда жатып, эртең менен туруп балдарына өз оюн, бузуку максаты бар экендигин билдирет.

*Алты сан кыргыз элине
Алтыбайды хан кылып,
Абийирди эми табабыз. (31-32)
Ага болушса катаган,
Ал элден мен да кечемин.
Көл башында Чалкалмак,
Көчүп кирип кетемин (32)*

Аксакал болсо да конок болбогонун, Табылды жолукса, жан аябай кармашып, башын кесип салгыла, алыбыз жетпей баратса, бал тилге салып куткарып каларын, ашта бийлик тийбесе, Чалкалмак тагасынан кошун алып, катаган элин чаап аларын айтат.

*«Куу жалгыз кайда чакыр - деп,
Кудайназар чал экен,
Агаң ашка келди де,
Адамдын баары көрдү де,
Атаңдын көрү Табылды,
Алдыма келсин бери де.
Көтөртүп койгон үйү жок?
Көрүшүп келген бийи жок,
Аш берем - дейт куу жалгыз,
Ага, уни менен ою жок.
Кабарды катуу салып кел,*

Кадырлап мени күтпөдү» - деп, Кудайназар кемегени тегеректеп түшүп олтурду. (34)

Ырысбай Дыйканбай уулунун айтуусунда бул эпизоддор кездешпейт.

2.8. Сокур Кара сынчыга уулдарын сынатканы жана аштын жүрүшү

АТ –[**2015:** 38,39,40,41,42,43,44,45,46] Сокур Кара сынчынын тубаса эки көзү жок туулган киши болгон экен. Адатта, эпикалык мурастардагы аты уламышка айланган Толубай баш болгон сынчылар эч убакта өз өнөрүнө кыянаттык кылып, мал-дүнүйө, мансап үчүн көз жумуп коё алган эмес. Сокур Кара сынчы да өлтүрсөң, койсон өзүң бил деп, ишенген Алтыбай, Кенжебай баш болгон балдарынын бири да бычакка сап боло турганы жок экендигин ачык айтат.

*Аттангыла балдарым,
Ашты көздөй баралык,
Улуу жолдун боюна
Көчө болуп калалык,
Сокур Калча сынчыга
Чубатууга салалык,
Сынга толгон баланы*

*Хан көтөрүп алалык (38)
Кудайназар кеп айтат:
«Кана, сынчым, балыңды ач,
Балдарды сына» – деп айтат.
Алтыбай деген бир уулуң
Ала көөдөн жөн экен,
Акылы тайыз бала экен,
Аракка жакшы кызыса,
Алтооз сөзү бар экен. (38)
Өзүңдү сынап берейин,
Тилиңде балың бар экен,
Көзүңдө каарың бар экен.
Эр көкүрөк ээликме,
Сөзүңдө заарың бар экен.
Бал тилиңди салганда. (42-43)*

Ошол учурда ылдыйдан калың чаң чыгат, калың чаң сени басыптыр, дөөлөтүң сенин качыптыр, карачы, абаке, карачы, кайсы хандын баласы дейт. Караса жигиттери менен он төрт жаштагы Табылды өтүп баратыптыр:

*Укмуштан угуп жүрчү элек,
Бул эмдигинин Манасы,
Өтүп барат мынакей,
Абаке байкап карачы,
Айбатына чыдабай,
Канчасы качып кетти экен,
Балдарыңды саначы, ”-дейт Сокур Кара сынчы.(43)*

Ошентип, бул эпизоддо Табылдын артынан жүргөн жигиттери, минген аты, байланган кылычы, асынган Алма баш мылтыгы, душманга болгон сүрүн кадимки эр Манаска салыштырып сүрөттөйт. Көргүлүктү көрсөтөм деген Кудайназар өзү да алапайын таппай, сынчынын сөзүн укпай калат. Шашып кетип балдарын караса, балдарынын бири жок, коркконунан көрүнгөн жерди корголоп, бекинип калыптыр.

*Ошондо Кудайназар:
Алтымыш жаман бергиче,
Ашыктай жалгыз берсечи,
Токсон жаман бергиче,
Томуктай жалгыз берсечи. (43)*

Ырысбай Дыйканбай уулунун айтуусунда бул эпизоддор кездешпейт.

2.9. Аштагы ат чабыш

АТ –[2015: 49]Ат чабышта Элдияр менен Эрмектин “душманга баш байгени жөн эле берип койгонубуз жарабас, байгени тартып алып, сазайын колуна берип кууп жиберели” деген сунушуна, Табылды ары ойлонуп, бери ойлонуп, арканды алыска таштап, атасынын ашы туугандардын чатагы менен аякташын намыс көрүп, жалпы кыргыз-казакка уят болобуз деп, агасы Кудайназар жана Алтыбай баштаган агаларынын кылыктарын кечирип, мал-дүнүйө үчүн араздашып душман болуп калбайлы деген ой менен , Элдияр, Эрмек эки досун токтотуп, акыл калчап баш байгени арадан кошулган Алтыбайдын Алатоосуна берди. Ашка келген элдин баары атадан туулса, ушундай уул туулсун деп алкап, Эрменкандын ашына, уулуна ыраазы болуп кайтышты.

*Таң агарып сөгүлдү,
Тараза жылдыз көрүндү,
Калың эл дүрбөп аттанып,*

Кызыл-Жарга бет алып,
 Байрактын баары делбиреп,
 Желектин баары желбиреп,
 Ак сакал Уста эл баштап,
 Адам калбай айылда
 Келе жатат мелтирер.
 Кызыл-Жарга жыйналды,
 Кылкандай күлүк чубады,
 Кыя тап келген күлүктөр,
 Чубабай карап турабы
 Атты айдап, байгени
 Кызыл-Жарга коюп,
 Таш-Кечүүнү кечирип,
 Торпу менен түшүрүп,
 Кыргоонун аягынан атты коё берди. (49)

Устанын уулу Эдиярдын Кертабылгы деген аты ыраак чыгып келатат эле, Таш-Дөбөнүн оюнан, Моло ашуунун сайынан, Кудайназар, Алтыбайдын Алатоо деген атын арадан кошуп, «Алтыбайлап» ат келди, «Кенжебайлап» бат келди, калың байгени калмактар тегеректеп алышып, жөнөшмөк болушту. (49)

Ырысбай Дыйканбай уулунун айтуусунда ат чабыш боюнча эч бир кездешпейт.

2.10. Аштан кийин Алтыбайдын чатак салышы

АТ –[2015: 51,52,53,54,55,56,57,58,59,60] “Хан Көкөтөйдүн ашы, көп чатактын башы” деп “Манаста” айтылгандай, А.Тыныбековдун “Эр Табылды” эпосунда да Эрменкан өлгөндөн кийин эле сурабай “энчилеш малым” деп, атасынын энчи бөлүп бергенин эсине албай, зордук менен дагы мал бөлүп айдап кетет. Эпостогу көп жаңжал ашка байланыштуу болуп, аш өткөрүү эпизоду кеңири сүрөттөлөт.

Атамдын ашын берем - деп,
 Кат жаздың бизди чакырып,
 Абакелер көргүн - деп,
 Алда канча зарыгып,
 Араң келдик үйүңө
 Абдан калдык таарынып.
 Бүгүн үйгө кетемиз,
 Мында туруп нетемиз,
 Минте берсең жалгыз кул,
 Түбүңө бир күн жетемиз,
 Кыйыр айтсаң кокустан,
 Каргадай башың кесемиз.
 Тууган деп түштүк үйүңө,
 Тартуубузду бербесең,
 Таарындык сенден кечемиз. (54)

Табылды бул сөздү угуп айткан жообу:

«Баракелде, Алты аке,
 Бали ракмат, Кенже аке,
 Тууган деп мага келипсиң (55)

Ушул эпизод аркылуу Табылдынын сабырдуулук, кечиримдүүлүк сыяктуу баатырдык мүнөздөрү даана сүрөттөлөт. Бирок акыры чыдамы кетет, сабыры түгөнөт.

Ары болсо баланын, атасынын ашында, мал уурдап соёбу? - деп баарын ашкере айтып туруп, качырып сала берет.

*Куйрукка шамшар жеп алып,
Куудуруп чыкты барбаңдап.
Алтыбай качып жорголоп,
Аркадан каны шорголоп,
Анча-мынча калмактар,
Аттарга барып корголоп.
Кубалап чыкты Табылды,
«Кулду тирүү койболоп. (57)*

Ошол арада алар көптүгүнө салып, колдон, буттан алып жалгыздыгынан пайдаланып байлап, сабап киришти.

*Алты акелеп буркурап.
Бир кашык канын берчи - деп,
Бир тууганың эмеспи,
Биз үчүн жанын койчу - деп.
Жалгызды урса көп киши,*

Жан соогага берчү - деп»(60),- жалбарса болбой Алтыбай аны карабайт. Аңгыча, Элдияр, Эрмек баш болгон кырк жигит келип, “энчилерин” беришет.

Ошентип, алтымыш калмакты байлап, Табылды талаада жаткан баш байгенин баарысын айдап, жетим-жесир кедейге, эси кеткен кемпирге, кайырчыга энчи кылып бөлүп берип жиберди. Алтыбай менен Кенжебай Табылдыны айыпка жыгып, арак ичип келебиз деп, баш байгеден ажырап, эки жүздөй кой энчи алып, башы-көзү жарылып, ызаат-сыйдан кетип кайтышты.

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында бул эпизоддор кездешпейт.

III. Биринчи уруш

Бул бөлүмдө Табылдынын атасы Эрменкандын ашы өткөндөн кийинки окуялар 4 темага ажыратылып алынды. Актан Тыныбековдун варианты көлөмдүү, ал эми Ырысбай Дыйканбай уулунун айтуусундагы варианты кыска жана чакан (30 эсе кичине) болгондуктан, Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында Кардыгачтын түш көрүүсү, Алтыбай менен Табылдынын кайым айтышусу, Алтыбайдын качышы, Кудайназар, Алтыбайлар менен Табылдынын урушу, Кардыгачтын Арчаторуну издеп табышы, Чалкалмактын жараланышы, Табылдынын элине кат жазышы сыяктуу эпизоддор кездешпейт.

3.1. Кардыгачтын түш көрүүсү

Бул эпизод Кардыгачтын аталаш агасы Кудайназар менен анын уулдарынын ашка чатак салуу, таарынычтарын айттыруу аракеттеринен кийинки окуялар сүрөттөлөт.

АТ – [2015: 17, 52, 53] Түш көрүү боюнча эпизоддор эпосто эки жолу кездешет. Бул түш көрүү биринчиси (жамандыкты алдын-ала сезүү). Эки түш тең Кардыгачтын түштөрү. Экинчи түш 206-210-беттерде (жакшылыктан аян берүү) айтылат да, Элдияр менен Эрмектин ордон чыгышы, Табылдынын айыгышы менен байланышып кетет.

Кардыгач жаман түш көрүп, эртең менен тура калып, айыл үстү жагындагы дөбөгө жүгүрүп чыгып эки жакты караса, жогортон көп киши келе жатат, бул кишилердин түрү суук көрүнүп эси чыгып, энесине келип айткан сөзү:

*«Айланайын, энеке,
Жогортон келет бир топ жан,
Тааный албай болдум таң.
Оңой-олтоң эл эмес,
Ондуруучу неме эмес.
Илебине нан бышат,
Камчы басып атына,*

*Төмөн карай жарышат.
Абакемди тур дечи,
Кырк акем кайда болду экен,
Кыйкырып бери жүр дечи.
Жүрөгүм согот түрсүлдөп,
Өпкөм кагат бүлкүлдөп,
Кырк акемди чакырып,
Айтсаңчы эне келсин – деп. (17)*

Кардыгач чуркап келгенде Элдияр келе жаткан топ кишинин Алтыбайдын адамдары экендигин, алардан чочуба деп Кардыгачтын көөнүн жайгарат. (52-53)
Ырысбай Дыйканбай уулунун айтуусунда түш көрүү жөнүндө сөз болбойт.

3.2. Алтыбай менен Табылдынын кайым айтышуусу

АТ – [2015: 53, 54, 55, 56, 57] Алтыбай алтымыш калмакты алып Табылдынын үйүнө келип, аракка кызып, Табылдыга айткан сөзү:

Аңгыча болбой, Алтыбай баштаган алтымыш калмак келип, Табылдынын үйүнө түшүп калды. Табылды атын байлап, алдына орун жайлап, алтын ооз аркыттан арак куюп, өзү сунуп олтурду. Аракка кызып калып, Алтыбай оолугуп айткан сөзү:

*Калың элдин ичинде
Караандатпай ат чыгып,
Сан кара боз байгени
Айдап алып жатканда,
Туугансып жетип келбейсиң,
Ашка келсек алыстан,
Анда конок бербейсиң,
Жарыбаган Устадай, көрбөйсүң. (53)*
Табылды бул сөздү угуп айткан жообу:
*«Баракелде, Алты аке,
Бали ракмат, Кенже аке,
Тууган деп мага келипсиң,
Туугандыгың билипсиң.
Алатоо күлүк ат чыгып,
Алдыңкы байге алыпсың, (55-56)*
*Ашка барбай калам – деп,
Барсам жаңжал салам – деп,
Алдыңкы атын байгеге
Табылдыны саям – деп,
Арбак урган Алтыбай,
Атаң экөөң кат жаздың(57)*

ЫД - [2015: 372, 373] Ырысбай Дыйканбай уулунун айтуусунда атасы Эрменканга аш берүү жана аталаш агасы Кудайназар менен анын уулу Алтыбай жөнүндө сөз болбойт. Окуя калмактардын Табылдынын жылкысына тийишинен башталат.

Күндөрдүн бир күнүндө уй түгүндөй көп калмак, Чабдар аттуу Чалкалмак аттанып келип, Табылдынын жылкысын чаап алды. (372)

Ошентип көп калмак жылкыны чаап алып кетти. Сарыгул: «Мен сүрдөндөн калбайын, артынан барайын, сен Карагул барып эр Табылдыга кабар бергин» – деди. Карагул барып: «Жылкыңды калмак алды. Калмактан көп кошун келди» – деп кабар айтты. (373)

3.3. Алтыбайдын качышы

АТ – [2015: 57] Табылды Алтыбайдын жалган таарынычын угуп, ою жаман экендигин билет. Кырк жигитин чакырып, Алтыбай менен кармаш башталат.

*Алтыбай качты арбаңдап,
Айласы кетип дардаңдап.
Куйрукка шамшар жеп алып,
Куудуруп чыкты барбаңдап.
Алтыбай качып жорголоп,
Аркадан каны шорголоп,
Анча-мынча калмактар,
Аттарга барып корголоп.
Кубалап чыкты Табылды,
«Кулду тирүү койболоп».
Колу, бутун байла – деп,
Кулду кармап жайла – деп,
Кардыгач чакыр баарысын,
Кырк жигит кеткен кайда? – деп.
Үйдөн чыкты Табылды... (57)*

БД – [2015: 372] Алтыбай жөнүндө маалымат жок, аларды жалпы эле калмактарга кошуп атаган. “Эр Табылдыннын төрөлүшү” деген кыска бөлүмдө калмактардын кыргыздарга душман экендиги айтылат.

Бламандын эр Табылды туулганда күн түбүндө калмак коркту, ай түбүндө алыскы душман коркту (372)

3.4. Калмактар менен Табылдыннын урушу

АТ – [2015: 58]Калмактар менен уруш Табылдыннын аталаш агасы Кудайназар жана анын уулу Алтыбай менен болгон араздашуунун негизинде келип чыкты.

*Үрккөн калмак камынды.
Үйүрлүү бөрү турабы,
Табылдыга жабылды.
Колдон, буттан алышып,
Короого сүрүп барышып,
Бутунан байлап алышып,
Мойнуна жипти салышып,
Тегеректеп калмактар,
Темтеңдешип чабышып,
Камчы, чочмор, муш менен
Кез келгенин чабышып.
Жыга алышпай жүрүшөт,
Жыйырмаасы жабышып,
Сыйыртмакты салышып,
Табылды чапкан калмактар,
Талп этип жерге жабышып. (58)*

БД – [2015: 373, 374, 375] Бул вариантта биринчи уруш Чабдар аттуу Чалкалмактын Табылдыннын жылкысына тийишинен башталса, Актан Тыныбековдун вариантында 1-уруш Кудайназардын атасынын ашына чакырылып, атайылап уруш салуу максатында сөз айттырып, жылкысын айдап кетип, уруш башташат.

Ошентип көп калмак жылкыны чаап алып кетти. (373)

«Алатандын тогуз уулуна кабар сал» – деп өзү муздай темир кийинип, буттай темир курчанып, Арчатору күлүгүн минип, эр Табылды жүрүп кетти. (373)

1-уруштун окуялары “Эр Табылдынын жылкысын калмактар айдап кетиши”, “Калмактар менен уруш” бөлүмдөрүндө сүрөттөлөт.

Актан Тыныбековдун вариантындагы Табылдынын эки жакын досу Элдияр менен Эрмек деп берилсе, Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында Карагул, Сарыгул деген эки кул жылкычысы Табылдынын эң жакын жигиттери катары берилет. Сарыгул калмактардын жылкысына тиет.

Каны менен кармашсам,

Кайрыларга канат жок,

Буруларга бутак жок,

Жалгыздыкта кубат жок – деп, муңайып ыйлап турса, сары айгырды жайдак минип, Сарыгул жылкыны тийип калган экен. (374)

Сарыгул Чабдар аттуу Чалкалмак менен беттешти. Чалкалмак атты эле, бет алдынан ок тийип, Сарыгул баатыр жыгылды, балчыкка башы тыгылды. (374)

Кылычка ченеп кыркышып, бир белеске жыйышып, ач бөрүдөй тийишип, күнү-түнү аттан түшпөй, наар албай, он бир күн урушту. Капырдын өлүгү боолаган буудайдын боосундай болду. (375)

3.5. Калмактардын жеңилиши, тарашы

АТ – [2015: 59-60] Калмактар менен уруш кеңири сүрөттөлөт.

Кырк жигит кирди жабыла,

Кыйланын башын жаралап,

Эрдигине чыдабай,

Калмактар качты талаалап.

... Калмактын баарын байлады,

Карсылдатып айдады. (59)

Куйруктан канын чубуртуп,

Алтыбай турат кансырап,

Таяк жеген калмактар,

Талып жатат алсырап. (59)

Байгенин баарын таратып,

Баланы калкы жаратып,

Эки жүзчө кой берди,

Энчи кылып алгын – деп,

Алтыбай менен жарашып,

«Эр экен деп Табылды»,

Эли кетти тарашып.

Эми берди бирдикти

Эли көзүн карашып. (60)

ЫД – [2015: 375] “Калмактар менен болгон уруш” бөлүмүндө Табылды Чабдар аттуу Чалкалмак менен беттешип, катуу жараат алат. Андан кийин эле Табылды жарадар болуп “эсин жыйып, көңүлү тынып, Олуя-Ата Тектурбаска келип туруп, Жоргонун белин ашып, Таласты басып келсе, суу жок, аңкал суусап турган экен”, калмактардын жеңилиши боюнча окуя белгисиз бойдон калган.

IV. Экинчи уруш

4.1. Табылдынын ооруп калышы

АТ – [2015: 60-61] вариантында Табылдынын катуу ооруп калганын угуп, Кудайназар Чалкалмакка “чаап ал” деп, киши чаптырат.

Күндөрдөн күн өтүп, айлардан ай өтүп, бир убактыларда Табылды катуу ооруп калды. (60)

Табылды оорудан аман-эсен айыгып, тору этине толо албай, баштагыдай боло албай жүрдү.(61)

БД – [2015: 375] вариантында Табылды 1-урушта жарадар болду.

Эр Табылды өзү отуз эки жерден найза тийип, эси ооп, көзү тунуп, акылы кетип, найзаны жерге сайып таянып турган кези эле. (375)

Бул вариантта Табылдынын кашкарлык молдодон айыгып келгенден кийин 2-уруш башталат. “Эр Табылдынын жараатынан айыгып, үйүнө келгени” деген эпизоддон кийин “Эр Табылдынын калмак менен экинчи мертебе урушканы” эпизоддорунан кезиктирүүгө болот.

4.2. Чалкалмактын Табылдынын жылкысына тийиши

АТ – [2015: 60, 61, 62]

Оорусу Кудайназарга угулуп, «Табылды өлөрчө алекте жатат дейт» деген кабар менен Кудайназар көл башындагы Чалкалмак деген баатырга Олжобай деген уулун чаптырат. «Табылдынын оорусу катуу, ушу кезде келип жылкысын тийип кеткин – деп». Бул кабар менен Чалкалмак элин жыйнап, он миң кол алып, кошунду кабат мол кылып, оорукка* колду таштап, беш жүз баатырды өзү баштап, Чалкалмак баатыр ашуунун белинен дүрбүнү салып карап жатат. (60-61)

Чалкалмак бейкут жаткан Табылдынын жылкысын көрүп, Үч-Нуранын башынан, Нарындын кара ташынан, жылкыны беш жүз баатыры менен келип тийип кетти. Кичи Нарындын суусунан кечирип жатып, Чалкалмак ойлонуп, жылкы айдаган баатырларга карап айткан сөзү:

*«Жылкы айдаган баатырлар,
Ат башын бир аз тартыңар,
Баарың келип угуп тур,
Силерге айтар сөзүм бар.
Мен Чалкалмак болгону,
Чалкалмак атка конгону,
Кыргыздан жылкы көп алдым,
Кытайга барып кол салдым.
Казактан жылкы көп алдым,
Каңгайга барып кол салдым.
Алты-Шаар, Кашкардан,
Алтын, күмүш олжо алдым.
Эрдемсиген кыргызга
Алда канча кол салдым.* (62)

БД – [2015: 372, 373] Бул эпизоддор “Эр Табылдынын төрөлүшү” деген бөлүмдөн кийин эле “Эр Табылдынын жылкысын калмактар айдап кетиши” деген бөлүмдө сүрөттөлөт.

Күндөрдүн бир күнүндө уй түгүндөй көп калмак, Чабдар аттуу Чалкалмак аттанып келип, Табылдынын жылкысын чаап алды. (372-373)

Калмактар Орьян деген жерде толуп жаткан көп жылкыны айдап алды, көп калмак кыргын салып бакырды, алманын башын жапырды, «калмактап» ураан чакырды. Ошентип көп калмак жылкыны чаап алып кетти. Сарыгул: «Мен сүрдөндөн калбайын, артынан барайын, сен Карагул барып эр Табылдыга кабар бергин» – деди. Карагул барып: «Жылкыңды калмак алды. Калмактан көп кошун келди» – деп кабар айтты (373)

4.3. Кардыгачтын Арчаторуну издеп табышы

АТ – [2015: 61, 69-79, 80] “Арчатору бууданың, айбандан эстүү жаныбар” дегендей, Кардыгач жамандыкты алдын-ала сезип, атты абасына алып келип берет. Табылды катуу сүйүнөт. Бул эпизод да өтө кеңири сүрөттөлүп, бир туугандардын жылуу, чын ниеттик мамилесин ачып берет.

«Аттардын картасын толтуруп алалык» – деп, Арчаторуну баш кылып, аттардын баарын жазгы көктөмдө агытып жиберген. (61)

Кардыгач макмалдан кылган дорбого мейизден жемди салып, Арчаторуга түшкү жемин берип, жалын тарап, соорусун сылап, күнүгө бир маал барып келүүчү. Арчаторуну жайы-кышы багып жүргөн Кардыгач эле. (61)

Эртең менен Элдияр, Эрмек келип, Табылдыны ойготуп, Чалкалмактын кабарын айтып, чаң тополоң түшүп жаткан кезде, өзү он төрт жашында, саамайы бар башында, Табылдынын карындашы Кардыгач жылаңаяк, жылаң баш, карбаластап өзүнчө капаланып бүлүнүп:

«Торкодон кылган көйнөгүн,
Так белине түрүнүп,
Арчатору бууданды,
Айлам келсе алсам – деп,
Абама алып берсем – деп, (69)
Абакем атсыз калды – деп,
Кардыгач күйүп жалын чок,
Өрүшкө барып өксөдү,
Жылкыдан караан көрбөдү.
Колунда алган жеми бар,
Арчатору бууданга
Күндө берер жери бар (69)

Арчатору буудан, жылкыдан кайып тууган, кишиден эстүү мал эмеспи, калың жылкынын сүрөөсү менен караңгыда барган. Чоң шашке болгондо суу ичип канып, кумга оонап алып, эки жакка көзүн салып, күндө жеген жемин эсине алып, калмакты көрүп кошкуруп-бышкырып, үйүр болгон кырк бууданды карап, окуранып кишенеп, Улуу-Сууну бойлоп, кычык менен кылт этип, кыл куйругу жылт этип, кутулар өлчөсүнө келгенде, кырк бууданды ээрчитип алдына түшүп, арыштап жөнөгөн экен. (71)

Коркуп жаткан Кардыгач
Козголуп ыргып турду эми,
Макмалдан кылган дорбону
«Мо-молоп» берип сунду эми,
Арчатору буудандын
Башына нокто салды эми,
Арчатору күлүктүн
Оң көзүнөн өптү эми,
Сол көзүнөн өптү эми,
Солкулдап жашын төктү эми.
Жалынан жыттап жалынып. (72)
«Адам сыны келди го,
Алдам тилек берди го,
Айланайын, Кардыгач,
Аттарды алып келди го. (80)

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында бул эпизод кездешпейт.

4.4. Табылдынын Уста баатырга жазган каты

АТ – [2015: 78,79] Катты Кардыгачтан берип, элин-жерин коргоого даяр турган баатырлардын согушка аттанышына кабар жөнөтөт.

Кардыгач агаларына өзүнүн кантип шашылыш аттардын артынан кеткенин жана кантип мында алып келгенин, жоолор артынан кууганын айтып берди.

Укмуштуу сөздү уккан соң, булардын зээни бузулду. Табылды кырк жигит менен кеңешип, калың кара катаган элине кабар салуу үчүн Кардыгачтан кат жазып, эл ичинде эстүүлөргө, эбин тапкан сөздүүлөргө, алыскы жолду көргөндөргө, бирди жыккан балбандарга, душманды сайып алгандарга, аттуу-тондуу алдууларга, алыскы жолго камдууларга – деп кат жазды. (78-79)

«Кардыгач ушул катты алпарып аяш атаң Устага бер» – деп, Көкчолокту токуп берип, кол кармашып коштошуп, Табылдынын айткан сөзү:

«Кош, чырагым, турба – деп,

Жолго жолтоо кылба» – деп.

Калың кыргыз элине

Кагаз жазып берди эми. (79)

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында бул эпизод кездешпейт.

4.5.Калмактар менен уруш

АТ – [2015: 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, -145] Калмактар менен уруш - эпостун негизги өзөктүү окуясы. Табылдынын эрдиктери ушул эпизоддордо кеңири сүрөттөлөт.

Чалкалмак бейкут жаткан Табылдынын жылкысын көрүп, Үч-Нуранын башынан, Нарындын кара ташынан, жылкыны беш жүз баатыры менен келип тийип кетти (61)

Чалкалмак тегерете карап барсамбы? деп санап, айылдын үстү кашаттан Табылдыны: «Барсыңбы?» – деп кабар салып айткан сөзү:

«Эр Табылды сенсиңби,

Элимде эр жок дейсиңби?

Эн жаткан жылкыңды

Ээлеп алдым билдиңби?

Эрманканда өчүмдү,

Эми алдым, балам, көрдүңбү?

Эсиңе салдым далайды,

Эр экен абам дейсиңби,

Хан Табылды сенсиңби?

Калкымда эр жок дейсиңби? (64)

Калмактардын кол салганын Эрмек менен Элдияр келип угузат:

«Турбайсыңбы, Табылды,

Душманың сага камынды,

Чалкалмак үнү чаңырды,

Чааптыр жылкы малыңды,

Кашаттан кабар берди го,

Чамалап сенин алыңды.

Турбайсыңбы, Табылды. (66)

Эр Табылды ошондо

Алп уйкуда жатты эле.

Эми көзүн укалап,

Кылыч, мылтык жарагын

Керегеден сыйпалап.

«Элдияр, Эрмек досторум,

Эмне сөздөн козгодуң,

Атаңдын көрү калмактын

Ашуудан алдын тосомун (67)

Он биринин башын чаап,

Жаш Табылды баланын

Жалыны бир аз басылды. (86)

Элдияр, Эрмек ой-тоонун баарын жойлоп, бириндеп жүргөн калмактардын аттарын жылкыга кошуп айдап жер жесеген он беш калмактын төртөөн өлтүрүп, бирин кармап алып байлап келе жатат. (87)

Элдияр калмактар менен уруштун алдында аларга кар жаадырып, үшүтүп, шайын кетирет.

«Калмактан калың кол жатат.

Кара курттан мол жатат.

Кара болбой, сен уксаң,

Кармаша турган жол жатат,

Кытайдын колу мол жатат. (92)

Калганын дагы табалык.

Кар жаадырып жүдөтүп,

Калтыратып үшүтүп,

Калмакты анан чабалык. (93)

Найзалар жүрөт калк этип,

Сайганда ичи жарк этип.

Кыргыздар сайса жөө калмак,

Кырданып кетет талп этип.

Караңгы түшүп баратты,

Кыргыздар ишке жарапты (96-97)

Калың калмак эми айтат:

«Алтымыш балбан ээрчитип,

Ашууга кеттиң ханыбыз,

Аттарды кошо алдырдык,

Айдарга калбай малыбыз,

Артынан барсак жылкынын

Алты миң калмак баарыбыз.

Алдыбыздан качырды. (102-103)

Чалкалмактын урушта калмактардын качышына аябай ачууланат.

Чалкалмак ачуусу келип, калкынын качып кеткенине капа болуп, Карабозду минип, качкан элинин аркасынан жүрүп, бир жарым миңче кишини таап алып, айдап келди. (104)

Кан аккан майдан талаада,

Калкка аралаш сулаган,

Өлүккө көзүн салды эми.

Кылыч тийип башына,

Жарылгандар бар экен,

Найзанын учу жүрөккө,

Малынгандар бар экен.

Чочмор тийип чыкыйга,

Жанчылгандар бар экен. (145)

ЫД – [2015: 380] 2-уруш “Эр Табылдынын калмактар менен экинчи мертебе урушканы”, “Калмактар менен урушуп, аларды жеңгени” деген бөлүмдө берилген.

Желбегей торко кийиптир,

Булар калмакты көздөй жүрүптүр.

Жоо-жарагын кийди – дейт,

Булар жоону карай жүрдү – дейт.

Найзалары колунда,

Сооттору жонунда,

Калкандары башында,

*Кырк чилтени кашында,
Бир кудайдан тиледи,
Күн түбүндө көп калмак,
Ошону көздөй жөнөдү (380)*

4.6. Чалкалмактын жараланышы

Чалкалмак менен уруш эпостун эки вариантында тен кездешет. Актан Тыныбековдун вариантында калмактар менен уруш кеңири сүрөттөлөт.

АТ – [2015: 143-155] «Жаралуу кылдым калмакты, Жардам бер деп ар убак, Таң атканча оозумдан, Кетирбедим Манасты» деп Табылды калмактардын сесин алышты, Чалкалмакты жарадар кылышты.

*Айдалынын бетине,
Табылды найза берди эми.
Учу болот, бөрү тил,
Найзанын жайын эми бил.
Таамай сайып Табылды,
Далыга мыктап тийиптир. (143)
Аттан кулап кетерде,
Кылычтап башын кесерде,
Буйтап качып Карабоз,
Бура тарта берди эле (143)
Козголо алгыс болгондо,
Кокусунан бошонуп.
Качып келген бул жерге.
Кошто жаткан калмактар,
Кошо келген бул жерге. (147)*

Чалкалмак жаралуу болуп качып, Чоң-Ашууну ашып, Табылды келип калабы деп шашып, атка жүрө албай, алына кире албай, жерден үй каздырып алып, жаратын дарыланып жатып калды. (148)

*Чалкалмак кайда болду экен,
Жарааты кантип калды экен? (152)
Чалкалмак кайда экенин,
Чар тараптан чалалы,
Жаралуу болгон неменин,
Жаткан жерин табалы (154)*

Чалкалмак үңкүрдө жатып жарааты айыгып, ок-дарыны мол кылып алган экен. (155)

БД – [2015: 383] калмактар кырылышы “Калмактар менен урушуп, аларды жеңгени” деген бөлүмдө сүрөттөлөт. “Кыргын таап ошондо, кырылып калды көп калмак” деп баяндалат. Бирок Чалкалмактын жарадар болушу боюнча сөз жок.

*Сансыз калмак кырылды.
Сан көтөрүп калды – дейт.
Чалкалмак качарына жер таппай,
Барарына эл таппай,
Айласы куруп калды – дейт. (383)*

4.7. Табылдынын жарадар болушу

Актан Тыныбековдун вариантында Табылды 2-урушта, ал эми Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында 1-урушта жарадар болот.

АТ – [2015: 162-171] Соккуну Чалкалмактан алат. Оң бутунун ашыгын сырбараң омкоро түшөт.

Сырбараң үнү тап этти,
 Табылдыга чап этти.
 Оң бутунун ашыгын
 Омкоро жаздап ок өттү. (162-163)
 «Соот жетпес жериме,
 Сокту белем Чалкалмак,
 Олпок жетпес жеримди,
 Оңдурду белем Чалкалмак. (163)
 Кызыл бетте кан калбай,
 Кубаты кетип, ал калбай,
 Кызуу менен эр неме
 Жүргөн экен байкабай.(166)
 Агын суунун боюна
 Көтөргөн бойдон барды эми.
 Бутун жууп тазалап,
 Кара дары жапты эми,
 Эси эндиреп Табылды,
 Эт бышымдай жатты эми (166)

Табылды үч күн, үч түн уктап ойгонуп, жараты бир аз оңолуп, башын көтөрүп турган кезинде, төрт жигит менен Элдияр алтымыштай ат айдап, атка жүктөп аспап, жарактарын алып келип калды. (171)

БД – [2015: 377] Табылды 1-урушта катуу жараат алып, “Калмактар менен уруш”, “Эр Табылдыга сагызган, күкүк жана кашкарлык бир молдо досунун кылган кызматы, “Кашкарлык молдонун келип, Эр Табылдыны дубалаганы”, “Эр Табылдынын жаратынан айыгып, үйүнө келгени” деген бөлүмдөрдө сүрөттөлгөн.

Өзү башын көтөрүп күкүктү көрө салып, күкүккө сөз айтты: «Оо, күкүк, отуз жерге ок тийди, кыбырарга алым жок. Сүлдөрүмдө кубат жок. Басып барар бутум жок, жеткизип берер кишим жок, сенден башка досум жок. Өлө турган чак болду, калмак менен сайышып, кара жаным кейиди. (377)

4.8. Табылдынын 40 жигитти элине узатышы

АТ – [2015: 171, 172, 173, 174]

Табылды баатыр кырк жигитти, азын-көбүн олжосу менен: «Элге барып эс алып тургула, көргөн билгениңерди элге жомок кылгыла. Эрмек эмне үчүн келбей калды, андан кабар алгыла, аман-эсен бар болсо, мени Таласта Манас баатырдын күмбөзүнөн тапсын» – деп, кырк жигитти узатаарда айткан сөзү (173)

Кырк жигит Табылдыга ыраазы болушуп, ракмат айтышып, кол кармашып коштошуп, «жакшылыгыңды унутпайбыз» дешип, кучакташып көрүшүп, эки беттен өбүшүп, төрт жүз токсон ат алып, коштошуп жүрүп кетишти. (174)

БД – [2015: 384] Бул вариантта буд эпизод “Калмактар менен урушуп, аларды жеңгени” деген бөлүмдө баяндалат. Уруштун аягы калмактардын кырылышы, Табылдынын 40 жигити кашында экендигинин айтылышы менен бүтөт.

Күн чыгыш менен күн батыш,
 Калмактын баары кырылды,
 Арбак, кудай жар болду,
 Эр Табылды жалгызга.
 Аты Кызыр алдында,
 Кырк чилтени кашында,
 Он эки ыймам кырк чилтен,
 Эр Табылды кашында. (384)

V. Табылдынын таласка келиши

Бул бөлүмдө баш каармандын жарадар болуп айыгышына чейинки мезгилде болуп өткөн окуялар 9 темага бөлүнүп талданды. Талдоо А.Тыныбеков менен Ы.Дыйканбай уулунун варианттарын салыштыруу менен жүргүзүлдү.

5.1. Манастын күмбөзүнө келип дарыланышы

АТ –[2015: 174, 175] Табылды согуштан алган жараатынан айыгуу үчүн Таласка Манастын күмбөзүнө келет.

Табылды менен Элдияр бир күлүк, бир жоргого кош артып алып, Таласты карай бет алып жөнөштү. Жаралуу болгон Табылды бир нече күндө Таластагы баатыр Манастын күмбөзүнө келди. (174)

Табылды менен Элдияр аттан түшүп, дубанага көрүшүп жатып калышты. Дубана Табылдынын бутуна тинтүүр салып, май сөөгүн алып, дарылап жак- шылап багып турду. Табылды айыгып, таяк менен басып калды. Жыйырма күн болгондо Табылды: «кетсек экен, дубанам» - деп уруксат сурады.(175)

ЫД –[2015: 377, 378, 379] Бул вариантта Табылдынын согуштан жараат алып дарыланышы башкача баяндалат. Ал кашкарлык досун күкүктөн айттырып чакыртып дарыланат. Табылды Таласта эмес Чычканда дарыланып айыгат.

5.2. Кардыгачтын журтта калтырган каты

АТ –[2015: 176, 177, 178, 179] Табылды менен Элдияр дубананын айтканына макул болбой жолго чыгып, бирок айылды конгон журттан таппай калышат.

Караса журтта Табылдынын сырдаган таиш мамысы жатат. «Эл жай баракат көчсө, мамы калбас эле» — деп мамынын жанына келишсе, мамынын башкы муунагында жылкынын кылы менен байлап койгон булгаары бар. Аттан түшө калышып карашты. Булгаарынын ичинде Кардыгач жазган кат чыкты. Катты окуп көрсө мындай деп жазган экен:

*Эрманкандын баласы,
Эр Табылды жалгызга,
Аманат деп таштадым.
Аман-эсен жолукса,
Ушул катты алышка,
Чалкалмакты кубалап,
Кеттиң эле алыска.
Күн батыш карай биз кеттик,
Көз жетпейт кайда барышка.(176)
Карбаластап мен байкуш,
Кагылайын, кырк аке,
Шашылып жазган кат ушул.
Кандай заман күн болот,
Кудайназар абакем,
Каарланган шарты ушул»(177)*

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында айтылбайт. Эпосто Кардыгач, Элдияр деген каармандар да кездешпейт.

5.3. Элдиярдын элине кайтышы

АТ –[2015: 181, 182, 183] Табылды менен Элдияр кенешип, Элдияр элди таап, элден кабар алып, эл ичинен Табылдынын энесинен 90 түрдүү дарынын керектүүсүн алып келип, баатырдын жараатын айыктырмак болуп жөнөп кетет.

Эртең эрте аттанып,
 Эл артынан чаба көр,
 Кайда да болсо Элдияр,
 Энекемди таба көр. (181)
 Аман барсаң Элдияр,
 Айтар сөзүм мына булар:
 Биринчи салам айта көр,
 Аяш атам Устага,
 Табылды жаман оору - деп,
 Атаңдын көөнүн кыстаба,
 Атаң Уста кейисе,
 Өзүң кошо сыздаба,
 Экинчи салам айта көр,
 Карыган байкуш энеме,
 Сурап калса салам де,
 Ага менен жеңеге.
 Кайрат айтып коё көр,
 Чачыкей курган немеге.
 Капа болбой жүр дегин,
 Кардыгач жалгыз боорума. (182)
 Элдияр минди кош айтып,
 Жашыгандан күбүрөп,
 Оозунда сөзүн бош айтып,
 «Жети күндө көрөмүн,
 Жүзүңдү келип мен кайтып.
 Кайрат кыл, баатыр Табылды,
 Калдың - деп жалгыз сен жатып,
 Талаага жалгыз досумду,
 Таштайын жалгыз мен кантип. (183)

Брысбай Дыйканбай уулунун вариантында айтылбайт.

5.4. Элдин азап, тозогу, арманы

АТ – [2015: 176, 177, 178, 182, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 225, 226, 227]

Табылды жок учурда эли азапка батып, абдан арып ачып, оор күнгө кабылат. Элдин азап-тозогу, көргөн куну Кардыгачтын катынан баштап баяндалып отурат.

Элдияр жол жүрүп баратып, сан кара боз кой айдап, кер өгүздү минген, кементайды кийген, эркек десе аялдай, аял десе эркектей, бир адам койдун артынан сенделип, боздоп ыйлап келе жатат.

Ошол койчунун ыры:

«Тогуз ай куурап көтөргөн,
 Тула боюн сыздаткан,
 Тогузга жашы жеткенче,
 Торкого ороп уктаткан.
 Тозоктуу энем кайда? — деп,
 Эсиңде барбы мен жактан.
 Карыганда мен шордуу (184)

Кайгырып ыйлап теңселип, бир кыз келе жатат.

Боздогон үнүн угуп, Элдияр тыңшап тура кал- ды. Кыздын айтканы:

«Суу боюнда жалбызым,

Эрманкандын баласы,
Эр Табылды жалгызым.
Жаңырыктуу кыядан,
Жалгыз элең уядгы,
Эңилчектүү кыядан,
Элкин элең уядан,
Өлүү десем жерде жок,
Тирүү десем элде жок. (186, 187)
Кыйла төмөн барганда,
Кыйган терек түбүндө
Бир катын турат жашынып.
Ыңырчактуу кара өгүз,
Жанында турат байлануу (188)
Кудайназар абакең,
Жердин баарын чалыптыр,
Жерге көзүн салыптыр,
Жергелүү кыргыз элиңди
Бүт көчүрүп барыптыр. (226)

ЫД – [2015: 379, 380] Согуштан кийинки элдин азап турмушу кеңири баяндалбайт. Учкай гана Табылды айыгып элине келсе, эли тарап кеткендиги баяндалат.

Элине келип жетиптир,
Элине бир келсе,
Эли тарап кетиптир.
Аладан бээ сойду – дейт .
Азыркы айлын жыйды – дейт,
Куладан бээ сойду – дейт,
Куюккан элин жыйды – дейт.
Карадан бээ сойду – дейт,
Качкан элин жыйды – дейт. (379-380)

5.5. Кардыгачтын түш көрүшү

АТ – [2015: 206, 207, 208, 209, 210] Түш көрүү, аян берүү аркылуу алдыда боло турган окуялардын үмүт артуу эпостордо кеңири кездешкен эпизоддордон. Кардыгачтын түш көрүшү, анын оңго жоорулушу аркылуу кеңири баяндалат.

Ал түнү жатып, Кардыгач бир жакшы түш көрүп: «Жеңеме жорутайын» – деп токойду карай козусун жайып, Чачыкейдин артынан барып айтып турганы:

«Айланайын, жеңеке,
Түндө жатып түш көрдүм,
Бир ажайып иш көрдүм.
Кайнаган калың эл көрдүм,
Кара чаар шер көрдүм.
Кайып болгон абамды,
Калк ичинен мен көрдүм.
Арчатору ат көрдүм,
Алтынын чачкан март көрдүм.
Ак өргөөнүн ичинде,
Алтын тактын үстүндө,
Абамдын көөнүн шат көрдүм.
... Бул эмине болучу (206-207)
Куурап жүргөн мен байкуш,

*Кундуз бөрк кийдим башыма,
Шуру бермет аралаш,
Тагындым мончок чачыма.
Ак тубар көйнөк кынама,
Алып кийдим боюма,
Алтын саптуу айбешта,
Алып турдум колума.
Бул эмине болучу,*

Бул түшүмдү жоручу?» –Деп Кардыгач айтты эле. (207)

Кардыгачтын түшүн Чачыкей жакшылыкка жоруйт. Андан ары Чачыкей менен Кардыгач Элдияр менен Эрмекти ордон чыгаруунун амалын ойлошот. Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында түш көрүү баяндалбайт.

5.6. Баатырлардын ордон чыгышы

АТ –[**2015:** 211, 212] Кардыгач менен Чачыкей кат жазып, азыноолак азык кошуп, арканга байлап, орго түшүрөт. Катты окуган Элдияр, Эрмек ордон куткаруу үчүн эмне иш аткаруу керектигин баяндап катка жооп жазышат.

*«Айланайын, Кардыгач,
Чачыкей бизге сен аяш.
Анттуу досуң Табылды,
Бул бешөөбүз уялаш.(211)
Минип качар ат барбы,
Муну эмне дейсиңер?
Кертабылгы ат барбы,
Кетире турган ал барбы.(211)*

Элдияр менен Эрмектин катын окуп, эки түн өткөндөн кийин Кардыгач менен Чачыкей Кертабылгы менен Алтыбайдын Алатоо деген атын, айтылган дарылардын баарын алышып, Элдиярдын жарак-шаймандарын ордун башына алып келип, жазылган катты кошуп орго аркан менен түшүрдү. Ошентип, баатырлар ордон кутулуп, эки күлүктү минип, Эрмек токойдо калып, Элдияр болсо Табылдыны көздөй жөнөдү.

5.7. Табылдынын арманы

Эпостун эки вариантында тең Табылдынын арманы калмактар менен болгон согуштан катуу жараат алып, айласы кеткенде айтылат. Кырк жигитин, Эрмек менен Элдиярды күтүп жатат. Кийинки эпизоддордо күкүк, чыйпылдак деген боз чымчыкка арманын айтат.

АТ –[**2015:** 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221] Элдияр кеткенден кийин беш күн өткөндө Табылды жарааты кабылдап, жаны кыйналат. Ошондо арманын минтип айтат:

*«Атаңдын көрү дүнүйө,
Арбыды жарат күнүгө,
Агын суунун боюнда,
Агарган таңды көрө албай,
Арманым айтып жатамын,
Айсыз караан түнүнө.
Алдадан жардам болбосо,
Азаптуу менин үнүмө.
Же угулбайт үнүм элиме,
Элим тургай жериме.
Эгемден жардам болбосо,
Жан кыямбы жалдырап,
Ээн талаа жеринде.(213)*

Арманын айтып эч пенде,
Адамда мендей болбосун.
Аталаш тууган болсо да,
Арбак урган куу как бааш,
Кудайназар оңбосун.
Жараатым кетти чабылып,
Ашыгымдын шишиги
Алача белге жабылып (213)
Кырк жигит, Эрмек дос кана?
Кыйналган жалгыз жаш бала.
Эрмек болор киши жок,
Ээн жатам талаада.
Чымырканып алайын,
Чындап кайрат кылайын,
Чымындай жаным чыкканча,
Чыңалган шишик жарага,
Чыдагансып турайын» (214)

БД–[2015: 376, 377] Бул вариантта Табылды арманын кудайга айтат. Ал эпизод “Эр Табылдыга сагызган, күкүк жана кашкарлык бир молдо досунун кылган кызматы” аталыштагы бөлүмдө берилет.

Ошондо өзү тура албай, ат коёрго киши жок болуп турганда, айласы куруганда Табылдын кудайга айткан арызы:

*«Кудай Таала, атадан жалгыз бир кылдың,
Сүйөнөргө тууган жок,
Сүйгөнүмө ини жок,
Бир кудайга не жаздым.(376)
Кудай Таала кудурет,
Мунажатын* жеткизди.
Айдап жамгыр жаадырып,
Арчатору жаныбар,
Чыйрыгып алып ыргытты,
Чидерлери үзүлдү (376)*

Кийинки эпизоддордо Табылды башын көтөрүп, күкүктү көрүп калып арман кылып сөз айтат:

«Оо, күкүк, отуз жерге ок тийди, кыбырарга алым жок. Сүлдөрүмдө кубат жок. Басып барар бутум жок, жеткизип берер кишим жок, сенден башка досум жок. Өлө турган чак болду, калмак менен сайышып, кара жаным кейиди. Кайрыкеч күкүк суу берчи».(377)

5.8. Үч баатырдын жолугушуусу

АТ –[2015: 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259] Табылды, Эрмек, Элдияр - үч баатырдын жолугушуу өтө кеңири баяндалат.

Элдияр күндөп, түндөп: «Болжолдуу күндөн өтүп кетпесем экен» – деп, шашып жүрүп келе жатты.

*Бууданды минип энтеңдеп,
Катуулап жүрүп Элдияр,
Калбай бүгүн жетсем – деп,
Акыреттик досумду*

Аман-эсен көрсөм – деп. (221)

*Ашыгып келген Элдияр,
Атка көзүн салды эми,
Ачып көздү, жумганча,
Табылдыга барды эми.
Табылды жатат суналып,
Таноосун кыпчып кубарып,
Эси чыгып Элдияр,*

Аттан түштү куланып (223)

*«Айланайын, Элдияр,
Эрмек экен мына бу,
Көйнөгү жок жылаңач,
Тебетей жок жылаңбаш,
Төрт элидей болуптур,
Башындагы кара чач
Ал турмак колунда сынык тагы
Башынын айрык агы бар.*

Кызыл жүзү бозоруп,

Кыл муруту узарып,

Кыйналган окшойт Эрмегим (251)

Эрмекти булар көрүштү.

Эрмекти көрүп Табылды,

Эсинен танып кетпеси.

Эрмек калды жалдырап,

Карап калды алсырап

«Эрмексиңби бери кел» - деп,

Табылды сүйлөп сөз сурап.

Таанып коюп баатырды

Эрмек чындап буркурап.

Сагынышкан үч баатыр,

Баарысы ыйлап чуркурап.

Жылаңач Эрмек канетсин,

Тула бою дирилдеп,

Туралбай сөзгө зыркырап.

Эр Табылды барды эми,

Эрмекти кысып алды эми,

Ажыраткан киши жок,

Кыяматтык үч курбу,

Кучакташып калды эми. (252-253)

ЫД –[2015: 379] Ырысбай Дыйканбай уулунунвариантында бул эпизод кездешпейт. Бирок эпосто досу катары кашкарлык молдо баяндалып, Табылды айыккандан кийин элине чогуу кайтышат. Бул окуя “Эр Табылдынын жаратынан айыгып, үйүнө келгени” деген бөлүмдө айтылат.

Эки бирдей жан досту

Күкүк менен коштошуп,

Эки колун уучташып,

Арчатору күлүккө

Ээр токум салды – дейт.

Эки досту учкашып,

Элин көздөп жүрдү дейт. (379)

5.9. Табылдынын айыгышы

Калмактар менен болгон уруш эпостун эки вариантында тең эки жолу болгондугу баяндалат. Бирок Табылдынын оорушу, айыгышы сыяктуу эпизоддор эки вариантта өзгөчөлөнөт. Актан Тыныбековдун вариантында Эр Табылды экинчи уруштан кийин жараланып айыкса, Ырысбай Дыйканбай уулунда калмактар менен биринчи урушта катуу жараланып, кашкарлык молдо досу тарабынан айыгат. Андан кийин гана экинчи жолу дагы калмактар менен беттешкендиги сүрөттөлөт.

АТ –[**2015:** 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237] Элдиярдан элдин кабарын угуп, көңүлү тынат.

*Айыккандай көрүнүп,
Дарысы жагып калды бейм,
Кара терге чөмүлүп,
Эти жумшап былбырап,
Шишиген жерлер кыбырап.
Тула бойдун тамыры
Жан киргендей чымырап.
Табып болду Элдияр,
Улам жабат дарысын,
Эм болуп кетер бекен – деп,
Дарынын сыйпайт баарысын,
Күнү-түнү төрт күндө
Шишиги тарап шимилди.
Көп дарынын баарынан
Жагып жатат ким билди.
Өлөт деген Табылды,
Өөдө болуп тирилди. (224)
Айыгып калды Табылды,
Акжолтой буудан чагы бар. (231)
Табылды баатыр бул дарттан
Таза болгон чени бар.
Экөө бирдей аттанып,
Бир жүргөнгө шаттанып,
«Болжолдон калбай келдим – деп,
Ар уруу дары бердим – деп,
Айыктырып аткарган,
Анттуу досуң менмин» – деп. (234)
Табылдыны жаткырып,
Териге алып тердетип,
Теринин желин тарттырып,
Он беш күн багып талаада
Баатырдын күчүн арттырып,
Калыбына келтирип,
Канын оңоп жеткирип. (236)*

ЫД–[**2015:** 377, 378, 379, 380] Табылды күкүккө кат жазып Кашкарды көздөй учурат. Катта отуз жеринен ок жегендигин, катуу оору экендигин, тез келишин суранат. Ушул эпизоддор “Кашкарлык молдонун келип Эр Табылдыны дубалаганы”, “Эр Табылдынын жаратынан айыгып, үйүнө келгени” деген бөлүмдөрдө айтылат.

Ошондо молдо: «Кудай Таала Табылдыны көргөзөбү?» - деп кудайга мунажат кылып, жолго чыгууга даярланган экен.

Кырма кызыл дарыны,

Кырып алды молдокең,

Кайнатма кара дарыны,

Кайнатып алды молдокең,

Жага турган дарыны,

Басып алды молдокең.

Молдо алты айлык, жылдык жолду алты күндө басты дейт. (378)

Табылдынын аманын көргөндө молдо туруп кубанды. Молдонун берген дарысы Табылдыга кабыл болду эле, Табылды жаратынан айыгып, ошондо туруп кубанды. (378)

Элин көздөп жүрдү дейт.

Элине келип жетиптир,

Элине бир келсе,

Эли тарап кетиптир.

Аладан бээ сойду – дейт.

Азыркы айлын жыйды – дейт,

Куладан бээ сойду – дейт,

Куюккан элин жыйды – дейт.

Карадан бээ сойду – дейт,

Качкан элин жыйды – дейт,

Ак боз бээ сойду – дейт,

Абдан бата кылды – дейт. (379, 380)

VI. Окуялардын жаңы нукта өнүгүшү

Табылдынын катуу оорудан айыккандан кийинки окуялар жаңы нукта өнүгөт. Табылдынын амандыгын тилеп, калмактан көргөн кордуктан жабыккан элдин арыз-арманын билип кайткан Элдияр досун тапты.

6.1.Элдиярдын баяны

АТ – [2015: 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230] Катуу шашып келди Элдияр. Табылдынын буту кара сан күпчөк тартып, алы кетип, шишиги чыңалып, катуу онтоп, каза тапчудай болуп турганда жетип келди.

Эмдиги сөздү Элдиярдан угалык. Элдияр күндөп, түндөп: «Болжолдуу күндөн өтүп кетпесем экен» – деп, шашып жүрүп келе жатты.

Бууданды минип энтеңдеп,

Катуулап жүрүп Элдияр,

Калбай бүгүн жетсем – деп,

Акыреттик досумду

Аман-эсен көрсөм – деп. (221)

Болжолдуу күндөн кеч келдим. Аман болду бекен Табылды деп чочулап келди. Арчатору менен Кертабылды бирин-бири дабышынын туюп, аңыгарап үн салышты. Табылдынын шишигин көрүп, айкырып ыйлап, жаратына дары жаап таңгандан кийин, шишик кайтып, эти жумшап былбырап, күндөн-күнгө оңоло баштады.

Өлөт деген Табылды,

Өөдө болуп тирилди.

Табылды сүйлөп кеп сурап,

Эрмегиң кана? – деп сурап,

Аман бекен калың журт,

Шайымбет аман барбы? – деп.

Кардыгачты көп сурап,

«Саруурат* болдум Эрмекке,
Сагындым аны көрмөккө» (224)
Элдиярдын баяны эми башталат.
Элдияр сөзгө келди эми.
«Айланайын, Табылды,
Аман көрдүм көзүңдү.
Ак калпак кыргыз элиңдин
Амандыгын билгизип,
Айтайын эми сөзүмдү. (225)

Эпосто Элдиярдын баяны өтө кеңири берилген. Карыя Уста, карындашы Кардыгач, аялы Чачыкей, уулу Шайымбеттин баяны, Кудайназар, Алтыбай, Кенжебай, Чалкалмак, Эрмектин жайын угузат.

... Ошондо Табылдынын айткан сөзү:

«Ыраазымын Кудайга,
Кудайназар абама,
Эркелетип көз салса,
Энем менен балама,
Элин жакшы жашаткан,
Алтыбайдай агама. (228-229)

Табылды калкынан көңүлү тынып, эл кабарын Элдиярдан угуп, сөзүнүн аягына чыгып: «Досум эми бир аз эс алып жаталы» – деп тынчтанып калды. (230)

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында бул эпизоддор кездешпейт.

6.2. Элдияр менен Табылдынын элине кайтышы

АТ – [2015: 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253]

Табылды жараты жакшы айыкмайынча, элинин азап-тозокторун Элдияр жакшы жашап жатышат деп туурасын айтпаган Табылдыга. Эми

Эр Табылды досуна
Элдияр баштап сөз салып:
«Эми кайда барабыз,
Айтып берчи Табылды,
Бир жарым айча өргүдүк,
Эч иш кылбай тынч алып». (237)

Бул эпизоддордон кийин Табылдынын жүрөгү сезип, “калмакка баралы, жоону чалалы” деген сунушуна каршы болот. Бирок элге жөнөшөт.

Элин көздөй эки дос,
Жүрө турган болду эми.
Талаада бир ай жатышкан,
Жалгыздык зарын тартышкан.
Калкын карай бет алып,
Кара тоону чет алып,
Кыргызды көздөй жол тартып (244)

Табылды менен Элдияр Табалдынын энесине жолугушат, бирок Элдияр аны апасы экендигин жашырат:

Көк өгүз минген бир адам,
Артынан келет чаңырып,
Көрөмбү сени жалгыз – деп,
Көзүнүн жашын агызып.
«Көз катканда көргөнүм,
Көк ала туйгун береним,

*Көп зарылтып энеңди
Элиңе кандай келбедиң? (245)*

Андан кийин Элдияр Кардыгачты да, Чачыкейди да таанып, Табылдыга жолуктурбайт. Эрмекти жолуктурайын деп чечет.

*Эсинен танып кетпеси.
Эрмек калды жалдырап,
Карап калды алсырап.
«Эрмексиңби бери кел» – деп,
Табылды сүйлөп сөз сурап.
Таанып коюп баатырды
Эрмек чындап буркурап.
Сагынышкан үч баатыр,
Баарысы ыйлап чуркурап.
Жылаңач Эрмек канетсин,
Тула бою дирилдеп,
Туралбай сөзгө зыркурап. (253)*

БД – [2015: 379] Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында “Эр Табылдынын жаратынан айыгып, үйүнө келгени” деген эпизоддо элге кайтуу, эл менен жолугушуу айтылат.

*Алып келгин жан досум,
Атка экөөбүз минелик,
Айылды көздөй жүрөлүк,
Эл аманын билелик.
Эптеп атка минелик,
Айылдан кошун алалык (379)*

6.3. Үч баатырдын кеңеши

АТ – [2015: 261, 262, 263, 264, 265] Табылды менен Элдиярдын Эрмекке жолугушунда Эрмек Табылдыга окуянын туурасын, Кудайназар, Алтыбайдан көргөн элдин кордуктарын айтып берет.

*Табылды октон өлдү – деп,
Таласка сөөгүн көмдү – деп,
Жанындагы кырк жигит,
Жалпы качып кетти – деп,
Кабардан угуп алыптыр.
Кудайназар абаңыз,
Алтыбай сындуу агаңыз,
Калкка дүрбөң салыптыр.
Анжыянга ашырып,
Ала-Тоодон жашырып,
Айылдын баарын көчүрүп,
Ашыктырып качырып,
Атактуу Көк-Арт дабандан,
Ашыра элди көчүрүп,
Көчүрүп келди бул жерге (261)
«Айтып бердиң чыныңды,
Элдияр, Эрмек досторум,
Эми бир сөздү козгоюн.
Эп келсе, баатыр эки дос,
Элиме жоону кошпоюн.
Сөзүңөр болсо айткыла,*

*Такыр сөзүң тоспоюн,
Акылың менен болоюн,
Айтканыңды кылайын.
Айтып көрчү, досторум,*

Абдан жакшы угайын» – деп, Табылды кеңешин Элдияр, Эрмек эки досуна берип, акыл сурады.

Элдияр: «Биз сынакка Эрмекти жиберели, элдин пейилин сынап көрөлү, «Табылды аман келе жатат» дегенде калың журттун арбагы көтөрүлүп калса эле болду. Эгер эл Алтыбайга алымсынып калса, биздин келгенибизге сүйүнбөй эле калмактардын көзүн карап калат жана Кудайназар менен Алтыбай кандай иш кылар экен» – деди. Табылды менен Эрмек макул табышты. (265)

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында бул эпизоддор кездешпейт.

6.4. Эрмектин Табылдыны эли-журтуна сүйүнчүлөшү

АТ – [2015: 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276] Чалкалмак качарына жер таппай, Барарына эл таппай, Айласы куруп калды – дейт. Байкуш калмак кырылды, Бир төбөгө жыйылды, Акылын таппай анда өлдү, Эсепсиз калмак эми өлдү. Катуу калмак кырылды, Көчөгө барып тыгылды, Бутканасы бузулду, Катуу калмак кысылды. Капыр калмак бузулду, Кыргыз тапты көп калмак, Кыз-келини кыйналды. 1

Кертабылгы атты мингизип, келиштире кийгизип, аны элге сүйүнчүгө жиберишти. Кертабылгы ат менен, Кечинде Эрмек жөнөдү (266)

*«Сүйүнчү» деген добушун,
Баарыдан мурда укту бейм,
Кудайназар сак кулак,
Тыңшай калып кубарып,
Эки көзү тунарып,
«Табылды» деген үндү угуп,
Жыгыла жаздап буралып (266)*

Табылдынын элине кайтышын Уста акеге кабарлайт. Алтыбайга кабарлаганда эпизод 269-275-беттерде өтө кызыктуу сүрөттөлгөн.

*Куу байталдын чылбырын,
Эрмек колго алды эми.
«Сүйүнчүм кана, аба?» – деп,
Эрмек сөздү салды эми.
Кудайназар куудул чал,
Купиуңдаган дуңгул чал,
Калп ыйлап калды эми.
«Сүйүнчүңө Эрмегим,
Кара башым ал – деди.
Табылдым аман келгенге,
Малым тургай башымды,
Садага кылып сал – деди (275)*

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында бул эпизоддор кездешпейт.

6.5. Эл менен жолугушуу, өз жерине кайтуу

АТ – [2015: 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285] Элдин сүйүнүчүндө чек жок. Кийинки эпизоддордо эл менен жолугушуу өзгөчө көркөм сүрөттөлгөн. Элдик салттардагы садага кагуу, өпкө чабуу, үй тиктирүү, бээ, аксарыбашыл кой союу, хандын кызын тартуу кылуу сыяктуу окуялар баяндалат.

*«Табылды келди» – деп угуп,
Катагандын калың эл,*

Калган экен семирп,
 Биринен бири өтсөм – деп,
 Табылдыга жетсем – деп,
 Унаалуунун баарысы
 Удаа келет теминип.
 Ургаачы, эркек дебестен,
 Ураан тартып чуркурап,
 Жумурай журту келишип,
 Кол кармашып көрүшүп.
 Кучакташып өбүшүп,
 Жашып жүргөн андан көп,
 Көрүшүүгө жол таппай,
 Өбүшүүгө эл таппай (276)
 Ошондо Уста кеп айтат:
 «Ой, Табылды, – деп айтат,
 Элиңдин кеткен дарманы,
 Ээн калган бар малы,
 Эсен келип көрүштү,
 Эми чыкты арманы.
 Калкыңдын кеткен дарманы (279)

Табылдынын эл менен жолугушуусу Ат-Башы, Нарынга көчөлү деген сөз менен жыйынтыкташат.

Кыйналган калың эл Табылдынын бул сөзүн макул көрүп: «Эртеңден калбай көчөбүз» – дешип чуулдашты. (284)

Эки тизгин бир чылбыр,
 Эми сага бербесем,
 Мени кудай урбайбы.
 Эсиме келдим, Табылды,
 Элиңди алгын колуңа,

Ээрчип сени чубайлы» - деп, Алтыбай хан сөзүн бүтүрдү. Бул чогулган көпчүлүк эл Табылдынын эрдигине, талыкпаган шердигине көзү жетип, эки тизгин бир чылбырды анын колуна беришти. (285)

Калың катаган эли, күндөп-түндөп жүрүп олтурушуп, тууган-өскөн жерине келишти. Табылды менен Эрмек элдин артынан келип, Кыз-Мазардын талаасына, кырк жигит кырка тартып конуп, ар өзөнгө айыл толуп, ата конушуна эл жайланып калганына булардын көңүлү тоюп, өргүп жатып калышты. Таң-тамаша, оюн-күлкү болуп, оюндагыдай жата беришти. (285)

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында бул эпизоддор кездешпейт.

6.6. Табылды менен кырк жигиттин кеңеши

АТ – [2015: 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293]

Күндөрдөн күн өтүп, бир убакытта Табылды кырк жигит менен үлпөт кылып олтуруп, оюна түшүп сөз баштады.

«Кыргыздан чыккан кырк баатыр,
 Кызыгын көрдүк оюндун,
 Акылын таап көргүлө,
 Айтып турган оюмдун.
 Үлпөтүн көрүп күүлөндүм,
 Күндөгү жсыргал тоюңдун.
 Катарлап соотун камдадым,

*Казат үчүн арнадым.
Кармашкан жоосун жыгат – деп,
Калың кыргыз элинен,
Кырк баатыр сени тандадым.
Калмактан өлгөн элимдин,
Кунун кууп барбадым,
Элимдин өчүн албадым.
Ирденсин деп силерди
Эч кайдан чалгын чалбадым. (285-286)*

Табылдынын элдин кордугуна ким күнөөлүү деген суроосуна Элдияр жооп берет.

Элдиярдын жообунан кийин Табылды:

*«Кагылайын, кырк жигит,
Купуя кеңеш сөзүңдөн,
Таарынып турган кезиңден,
Табылды бала айлансын,
Таамайлап айткан сөзүңдөн.
Ичине сактап бул сырды,
Итчилик өткөн өзүмдөн.
Кудайназар, Алтыбай,
Кууралды журтка салганы,
Канткенде чыгат эсимден? (289)*

*Азыр бузук салганда,
Алтыбай кармап алганда,
Жандыгы турмак калмактын,
Кайгыга башын салганда,
Кудайназар кузгундун,
Куу сакалын жулганда.
Курутуп анын тукумун,
Кулдарын бөлүп алганда,
Чукулчулдук иш кылып,
Чууну баштап калганда,
Ачуу менен өлтүрүп,
Баарын жайлап салганда,
Дооматы менде калбайбы,*

Акыретке барганда,- деп Кудайназар жана анын балдарын Чалкалмакка каршы тукуруп, өчтү алабыз деген акылы кырк жигитке да абдан макул болду. (291)

*Касташып жүргөн душмандан,
Барсам дейм өчүм алууга.
Батасын сурайм бул элдин,
Чалкалмакка барууга.
Жол көргөн кары бар бекен?
Жортуулдун алдын чалууга.
Чалкалмактын жылкысын,
Чарчабай барып табууга. (293)*

ЫД – [2015: 380]Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында бул эпизоддор кездешпейт. Бирок “Эр Табылдынын калмак менен экинчи мертебе урушканы” деген бөлүмдө мында деп айтылат.

Тоодой эт кылды, көлдөй чык кылды. Элине сорпо-шилең2 берип, Табылды масылат кылып, уй түгүндөй көп калмакка жүрмөк болду – дейт.

«Ат жакшысын мин – деди,
Тон жакшысын кий – деди,
Эр жакшысын жый – деди,
Найза, кылыч колго алып,
Капырды көздөй жүр – деди.
Күн чыгыш менен күн батыш,
Мусулман болсоң, кел – деди.
Күн чыгышта көп калмак,
Ошону көздөй жүр – деди. (380)

VII. Чалкалмактын жеңилиши

Табылды эл менен, кырк жигити менен катуу акылдашат. Чалкалмакты табуу, өч алуу максаты коюлат. Эл менен акылдашуу, Кудайназар, Алтыбай абаларын да эпке келтирүү, биригүү, чогулуп иш баштоо сыяктуу эпизоддордо Табылдынын акылмандыгы көрүнөт.

7.1. Кудайназардын жуучулукка барышы, өлүмү

АТ – [2015: 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 370]

Убара кылба элиңди,
Уктуңбу, журтум, кебимди?
Убада ушул, Табылды,
Өзүм табам эбиңди».

Кудайназардын бул сөзүн угуп чогулган эл Табылдыны карап калышты. Табылды: «Ырас айтат, Кудайназар абакем, өзү Чалкалмакка арачы болсун. Алтыбай хан акылын тапсын, Эрманкандын тукуму кырк жигитти алып өзүбүзчө барып, таякебиз Чалкалмакка кудалашып келебиз. Кудалыкка көнбөсө, кубалашып келебиз. (296)

Күчүмдү менин көрчү де.
Кудалашсаң калмакка,
Кулакка сөйкө салмакка
Чалкалмакты алып кел,
Куп сүйлөшүп бул жерден,

Бизди ээрчитип бармакка». Табылды бул сөздү айтып беш киши берип, Кудайназарды Чалкалмакка узатты (305)

«Тегеректи чалалык, тегиз кабар алалык, анык эле жуучу болсо Торкобекти берелик. Табылдыны күйөө кылып алалы. Арамдыгы бар болсо, арбын киши ал болсо, колу-бутун чагалык, карысын жерге кагалык. Аңдып жүргөн жоо менен атышпай кантип калалык? Чалгынчы кайтып келгенче, бизге кабар бергинче, Кудайназарды сен бак» – деп, калмактын чоңу Көгөй баатырга беришти. (310)

Ким экен деп жолдон дүрбү салып жолдошторун таанып, жолго түшүп барып, баш аягы жыйналып, Чалкалмактын айлына барып, Кудайназардан кабар алса, беш жолдошу менен Кудайназарды калмактар өлтүрүп кетишиптир (370)

«Кудайназар, Алтыбайга аш болсун, Торкобектин тою болсун» – деп чоң той берди. (370)

БД – [2015: 382, 383] Бул вариантта “Калмактар менен урушуп, аларды жеңгени” деген бөлүмдө Чалкалмакка баруу, өч алуу керектигин ойлонушуп, даярданып жүрүшкө аттанышат.

Найзасы колдо булаңдап,
Кылычы белде кылаңдап,
Айбалтасы жылтылдап,
Үзөңгүсү шаркылдап,
Ботодой көзү жаркылдап,

*Бир кудайдан тиленип,
Кырк жигитин жайлады.
Кытайды көздөй айдады (383)*

Бирок эпосто Торкобекке жуучулукка баруу сыяктуу эпизоддор жок.

7.2. Торкобектин жеңесинен энесине сөз айттырышы

АТ – [2015: 325, 326, 327, 329, 330, 331, 332, 333]Торкобек - Чалкалмактын кызы. Акылдуу, эстүү, зээндүү. Эр Табылдынын жайын угуп, акыры атасынан эли-журтунун өчүн ала тургандыгын сезет да, аны алдын алуунунжолун энесине айттырат.

Табылды Абасы Кудайназарды күтүп жатты. Чалкалмактын кызы Торкобек улуу жеңесин чакырып, энесине сөз айттырат:

*Эрманкандын Табылды,
Элинен чыккан жакшы – деп,
Эли-журтун асырап,
Энесиндей бакты – деп,
Өзү баатыр жандан – деп (325)*

*Абасын издеп келбесин,
Айылга бузук салбасын!
Аман жаткан элимди
Аңтара чаап салбасын!
Ардактаган Торкобек,
Ач билектен албасын,
Ат сооруга салбасын,
Арачы салсам бербейт – деп (326)*

*Жеңе, энеме айтып кеңеш сал.
Жалгыз кызың Торкобек,
Жалынып айтты муну – деп,
Атама айтсын энекем,
Кандай болот ушу кеп?
Айтып калсын калың эл,
Кыргыз менен качыптыр,
Чалкалмактын кызы – деп.
Жаманатты мен болом,
Эне-атама болсо эп» (327)*

Торкобектин бул жеңесинен айттырган сөзүн энеси Чоң кемпир жактырып: «Баламдын акылы бар экен», карыган атасын, калың калмак журтун аяп балам бул кеңешти тапкан экен, атасына өз сөзүм кылып айтайын, не болсо да мен көрөйүн» деп, Чалкалмакка Чоң кемпирдин айткан кеңеши:

*«Кан Чалкалмак сен элең,
Карганча жолдош мен элем,
Өмүрдү бирге сүрүшкөн,
Өзүң менен тең элем.»(329)*

Чоң кемпирдин бул сөзүн угуп, өз оюнда макул көрүп кара күчкө анткорлук кылып ... Чалкалмактын жообу (332):

*Табылды менден эр бекен?
Таалайы артык шер бекен?
Калың калмак журтумдан,
Катаган арбын эл бекен?
Качырып кызын бергендей,
Хан Чалкалмак кем бекен?*

*Калкы менден бай бекен?
Камылгасы шай бекен?
Кудалашпай кыз берген,
Кайсы наркта бар экен?* (333)

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында бул эпизоддор кездешпейт.

7.3. Табылдынын Чалкалмактын жылкыларына тийиши

АТ – [2015: 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352]

Табылды аталаш агасы Кудайназардын Торкобекке жуучулукка кеткен бойдон келе электигинен кыжалат болуп, Чалкалмактын жылкысына тиет. Табылдынын ачуусу келди.

*Калмактын кызын алам – деп,
Чалкалмак кандай зор болду?
Кырда качып жүргөндөй,
Кыргыз кандай кор болду!
Кыйкырып жылкы тийбесек,
Кырааның бизге шор болду!
Жуучудан кабар укпасак,
Жумушту бүтүп чыкпасак,
Кеткенден кабар укпасак,
Келген ишти бүтүрүп,
Аягына чыкпасак.
Элчинин сөзү жок болду,
Эми жиним козголду,
Эртең жылкы тиемин,
Эч ким кылбайт тоскоолду». (336)
Жылкыны айдап күн-түнү,
Жылдырып келип ал күнү,
Кереге-Таштын оюна,
Келер бекен калмак – деп,
Кечке жатып бир конгон,
Кысыр эмди тай союп,
Кырк жигит шашпай жай союп,
Кароол карап Табылды,
Кырда жүрөт заңкайып. (350)*

Күн ачылып, жаан басылып, ал эшикке чыгып, эки жактан кабар угуп, бүркүт, тайгандуулар аңдын изин кууп калган кезде, Чалкалмакка кабар угулду. «Короо-Карагай, Коңурдагы коодон кабар алсак, каңгырап кооң калыптыр, калың кара жылкың жок» дешти. (352)

БД – [2015: 382] “Калмактар менен урушуп, аларды жеңгени” деген бөлүмдө Табылды Чалкалмактын жылкысына тиет.

Ошондо Табылды кайра аттана келип ачууланып чыгып, силер бир өлүктөн коркуп, куру келесиңерби? Не эр чаппай, не жылкы тийбей, мында эмне келдиңер?» – деп ачуу кылган экен. Кырк жигит ачуусуна чыдабай, аттанып барып жылкы тийип келген экен. (382)

7.4. Алтыбайдын жуучулукка барып өлүшү

АТ – [2015: 354, 356, 362, 370] Калмактардын колунан Алтыбай да мерт кетет.

*Карап турду Алтыбай,
Атын тартып жолуна.
Чалкалмак келди чамынып,*

Чабуучудай камынып,
Алдынан тосуп Алтыбай,
«Таяке, бир аз токто» – деп,
Тартуусун алып жалынып:
«Атым тартуу жолуңа,
Аялда бир аз жообума,
Хан Чалкалмак таяке,
Караңыз сөздүн оңуна.
Мен элчимин, элчимин,
Элчиликке өлүм жок (354-355)
Карма кулдун башын ал,
Кардын жарып, өтүн ал!
Кыргыздан өткөн элимдин
Как ушундан өчүн ал.
Найза менен малайын,
Намысты сенден алайын»,
Деп Чалкалмак бет коюп,
Найза менен бек коюп,
Жөнөп калды Чалкалмак,
Союңар балдар – деп коюп.(356)

Табылды жолдоштору менен ал күнү конуп калып Алтыбайды калмактар өлтүрүп кеткенин көрүп, өлүгүн алып келип, Тамганын кашатына көмдүрүп жаткан учурда Элдияр келип калды.(362)

«Кудайназар, Алтыбайга аш болсун, Торкобектин тою болсун» – деп чоң той берди. (370)
Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында бул эпизоддор кездешпейт.

7.5. Чалкалмактын өлүмү

АТ – [2015: 358, 359] Чалкалмактын жылкысына тийгенден кийин ал да опурулуп Табылдыга жөнөйт.

Көрүп турат Табылды.
«Көөсөр кул иштен жаңылды,
Өз убалың өзүңө,
Көрсөтөйүн сонунду.
Көл ичинен берейин,
Көйкөлүп жатар орунду (359)
Чалкалмак келет болкулдап,
Чоң найза колдо солкулдап (359)
Табылды мылтык сундурду,
Апкарып жүрөк сүрдөтпөй.
«Карабоз аттын көзү – деп,
Жазы маңдай өзү – деп,
Чөгүп тийсе кокустан,
Омууро көөдөн төшү – деп,
Ооз омуртка тушу – деп,
Оң кылбас жерим ушу – деп.
Оңурайган калчаны,
Огум тийсе жутту – деп,
Оболтон берки мөрөйдү,
Табылды бүгүн утту деп.
Машага бармак майышып,

*Мылтыкка колу жабышып,
Тартып ийди Табылды,
Бараңдын үнү заңк этип,
Маңдайкы тоолор кабышып,
Тарс дегенде Карабоз,
Түйүлүп ыргып чурады,
Ооз омуртка быркырап,
Оңкосунан сулады,
Оңурайган Чалкалмак,
Оодарылып кулады. (359)*

ЫД – [2015:383] Бул вариантта “Калмактар менен урушуп, аларды жеңгени” деген бөлүмдө сөз болот. Анда калмактарыдн катуу кырылганы, жеңилгени айтылат.

*Чалкалмак качарына жер таппай,
Барарына эл таппай,
Айласы куруп калды – дейт.
Байкуш калмак кырылды,
Бир төбөгө жыйылды,
Акылын таппай анда өлдү,
Эсепсиз калмак эми өлдү.
Катуу калмак кырылды,
Көчөгө барып тыгылды,
Бутканасы бузулду,
Катуу калмак кысылды.
Капыр калмак бузулду,
Кыргын тапты көп калмак,
Кыз-келини кыйналды. (383)*

7.6. Эр Табылдынын Торкобекке үйлөнүшү

АТ – [2015: 364, 365, 366, 367] Эпостун аягы Табылдынын Торкобекке үйлөнүшү менен аяктайт.

*«Кудайназар кайда?» – деп,
Калмакты кармап кеп сурап.
Чалкалмактын айылын
Билесиңби? – деп сурап. (364)
Хан Чалкалмак баатырдын,
Кең-Суудан тапты айылын,
Келип көрдү Табылды,
Кекенишкен кайынын,
Торкобектин ал жерден
Толук укту дайынын.
«Торкобек кеткен жол чалып,
Токтотом деп мен барып (364)
Бир калмак айтты безилдеп:
«Торкобек сага кез болсо,
Угасың баатыр далай кеп».
Бул кабарды укканда,
Эр Табылды токтоду.
Торкобек кайда чакыр – деп,
Калмакты жыйнап топтоду. (365)
«Амансыңбы, жээн» – деп,*

*Айдай болгон Торкобек,
Атынан түшө калды эми.
Ак маңдайы жаркылдап,
Шоокел менен Торкобек,
Баатырга колун сунду эми. (366)
Тартууга берип башымды,
Айлымды сактап калам – деп.
Айтып турган сөзүм бул,
Таэжеңиз Торкобек,
Арзымды угуп сындаңыз,
Айлымды бүлүк кылбаңыз,
Атышар жооңуз калган жок,
Айткан сөзүм ылгаңыз. (367)*

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында бул эпизоддор кездешпейт.

Корутунду

“Эр Табылды” эпосунун сюжеттик тематикалык көрсөткүчү” аталышындагы изилдөөдө эпостун сюжеттик көрсөткүчтөрүнө гана токтолдук. Ал эми эпостун тематикалык көрсөткүчтөрүнүн түзүлүшү да, абдан кызыктуу. Негизи, кенже эпостордун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчтөрүнүн изилдениши айтуучулук өнөрдүн жаңы барактарын ачты деп ойлойм. Себеби, мындай изилдөөнүн жаңы багыты эпостордун сюжеттик- тематикалык өзгөчөлүктөрүн, окшоштуктарын, жалпылыктарын окурмандарга ыкчам окуп өздөштүрүүгө үйрөтөт.

Пайдаланылган булактар:

1. Кыргыз адабиятынын тарыхы – Кенже эпостор жана поэмалар. III том. – 3-бас. Б.: «Кут-Бер», 2017. – 682-685 б.
2. Кыргыз адабиятынын тарыхы. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары. – Б., 2017. I том. – 492-496 бет.
3. Кыргыз адабиятынын тарыхы «Шам басмасы» -2004. – III. том. – 184-200 б,
4. Субанбеков Ж. Кыргыз элинин баатырдык кенже эпостору. 1970.
5. “Манас” эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчү – I. 1-китеп. – Б.: КТМУ, 2019.
6. “Манас” эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчү – I. 2-китеп. – Б.: КТМУ, 2019.
7. “Манас” эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчү – I. 3-китеп. – Б.: КТМУ, 2019.
8. Эр Табылды. Кенже эпос. «Эл адабияты» сериясы. III том. – Бишкек, 2015.

* * *

УДК 80/81

СУБЪЕКТИВДҮҮ БААЛОО КАТЕГОРИЯСЫ – ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕ

Мирзахидова М.И. – филол. и. д., профессор

E-mail: m.mirzahidova@mail.ru

Кебекова Ж. – магистрант

Б.Осмонов атындагы ЖАГУ

Надилбек кызы Бегимай, окутуучу

E-mail: bnadilbekkyzy@bk.ru

М.М. Адышев атындагы ОшТУ

Ош, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Макалада өзбек тил илиминде, кыргыз тил илиминдеги субъективдүү баалоо категориясы жөнүндө илимий изилдөө иштеринин натыйжасы берилет. Практикалык сунуштар айтылат.

Түйүндүү сөздөр: Категория, аффикс, грамматикалык-семантикалык өзгөчөлүктөр, субъективдүү баалоо, кичирейтүү, эркелетүү, кемсинтүү, урматтоо терминдери, байыркы түрк доору, эски түрк доору.

КАТЕГОРИЯ СУБЪЕКТИВНОЙ ОЦЕНКИ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Мирзахидова М.И. – д. филол. н., профессор

E-mail: m.mirzahidova@mail.ru

Кебекова Ж. – магистрант

ЖАГУ. Б.Осмонова

Надилбек кызы Бегимай, преподаватель

E-mail: bnadilbekkyzy@bk.ru

ОшТУ им. М.М.Адышева

Ош, Кыргызская Республика

Аннотация: В статье представлены результаты исследования категории субъективной оценки в узбекском и в кыргызском языкознании. Даны практические рекомендации.

Ключевые слова: Категория, аффикс, грамматико-семантические особенности, субъективная оценка, уменьшительное, ласковое, унижение, почтительные термины, древнетюркский период.

CATEGORY OF SUBJECTIVE EVALUATION IN TURKIC LANGUAGES

Mirzahidova M.I. – DR. of science. Professor

E-mail: m.mirzahidova@mail.ru

Kebekova Zh. – undergraduate

JASU After. B.Osmonov

Nadilbek kzy Begimai teacher

E-mail: bnadilbekkyzy@bk.ru

OshTU named after M.M. Adyshev.

Osh, Kyrgyz Republic

Annotation: The article presents the results of a study of the category of subjective assessment in Uzbek and Kyrgyz linguistics. Practical recommendations are given.

Key words: Category affix grammatical and semantic features subjective assessment diminutive affectionate humilition respectful terms ancient Turkic period.

Тил илиминде субъективдүү баалоочу формалар жөнүндөгү алгачкы маалыматтар ХХ кылымдын башында эле айтыла баштаган. Лингвистикалык адабияттарда бул категория ар кандай аныктамаларга ээ.

Окумуштуу А.И. Ефимов: «Экспрессивдүү каражатка эркелеткен, кичирейткен сөздөр кирет», - деп жазат. [2, 85-б.] Белгилүү окумуштуу Ф. М. Мусабекова кичирейткен жана эркелеткен түшүнүктү уюштурган мүчөлөр аркылуу да сөз жасоо мүмкүнчүлүгү бар экендигин белгилеген. Ш. Казаков өзүнүн Хамзанын драмаларынын негизинде изилдеген эмоционалдук-баалоочу сөздөрдүн оң маанилик белгилерин туюндуруучу экспрессивдүү лексемалардын боектуулугуна карата салтанаттуу жана поэтикалуу сөздөр деп эки топко

бөлүштүргөн. Эмоционалдуу оң жана терс маанилик белгилерди экспрессивдүү боекчолуу сөздөр менен байланышта караган. Профессор С. Давлетов кичирейтүү, эркелетүү маанисиндеги мүчөлөрдү субъективдүү баалоо категориясына тиешелүү экендигин ачууга аракет жасаган: «...угармандардын (окурмандардын) эмоциясына таасир этет, сүйлөөчүнүн сезимин, кандай мамиледе экендигин туюнтат. Бул же тигил көрүнүштү, нерсени, кыймыл-аракетти... таасирдүү күчөтүп же өтө жогорулатып, же болбосо абдан төмөндөтүп билгизүү да ушундай каражаттарга мүнөздүү». [1, 78-б.] Субъективдүү баалоо категориясына тиешелүү морфологиялык форма байыркы түрк (V – VII кылым), эски түрк (XI– XIV кылымдын 1 - жарымы) дооруна тиешелүү жазма (жат) эстеликтеринде да бар.

Мисалы, Г. Абдурахмонов, А. Рустамовдун «Қадимги түркий тил» (Ташкент, 1982) китебинде, байыркы түрк тилинде *-ақ (-ак), -қи (-ки), -чиқ (-чик), -ч* сыяктүү кичирейтүү жана эркелетүүнү уюштурган мүчө (*йўл – йўлак («сўқмоқ»*), *ўглан – ўгланчиқ (йигитча), ата– атақи (отажон), ата—атач (отагина)*) бар экендиги көрсөтүлөт. [4, 104-б.]

Өзбек тилинде байыркы өзбек адабий тили (XIV кылымдын 2 - жарымы – XIX кылымдын 2 - жарымы) доору субъективдүү баалоо категориясын уюштуруучу форманын ар түрдүүлүгү жана маанинин көлөмүнүн кеңирлиги менен өзгөчөлөнүп турат.

Байыркы түрк тилдеринде да *-қина, (-гина, -гина)* мүчөсү менен субъективдүү баалоо формасы жасалган. Атап айтканда М. Кашгаринин «Дивани лугатит турк» эмгегинде *-қина (-гина, -гина)* мүчөсүндө кичирейтүү менен бирге эркелетүү маанисинин көрсөтүлүшү айтылат. Байыркы түрк тилинде (XI кылым) бул мүчөнүн *-қина (-кина)* түрүндө колдонулушу да жолугат. Мисалы: *ўгилқийа (ўгилча), қизқийа (қизча), арқийа* (кичкина киши), *ерқийа* (кичкина ер) [3, 184-185-б.]

Байыркы түрк тилинде эркелетүүнү билдирүүчү *-қи* мүчөсү да бар болгон. Мисалы, *отоқи* (отагина), *опоқи* (опагина, суюкли она) (*опоқи* сөзү азыр да колдонулат) сыяктуу. Бул мүчө азыркы тилде мүчөлүк абалын жоготкон. Ташкент диалектисинде *опоқи* сөзү жакындык, туугандыкты билдирүүчү тубаса сөз (тарыхый жактан туунду) катарында көрсөтүлөт.

-қина, (-гина, -гина) мүчөсүнүн зат атоочко жалганып, кичирейтүү, эркелетүү маанисин пайда кылышы туурасында А. Бахадырхандын «Шажараи турк» аттуу эмгегинде айтылган.

Ушул мүчөнүн байыркы жана эски түрк тилдериндеги формасы, анын грамматикалык жана семантикалык өзгөчөлүгү жөнүндө профессор А. Гуламов: «*-гина*» аффикси... Бул элемент байыркы жазууларда *-қийа, -кийа* түрүндө кездешет. Эски өзбек тилинде ал *-гина, -гина; -қина, -кина* формасында жолугат. Азыркы өзбек тилинде бул мүчөнүн негизги формасы *-гина*.

-гина аффикси кең мааниде кичирейтүү формасынын модификациясы болот. Биз жалпысынан, сүйлөмгө тиешелүү болгон *-гина* модалдык бөлүкчөсүн жана бир гана сөзгө тиешелүү болгон так ушул аффиксти өзгөчө белгилейбиз. Биринчи абалда чектөө, экинчисинде кичирейтүү-эркелетүү аффикс катары көрүнөт. Азыркы өзбек тилинде бул эки маанини айырмалоо үчүн фонетикалык каражат пайдаланылат: чектөө, айыруу маанисиндеги *-гина* аффикси басымсыз, башка бардык абалда ал басымды сактайт. Анын жардамы менен предмет, белги жана аракеттин «субъективдүү баасы» (форма жасалышы) билдирилет. [5, 54-б.]

Эски түрк тилинде жана эски өзбек адабий тилинин корунда жолуга турган *-ан* мүчөсү эки түрдүү түшүнүктү билдирет: биринчиси – көптүк маани берүүчү мүчө; экинчиси – кичирейтүү, же эркелетүүнү уюштуруучу мүчө.

М. Кашгаринин «Дивани лугатит түркүндө»гү грамматикалык көрсөткүчтөрдө, Г. Абдырахманов, Ш. Шукуров тарабынан жазылган «Грамматикалык очеркте» да *-ан* көптүктүн грамматикалык каражаты катарында анализделген: *ўглан иглашди, эран урпашди*

сыяктуу. Бирок «Грамматикалык очеркте» *ўғлан*, *эран* сөзү жекеликти көрсөтүү үчүн да колдонулгандыгы айтылып, *ўғлан*, *эритти*, *қурч эрон* мисалдары келтирилет. «Индекс» тин 190 - бетинде *ўғлан* сөзү 1) жаш уул бала; 2) балдар катары түшүндүрүлөт. Демек, **-ан** мүчөсү эки функцияда: кичирейтүү, эркелетүү жана көптүктө колдонулгандыгы белгиленген. Бирок «Диван»дын өзүндө **-ан** мүчөсүнүн кичирейтүү маанисинде түшүндүрүлгөнүн жолуктурабыз: *ўғлан биликсиз* – ёш болада ақл йүк, *иккиз ўғлан* – эгиз бола (индекс, 141, 160).

-ан көптүк мүчөсү деп эсептелген учурда тутумунда *ўғлан*, *эран* сөздөрү болгон туюнтманын багындыруучу компоненти этиштин кош мамилесинин формасында, **-ан** жекелик деп эсептелген орунда болсо, этиш негизги мамилесинде жана жекелик формасында болот. Демек, *ўғлан*, *эрон* сөзүнүн жекелик же көптүктү көрсөтүшү аны менен байланышкан этиш аркылуу аныкталат, жекелик санда колдонулганда кичирейтүү-эркелетүү маанисин берет.

Азыркы өзбек тилинде **-он** (тарыхый **-ан**) мүчөсү «чоңойтуу», «улуулукту билдирүү» маанисинде келет. *Ўғлон* сөзү азыркы өзбек тилинде да негизинен жаш адамга карата, кээ бир учурда эркелетүү маанисин билдирүүчү каражаты катары да колдонулат. Мисалы: *Кеча дарвозангизни 20 ёшлар чамаси чиройли бир ўғлон тақиллатди. – Кечээ дарбазаңызды 20 жаштар чамасындагы сулуу бир жигит такылдатты. Ўғлоним, сен билан фахрланаман. – Уулум, сени менен сыймыктанам. Қирғизистоннинг ёш ўғлони ҳам космосга парвоз қилди, биз бу билан фахрланамиз. – Кыргызстандын жаш уулу да космоско чыкты, биз муну менен сыймыктанабыз.*

-чақ (**-чак**, **-чиқ**) мүчөсү эски түрк тилинде да, эски өзбек адабий тилинде да кичирейтүү жана эркелетүү формасы катарында келет: бақачуқ (баканын кичинекейи) [3, 246-б.] келинчак (келинчек– жаңы күйөөгө чыккан кыз).

Өзбек тилинде **-чак**, **-чоқ**, **-чиқ** морфемалуу *ўргимчак*, (жөргөмүш) *луччак* (шабдалынын бир түрү), *аргимчоқ* (селкинчек), *қўғирчоқ* (куурчак, кукла), сыяктуу сөздөр бар, алар азыркы өзбек тилинин эрежелери боюнча морфемага жана мүчөлөргө бөлүнбөйт. Бирок ошого карабай, жогорудагы сөздөрдүн тутумунда чынында кичирейтүү оттенкасын бар экендиги сезилет.

Өзбек жана кыргыз тилдеринде аз өнүмдүү эсептелген, өзүнүн милдетин жана маанисин жоготкон айрым мүчөлөр да бар, ал азыркы өзбек жана кыргыз адабий тилдеринде өтө сейрек колдонулат. Кээ бирлерин, мисалы, **-как**: *эркак* (эркек), *қўрқоқ* (коркок), *жиккак* (кичинекей); **-ғай**: *қудағай* (*кудагый* – кыргыз тилинде активдүү сөз), **-чин**: *барчин* (бирдеме сала турган идиш) кичирейтүүнүн мүчөсү экендигин аныктоо үчүн диахроникалык мүнөздөгү изилдөөнү талап кылат.

Азыркы өзбек тилинде кичирейтүү маанисин билдирүүчү **-ак** мүчөсү да бар. Ал бир жагынан тажик тилинен кабыл алынган *мўйчинак* (*пинцет*), *гаштак* (көңүл ачуу), *даштак* (*талаа*) сыяктуу сөздөрдө; экинчи жагынан, нукура өзбекче *канизак* (хандын катындарына кызмат кылуучу жаш кыздар), *тугунчак* (кичинекей бирдемени салып байлап коюлган түйүнчөк), *қирмизак* (эми кызарып бышайын деп калган кичинекей алма-кырмызак) сыяктуу сөздөрдүн тутумунда жолугат.

Аз өнүмдүү, бирок кичирейтүү оттенкасына ээ болгон бир нече мүчө бар, алар азыркы өзбек тилинде кээ бир сөздөрдө гана жолугат:

-ка мүчөсү: *Энди менинг йўлимни тўсма, йўлакда дуч келиб қолсанг, четланиб ўта олмайсан* (Т. М.) – *Эми менин жолумду тоспо, тосмодо жолугуп калсаң қапа болбойсуң.* – Бул сүйлөмдө *йўлакда* сөзү кичинекей, өтө албай турган, тайгак жерди билдирет.

-кай мүчөсү: *Болакай ана бу уйдан сув олиб чиқиб бер, чанқадим.* (Т. М.) – *Тигил үйдөн суу алып чыгып берчи, балакай, суусадым.* Бул сүйлөмдө *болакай* сөзү кичинекей, жаш балага карата суранычты билдирип жатат.

Илгери кеңири колдонулган, кичирейтүү, эркелетүү, урматтоо маанисин билдирген мүчөлөр арбын, бирок азыркы өзбек адабий тилинде дээрлик жолукпай калгандары да бар. Мисалы, *(а)ч* мүчөсү «Дивани лугатит түрктө» төмөнкүчө мааниге ээ: *ўғулич, улич* (ўғилча), *атач ўғул* (өзүн чоң кишидей көрсөткөн бала), *анач* (эне кыз), (атап айтканда, өзүнүн зиректиги, акыл-эси менен бардыгынын энесиндей эсептелүүчү жаш кыз), *экач* (зирек кыз), *бекач* (шахзаада).

Өзбек тилинде (кыргыз тилинде да) субъективдүү баалоо категориясына тиешелүү формалар сүйлөөчүнүн объективдүү коомго оң же терс мамилесин берүү милдетин аткарат.

Жеке мамиленин, кичирейтүү, эркелетүү, урматтоо, кемсинтүү, күчөтүү маанисин түрдүүчө мүчөнүн жардамы менен көрсөтүлүшү өзбек тилинде кеңири таралган. Мисалы, *қизча, йигитча, келинчак (келинчек), қўзичоқ (козу), тойча (кулунчак), моюнчак (дүмүрчөк)* сыяктуу сөздөрүндөгү *-ча, -чак, -чоқ* мүчөлөрү кичирейтүү маанилерин билдирсе, *болагина (кичинекей бала), укажон (ини), холажон (тай эже), тогажон (тайаке), акахон (байке, байаке)*, сөздөрүндөгү *-гина* мүчөсү көп учурда эркелетүү жана кээ бир учурда кемсинтүү маанисинде да келе берет. Демек субъективдүү баа берүү формасын кичирейтүү, эркелетүү жана урматтоо маанисин билдиргенине байланыштуу эки топко бөлүүгө болот. Өзбек тилинде субъективдүү баалоону билдирүүнүн үчүнчү түрү да бар: ал *-лар* кошумчасын тууган-урукту билдирүүчү сөзгө таандык мүчөсүнөн кийин жалгоо менен жасалат:

Өзбек тилинде: *онамлар, опамлар, дадамлар, акамлар, тогамлар.*

Кыргыз тилинде: *апамдар, эжемдер, атамдар, агамдар, тайкемдер.*

Мындай жол менен жасалган сөздөрдө кошумча *-лар* уландысы урматтоо маанисин билдирүүчү форма катары каралышы керек. (Кыргыз тилинин кээ бир говорлорунда да *эжемдер, атамдар, агамдар* деп айтылып жүрөт.) Мындай топторго бөлүштүрүү бир жагынан туура, себеби субъективдүү баалоочу форма өзүнүн ичинде речтик чөйрө, интонация, пикирдин кимге арналгандыгы менен дагы ар түрдүү маани пайда кылуу же айрым форма: кичирейтүү, эркелетүү, кемсинтүү, урматтоо маанисин билдирүүсү мүмкүн. Мисалы, *дўндиқча (-), келинчак (келинчек)* тибиндеги сөздөр кептик жагдайга ылайык кичирейтүү да, эркелетүү, урматтоо да маанисин билдире алат. Субъективдүү баалоо категориясына тиешелүү форма жалгыз кичирейтүү, эркелетүү жана урматтоо маанисин гана билдирбейт, мындан башка сезим (мамиле) маанисинин келип чыгышына да катышат. Модалдык маани сүйлөөчүнүн жашы, коомдогу орду жана ал ким жөнүндө сүйлөгөндүгү менен өзгөрүшү мүмкүн. Ошентип, субъективдүү баалоо категориясынын формасын билдирген маанисине карап жогоруда бөлүштүрүлгөн топторго чек коюу мүмкүн эмес. Айрыкча кичирейтүү жана эркелетүү мааниси бири-бири менен өтө жакын болгондуктан, аны бири-биринен чектөө кыйын. Ал контексте гана билинет.

Субъективдүү баалоо категориясы сөздүн лексикалык маанисин өзгөртүп жибербейт: *(ўргамчак (жөргөмүш), қўғирчоқ (куурчак), кўрпача (көрпөчө), богча (жаш балдар ойной турган жер))* сыяктуу сөздөрдөн сырткары), өзөктө билдирилген мааниге кошумча (коннотатив) маани киргизет, атап айтканда, китеп жана китепче эки сөз болсо да, негизинен бир гана предметти (китепти) билдирет.

Субъективдүү баалоону билдирүүчү формада стилдик боек ачык- айкын сезилет. Ошон үчүн жазуучулар жана акындар образ жана персонаждын мүнөз өзгөчөлүгүн ачууда, алардын речин өзүнө индивидуаллаштырууда субъективдүү баалоо формасына кайрылышат. Субъективдүү баалоо формасы көбүрөөк көркөм жана сүйлөшүү речин үчүн мүнөздүү тилдик бирдик болот.

Корутундулап айтканда, субъективдүү баалоо маанини билдирүүчү форма жана анын маанилик алкагы өзбек тилинин жана кыргыз тилинин өнүгүү мезгилинде өзгөрүп бара жатат, алардын көпчүлүгү азыркы күндө эки тилде тең архаизмге өткөн, кээ бирлери

доордон доорго өтүп, лексикалык морфема тутумунда синтездешип, бөлүнбөс бүтүнгө айланып калган.

Субъективдүү баалоочу маанини пайда кылуунун фонетикалык, лексикалык, лексика-грамматик өзгөчөлүгү да бар, бирок өзбек тилинде субъективдүү баалоо мааниси негизинен морфологиялык жол менен, атап айтканда, сөздүн негизине субъективдүү баалоо маанисин билдирүүчү ар түрдүү мүчө жалгануу менен туюндурулат.

Колдонулган адабияттар:

1. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. -Фрунзе: Мектеп, 1980. 78- б.
2. Ефимов А. И. Стилистика художественной речи. -М., 1957, С.
3. Кашгари М. Дивани лугатит турк. 3-том,184-185-б.
4. Рустамов А. Қадимги туркий тил. -Ташкент, 1982, 349-б.
5. Ғуломов А.Ғ. Республика олий мактабларида ўзбек тилшунослиги дисциплиналари. -Т., 1969.Б.54-б.

* * *

УДК 80/81

ПРАГМАТИКА ИЗИЛДӨӨ ОБЪЕКТИСИ КАТАРЫ

Мирзахидова М.И. – филол. и. д., профессор.

E-mail: m.mirzahidova@mail.ru

Кебекова Ж.Б. – магистрант.

Мамасидикова М.Н. – улук окутуучу.

E-mail: mamasidikovaminyura@gmail.com

Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

Аннотация: Макалада прагматиканын пайда болушуна жана калыптанышына негиз болгон түшүнүктөр каралат. Аталган багыт боюнча илимпоздордун негизги идеялары талкууга алынат. Прагматизмдин негизги принциби талданат жана прагматика, семантика, семантикалык интерпретация, прагматикалык интерпретация, лексикалык бирдик жөнүндө илимий аныктамалар берилет.

Түйүндүү сөздөр: Прагматика, синтагматика, семантикалык компонент, семантика, семантикалык интерпретация, прагматикалык интерпретация.

ПРАГМАТИКА КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ

Мирзахидова М.И. – филол. и. д., профессор.

E-mail: m.mirzahidova@mail.ru

Кебекова Ж.Б. – магистрант.

Мамасидикова М.Н. – ст. преп.

E-mail: mamasidikovaminyura@gmail.com

ЖАГУ им. Б.Осмонова

Аннотация: В статье рассматриваются концепции, служащие основой для зарождения и становления прагматики. Названы имена исследователей и их основные идеи, получившие развитие в настоящее время. Проанализирован главный принцип прагматизма, проведено сравнение концепций различных авторов, указаны основные различия между ними.

Ключевые слова: прагматика, синтагматика, семантический компонент, семантика, семантическая интерпретация, прагматическая интерпретация.

PRAGMATICS AS AN OBJECT OF RESEARCH

Mirzahidova M.I. – DR. of science. Professor

E-mail: m.mirzahidova@mail.ru

Kebekova Zh.B. – undergraduate.

Mamasidikova M.N. – senior teacher, of English Department

Email: mamasidikovaminyura@gmail.com

JASU named after B. Osmonov

Annotation: *The article examines the concepts that serve as the basis for the emergence and formation of pragmatics. The names of the researchers and their main ideas that have been developed at the present time are named. The main principle of pragmatism is analyzed, the concepts of various authors are compared, the main differences between them are indicated.*

Key words: *pragmatics, syntagmatics, semantic component, semantics, semantic interpretation, pragmatic interpretation.*

Тилдик бирдиктердин прагматикалык мүмкүнчүлүктөрү кеп жагдайына, коммуниканттардын тил билгичтиктерине жана кеп объектисинин жалпы билимине байланыштуу келип чыгат.

Дискурсивдүү баарлашуу процессинде прагматикалык мазмунду түшүнүүдө кеп жагдайына тиешелүү объективдүү да, субъективдүү да факторлор катышат. Бул мазмундун пайда болушун камсыз кылуучу негизги факторлордун дискурста активдешиши маанилүү болуп эсептелинет.

Негизинен прагматика тилдин практикалык колдонулушун кеп жагдайы менен бирге изилдейт.

Ар кандай тил деңгээлине тиешелүү бирдиктер семантикалык жактан да, прагматикалык жактан да талданышы мүмкүн. Р. Карнап алардын дифференциацияланышы предметине жараша болот деп ырастайт: “Эгерде тилди колдонгон адам факторуна (коммуниканттарга) токтолсок, ал прагматика чөйрөсүнө кирет. Эгерде биз тилди колдонуучулардан алаксып, жалаң сөз айкашын жана анын жасалгаларын изилдесек, семантиканын алкагында иш алып барган болобуз”. [1, 6-бб.]

Прагматика боюнча көз караштардын өнүгүшүнүн натыйжасында изилдөө методу алардын өз ара көз карандылыгынын, башкача айтканда, бул мамилелердин ажырагыс өз ара көз карандылыгынын негизинде тааныла баштаган. Семантика – прагматикадан айырмаланып, семантикалык интерпретация сөздүн белгилүү бир маанисин жалпылап аныктаса, прагматикалык интерпретация лексикалык бирдиктин контекстеги функционалдык активдүүлүгүн чагылдырат. Сөздүн мааниси негизги маанини туюндурган семантикалык бөлүктөн жана анын кепте колдонулушуна байланыштуу прагматикалык бөлүктөн тураары түшүнүктүү.

«Прагматика» терминин алгач Ч. Моррис илимий чөйрөгө киргизет. Прагматика гректин «*pragmos*» сөзүнөн алынган, «кыймыл», «аракет» дегенди билдирет. Прагматика кепте тилдик белгилердин функционалдык колдонулушун изилдейт. Демек, тил илиминин бул чөйрөсү семиотиканын тармактарынын бири болуп саналат. [6, 6-79-бб.]

Прагматика белгинин адамга тийгизген таасирин, анын адамдын ой жүгүртүүсүнө, адеп-ахлагына, сезимдерине тийгизген таасири жана анын түздөн-түз контекстти изилдөөчү илим.

Сүйлөө актысы (сөздүн семантикалык компоненти), кеп актысы, индикативдик эмес сөздөр, контекст, кеп жагдайы сыяктуу түшүнүктөр лингвистикалык прагматиканын негизги түшүнүктөрү болуп саналат. [6, 26-бб.]

Прагматика – тил илиминин жана семантиканын тилдик белгилердин кептеги функцияларын иликтөөчү бөлүмү. Прагматика үч мааниде колдонулган:

1) семантика – белгилердин объектиге болгон карым-катышын, мамилесин иликтейт;

2) синтактика – белгилердин арасындагы мамилелерди иликтейт;

3) прагматика – белгилердин айтуучуга (сүйлөөчүгө) болгон таасирин изилдейт. Лингвистикалык прагматика сүйлөп жаткан субъектиге, адресатка (угуучуга), субъект менен адресаттын карым-катнаш жасоодогу өз ара иш-аракеттерине, пикир алышуунун кырдаалына байланыштуу болгон суроолордун комплексин иликтейт. [6, 183-184-бб.]

Прагматикалык идеялар ХХ кылымдын 60-70-жылдарында Ч. Пирс, Ч. Моррис, Р. Карнап, Л. Витгенштейндин философиялык жана семиотикалык концепцияларынын таасири астында өнүгө баштаган. Ч.Пирстин өтө татаал терминдерден турган, окууга кыйын формаларда берилген семиотикалык идеяларын камтыган китептерин окуп түшүнүү кыйын болгондуктан анын кээ бир басылмаларын 1930-жылдары дагы бир америкалык философ Ч. Моррис фундаменталдуу эмгегинде кайра иштеп чыгып, семиотиканын структурасын аныктаган. [5,42-бб.] Ч.Пирс тарабынан сунушталган семиотикалык система белгилүү бир деңгээлде ырааттуулукка жана логикалык бүтүндүккө ээ.

Ч. Моррис Ч. Пирс белгилердин 60 түрүнүн системасын абдан жөнөкөйлөштүрдү жана универсалдуу белгилердин моделин түздү. [5, 42-бб.] Ч. Пирс семиотиканын ичинде үч илимий дисциплинаны: өз алдынча дисциплиналар катары синтаксис, семантика жана прагматиканы бөлгөн. Анын пикири боюнча синтаксис – бул «белгилердин объектиге же интерпретатор – дескрипторго карата болгон синтаксистик байланышын изилдөө» болсо, семантика «белгилердин өзүнүн десигнаттары, б.а. алар көрсөткөн объектиге болгон мамилесин» талдайт", ошондой эле прагматика “белгинин андан пайдалануучу интерпретаторга карата мамилени аныктоочу илим.” [7, 44-бб.]

Белгинин жалпы теориясы практикалык жана коммуникативдик ишмердүүлүктө предметтик факторду эске алууну талап кылаарын биринчилерден болуп Ч. Пирс белгилеген. [4, 26-бб.] Белги түшүнүгү көңүл чордонуна коюлган. Мында белгилер өзүнөн-өзү жана субъекттин активдүүлүгүсүз калыптанбай тургандыгы, объекттердин өзүнчө топтору түзүлбөй тургандыгы белгиленген.

Алар семиоз учурунда пайда болот. Семиотикалык процессисиз, башкача айтканда, интерпретатордун активдүүлүгү болбосо, белгилердин үч өлчөмдүү катышы болмоюнча белги болушу мүмкүн эмес.

Интерпретаторга таасир этпеген эч кандай белги жок. Бул кыймылды Ч. Пирс интерпретанта деп атайт. Ш. Сафаров Ч. Пирс теориясындагы мамилелердин алкагын (поле) төмөнкүчө сүрөттөйт: Интерпретанта, репрезентамен белги объект. [5, 42-бб.]

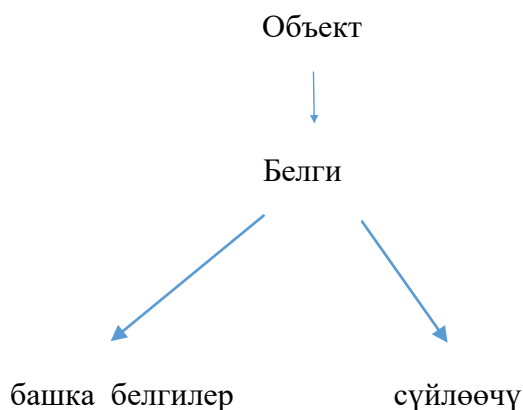
Ч. Пирстин семиотикалык системасы андан 50 жылдан кийин түзүлгөн лингвопрагматика үчүн маанилүү теориялык негиз деп айтууга болот. [5, 44-бб.]

Чарльз Уильям Моррис семиотиканы 1938-жылда билимдер энциклопедиясына киргизген. Адамдын акыл-эсинин өзгөчөлүгү белгилердин пайда болушунун көрүнүшү экендигин түшүнгөн Моррис семиотика илимдерин бириктирүү маселесин чечүү үчүн жаратылгандыгын белгилейт. Ал семиотиканы белгилердин жыйындысы (жана алар жөнүндөгү илим) катары сүрөттөйт, бир нерсенин белги катары иштөө процессин – семиозисти бөлүп көрсөтөт. Ч. Моррис метабелгилер, б.а. белгилер жөнүндө маалымат берүүчү белгилердин түшүнүгүн киргизет (метазнак – знак, служащий для описания другого знака. Метазнаки в отличие от знаков несут в себе «заряд активности») [8] жана

объектти көрсөткөн белгилер бирдей десигнанттарга (концептуалдык топтомдорго) ээ эместигин тактайт. Белгилердин баары да чыныгы объект менен байланыштуу эместигин белгилейт. [4, 50-54-бб.] Кийинчерээк бул теория Ж. Остин, Дж. Серл, Г. Грейс, З. Бул Вэндлер сыяктуу философтордун идеялары менен өркүндөтүлгөн.

Тилдик белгилердин системасы катары тилдик белгилердин синтаксистик, семантикалык, прагматикалык аспектилерин эске алуу менен изилдөө белгинин табиятын так көрсөтүүгө ыңгайлуу шарт түзөт. Прагматика – тилди тилдин ээси менен мамиледе изилдөөчү тил илиминин тармагы. [3, 5-бб.]

Прагматиканын маңызы жана предметинин өнүгүү этаптары боюнча Б. Ю. Ротман тарабынан берилген сүрөттөр көңүл бурууга татыктуу. Окумуштуу Ч. Пирс жана Ч. Морристин окуусундагы семиотиканын бөлүктөрүн төмөнкүчө сүрөттөйт: “Семантика – белгинин объект менен мамилеси, синтаксис – белгинин башка белгилер менен мамилеси, прагматика – белги жана сүйлөөчү арасындагы мамиле”. [3, 6-7-бб.]

Ушул жерден сүйлөөчү терминин коммуникатор катары колдонууну туура деп эсептейбиз. Анткени прагматика кептин абалын гана эмес, аны кабыл алуу процессин да билдирет.

Тактап айтканда, белгилердин ортосундагы мамиле синтагматиканын алкагында гана эмес, парадигматика жагынан да калыбына келтирилгендиктен, синтаксистеги позицияны аныктоочу аспектини бөлүп кароого негиз бар. Мисалы, немис философу Г. Клаус ушундай жол менен барат. Бул жерде башка белгилерге мамиле – синтаксис, адамдарга мамиле – прагматика, мааниге мамиле – семантика болот. Г. Клаус белгинин объектиге (референтке) көз карандылыгын экиге бөлүп көрсөтөт: (1) сигматика (сигматика – бул белги менен ой жүгүртүү объектинин ортосундагы байланышты изилдөө) менен анын түшүнүгүнө болгон мамиле (белгинин биздин акылыбызда чагылдырылышы) семантиканы (2) ажыратат. [3, 6-бб.]

Прагматикалык жана синтаксистик аспект сөздүн колдонулушуна байланыштуу. Бирок, семантикалык жана сигматикалык аспектилер сөздү контекстте колдонбой туруп сүрөттөйт. Прагматика жана сигматика сөздү экстралингвистика жагынан, ал эми семантика менен синтаксис тилдик өзгөчөлүктөрү жагынан сүрөттөйт.

Мындай абалда биз үчүн маанилүү болгон нерсе, бул жерде да прагматика идеянын компоненттеринин бири катары прагматика ачык-айкын бөлүнүп турат.

Демек, прагматика – бул реалдуу коммуникация процесстериндеги тил белгилеринин абалын изилдөө болуп эсептелинет.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Бутяева О. Прагматические аспекты функционирования слова в эрзянском языке: Автореф. ...дисс. канд. фил. наук., – Саранск, 2007. – 21 с.

2. Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. Жооптуу редактор: Мусаев С.Ж., филология илимдеринин доктору, профессор, Бишкек, «Avrasya Press»2015, 256-бб.
3. Норман Б. Ю. Лингвистическая прагматика. – Минск.: БГУ, 2009. – 185 с.
4. Нурмонов А. Лингвистик таълимотнинг янги босқичи // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 2008. – №6. – Б. 50-54.
5. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Монография. – Т., 2008. – 318 б.
6. Ҳақимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. док-ри ...дисс. автореф. – Т., 2001. – Б. 26.
7. Сусов И. П. Лингвистическая прагматика. – Винница.: “Нова Книга”, 2009. – 30 с.
8. http://protege.stanford.edu/publications/ontology_development/ontology101.html

* * *

УДК:392.(043.3)

ИСКАК РАЗЗАКОВДУН КЫРГЫЗСТАНДЫН ӨНҮГҮШҮНӨ КОШКОН САЛЫМЫ

*Айталиева Т.К. – ф.и.к., доцент,
aitalieva.75@mail.ru,
Талас мамлекеттик университети*

***Аннотация:** Кыргыз элинин билимдүү, акылман уулу И. Раззаков жаш кезинде эле өзүнүн зиректиги, зээндүүлүгү, мээнеткечтиги менен кубуларынын арасында айрымаланып турган. Ал өзүнүн билимин, акылын кыргыз элинин өнүгүшүнө жумшаган. Кыргызстанды социалдык-экономикалык жагынан өнүктүрүүдө көрөгөчтүк менен иш жүргүзгөн. Ал Кыргыз ССРинин КП БКсынын биринчи секретары болуп иштеп турганда Кыргызстан көп тармактуу индустриялуу мамлекетке айланып, илим, билим, маданият жактан өнүккөн.*

***Ачкыч сөздөр:** Жетекчи, адамгерчиликтүүлүк, тазалык, эмгекчилдик, чынчылдык, акыл-мандык, чечендик, уюштуруучулук, экономика, илим, билим берүү, маданият.*

ВКЛАД ИСКАКА РАЗЗАКОВА В РАЗВИТИЕ КЫРГЫЗСТАНА

*Айталиева Т. К. к.ф.н., доцент,
aitalieva.75@mail.ru,
Таласский государственный университет*

***Аннотация:** Образованный и мудрый сын кыргызского народа И. Раззаков с юнных лет отличался среди своих друзей своей пронциательностью, способностью и трудолюбивостью. Он использовал свое знание и мудрость для блага кыргызского народа. Также, он вел дальновидную работу по развитию социально-экономического благосостояния Кыргызстана. Когда он был первым секретарем ЦК Компартии Кыргызской ССР, республика под его руководством превратилась в много отраслевую индустриальную страну с развитой экономикой, наукой, образованием и культурой.*

***Ключевые слова:** Руководитель, человечность, чистота, трудолюбивость, честность, ум, красноречивость, организаторство, экономика, наука, образование, культура*

CONTRIBUTION OF ISKAK RAZZAKOV TO THE DEVELOPMENT OF
KYRGYZSTAN

*T.K.Aitalieva, aitalieva.75@mail.ru,
PhD in Philology, Associate Professor
Talas State University*

Abstract: *The educated and wise son of the Kyrgyz people I. Razzakov from a young age was distinguished among his friends by his insight, ability and hard work. He used his knowledge and wisdom for the benefit of the Kyrgyz people. He also carried out far-sighted work on the development of the socio-economic well-being of Kyrgyzstan. When he was the first secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Kyrgyz SSR, the republic under his leadership turned into a multi-sectoral industrial country with a developed economy, science, education and culture.*

Key words: *Leader, humanity, purity, diligence, honesty, intelligence, eloquence, organization, economics, science, education, culture*

“Адам жакшы болордон илгери,
ал жакшы инсан болууга тийиш...”
(И.Раззаков)

Искак Раззаков 1910-жылы 25-октябрда Лейлек районунда кенчинин үй-бүлөсүндө туулган. Искактын атасы Берк уулу Раззак, энеси Сейит кызы Жамийла аттуу адамдар болгон.

Ата-энесинен эрте ажыраган И.Раззаков Ходжент шаарында, андан кийин Ташкенттеги интернатта тарбияланган. Искак Раззаковдун өмүр жолуна токтоло турган болсок, 9 жашынан 13 жашына чейин Ходженттеги (Ленинабад) балдар үйүндө тарбияланган. 13 жашында Ташкенттеги №8 “Наума” атындагы балдар үйүнө мектепке окууга жиберилген. 15 жашында Ташкенттеги Сталин атындагы педагогикалык техникумда билим алат. Техникумда окуп жүргөндө окуу жайдын журналдарында редколлегия мүчөсү, редактору да болуп иш алып барат. 17 жашында комсомолдун Ош кантонундагы Боксо Исфана волостунда уюштуруучу болуп иштеген. 1929-жылы педагогикалык техникумда “эң жакшы” деген баа менен аяктап, окуу жайында коом таануу мугалими болуп иштеп баштаган. 1930-жылы Ташкенттеги окуу жай Самаркандга көчкөндүгүнө байланыштуу Самаркандга барып ишин уланткан.

20-21 жашында ЛКЖСнын БКсынын балдар кыймылынын Самарканддагы филиалынын башчысы болуп иштеген. 1931-1936-жылдары Москвада СССРдин пландоо институтунда окуган. 1931-жылы мрлк жолдошу Рауза Ибрагимова менен баш кошот. 1936-жылы Ташкентте өзбек СССР мамлекеттик планынын отун группасынын башчысы, 1938-1939-жылдары Ферганада областык пландоо комиссиясынын төрагасы болуп иштейт. 1939-жылы Өзбек ССР мамлекеттик пландоо комиссиясынын төрагасынын орун басары, андан кийин бир жыл Өзбек ССРинин Мамлекеттик пландоо комитетинин председатели, 1940-жылы Өзбек ССРинин Эл Комиссарлар Советинин председателинин орун басары, 1941-1944-жылдары Өзбек ССРинин эл агартуу Комиссариатынын эл комиссары. Ошол эле мезгилде Өзбек ССР Эл Комиссарлар Советинин төрагасынын орун басары. 1944-1945-жылдары Өзбекстандын компартиясынын борбордук комитетинин пропаганда боюнча катчысы жана бюро мүчөсү. 1945-50-жылдары Кыргыз ССРинин Эл Комиссарлар Советинин төрагасы. 1950-1961-жылдары Кыргызстан Компартиясынын БК 1-секретары. 1961-1965-жылдары Москвада СССРдин экономикалык Советинин тамак-аш бөлүмүнүн башчысы. 1965-1967-жылдары СССРдин Мамлекеттик пландоо бөлүмүнүн башчысы. 1967-

жылы –Союздук маанидеги персоналдык пенсияга чыккан. 1979-жылдын 18-мартында Москва шаарында дүйнөдөн кайткан. Сөөгү Кузнецово көрүстөнүндө коюлган.2000-жылы 2-июнунда И.Раззаковдун сөөгү Москвадан алынып келинип, Кыргызстанга коюлган. 2010-жылдын 29-декабрында И.Раззаковго “Кыргыз Республикасынын баатыры” наамы ыйгарылган.

КР эмгек сиңирген мугалими, п.и.к. Г.Мадаминов агай быйылкы жылы өзүнүн 20-30 жыл аралыгында И.Раззаковдун эмгектерин, съезд, жыйындарда сүйлөгөн сөздөрүн, архивдерди, тарыхый документтерди, замандаштарынын эскерүүлөрүн окуп чыгып, жыйынтыгында “Искак Раззаковдун инсандык жетекчилик өзгөчөлүктөрү” аттуу эмгегин жарыкка чыгарды. Г.Мадаминов өз эмгегинде И.Раззаковдун 9 түрлүү өзгөчө инсандык сапаттарын белгилеген.

- 1.Адамгерчилик, гумандуулук жана ыймандуулук;
- 2.Жөнөкөй, жупуну, кичипейилдүүлүгү;
- 3.Эмгекчилдиги;
- 4.Тазалыгы, чынчылдыгы;
- 5.Адилет, калыс, кең пейилдиги;
6. Даанышмандыгы, акылмандыгы;
7. Чечен, шайырдыгы;
8. Өзүн-өзү ар тараптуу өстүрүп, тарбиялап туруусу, көп кырдуулугу;
9. Сырткы көрүнүшү, сымбаттуу, келишимдүүлүгү.

1.Адамгерчилик,гумандуулук жана ыймандуулук

И.Раззаков терең адамгерчиликтүү, кичипейил, ак көңүл, жайдары, сылык, зирек адам болгон. Ал өзүнүн айланасындагы иштеген адамдар катчы, айдоочулары, күзөтчүлөрүнүн ден соолугуна, үй-бүлөлүк абалдарына да көңүл буруп, жардам берип турган боорукер адам болгон. Муктаж болгон адамдарга жардам берип, кубаттаган. Аялы, кызы И.Раззаковдун боорукерлигин, иш билгилигин эскеришкенде: Кыш катуу суук болуп, кар калың жаап, малга тоют жетпей калганда койлорго боору ооруп, көзүнө жаш айланып калчу экен. Түнү менен уктабай, туш-тушка телефон чалып, вертолет, машиналар менен тиешелүү жерге тоют жеткиртип, койлорду аман алып калган учурлары да болгон.

2.Жөнөкөй, жупуну, кичипейилдүүлүгү. Өзүнө ар кандай маселелер менен кайрылып келген адамдарга өтө кичипейил мамиле жасап, ордунан туруп келип, учурашып, орундукка отургузуп анан өзү отурчу экен да алардын көйгөйлөрүн угуп, жакшы жагына чечип берчү экен. Ал ашыкча мүлк жыйнаганды жактырган эмес.

3.Эмгекчилдиги. Ал чаалыгып-чарчоону билбеген иштерман адам болгон. Билиминин, жөндөмдүүлүгүнүн баарын элдин турмушун жакшыртууга арнаган. Москвадагы Плеханов атындагы институттан инженер-экономист адистигин алып чыккан жана экономика илимдеринин кандидаты илимий даражасына ээ болгон.

4.Тазалыгы, чынчылдыгы. Бүгүнкү күнгө чейин И.Раззаковдун “Мен таза болсом, сен таза болсоң, коом таза болот” – деген сөзү эл арасында үлгү катары көп айтылат. И.Раззаков үчүн кытмырлык, ыпыластык, арам ойлуулук, текебердик, паракорлук, дүнүйөкордук, ээн ооздук, ичи тарлык жат нерсе болуп, ал жүрүм-туруму, жасаган иши, ой-пикири, ниети таза, чынчыл адам болгон.

5. Адилет, калыс, кең пейилдиги. Ар дайым калыстыктан жанбаган, калыс сүйлөгөн, өтө адилеттүү, принципалдуу, ак ниет, өз ишине жоопкерчиликтүү адам болгон.

6. Даанышмандыгы, акылмандыгы. И.Раззаков даанышман, акылман жетекчи катары көп жакшы иштерди жасаган. Ал Кыргызстанды жетектеп турганда Илимдер Академиясы, университет, Политехникалык институту ачылып, эл чарбасынын бардык тармактары жакшы жолго коюлган.Анын универсалдуу билимине көпчүлүк билимдүү замандаштары баа беришкен.

7. Чечен, шайырдыгы. И.Раззаков оратор адам болгон. Ал чогулуштарда сүйлөй турган сөздөрүнүн тезисин жазып алып, кээде гана ал блокнотуна көз салып коюп, элди карап сүйлөй бере турган. Анын сөздөрү учкундуу, көздөрү өткүр болуп, угуп отурган адамдар үчүн таасирлүү болгон. Раззаков өзүн угуп отурган адамдарды шыктандырып, алар кандай иш болсо да аткарууга белсенип калышчу.

8. Өзүн-өзү ар тараптуу өстүрүп, тарбиялап туруусу, көп кырдуулугу.

Раззаков өмүр бою өзүн тарбиялап, өстүргөн адам болгон. Ал өзүнүн абдан көп окугандыгын, колуна тийген орус, өзбек, тажик тилдериндеги адабияттардын баарын окуп, орус тилинде жазуу, сүйлөө, окуу чоң кыялдарынан болгонун эскерип, бир жылдын аралыгында көп нерсеге жетишкендигин айтып калчу экен. Ал өзбек, тажик, фарс, орус, араб тилдерин жакшы билип, эркин жазып, окуп сүйлөгөндүктөн Чыгыш адабиятынын жана Батыш адабиятынын көрүнүктүү үлгүлөрү менен тааныш болуп, алар аркылуу өзүн дайыма ар тараптуу өстүргөн.

9. Сырткы көрүнүшү, сымбаттуу, келишимдүүлүгү. “И.Раззаковдун өңү-келбети да келишимдүү, сымбаттуу жапалдаш бойлуу, көздөрү жанып турган, кара тору, маңдайы жарык, кыйгач мурун, куш тумшук, кашы кара, көздөрү өткүр, сүрдүү, сүйкүмдүү инсан” болгон деп жазат Г.Мадаминов. Анын адамдарга мамилеси ушунчалык сыпайы, мээримдүү, кичипейил, жылуу-жумшак сүйлөгөн, улуу-кичүү менен бирдей сөз табыша билген адамгерчиликтүү адам болгон.

Дүйнө тарыхында өз эли үчүн өнүгүшүндө Россия үчүн Петр 1, Турция үчүн Мустафа Кемаль, Кытай үчүн Ден Сяо Пин, Сингапур үчүн Ли Куан Ю кандай кызмат кылган болсо, И.Раззаков да кыргыз эли үчүн жогоруда айтылган улуу инсандардай үчүн кызмат кылган.

Пайдаланылган адабияттар:

1. И.Раззаков. Эмгектеринин тандалмасы. Б., 2010
2. Г.Мадаминов, И.Мадаминов. Исхак Раззаковдун инсандык жетекчилик өзгөчөлүгү. Б., 2020
3. Мадаминов Г. Холжураев Х. Исхак Раззаков. Бишкек, 2000
4. Абдухамидова Б. Билим жолундагы өмүр. Бишкек, 2013
5. Калилов К. Ишмер инсан. Бишкек, 1995

* * *

УДК:894.341-09(043.3)

ТӨЛӨГӨН КАСЫМБЕКОВ – КЫРГЫЗ ТАРЫХЫЙ РОМАНИСТИКАСЫНЫН КӨРҮНҮКТҮҮ ӨКҮЛҮ

*Айталиева Т. К. ф.и.к., доцент,
aitalieva.75@mail.ru,
Талас мамлекеттик университети*

Аннотация: Макалада кыргыз элинин жазуучусу Т. Касымбековдун өмүрү, чыгармачылыгы тууралуу сөз болот. Кыргыз адабиятында жазуучунун залкар чыгармалары өз ордун тапкан. Өзгөчө жазуучунун тарыхый чыгармалары терең мазмуну, бийик идеясы менен өзгөчөлөнүп турат. Байыркы эл кыргыздардын улуу журт экенин анын акылман, көрөгөч, эл башкарган адамдарынын мисалынан биле алабыз. Тарыхта аттары белгилүү улуу инсандардын өмүр жолу, иш-аракеттери жазуучунун калеминен көркөмдөлүп кайрадан жаралган.

Ачкыч сөздөр: жазуучу, тарыхый роман, тарыхый инсан, доор, чыгармачылык

ТОЛОГОН КАСЫМБЕКОВ ВИДНЫЙ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ КЫРГЫЗСКОЙ
ИСТОРИЧЕСКОЙ РОМАНИСТИКИ

*Айталиева Т. К. – к.ф.н., доцент,
aitalieva.75@mail.ru,
Таласский государственный университет*

Аннотация: В статье рассматривается жизнь и творчество писателя кыргызского народа Т. Касымбекова. Известные произведения писателя занимают особое место в кыргызской литературе. О величии древнего народа кыргыз можно узнать на примере умных и дальновидных руководителей народа. Писателем художественно описаны жизнь и деятельность известных и великих людей в истории кыргызского народа.

Ключевые слова: писатель, исторический роман, историческая личность, эпоха, творчество

TOLOGON KASYMBEKOV IS A PROMINENT REPRESENTATIVE OF THE
KYRGYZ HISTORICAL ROMANISM

*Aitalieva T.K., aitalieva.75@mail.ru,
PhD in Philology , Associate Professor
Talas State University*

Annotation: The article examines the life and work of the writer T. Kasymbekov. Famous works of the writer occupy a special place in Kyrgyz literature. The greatness of the ancient Kyrgyz people can be learned from the example of smart and far-sighted leaders of the nation. The writer artistically describes the life and activities of famous and great people in the history of the Kyrgyz people.

Key words: writer, historical novel, historical personality, epoch, creativity

Көз жүгүртүп ачсаңар барактарды,
Көкүрөгүм төшөлгөн санат калды.
Кызыл жалын өрт кезим аралашып,
Кырчын курак, кыялдуу адат калды.
Кыргыз баскан кыйла жол, тарых калды,
Караланып булганбай жарык калды.
Кайра улантып бүгүндү жазсам десем,
Калем деле картайып карып калды.

(Төлөгөн Касымбеков)

Кыргыз профессионал жазма адабиятынын көрүнүктүү өкүлү, залкар жазуучу Т.Касымбеков 1931-жылы Жалал-Абад областынын Аксы районунун Ак-Жол айылында жарык дүйнөгө келген. Жазуучунун чыгармачылык шыгынын ойгонушуна атасынын таасири күчтүү болгон. Атасы молдо болуп, араб тамгасы менен жазылган көптөгөн поэмаларды окуп, жанында отурган адамдарга уламалуу сөздү көп айтып берген адам болот. Жазуучу кичине кезинде атасынын айткандарын кунт коюп тыңшап уккан. Өз айылында орто билим алгандан кийин башталгыч мектептерде мугалим болуп иштеген. Ак-Жол айылдык кеңешинде жооптуу катчылык ишти да аркалаган. 1952-1957-жылдары кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетинде окуп аяктаган. Студент кезинде 1952-жылы алгачкы аңгемелеринин бири “Жылкычынын уулу” “Советтик Кыргызстан” (кийинчирээк “Ала-Тоо” журналы деп аталган) журналына жарыяланган.

1956-жылы китепче катары басмадан жарыкка чыгарган. 1957-жылы “Мектеп” басмасынын балдар адабияты боюнча редакторлугуна дайындалган. 1958-жылы Туулган жер”, 1960-жылы “Адам болгум келет” аттуу китептери жарык көргөн. Жогорудагы аңгемелеринен кийин Т.Касымбеков кыргыз адабиятынан орун таап, келечегинен көптү үмүттөндүргөн жазуучу катары тааныла баштаган. 1959-жылы республикалык Жазуучулар Союзуна кабыл алынган. 1960-1966-жылдардын аралыгында “Ала-Тоо” журналынын кара сөз бөлүмүнүн башчысы, жооптуу катчысы болуп эмгектенген. 1966-1973-жылдарда ошол эле журналдын башкы редактору болгон. 1973-1974-жылдарда республикалык басма сөз боюнча мамлекеттик комитетин жетектеген. 1990-жылдары легендарлуу парламентке Аксы аймагынан эл депутаты болуп шайланган. Депутат болуп турганда ЖКнын Туруктуу комиссиясын жетектеп, Президиумунун мүчөсү да болгон. Ошол учурда бир катар өтө маанилүү маселелердин чечилишине түздөн-түз катышкан. Алар: республиканын атын жаңыртуу, борбор шаардын атын мурдагы калыбына келтирүү, мамлекеттик тил, көз каранды эместик, Туу, Герб, жер маселери эле. Ошол учурдун актуалдуу маселелеринен болгон маданият, билим берүү, дин тутуу, граждандуулук, басма сөз жөнүндөгү мыйзамдарды даярдоодо жана кабыл алууда да аракет жумшаган. Эгемендүү Кыргызстандын биринчи Конституциясын даярдоодо жана кабыл алууда көп иштерди аткарган.[1]

Жазуучунун тарыхый чыгармаларынын жазылуусуна токтолсок, ал өзүнүн тарыхый чыгармасы “Сынган кылычтын” биринчи китебин 1966-жылы жарыкка чыгарган. Андан кийинки жылдарда “Ак Мөөр” телефильминин сценарийин жазууга да катышып, коомчулук тарабынан фильм боюнча жакшы пикирлер менен катар бир катар сын пикирлер да айтылган. 1976-жылы “Жетилген курак” аттуу романын жарыкка чыгарат. Чыгармада өз мезгилиндеги көйгөлүү маселелер козголуп, бири-бири менен пикирлери, тутунган принциптери келишпеген адамдардын курч конфликтиси сүрөттөөгө алынган. Арадан он жыл убакыт өткөндөн кийин, 1986-жылы “Келкел” аттуу тарыхый романын жарыкка чыгарат. Романдын көлөмү 42 басма табак көлөмүндө болгон.[2]

Кыргыз адабиятында тарыхый чыгармалар катары А.Токомбаевдин “Кандуу жылдар” (биринчи китеби – 1935, экинчиси – 1940-ж), Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” (биринчи китеби – 1966, экинчиси – 1971), “Келкел”, Т.Сыдыкбековдун “Көк асаба”, Н.Байтемировдун “Тарых эстелиги”, С.Өмүрбаевдин “Телегей”, К.Бектеновдун “Таабалды Пудовкин”, Ө.Даникеевдин “Көз ирмемдеги өмүр”, Ш.Бейшеналиевдин “Болот калем”, К.Каимовдун “Атай”, К.Осмоналиевдин “Көчмөндөр кагылышы”; С.Жусуевдин ыр менен жазылган “Курманжан датка”, 2000-2005 – жылдары жаңы жазылган: Т.Касымбековдун “Баскын”, “Кыргын”, Ж.Токтоналиевдин “Хан Ормон”, Б.Боркеевдин “Рыспай”, С.Станалиевдин “Касым Тыныстанов: Чагылгандын көз жашы” романдары, повестери белгилүү.[3]

Кыргыз адабиятында тарыхый темадагы чыгармаларды жазууда коңшу элдерге караганда артта калганыбыз тууралуу адабиятчылар Ш.Бейшеналиев Ү.Касыбековдордун “Тарыхый чындыкты чагылтуунун идеалык-көркөмдүк критерийлери” (Ала Тоо, 1991, - 143-146 б.) аттуу макаласында белгилешкен.[4]

Ф.и.д., профессор Ү.Култаева өзүнүн “Кыргыз тарыхый романы: типологиясы жана жанрдык өзгөчөлүгү” аттуу темадагы докторлук диссертациясында “Улуттук аң-сезимдин көтөрүлүшү 80 – жылдарга таандык болсо да, рухий мурастарга болгон көз караштын массалык өзгөрүшү, аларга жаңы көз караштан баа берүү зарылчылыгы 90 – жылдардан баштап улуттук кайра жаралуу - Кыргызстан эгемендүү мамлекеттүүлүккө ээ болгондон (Декларация - 1991, 31- август) кийин пайда болду. “Улутчул” аталып репрессияга кабылган улуттук интеллигенциянын тарыхый жана адабий мурастарын басмадан чыгаруу иши колго алынды.”-деп жазган.[5]

Белгилүү адабиятчы К.Артыкбаев “Кыргыз элинин башынан өткөн эң орчундуу тарыхый мезгилин-Россиянын кыргыз жергесин каратып алуу учурун жана ошол тарыхый кырдаалдагы эл турмушунун нукура чындыгын алгачкы жолу тарыхый роман түрүндө көркөм чагылдыруу менен жазуучу Төлөгөн Касымбеков кыргыз адабиятынын масштабында тарыхый роман жазуунун классикалык үлгүсүн жакшы баштап берүүгө жетишти. “Сынган кылыч”, “Келкел” романдары менен Төлөгөн өлбөстөрдүн катарына кирди” деп жазуучунун тарыхый чыгармалары жана анын кыргыз адабиятындагы орду тууралуу оюн айткан.[6]Т.Касымбековдун “Сынган кылыч”, “Келкел” романдарында катышкан каармандарынын ар биринин образы көркөм чеберчилик менен сүрөттөлүп берилген деп айтууга болот. “Сынган кылыч” романында 200гө жакын каармандар катышат. Алымкул аталык, Абдымомун бек, генерал Черняев, удайчы Чотон, Теңирберди, Сарыбай, Абил бий, Бекназар баатыр, Айзада, Темир, Эшим, Домбу, Ажыбай бий, Эсенбай бий, Нүзүп бий, Алтынбешик, Теңиряр, Нарбото бий, Шады бий, Алим хан, Өмөр хан, Мадали хан, Амир Насурулла, Ибрагим Хаял, Ажи бий, Шерали, Жаркынайым, Мала бек, Кудаяр хан, Мусулманкул, Шады ынак, Алымбек датка, Курманжан датка, Абдылдабек, Исхак, генерал Скобелевдердин ар биринин образдарын талдоого алуу керек. Чыгармадагы каармандардын жашаган доору жана алардын иш-аракеттери тууралуу өзгөчө мектеп окуучуларына жана окурмандарга жеткирүү үчүн адабиятчыларда жана адабият мугалимдеринде көп иштер бар деп айтууну туура көрөм.

“Сынган кылыч” чыгармасынын башталышындагы Алымкул аталыктын орус армиясына көрсөткөн каршылыктарынын сүрөттөлүшүнө токтолуп, талдоо жүргүзөбүз. Алымкул аталык 1865-жылы генерал Черняев баштаган орус армиясы менен Ташкендин жанында болгон салгылашта ок жаңылып курман болот. Алымкул аталык (1829-1865)-түштүк кыргыздардан чыккан эл башкаруучу адам болгон. Бала кезинде мусулман мектебинен, кийин медреседен билимин уланткан. Ал жездеси Тагай датканын жардамы менен аскердик өнөрдү үйрөнгөн. Кудаяр ханды бийликтен кетирип, Мала ханды хан шайлатууда Алымбек датка менен биргеликте аракеттенишкен. 1862-жылы Мала хан өлтүрүлүп, ордуна Шаамурат отурат. 1863-жылы жазында Алымкул аталыктын уюштуруусу менен төңкөрүш болуп, тактыга Мала хандын уулу Султан Саидди отургузушат. Чындыгында бул учурда бийликти Алымкул аталык жүргүзгөн. [7] Романда Алымкул аталыкты өз удайчысы (жан жигит, кайтарып жүрөр жигит) Чотон өлтүргөнү тууралуу айтылат. Чотон Т.Касымбековдун романдарында жалданма киши өлтүргүч катары сүрөттөлүп берилген. Ал Алымкул аталыкты, Алымбек датканы өлтүргөндүгү тууралуу баяндалат. Тарыхый фактыларга таяна турган болсок, Чотон чыныгы турмушта кыргыздардын санынын аздыгына жаны ачыган, кыргыз төбөлдөрүнө кол салууну туура көрбөгөн адам болгон деген маалыматтар бар.

Генерал Черняев ак саргыл жүздүү, каралжын саргыч мурутунун алдынан текебер жымыйып тиктеген, өз жеңишинен санааркабаган адам эле деп сүрөттөлүп берилет. Анын бир жарым миң аскери толугу менен бат атар мылтык менен куралданган, Европага жүрүш кылууга жарай турган артилериясы бар экендиги баяндалат. Ал Алымкул аталык баштаган атчан аскерлердин жүрүшүн карап туруп:

“Мына Күнчыгышта октун алдында жылаңач чапмай дагы деле бар. Ок баатырды аяйбы. Бул жүрүшү менен аскербашы бөөдө өлүп алат...”-деп мыйыгынан күлөт.[8] Алымкул аталык өзүнүн “Толгомо” деген согуштук тактикасы менен орус аскерлерин жеңип алчудай түр көрсөтөт. Бул да аскер башчынын оңой аракети эмес эле, эч нерседен камырабаган аскер башчыны ойлонтуп коёт. Чындыгында Кокондук аскерлер менен орус аскерлеринин куралдануусун салыштырып көргөндө асман менен жердей айырмасы бар эле. Цивилизациядан, илим-билимден артта калган элдердин материалдык, маданий деңгээли өсүп-өнгөн элдердикине тең келе албас эле. Бул сыяктуу көрүнүш бизде бүгүн

деле бар. Жерибизде баалуу кен байлыктардын запасы көп деп айтабыз да, чет элден инвесторлорду алып келип, кайсынысы кайда кетип жатканын билбей, түшүнүгү жетпеген адамдарды үгүттөп куру кыйкырык салып, эгемендүү өлкөбүздү дүйнөгө массалык баш аламандык менен таанытып жатабыз. Төңкөрүш жасадык деген жарандарыбыз, биздин кендерди кыргыз элинин жыргал жашоосу, жакшы турмушу үчүн иштетүүгө билимибиз дагы, чынчылдык, ак ниеттүүлүк сапаттарыбыз да жетет дегендери барбы? Көп окуп билимин өнүктүрүп, башкалар менен бөлүштүргөнү барбы? Же акчалуулардын бир аз берген акчасына алданып, баш аламандыктардын катышуучулары боло беришеби? Чотондун образы жазуучу тарабынан кылдат сүрөттөөгө алынган. Мыкты сүрөткердин өзгөчөлүгү анын чыгармасын окуп жатканда куду өзүң аралашып көрүп жүргөндөй элес калтырат. Чыгармада кымкуут учурда аскербашы нөкөрлөрүнөн бөлүнө калган учур болот. Бир гана удайчысы Алымкул аталыктын артынан калбай ээрчип жүрөт. Жазуучу “Аты да кара, өзүнүн иреңи да кара, түнөрүңкү, суз, муздак болучу. Эриндерин бек кымтып, агы көрүнбөгөн кичинекей жылтыр көздөрүн былк эттирбей, аскербашыны дайыма тиктеп жүрдү. Колунда милтелүү кара мылтык. Милтесинен такыр чок өчүрбөйт.” – деп Чотондун аскербашчыны ээрчип жүрүп, жүрөгү лакылдап, акактап оозун ачып эки жагын каранып, ыңгайы келгенде жашырынып туруп атып салганын сүрөттөйт. Ат үстүндө термелип эсин жыйган аскербашы удайчысын алсыз үнү менен жардамга чакырат. Чотондун ошол учурдагы абалын жазуучу мындайча сүрөттөгөн: “Удайчы үн бере албады, калтырап, мууну шалдырап, атына эмгектеп араң минди да, кулагын жапырып, атын бат-бат желдирип, качкан уурунун көлөкөсүндөй кубандап, караңдап жөнөп берди...”[9] Жазуучу карасанатай, жалданган адамдын образын ушундайча элестүү ачып берди. Тарыхта жашап өткөн Чотон жөнүндө төмөнкүлөргө токтолууга болот. Чотон Куваш уулу 1810-жылы Улуу-Тоо (азыркы учурда Көк –Жар айылы деп аталат) айылында жарык дүйнөгө келген. Каңды уруусунан чыккан. Ортодон жогору бойлуу, 160-180 кг салмактагы, эки далысына 2 адам кенен отурган киши болгон. Өз учурунда балбандыгы менен аты чыккан.[10] Алымкул аталыкка ок жаңылгандан кийин аскерлер башчысы жок орус армиясына каршылык көрсөтө алышпай калат.

Жазуучун “Келкел” романында да ордо кутумдарынын тапшырмасы менен Алымбек датканын башын Чотон шап кылыч менен чаап салганы тууралуу айтылат. Чыгармадагы сүрөттөдөн мисал келтирсек, “...Көз алдына аюудай килейген тууралуу, бою пас, эки көзү кыпкызыл, мурду белбаскак, одурайган кара киши келди. Чотондун ашкере бой көтөрө эрес талашкансыган кейпи, бир да жолу сырдашпаган зардеси Алымбек даткага жакчу эмес, жылдызы каршы сыяктуу киши болучу...”, “... Чотон эшиктен араң сыйып кирип, камырабай чайпала басып, күркүрөгөн жоон дабыш, акырын салам айтты да, кычыгына эт өсүп кеткен кызыл көзү үй ичин бир чыргый отурган адамдар менен суз кол алышты. «Мунун кесири башынан ашкан!» деди ичинен Алымбек датка...”, “...Кел, даам сызып, анан деле айтарсың ишиң болсо...”, “... Ангыча дасторкончу дасторконун жаяр алдында жез чылапчын тосуп, өзү жез чөөгүн менен колго суу куя баштады. Этектен башталып, төрдөгү шайх-уль-Ислам Саги-заада, молла Зия кол жуушту. Эми Алымбек датка эңкейип, жез чылапчынга кол тосуп, ашыкпай жууп, суудан ууртап, ооз чайкап жаткан мезгилде килейген Чотон лап тура калып, койнунда катылуу келген шап кылыч чагылгандын отундай бир жарк дей төбөдөн шилтенип, көз ачып жумганча Алымбек датканын башы чылапчынга шалак деп түшүп калды.”[11] Чыныгы турмушта Алымбек датканы Кудаяр хандын буйругу боюнча Аравандын маңгыт уруусунан Мажит деген өлтүргөнү тууралуу көпчүлүк билишчү экен.

Жазуучу өзүнүн белгилүү романдарында айрым образдарды кандайча сүрөттөп бергендигине токтолдук. Чыныгы турмушта жашаган адам анын башынан өткөргөн жашоосунун көркөм чыгармада чагылдырылып берилүүсүндө айырмачылыктар болуп

калуусу, жазуучунун чыгармачылыгы менен кошумчаланган окуялардын болуусу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Чыгармадагы башкы каармандардын ар биринин образдары жөнүндө изилдөө жүргүзүп окурмандарга сунуштоо менен чыгарманы окурмандардын жеткиликтүү түшүнүүсүнө шарт түзүүгө болот.

Т.Касымбековдун чыгармаларындагы кайсы гана образды албайлы алардын турган турпатын, кылган иш-аракеттерин, өздөрүн алып жүрүүсүн, сүйлөгөн сөздөрүн, кулк-мүнөздөрүн жазуучу жогорку чеберчиликте сүрөттөп берген. Залкар жазуучу Т.Касымбеков чыгармаларын жазардан мурда абдан көп изденген. Идеяларын көп убакыт ойлонуп, бышырып жүрүп анан илхамы келгенде жазган. Жылына бирден роман жазгандар жана өмүрүндө бир эле роман жазгандар да бар экенине токтолуп, кандай гана чыгарма болбосун элдин жүрөгүнөн түнөк таап, жашап калса ошого шүгүрчүлүк кылуу керек деп айтуу менен кыргыз эли кастарлап окуй турган чыгармаларды мурас кылып калтырды.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Кыскача өмүр баян. Китепте:Касымбеков Т.8 томдон турган чыгармалар жыйнагы. 3-том.Б.,2008.387-бет.
2. Кыргыз адабиятынын тарыхы.7-том. Б., 2002. 205-бет.
3. Култаева Ү. “Кыргыз тарыхый романы: типологиясы жана жанрдык өзгөчөлүгү”. Б., 2011.
4. Бейшеналиев Ш., Касыбеков Ү. Тарыхый чындыкты чагылтуунун идеалык-көркөмдүк критерийлери. Ала-Тоо журналы, 1991, 143-146 бет.
5. Култаева Ү. “Кыргыз тарыхый романы: типологиясы жана жанрдык өзгөчөлүгү”. Б.,2011.
6. Артыкбаев К. Төлөгөн Касымбеков. Китепте: Кыргыз адабиятынын тарыхы. 7-том.Б., 2002. 205-бет.
7. Осмонов Ө. Кыргызстандын тарыхы. Жүз суроого жүз жооп. Б., 2007.
8. Касымбеков Т.8 томдон турган чыгармалар жыйнагы.2-том.Б., 2008, 7-бет.
9. Касымбеков Т.8 томдон турган чыгармалар жыйнагы.2-том.Б., 2008, 11-бет.
10. Балтабаев И. Чотон баатыр жөнүндө тарыхый чындык. <https://nookatym.wordpress.com.2015.05.20>.
11. Касымбеков Т. Келкел.Б.,1990.

* * *

“КЫРГЫЗ” ЭТНОНИМИНИН ТАРИХЫНА КЫСКАЧА СЕРЕП

Абдувалиев И.А. – филология илимдеринин доктору, кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын профессору

Аннотация: Макалада “кыргыз” деген сөздүн ар кайсы тилдердеги айтылышы, ошого байланыштуу этнонимдин жана ал туюндурган этностун тарыхый тагдырына байланыштуу кыскача ой айтылат.

Негизги сөздөр: байыркы, жазма эстеликтер, кыргыз, киргиз, хя-гас, хакас, алтай, Алтай, ойроттор.

КРАТКО ИЗ ИСТОРИИ ЭТНОНИМА “КЫРГЫЗ”

Абдувалиев И.А. – доктор филологических наук, профессор кафедры кыргызского языка и литературы

Аннотация: Речь идет об употреблении слова “кыргыз” на разных языках, вследствие которого этноним и этнос получили разные названия.

Ключевые слова: древние, письменные памятники, кыргыз, киргиз, хя-гас, хакас, алтай, Алтай, ойроты.

BRIEFLY FROM HISTORY OF THE ETHNONYM “KYRGYZ”

**Abduvaliev I. – Doctor of Philology, Professor
Department of Kyrgyz Language and Literature**

Annotation: the article tells about the use of the word “Kyrgyz” in different languages, and the meanings of the words *ethnonym* and *ethnos*.

Key words: ancient, written monuments, *kyrdyz*, *Kirgiz*, *hya-gas*, *hakas*, *altay*, *Altay*, *oirots*.

“Кыргыз” деген сөздүн жалпы адамзат тарыхында өзүнчө эл катары, өзүнчө мамлекеттүүлүгү бар эл катары, б.з. чейинки 201-жылдан бери белгилүү экендигин В. В. Бартольд кытай жылнамаларынан таап чыккан [1: 473-543-б.]. Географиялык жайгашкан ордулары боюнча кыргыздар менен эзелтен бери кошуна жашап келаткан кытай элинин тарыхый жазмаларынан кыргыз этноними, кыргыз эли тууралуу маалыматтар бир топ арбын.

Биздин замандын VII-X кылымдарында көбүнчө таш бетине жазылган байыркы түрк жазма эстеликтеринин (*байыркы кыргыз жазмалары* деп да айтылат) көпчүлүгүндө түрктөр менен болгон саясий атаандаштыктагы эл, мында дагы мамлекеттүүлүгү бар эл катары арбын жолугат. Ошол жазма эстеликтердин биринде, “мен кыргыз уулумун, чачылганды жыйнап эл кылдым, кыздарымды калыңсыз бердим, уулдарым, устатыңарды сыйлагыла” деген мазмунда элбашынын ою жазылган [4].

Ал эми XI кылымда жазылып, биздин күндөргө келип жеткен Махмут Кашкари-Барсканинин “Түркий тилдер сөз жыйнагы” сөздүк китебинде болсо, башка бардык түрк урууларынын (элдеринин) катарында сөздөрү жыйналып жазылганы, “Түрк, түркмөн, огуз, чигил, йагма, кыргыздардын сөздөрү жадыма жат болуп, эбегейсиз мол байлык топтодум. Алла Тааланын жардамы менен аларды иреттеп чыгып, тартипке салдым да, бизге сообу тийип кийинкилерге кемибес кенч болуп калсын деп ушул китепти жаратып, *Дивану лугати-т түрк* деп атадым” [3: 36-б.], деп баяндалган. Кыргыздар, кыргыз сөздөрү андан кийин да араб жазуулары менен жазылган жалпы түрк элдерине тиешелүү жазма эстеликтердин беттеринен түшкөн эмес.

Кайра жаралуу доорунан (Эпоха Возрождения) кийин адамзаттын өсүп-өнүгүүсү боюнча бир топ алдыга чыккан Европада Күнчыгышты, анын ичинде түрк элдерин үйрөнүп өздөштүрүү европалыктардын (христиандардын) күнтартип маселеси болгон. Мында да дайыма *кыргыздар*, *Кыргыз талаасы* деген түшүнүктөр алардын көңүлүнүн болборундагы маселелердин катарында турган. В. В. Радловдун *Түрк наречиялар сөздүгүнүн тажрыйбалары* [6] деген ар бири эки китептен турган төрт томдук китебинде бөлүнүп-бөлүнүп майдаланып кеткен түрк элдеринин катарында башкалардан айырмаланып *каракыргыз наречияси* (*каракыргыз диалектиси*) деп жазылган. Бул жерде көпчүлүгү Орус империясынын тутумунда калган жалпы түрк элдери бир эл, тили да бир тил катары кабыл алынып, анын тутумундагы кыргыздарга карата *кара* деген сөз *көп*, *арбын*, *улуу* деген байыркы маанисинде колдонулган. Кыргыз элинин элдик оозеки чыгармаларында адам саны арбын кытай эли *кара* деген эпитет менен көбүнчө *каракытай* деп айтылат.

Падышалык Россиянын эзүүсүн баштан кечирип келаткан кыргыздар XX кылымдын биринчи чейрегиндеги дүйнөлүк глобалдык окуялардан кийин биротоло орус бийлигинде,

Советтик Россиянын, кийин СССРдин тутумунда калып, автономия, анан Союздук Республика укугу менен жашап келип, 1991-жылы 31-августта эгемендик алган. СССРдин тутумунда автономия, союздук республика укуктарына ээ болгон кыргыздар саясий жана маданий-экономикалык жактан бир топ жетишкендиктерге ээ болгон. Айрыкча билим берүү, илим, искусство, саламаттыкты сактоо жагынан болуп көрбөгөндөй ийгиликтер жаралган. Бирок, улут жана административдик аталыштар дээрлик СССР жоголгонго чейин эле орусчасы *киргиз, киргизы, Киргизская ССР*, ал эми кыргызчасы орусча айтылышы менен *Кыргыз ССРи, сельсовет, райсовет, Жогорку Совет, колхоз, совхоз, парторг, партком, парткомдун секретары, райисполком, райком, райкомдун секретары, обком, облисполком, биринчи секретарь, экинчи секретарь, бригада, бригадир, звеновой* ж.б. деп аталып жүрдү. Ал эле эмес, “*сен билесиңби, сельсовет билеби?*” деген сыяктуу туруктуу сөз айкаштары да пайда болгон.

Канткен менен, Энесайдан, Алтайдан ооп келип Теңир-Тоодо жашаган кыргыздар тарыхый өз атын, улуттук белгилерин сактап, азыр БУУга мүчө эгемен мамлекет катары жашап келе жатат.

Ал эми Энесайда, Алтайда калып калган бөлүгүнүн тарыхый тагдыры тууралуу айрым тарыхчылардын тийип-качкандай гана айтылган ойлорунан башка, азырынча, эч нерсе жазыла элек. Булар ХХ кылымдан бери *енисейлик кыргыздар*, орусча адабияттарда да *енисейские кыргызы* деп Теңир-Тоодогу кыргыздардан айырмаланып айтылат. Минтип аталыш, менимче, Кыргыз АССРиндеги (кийин Кыргыз ССРиндеги) окумуштуулардын Сибирдеги кыргыздардын бизге тиешеси жок деген көз караштарынан улам болсо керек. Мындай көз караштарды жаш кезибизде байма-бай угуп да келдик, анан дагы С. Е. Маловдун 1950-жылдарда Кыргызстанга атайы келип, байыркы түрк жазма эстеликтери тууралуу сөз козгоп, аны Енисей доорундагы кыргыздардын жазуусу, деген мааниде айтып, кыргызстандыктар аны тангандан “к моему великому сожалению”, деп катуу өкүнгөнүнөн [5] да байкайбыз.

Ошого карабай Кыргыз ССРинен башка жактагы чыгыш таануучу окумуштуулар енисейлик деп аталган кыргыздар менен азыркы кыргыздардын теги бир экени, байыркы түрк жазма эстеликтеринин кыргыздардыкы экени тууралуу көз караштарынан танбай келишкен. Мындай маселелерди тиешелүү адистер изилдесин, биз Енисейде болобу, Теңир-Тоодо болобу, *кыргыздар, кыргыз* деген сөз тууралуу оюбузду улай берели.

Енисейдин боюндагы элди азыр хакастар *Хакас Республикасы* (Республика Хакасия) деп аташат. Хакасия Енисей дарыясынын орто агым алабында Минусин (Миң-Суу деп да айтып жүрүшөт) өрөөнүнүн түздүктөрүнөн, Кузнец Ала-Тоосунун күнчыгыш боорлорунан, Батыш Саян тоолорунун түндүк-батыш бөлүгүнөн орун алган.

Хакасиянын тоолуу талааларынын ар кайсы жерлеринде атайын жерге сайып тургузулган жалпагыраак-жалпагыраак оркогой таштар көп. Жакын арада аскалуу тоо жок, бул таштар кайсы бир кылымдарда бир жактардан атайы алып келип жерге тигип коюлгандай. Алардын бийиктиги бир-бир жарым метрдей, жондолбогон, кырлары да тегизделбей кадыресе таштардан өзгөчөлөнбөгөн эле таштар. Устундай болуп жерге сайылган ар бир таштын айлана асты болжол менен узун-туурасы 5-6 метрдей төрт бурчтук болуп таш менен короолонгон. Короолонуп тизилген таштардын жогорку бети жерден араң эле чыгып турат, айрымдары жер бетинде көрүнбөй эле калган. Буларда байыркы замандардагы кишилердин, байыркы кыргыздардын, жашоосу, үрп-адаты, жаратылышты өздөштүргөн билимдери тууралуу азыркыларга белгисиз көп сырлар бар сыяктанат.

Республиканын борбору *Абакан*, хакасча *Азбан* деп айтылат. Енисей дарыясынын сол жак жээгинде, Абакан дарыясы келип куйган жерден орун алган. Хакастар шаар менен дарыянын аталышын уламыш менен байланыштырышат. Илгери-илгери бул жерлерде эбегейсиз чоң аюу (айуу, *хакасча аба*) пайда болуп, малга зыян келтирип, кишилерге да кол

салып коркунуч апкелиптир. Ошондо бир айылда алп бала төрөлүп, эр жетип, ууга чыгып баягы аюу менен бет келет. Экөө алышып-күрөшүп, көпкө чейин бири-бирин жеңе албай, акыры баатыр баланын токмогунан аюу жарадар болуп качат. Алп бала анын артынан кууп көпкө жүрүп, жеткирбей изин жашырган аюунун айкырган ачуу үнүн гана угуп калат. Жараатына чыдабай аюу дарактарды жулуп, тоонун таштарын омкоруп ылдый карай ыргыта берет. Ошентип отуруп аюу тоо болуп катып калып, тоонун этегинен булактын көзү ачылып шаркырап суу агып чыгат. Жылга-жылгалардан аккан суулар кошулуп отуруп чоң суу пайда болот. Жергиликтүү эл ошол сууну *Абаган* (*Аюу кан*) деп атап, Абакан дарыясы ошентип пайда болот.

Дарыянын да, шаардын да аталышы хакасча *Агбан* деп айтылып, метатеза кубулушуна кабылып сөз ичиндеги тыбыштар орун алмашып калган. Түрк тилдеринде метатезаланып, тыбыштары алмашып калган сөздөр көп. Мисалы, кыргызча *жамгыр* – алтайча *жаңмыр*. Бул сөздүн кыргызчасы метатезаланып кетип, алтайчасы – байыркы көрүнүшү. Анын уңгусу *жаң ~ жаг*, азыркы кыргыз тилинде сөздүн акыркы тыбышы созулмага айланып, сөз *жаа* болуп калып, ал метатезаланып, *жагмыр жамгыр* болуп өзгөрүп кеткен. Муундун акырындагы “жумшак терең түпчүл үнсүз [гъ] же жакын түпчүл [г]” тыбыштарынын созулмага айланышы кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөрдүн пайда болушунун экинчи тиби экендигин Б.М.Юнусалиев далилдеп жазган [7: 105-108-б.].

Хакастар – байыркы кыргыздардын тукумдары, *хакас* деген сөз *кыргыз* деген сөздүн кытайча аталышы. Кытай иероглиф жазууларында *кыргыз* деген сөз бир нече түрдө, башка-башка иероглифтер менен жазылган. Кытайлык түрколог *Ху-Чженьхуа* (окумуштуунун атын кытайлык кыргыздар *Хужинхуа* деп айтышат) минтип жазат: “Кыргыз эли сыяктуу узун тарыхка ээ кытай эли алда качан эле кыргыз элин билчү, 2200 жылдан мурун эле кыргыз элинин атын өзүнүн “Тарыхнама” (кытайча: “Shidzi”) деген тарыхый китебине алгачкы ирет кытайча иероглиф *ge-kun* менен жазып киргизген. Анан “Ханнама” (кытайча “Hanshu”) деген тарыхый китепте кытайча иероглиф *ge-kun* жана *djzan-kun* менен жазылды. Андан кийинки жылдардагы кээ бир тарыхый китептерде *hu-gu, he-gu/ge-gu, chi-gu, dze-gu, dzü-u* сыяктуу кытайча иероглиф менен жазылып келген. Тан (618-907) доорунан кийин “кыргыз” этнонимин *hja-dzja-si, hja-gzja-si, he-ge-si, ge-ge-si, he-li-chi-si, chi-li-dzi-si, dzi-li-dzi-si* деген кытайча иероглифтер менен жазды” [1: 12-13-б.]. Мына ошол иероглифтердин бир нечеси орусча транскрипцияда *хя-гйя-си, ге-ге-си, хя-гас* болуп окулуп келет. Хакас элинин хакас болуп аталышы мына ошол кыргыз деген сөздүн кытайча жазылышынын транскрипцияланып айталыштарынан алынган.

Падышалык Россия бул аймактарды, Сибирди, Енисей дарыясынын бойлорун, басып алып ээлик кылганынын алгачкы мезгилдеринде жергиликтүү калкты *татарлар, минусин* (*Минусинск*) *татарлары, ачы татарлары* (Красноярск крайындагы Ачинск шаарынын атынан), *абакан татарлары* деп аташкан. Минусинск демекчи, биздин Кыргызстанда бул топонимди Миң-Суу деп жүрүшөт. А чынында топоним *миң* деген сөз менен байланышпайт. Хакасияда жана Красноярск крайында бул сөз менен айтылган жер-суу аттары бир топ: Түндүк Минусин ойдуңу, Орто Минусин ойдуңу, Түштүк Минусин ойдуңу, Минусинск шаары, Минусин дарыясы, Саян тоолорунун Минусин кайкысы ж.б. Орусча аталыш менен жазылып, картага да ушундай аталып түшүп биз билген Минусинск жергиликтүү элдин, хакастардын тилиндеги *мөңі суз* (бизче *мөңгү суу*) деген сөз менен айтылат. Мөңгү деген сөздүн башка бир мааниси – түбөлүк, түбөлүктүүлүк. Демек, Минусинск шаарынын аты *мөңі суз* (*мөңгү суу*) деген сөздөн келип чыккан, аны кыргызча Мөңгүсуу (түбөлүктүүлүктүн суусу) деш керек.

Хакасиялык тарыхчылар азыркы хакастардын эл болуп калыптанып түзүлүшүн бир нече этап менен түшүндүрүшөт. Хакастардын өзүнчө эл болуп калыптанышынын биринчи этабын *баиталыш* же *кыргыздар этабы* деп аташып, XVII кылымга чейинки мезгил менен

байланыштырышат. Ошол мезгилдеги түрдүү уруулар (сөөктөр) биригип хакас элинин калыптаныш процесси жүргөн деген ойлорду айтышат. Элдин калыптаныш этабынын XVII кылымда **кыргыздар этабы** деп аталганына караганда ошол кездерде бул эл **кыргыздар** деп өз аты менен аталган болуш керек. Биригүүнүн башында кыргыздар болуп, бул аймакты сырттан келгендер XVIII кылымга чейин эле **Кыргыз жери** деп тааныган. Бул биригүүнү кыргыздар жетектегендиктен жазма булактарда кыргыз жери деп аталган.

XVIII кылымдан баштап тили жана маданияты бирдей жана бири-бирине жакын элдердин, уруулардын, уруулук майда топтордун акырындык менен бириге баштаган процессинен азыркы хакас элинин калыптанышы башат алган. Хакас Республикасынын Энциклопедиясында Енисей дарыясынын бойлорунда ошол кездерде жашаган кыргыздар тууралуу минтип жазылган: “Кыргызы, в сношениях с русскими, утверждали, что они и их кыштымы (данники) составляют “одни люди, род и племя”¹ (Энциклопедия Республики Хакасия. 2-том. –Абакан, 2008. 250-б.). Энциклопедиянын маалыматы боюнча кыштымдар деп: кызылдар, ачылыктар (**Ачинск** деген шаар, хакасча **Ажы**, бул кыргызча **Ачы** болот), аргындар, камдар (хакасчасы **хамнар шамандар** деген мааниде) жана башка урууларды түшүнүүгө болот. Буларды орустар кыргыздарга баш ийгендер деп эсептешкен. Кыргыздар башында турган жергиликтүү уруулар XVIII кылымдын башталышына чейин эле ээликтерин кеңейтип күнчыгышка жылган орустарга катуу каршылык көрсөтүшкөн. Хакас Энциклопедиясы жунгарлардын курал-жарак жактан колдоолору менен кыргыздар чабуулга өтүп, орус шаар-конуштарына чоң зыян келтиргенин [8: 251-б.] да жазган.

Хакастардын эл болуп калыптанышынын экинчи этабында уруулардын биротоло биригиш процесси ишке ашкан деп эсептешет. Бул XVIII-XIX кылымдар мезгили, орустар менен байланышка түшкөн этап болуп саналат. Биздин оюбузча, бул этап жергиликтүү калктын орустарга биротоло моюн сунуп, баш көтөрбөй калып, салыштырмалуу бейпилдик заман мезгили болуш керек. Падышалык Россия жергиликтүү калкты **татарлар**: ачылык татарлар (ачинские татары), абакандык татарлар (абаканские татары), мөңгүсуулук татарлар (минусинские татары) деп атап аларды өз аты менен да, бир эл деп да айткысы келген эмес.

XX кылымдын биринчи чейрегинде гана хакастар азыркыдай аталышка, татар эмес хакас деген аталышка ээ болгон. Бул мезгил падышалык Россияда капиталисттик түзүлүштүн өсүп-өнүккөн учуру болуп, азыркы Хакасиянын жеринде кен байлыктар казылып, бир нече завод, фабрикалар иштеп, жергиликтүү калктын жумушчу табы калыптана баштаган кези болчу. Бара-бара элдин турмуш-тиричилиги ири өнөр жайлар, заводдор, фабрикалар менен тыгыз байланышта болуп, жумушчулардын сабаттуулугу, коомдук өнүгүүлөргө болгон активдүүлүгү артып, 1917-жылкы февраль революциясы ишке ашып, мамлекет бир жагынан дүйнөлүк согуштагы аракеттерди жүргүзүп жатып, экинчи жактан кош бийликти баштан кечирип жаткан шартта жашап жатып, бул аймактарга борбордук бийликтин алсыз таасири гана келип турган. Мына ушундай шарттарда 1917-жылы 6-7-апрелде жергиликтүү калктын 1-съезди өтүп, жыйналышта С. Д. Майнагашевдин сунушу менен элдин аты **хакастар** деп аталып кабыл алынган. Көп өтпөй, ошол эле жылы 20-30-июлда болгон 2-съездде бардык урууларды бириктирип **хакас** деген аталыш элге расмий түрдө токтомо менен бекитилип берилген [8: 250-б.]. Ошентип Енисей дарыясынын бойлорунда жашап калган уруулар, биздин туугандар, XX кылымдын биринчи чейрегинен бери карай эле **хакастар**, **хакас** эли деп аталып келатат. Тарыхтын тамашасы менен Теңир-Тоодо жашагандары өздөрүнүн тилиндеги аталыш менен **кыргыздар** деп, Енисейдин бойлорунда жашап калгандары болсо, кытай тилиндеги аталыш менен **хакастар** деп аталып калды.

¹ “Кыргыздар орустар менен чырдуу мамиле-катнаштарда болгон ошол кездерде биз менен кыштымдар бир эл, бир уруу, бир урукпуз, деп башкаларды ишендиришкен”.

XX кылымдын биринчи чейрегинде, Россиянын составында жүрүп, элдин өзүнө жат ар башка терминдер менен аталып жүргөнүн дилинде кабыл ала бербей, элди өз аты менен атоого сунуш киргизген С. Д. Майнагашев *хакас*, кытайча *хя-гйя-си*, *ге-ге-си*, *хя-гас* деген сөздүн *кыргыз* экенин, *байыркы кыргыздар* экенин билип туруп эле империя саясатынан айбыгып кытайча аталышты сунуш кылган болуу керек. Канткен менен Енисей дарыясынын бойлорун кылымдардан бери мекендеп келген элдин *татарлар* деп таптакыр чоочун сөз менен аталып калбай, кытайчасы болсо да өз аты менен аталганын туура деп эсептешке болот.

Ал заман, XIV кылымдан дээрлик XX кылымга чейинки заман, бүткүл дүйнөгө үстөмдүк кылып жүргөн европалыктардын, тагыраагы, христиандардын адамзат тарыхын каалагандай калчап турган заманы болгон. Жер бетинен улам “жаңы жерлерди ачып, географиялык ачылыштарды биринин артынан бирин таап, улам жаңы жерлерге ээлик кылып отурушуп” (ал жерлерде илгертен бери жашап келген калкты киши катары көрүшпөй), өз өлкөлөрүнүн аймагын кеңейтип келишкен заман эле. Темир жол, паровоз ойлоп табылганга чейин алыс-алыс аралыктарды багындырууга колду жеткирген мыкты транспорт кеме болуп, чоң-чоң кемелердин мүмкүнчүлүгү менен жаңы жерлер ээленген.

Бир мисал, Америка материгин “ачкан” улуу саякатчы катары эсептелген Христофор Колумб 1492-жылы Индияга кеме менен күнбатышынан барам деп, бир канча күн сүзүп жүрүп, жерге жетип, кемеден түшпөй туруп, “бул жер бүгүндөн баштап Кастилия королдугунун жери деп аталат” маанисинде атайын акты түздүрүп кол коюп, өзү менен кошо ала жүргөн нотариусуна тастыктатып, анан гана жерге түшкөн. Ал жерде адам, эл бар экени, ошолордун жери экени менен эсептешип да койбой “жаңы жерди” өз өлкөсүнүн жери деп расмий жарыя кылган. Ал гана эмес, кайтарында жаңы тапкан жеринин – Күнбатыштагы Индиянын, “документи” катары жергиликтүүлөрдүн он чактысын кул кылып Европага алып да келген. Ошол “жаңы жерлерде”, кийин Күнбатыштагы Индия эмес экендиги далилденип Америка материги деп аталган жерлерде Колумбдан кийин барган батышеввропалык саякатчылардын ар кандай зордук-зомбулуктары ишке ашып жүрүп отурган.

Падышалык орус империясы кеме менен океанга чыга албай, жер бети менен эле акыркы жүз жылдыктарда күнчыгышка, Волганын ар жагына, Урал тоолоруна, Сибирге, Ыраакы Чыгышка, жергиликтүү калкы согуштук деңгээлде каршылык көрсөтө албаган аймактарга так ошо батышеввропалыктардай мүдөө менен, “жаңы жерлерди” ээлөө максаты менен жылган. Ошол аймактарда кылымдардан бери жашап келаткан жергиликтүү калкка европалыктардай зордук-зомбулукту көрсөткөн эмес деп айтуу акылга сыйбайт. Ошентип ашкан согуштук күчү бар Падышалык орус империясынын бир нече кылым бою жергиликтүү элдерден жерди зордук менен тартып ээлеп алууларынын акыйкаты тарыхый эмгектерде айтыла бербей келет.

Россиянын, кийин Советтик Россиянын тутумунда калган Сибирь аймагынын жергиликтүү калкынын билимдүү өкүлдөрү да мындай акыйкатты айтуудан айбыгып келе жатышканын байкоо кыйынга турбайт. Ошондой зор үстөмдүктөн айбыгуунун натыйжасында азыркы алтай эли, Тоолуу Алтайда жашаган эл, ондогон жылдар бою таптакыр чоочун ат менен, монголдордун бир уруусунун аты менен *ойроттор* деп аталып жүрүп, ойрот эмес экендиктери өлкө башкаргандарга белгилүү болгондон кийин да, эчен кылымдардан бери аталып келаткан өз аты менен аталбай тоонун аты менен улут болуп аталып калган. Мына, “жаңы жерлер”, деп ээлеп алган күчтүү мамлекеттердин “жаңы жерлердеги” азчылыкты түзгөн элди каалагандай калчаганы. Ошол эле Алтай тоолорунда азыр да өздөрүн кыргызбыз деген эл жашайт. Падышалык Россиянын Географиялык коому Алтайдагы жергиликтүү элге өз атын берүүнү каалабагандыктан, тоону да бөлүп салып,

Алтай тоолорунун алсыз мамлекет аймагын жасалма ат менен *Монгольский Алтай* деп атап салгандыгын байкоого болот.

Ал эми кытайча болсо да өз аты менен аталып жүргөн туугандарыбыздын хакастар деп аталгандыгы тууралуу жогоруда айтып өттүк.

Волга дарыясынан Ыраакы Чыгышка чейинки аралыкта майдаланып бөлүнүп-бөлүнүп кеткен калктардын бардыгынын акыркы 4-5 кылым мезгил аралыгындагы жашоо-тиричилиги мына ушундай тагдырга туш болгон.

XIX кылымдын аягы, XX кылымдын башындагы дүйнөлүк геосаясаттын түздөн-түз таасирлери менен Борбор Азиядагы элдерди да акырындык менен Падышалык Россия багындырып өзүнө кошуп алган. Ырас, 1917-жылдагы революциядан кийин Падышалык Россия кулатылып, анын ордуна Советтик Россия, анан барып Советтик социалисттик республикалар Союзу (СССР) деп аталган күчтүү мамлекеттин пайда болушу менен ал өлкөнүн тутумундагы элдер эркиндиктин кандайдыр жарым жартылай жымсал гана көрүнүшүнө ээ болушкан. Айрымдары, мисалы, кыргыздар жок болуп кетүүдөн Советтик Россия, Советтик социалисттик республикалар Союзунун пайда болушу менен аман калды. Дүйнөнү дүңгүрөткөн зор өлкөнүн тутумундагы элдердин дээрлик бардыгы кайсы бир даражада эркиндикке ээ болуп союздук, автономдук өзалдынчалыкта өсүп-өнүгүүлөргө жетишип келген жайлары да болуп келди. Маданий жана экономикалык жактан мурдагы турмуш-тиричиликтерине караганда болуп көрбөгөндөй гүлдөгөн жетишкендиктердин жаралгандыгы да болбой койгон жок.

Бирок, ошол Советтик социалисттик республикалар Союзу учурунда да Россиянын шовинисттик мүдөөлөрү акырындык менен ишке ашып, өзгө элдердин андан ары бытырап майдаланышын, айрыкча тили бир элдердин акырындык менен бири-биринен алыстай беришин камсыз кылган саясаты тынымсыз жүргүзүлүп жүрүп олтурган.

Кыргыз (*хя-гас, киргиз*) деген аталыштын XIX-XX кылымдардагы дүйнөлүк саясий-аймактык өзгөрүүлөр, социалдык-саясий үстөмдүктөр заманында баштан кечирген кыскача тагдыры мына ушундай.

Адабияттар:

1. Байыркы кыргыз тарыхынын актуалдуу проблемалары. -Бишкек: Кыргыз-Түрк “Манас” университети, 2001.
2. Бартольд В. В. Киргизы: исторический очерк. -Китепте: Бартольд В. В. Сочинения. Т. 2. Ч. 1. -М., 1963.
3. Кашкари М. Дивану лугати-т түрк (*Түркий тилдер сөз жыйнагы*). Которгондор: Абдувалиев И. ж.б. 1-том. -Бишкек, 2013.
4. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности: тексты и исследования. -М.-Л., 1951.
5. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. -М.-Л., 1959.
6. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. I-IV тт, СПб. 1893-1911.
7. Юнусалиев Б. М. Кыргыз диалектологиясы. -Фрунзе: Мектеп, 1971.
8. Энциклопедия Республики Хакасия. 2-том. –Абакан, 2008.

* * *

УДК 801.7:003

«НАСЛЕДИЕ ХОДЖИ АХМЕДА ЯСАВИ И ТУРКЕСТАН»
ОСОБЕННОСТИ ТРУДА ХОДЖИ АХМЕДА ЯСАВИ «ДИВАНИ ХИКМЕТ» ПО
ПИСЬМЕННЫМ ИСТОЧНИКАМ

*Альменбетова У.А. – Старший научный сотрудник
Научно-исследовательского центра
«Межэтнических отношений и толерантности
Ассамблеи народа Казахстана»
ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, магистр исторических наук*

Резюме. В статье рассматривается особенность «Дивани хикмета» Ходжи Ахмеда Ясави, его выдающаяся личность в исламской культуре, о проповедании суфизма и его влияние на современные радикальные религиозные течения.

Түйіндеме: Мақалада Қожа Ахмет Яссауидің «Диуани хикмет» еңбегінің ерекшелігі, оның ислам мәдениетіндегі көрнекті тұлғасы және софылық дінді уағыздау жөнінде және қазіргі кездегі діни көзқарастағы теріс ағымдарға ықпалы да қарастырылады.

Summary: The article examines the peculiarity of «Diwani Hikmet» (Divine Wisdom) by Hoja Ahmed Yassawi, his outstanding personality in Islamic culture, the preaching of Sufism and its influence on modern radical religious movements.

Ключевые слова: этноним, Дивани Хикмет, уйгурско-карлукского объединения, вечный камень, суфизм, логика

Тюркский народ был разделён на мелкие объединения по своему территориальному расположению и вероисповеданию. На смену тенгрианству пришли новые религии, древняя клинопись была заменена новым алфавитом. Началось ослабление традиционной тюркской культуры, и тюрки стали перенимать чужую культуру. После падения Тюркского каганата тюркская литература пережила эпоху классификации. Эту классификацию мы пока до конца не изучили. Мы можем только оценить её реализацию на основе буддийской, манихейской, христианской, исламской, тенгрианской религий и языка, письменности. Очевидно, что приспособленность на территории, языке, вере послужила основой для последующего формирования «уйгурско-карлукского объединения племен юго-востока, южной Турции и огузско-кипчакского объединения тюркских племен юго-запада» [1, с. 296]. Первые источники по национальной истории, связанные с этнонимом «казах» встречаются и в этой эпохе. То, что мы называем письменными источниками, историей, литературой этой эпохи, эпохой крылатых каганатов, может вместить в себя все возможности письменной и устной истории известной нам эпохи.

В эпоху соседних каганатов памятники, написанные на древнетюркском языке: памятник «Мойынчор», «Вечный камень Тас», «Вечный камень Терхон» и др. христианские, мусульманские тексты, написанные на древнеуйгурском языке, а также тенгрианские, буддийские, манихейские памятники – произведения исламской религии.

Литература под влиянием исламской культуры делится на две категории. Первая: литература на тюркском языке, написанная арабицей: словарь М. Кашгари, поэма «Кутадгу билиг» Ж.Баласагуни, «История Кашгара» Абдижапара Кашгари, «Дивани хикмет» Ходжи Ахмеда Ясауи, произведения Сулеймана Бакыргани, Ахмет Иугнеки, «Төрт имам Зәбиолла тәскірісі» и др.

В ту эпоху империя каракиданей (черные кидани) называлась случайным явлением в тюркской истории. Потому что в современном понимании называть тюркской империю, созданную народом с другой религией, другим языком, другим менталитетом, представляется неуместным. Несмотря на то, что империей каракиданей управлял Елюй

Даши, большинство стран, подчинявшихся империи, были тюрками, которые верили в ислам. Перекочевавшие сюда кидани переняли культуру местных жителей. Ценность письменных источников со времен их правления, создавались не киданами, а местным населением. Одним из главных произведений, в котором повествуется история этой эпохи, стало произведение Х.А. Ясави «Дивани хикмет».

Х.А.Ясави – знаменитый тюрский поэт, который жил во времена империи каракиданей. По определению ученых, он родился в 1093 году и умер в 1166 году. Он родился в городе Яссы. Х.А.Ясави был учеником Арыстан баба. Похоже, что Х.А.Ясави выбрал путь поэта из религиозных соображений. Видимо, он знал, что проповедовать ислам гораздо лучше с помощью стихотворений, нежели с помощью простых слов. Использование поэзии для религиозных проповедей – общий для всех народов древний способ. И арабы, и жители Западной Европы, и труверы во Франции, мейстерзингеры в Центральной Европе, скальды в Скандинавии использовали песни в качестве проповеди. Мейстерзингеры часто пели в церкви песни на религиозную тему [2, с.282].

То, что Туркестанский и Бухарский регионы подчинялись империи каракиданей при жизни Х.А.Ясави, не требует доказательств. Софийское поэтическое произведение Х.А.Ясави было создано с целью религиозного проповедования, исламской культуры. Он призывал людей к достижению внутренней чистоты души. Проповедование суфизма было мощным средством увлечения религии. В отличие от него, произведения Аль-Фараби зарождались в виде чистой науки, не подвергаясь влиянию исламиата.

«Дивани хикмет» Ходжи Ахмеда Ясави – не только суфийское произведение, но и выдающийся памятник, один из древнейших духовных памятников тюркских народов. То есть труд Ходжи Ахмеда Ясави «Дивани Хикмет» мы относим к числу наиболее известных произведений эпохи тюркского Ренессанса [3,12].

Труд Ходжи Ахмеда Ясави «Дивани хикмет» и его содержание – это обширная база данных ученых и исследователей, посвятивших тюркским народам, в том числе казахскому народу, его ранней культуре, литературе, истории, этнографии, экономике. В этой статье мы расскажем об особенностях данного труда.

В свое время Ходжа Ахмеда Ясави особенно уважали его современники. Об этом четко написано в первой книге «Узбек адабиети тарихи» в переводе Н.М.Маллаева. Феодално-клерикальные группы, шейхи, почитатели придавали большое значение строительству могил и гробниц и даже возводили мавзолей и гробницы в честь мертвых. Именно под влиянием труда Ходжи Ахмеда Ясави сложились истоки этого процесса. В городах Сайрам, Туркестан были построены и названы в честь Ахмеда Ясави и его предков некоторые святыни, храмы и кладбища.

На разных улицах Сайрама находятся могилы деда Ходжи Ахмеда Ясави Шайх Ибрагима, его матери Карашаш, предков Латифа Мустафаулы. А известный в истории Амир Темур построил мавзолей в честь Ясави. Судя по письменным источникам, хан Золотой Орды Тохтамыш разграбил скот в конюшне Ясави, несмотря на то, что бы ниже него по статусу. Амир Темур все это восстановил, даже приказал построить медресе. Однако после его смерти этого не произошло. Другие феодалы и правители относились к мавзолею Ходжи Ахмеда Ясави с уважением [4, с.185].

В 1819 году правитель Кокандского ханства Амир Умархон, проезжая через Туркестан, совершил паломничество в этот мавзолей, забив 70 овец и устроив для шейхов большой пир. Эти факты ещё раз подчеркивают теократический характер феодального государства. Птицы, пролетевшие в город без ограничений, испортили нагробие. Поэтому в 1884 году царское правительство выделило 15.00 рублей на реставрацию и сохранность гробницы и восстановили её. Также там сказано, что в Туркестане рядом с могилой Ходжи Ахмеда Ясави в 1896 году была ещё одна гробница. Она помечена как могила его дочери

Джамолханум. Говорят, что есть вторая гробница, где похоронена другая его дочь Гаухар-Хуштари. А в Ташкенте, по некоторым данным, есть могила одного из его сыновей.

А Ходжа Ахмед Ясави отличается от других поэтов, писателей, жыршы, сказителей тем, что разоблачает зависть и ненависть к его трудам. О том, когда был создан «Дивани хикмет» и когда он вышел в свет, не сообщается. Его старые версии были скопированы в XV веке и относятся к XIV веку по древнейшим из исторических письменных источников, за исключением четырех псалмов мудрости, сказок. [5, с. 109.]

Во второй половине прошлого века появилось несколько печатных версий этого труда. Он неоднократно печатался в Ташкенте, Казани, Стамбуле. Стихи имеют одинаковый объем, а в одном стихе не совпадают строки, в другом – логика, имеются существенные различия в объеме и тексте. Стихи названы по-разному. Возьмем, к примеру, самый большой сборник стихов «Дивани хикмет», напечатанный в Казани. В нем даны 149 премудростей, из которых 109 мудростей были напечатаны самим Ходжа Ахмедом Ясави.

Еще одна вещь, которую мы учитываем, заключается в том, что в разных изданиях указаны разные имена автора. В этих премудростях его имя дано в формах «Ходжа Ахмед Яссави», «Ахмед ибн Иброхим», «Султан Ходжа Ахмед Яссавий», «Яссавий Мискин Ахмед», «Мискин Яссавий» и «Ходжа Ахмед». В некоторых премудростях кратко упоминаются имена «Ахмед», или «Ахмади», «Кул Ахмед», либо «Мискин Ахмед».

В вышеупомянутых словах мудрости некоторые стихи встречаются и в других книгах, например, в труде «Бокиргон китаби» Сулаймона Бокиргони, в произведении «Мулло Шамсидин Узгандий». Кроме того, варианты «*Diwani Hikmet*» включены в книги других узбекских авторов «Кул Шариф, Мискин Гариб, Кул Асад, Хулойдол, Кул Иодирий, Кул Сайфиддин, Бобо Мочин, Мискин косим, Мискин Азим».

В первой книге Н.М.Малаева «Узбекская литература» дается такая характеристика: по языку и виду целостный вариант «Дивани хикмет» не относится к художественным произведениям на узбекском языке XII века. Поэтому чистый язык мудрых изречений Ясави, переходя из одной книги в другую, похожей на Огуза, давно претерпели изменения. По этому поводу профессор А.К.Боровков пишет: трудно определить, какое из мудрых изречений «Дивани хикмет» относится к стихам Ахмеда Ясави, невозможно даже представить себе их происхождение. Но, тем не менее, о том, кому принадлежит поэзия религиозных писателей и как они изменились, можно сказать следующее:

1. Несмотря на то, что это произведение год от года претерпевает изменения, стихи Ходжи Ахмеда Ясави являются идейной основой честного труда. Несмотря на то, что язык произведения претерпевает изменения, его содержание сохраняется.

2. Автору «Дивани хикмет» следует знать, что он пользуется поддержкой читателей непосредственно в своих стихах. Если бы он сам издал эту книгу в свое время, то язык не претерпел бы изменений.

3. Спустя долгое время в это произведение были внесены различные языковые изменения. Эти изменения заключаются в его объеме и стиле написания. Стиль стихов Ясави изменился, был отредактирован, была сформирована форма на новом языке, названа в честь Ясави как две разные мудрости; стихи «Дивани хикмет» были размещены в алфавитном порядке, стала «Девочой» и т.д. Многие египтяне отмечают, что мудрость Ясави благословила «Туған жерім ұлы Түркістан». В XV веке, начиная с поэтов, назывался Туркестан, до этого назывался «Город Ясави». [6, с. 188].

4. Стихи Ясави в «Дивани Хикмет» включены в его стихи о мудрости, изданные его учениками. Это свидетельствует о том, что у него были творческие близкие отношения со своими учениками.

5. Ряд стихотворений, написанных вместе с Ахмадом или Ахмадией, как отмечает профессор А. К. Боровков, стихи Ахмеда Ясави могут не быть поэмами, но не удивительно,

что это могут быть стихи поэта, написанные под другим именем. Неточный перевод большинства стихотворений под названием «Ахмад» или «Ахмадий» свидетельствует о том, что их язык и стиль очень близки литературе ХУ века. По словам А.К.Боровкова, в «Девонской мудрости» уточняется точка зрения о том, что авторство «Ахмада» или «Ахмадии» может принадлежать и шейху Саиду Ахмадову (ХУ век).

6. Поскольку цикл стихов «Дивани хикмет» претерпел различные изменения, он был отредактирован многими последователями, читателями и светскими секретарями Ахмеда Ясави, которые подражали стилю Ясави и возвращаясь к своим собственным стихам, это было не только в художественной литературе Ходжи Ахмеда Ясави, но и в истории Ясави-жахри на протяжении веков, показывает что он как исторической, так и литературной, гениальной личностью был [7, с. 190].

Ходжа Ахмет Ясави тюркские народы Великой степи с VIII века в жизни тюркских народов Великой степи с VIII века Ислам стал важным фактором. Из истории известно, что с момента провозглашения ислама государственной религией в Караханском государстве в 961 году эта тенденция даже набирала обороты. Хотя образ жизни тюрков тенгрианцев, которые испокон веков исповедовали одну религию, тесно связан с исламом, в целом ислам, в том числе тюркский ислам в Средней Азии, пережил духовный застой в XII-XIII веках. Это было связано с усилением консервативных направлений в самой исламской религии и вторжениями в Исламский мир со стороны Запада и Востока. [8, с. 63].

Поэтому «Дивани хикмет» является идейной основой религии и мистики. Мы признаем Ходжи Ахмеда Ясави, крупнейшего деятеля Центральной Азии, внесшего неоценимый вклад в процветание ислама, творческой личностью, посвятившей свою жизнь литературно-культурной жизни тюркской общности, в том числе казахского народа. Ходжа Ахмет Ясави – общий учитель всех тюркских народов, исповедующих ислам, несомненно, является символом высокого духа наших народов, возвышающегося над вечным поклонением материальным ценностям, человеческим слабостям.

Сейчас некоторые внешние силы пытаются вовлечь нашу молодежь в радикальные религиозные течения, ввести ее в заблуждение. Мы должны избегать такого радикализма, чуждого нашей национальной природе. Мы должны формировать религиозное сознание, соответствующее традициям и культурным нормам страны» [9, с. 11].

Путь, которого придерживался Ходжа Ахмед Ясави, его духовное сокровище, оставленное братским тюркским народам, - незаменимая помощь в предотвращении и устранении вышеуказанных проблем. Потому что учение Ясави – это познание, веками вкладываемое в душу нашего народа. Продолжить работу по обобщению, переводу, печати стихов Ходжи Ахмеда Ясави, наполненных удивительными тайнами, проведению сравнительного описательного исследования версий – вечная миссия казахского духовного мира.

Человечество в течение многих тысячелетий своего развития достигло новых духовных высот. Известно также, что в силу исторических, геополитических, климатических и других факторов на достигнутых духовных высотах нередко происходят стагнации и потрясения.

В этой связи, мы решили рассмотреть сведения, касающихся вопросов: «Как давно «Дивани хикмет» и другие произведения Ходжи Ахмеда Ясави завоевали популярность на казахской земле?», «Кто по сей день переводит «Дивани хикмет?»».

Об этом периоде много говорится в хикметах Ходжи Ахмеда Ясави. Вот один из них:

Мы заметили, что переводчики, которые учили, что для перевода «Дивани хикмета» недостаточно одного знания чагатайского тюркского языка или арабской письменности «кадимше» и оставили в том же виде слова «ләмакан», «ышық» и другие [С. 10,37].

Подводя итог, можно сказать, что наследие Ходжи Ахмеда Ясави – это одна из тех духовных опор, которые прочно удерживают фундамент независимого Казахстана от потрясений, и мы отчетливо ощущаем это на страницах истории. «Мы должны придерживаться учения Ходжи Ахмеда Ясави», - подчеркнул Елбасы Нурсултан Назарбаев на встрече в Туркестане в марте текущего года. Вместе с тем, в «Стратегии «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» лидер нации обозначил вопросы о религии следующим образом:

«Сегодня остро стоит вопрос нетрадиционных для нашего народа религиозных и псевдорелигиозных течений.

Часть молодых людей слепо воспринимает этот чужой взгляд на жизнь, так как у части нашего общества слабый иммунитет к чуждому псевдорелигиозному воздействию».

Список использованной литературы:

1. Мырзахметұлы М. Түркістанда туған ойлар. Алматы: Санат, 1998. – 368 б.
2. Захидов В. Ўзбек адабиеті. Тошкент, УЗ ССР давлат бадий адабиет нашриети. 1959. - 550 б.
3. Нұрахметұлы И. Қазақ әдебиетінің төркіні мен дәуірлеуі (Заманымызға дейінгі X ғасырдан заманымыздың ХУІІІ ғасырына дейін). Автореферат. 2005, 20-бет
4. Н.М. Малаев «Узбек адабиети тарихи», Бірінші кітап, ХҮІІ ғасырға дейін. Ташкент, 1963 ж, 196-б.
5. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Издан. АНСССР, М-Л, 1951, 228 б.
6. Н.М. Малаев «Узбек адабиети тарихи», Бірінші кітап, ХҮІІ ғасырға дейін. Ташкент, 1963 ж, 196-б.
7. Қожа Ахмет Яссауи. Диуани Хикмет. – Астана: Фолиант, 2007
8. Қырық хикмет / құраст: С.Нұржан. – Алматы: Эффект, 2013 – 88 б.
9. Кенжетай Д. Иасауи хикметтерінің мәні. – Көкшетау. Қожа Ахмет Яссауи.Сборник конференции, 2016 г. 324 б.
10. Нысанбаев Ә. Қожа Ахмет Иассауидің дүниетанымы мен философиясы / Қазақ даласының ойшылдары (ІХ–ХІІ ғғ.). — Алматы: Ғылым, 1995. - 136-б.

* * *

УДК 37.01.(575.2)

ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРДА “МАНАС ТААНУУ” ДИСЦИПЛИНАСЫНЫН МАЗМУНУ ЖАНА КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮККӨ НЕГИЗДЕП ОКУТУУ

**М.Рыскулбеков атындагы КЭУнун
Мамлекеттик, расмий жана чет тилдер
кафедрасынын баишысы, п.и.к., доцент
Жапаралиева Н. Ж.(Бишкек)**

Аннотация: Бул макалада Манас таануу курсунун мазмуну такталып, ал мазмундун негизинде компетенттүүлүккө багыттап окутуунун жолдору кыскача баяндалат. Манас таануу курсу КРнын Жогорку профессионалдык Билим берүүнүн үчүнчү муундагы стандартынын эң бир приоритеттүү курсу экенин студенттерге түшүндүрүү маселеси каралат. Бүгүнкү күндөгү компьютердик жана Интернет-технологиялык окутуу аба менен суудай керек экендиги айтылат.

Өзөктүү сөздөр: Манас таануу курсу, компетенттүүлүк, патриоттуулук, компьютерлик технология, этнографиялык, философиялык, культурологиялык мааниси, манасчылык өнөрдүн табияты, эл аралык деңгээл.

СОДЕРЖАНИЕ ДИСЦИПЛИНЫ “МАНАСОВЕДЕНИЕ” В ВУЗАХ И ОБУЧЕНИЕ НА КОМПЕТЕНТНОСТНОЙ ОСНОВЕ

Аннотация: В этой статье по курсу «Манасоведения» повествуется что в основе содержания обучение направлено на компетентность и показаны их пути решения. Курс «Манасоведение» в высшем профессиональном образовании третьего поколения КР, является одним из приоритетных курсов. Эти задания и вопросы рассматриваются перед студентами. На сегодняшний день обучение компьютерной технологии является необходимой потребностью времени.

Ключевые слова: Курс Манасоведения, компетенции, патриотизм, компьютерная технология, этнография, философские и культурологические смыслы, природный талант манасчы, международный уровень.

THE CONTENTS OF DISCIPLINE THE COURSE OF THE “INTRADICT OF MANAS” IN INSTITUTION OF HIGHER EDUCATION AND TEACHING ON COMPETENT BASIC

**Kyrgyz Economic University name after M. Ryskulbekov.
The head of the state and official languages department
candidate of the pedagogical science, docent
Japaralieva N.J.**

Annotation: In this article on course explanation recounts of foundation focus on competence and ways of teaching in Institution of Higher Education to the third generation of Kyrgyz Republic. As it is one of the most important course. These points are considered in computer technology as necessary today`s requirement.

Key words: The course of “Introduction Manas” competences, computer technology, philophysical and cultural, senses, native talent of speaking “Manas” international level, the love of Homeland: patriotism.

“Манастаануу” окуу курсу жогорку профессионалдык билим берүүнүн үчүнчү муундагы мамлекеттик билим берүү стандартына киргизилип, билим берүүнүн бардык мекемелеринде окутулуп жатат.

Жогорку окуу жайларда “Манастаануу” курсун окутууда илимий-техникалык революциядагы жогорку технологиялык, башкача айтканда, студенттерди маркетингдик ыкма менен билим берүү тармагында тейлөө боюнча дүйнө жүзүндө кеңири таралган билим берүүнүн ийкемдүү жолдору аркылуу окутуу азыркы күндө актуалдуу болуп турат. Бүгүнкү күндөгү компьютердик жана Интернет-технологиялык окутуу аба менен суудай керек экендиги талашсыз.

“Манастаануу” курсун окутуунун мазмуну жана компетенттүүлүк маселелери боюнча токтолсок.

2012-жылдын башынан тартып “Манастаануу” сабагы боюнча Өкмөттүн деңгээлинде чечилип, КРнын билим берүүсүнүн Мамлекеттик стандартына 36 саат өлчөмүндө киргизилди. Андыктан, 2009-жылдан тартып, М.Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетине “Манастаануу” курсу адистигине карабастан бардык багыттагы тайпалардын 1,2-курстарында окутулуп, улуттук ар намыс, атуулдук парз салтанат куруп келе жатат. Ал курсту окутууда менин авторлугумдун негизинде 2010-жылы

”Манастаануу“ курсун ЖОЖдордун студенттери үчүн окуу программасы жана методикалык колдонмосу” жазылып, ошонун негизинде жумушчу программа, окуу-усулдук комплекстер даярдалып, окутулуп келе жатат. Ал программа боюнча төмөндөгүдөй мазмунда иш улантылат.

Адегенде эле, Манастаануу илимине киришүү, «Манас» эпосунун дүйнөлүк маданияттын көөнөрбөс үлгүлөрүнүн ичинен теңдеши жок экендиги, «Манас» эпосу улуттук идеологиянын башаты болушу, Кыргыз Республикасынын «Манас» эпосу боюнча мыйзамынын кабыл алынышы, анын тарыхый мааниси тууралуу маалымат берилет.

Кылымдарды карыткан тарыхы бар эпикалык чыгарманын фольклористика илиминде фундаменталдуу изилдениши: “Манас” эпосунун тарыхый доорлору, эпостун жалпы структурасы, этнографиялык, филологиялык, философиялык, культурологиялык мааниси, манасчылык өнөрдүн табияты, манасчылардын мектептери, эпостогу каармандардын образдары, эпостун поэтикалык маселелери комплекстүү каралат. “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” эпосторунун канондук сюжети андагы адамзаттык бийик идеялар: Ата-Журт, анын боштондугу үчүн күрөш, элдин биримдик-бүтүндүгү, акыйкаттуулукка, адилеттүүлүккө негизделген достук, Мекен алдындагы парс, абийир, ата-баба салтын аздектөө, толеранттуулук, ак-караны таануу тууралуу баяндалган.

Эпостогу улуттук педагогика, менталитет, этика жагдайын кенен талдоо жаш муундардын инсан болуп калыптанышында эпостун тарбиялык таасирин түшүндүрүү. “Манас” үчилтик сюжеттеринин искусствонун түрдүү жанрларында иштелип чыгышы каралат. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүшүндө “Манас” эпосунун саясий-идеологиялык мааниси түшүндүрүлөт.

“Манас” эпосу дүйнөлүк маданияттын казынасына кошулган кайталангыс салым, кыргыз улутунун туу туткан сыймыгы, элдин улуулугунан кабар берген тарыхый мурас. Элдин кылымдар бою калыптанган акыл-ой байлыгын, дүйнө таанымын, этнопедагогикалык көз карашын чагылдырган тендешсиз дидактикалык, педагогикалык каражат.

Жогорудагы айтылгандардын бардыгы лекция түрүндө берилип, ар бир сабак практикалык сабактар менен коштолуп, слайддар жана жандуу тасма (видеоролик) аркылуу “Манастаануу” курсу сунушталат. Бул курста колдонулган аудио жана видео материалдардын берилиши “Болон” системасында билим алган студенттердин аң-сезимин, билимин андан ары өркүндөтүүгө өтө чоң көмөк көрсөтүүсү талашсыз, бул окутуунун ийкемдүү технологияларынын бири десек жаңылышпайбыз.

Манастаануу курсу кыргыз элинин коомдук аң-сезимин, турмуштук тажрыйбасын, дүйнө таанымын, психологиясын, тарыхын чагылдырган “Манас” эпосунун мазмуну менен тааныштыруу аркылуу студенттердин дүйнөгө гуманисттик көз карашын, турмуштук активдүү позициясын, рухий маданиятын, оозеки жана жазуу кебин өстүрүү, эстетикалык табитин тарбиялоо, өз эл – жерин сүйгөн, улутунун салт – санаасын, рухий адеп – ахлак кенчтерин боюна сиңирген, башка калктарды да урматтаган, жалпы адамзаттык дөөлөттөрдү өздөштүргөн, ыймандуу, ишкер инсандарды калыптандыруу максатында өтүлөт.

Курстун жүрүшүндө студенттер “Манас” эпосунун жаралуу доорунан тартып, XIX кылымдагы манастаануучулар, түркологдор, этнографтар, тарыхчылар, маданият таануучулар, филологдор, философдор, психологдор тарабынан эпоско карата айтылган маанилүү ой-пикирлери, табылгалары менен кенен тааныша алышат. Ошону менен бирге «Манас» жөнүндө эмес, «Манастын» өзүн окутуп, анын ички дүйнөсүн студенттин аңтарып билишине кеңири жол ачышыбыз керек”,-деп Эл мугалими Б.Исаков белгилегендей, студенттердин эпостун көркөм текстинин өзүн билишине, эпостун тексти боюнча өз алдынча ой жүгүртүп, жыйынтыкка өздөрү келүүсүнө көңүл бурулат.

Кыргыз көчмөн цивилизациясынын керемет кенчи, “кыргыз рухунун туу чокусу” элдик оозеки көркөм сөз өнөрүнүн эң бийик үлгүсү, дүйнөлүк адабияттын улуу классикасы, “Манас” эпосун студенттер менен жаштарга жеткирүү жана эпостун руханий – патриоттук, адеп-ыймандык мазмунун ачып берүү, элин-жерин сүйүп патриотизмге тарбиялоодо окутуучунун ийкемдүү ыкмалары аркылуу студенттердин аң сезимине сүңгүп кирүү керек.

“Манас” эпосу – дүйнөлүк маданияттын көнөрбөс үлгүлөрүнүн ичинен теңдеши жок экендигин түшүндүрүү, “Манас” эпосу улуттук идеялогиябыздын башаты болуп эсептелинерин, Кыргыз Республикасынын “Манас” эпосу боюнча мыйзамын кабыл алышы, анын тарыхый мааниси зор экендигин жеткирүү негизги милдет болуп саналат.

Эпостогу улуттук педагогика, менталитет, этика жагдайын кенен талдоо. Жаш муундардын инсан болуп калыптанышында эпостун тарбиялык таасиринин күчтүүлүгүн, Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүшүндө «Манас» эпосунун саясий-идеологиялык маанисин түшүндүрүү болуп эсептелет.

«Манастаануу» сабагын үйрөнүүнүн милдеттери:

1. Көркөм сөз өнөрүнүн дүйнөдө теңдеши жок үлгүсү болгон мухиттей чалкыган эпосуздун дүйнөлүк маданияттагы алган орду, маани-маңызы, жазып алуу, изилдөө, басып чыгаруу, башка элдердин тилдерине которуу тарыхын үйрөнүү.
2. "Манас" эпосунда чагылдырылган акыл-ой тажрыйбасын тексттен өздөрү таба билүүгө, турмушунда колдонууга көнүктүрүү.
3. «Манас» эпосунун кыскача мазмуну менен тааныштырып, өзөк окуяларын окутуу, манасчылардын өмүр-баяны, чыгармачылыгы менен тааныштыруу. Манасчылык өнөрдүн бөтөнчөлүгүн, уникалдуулугун сезе билүүгө үйрөтүү, эпосту кырааты менен көркөм окууга машыктыруу.
4. «Манастаануу» курсу аркылуу кыргыз тилин терең өздөштүрүүгө көмөк көрсөтүү, кесиптик жана турмуштук кырдаалдарда кеп маданиятын сактоого көнүктүрүү.
5. «Манас» эпосу- көчмөн цивилизациянын теңдешсиз эпикалык мурасы, кыргыз рухунун туу чокусу, ар тараптуу билим алуунун, тарбия берүүнүн энциклопедиясы экенин студенттердин аң-сезимине, жан-дүйнөсүнө жеткирүү, улуу эпосуз менен сыймыктануу сезимин калыптандыруу.

“Манастаануу” курсу табигый жана экономикалык багытта билим алып жаткан студенттерге окутуунун максаты жогоруда айтылгандай, студентти жашаган чөйрөсүндө, түрдүү турмуштук кырдаалдарда өз оюн накыл кептер менен баарлаша билүүгө көнүктүрүү болуп саналат. Сабакта өздөштүргөн кыргыз элинин коомдук аң-сезимин, турмуштук тажрыйбасын, дүйнө таанымын, психологиясын, тарыхын чагылдырган "Манас" эпосунун мазмунун айтып, жатка биле алуусуна, маектешип жаткан адамынын сөзүн түшүнө алышына жана баарлаша алышына, студенттердин дүйнөгө гуманисттик көз карашын, турмуштук активдүү позициясын өздөштүрүүгө багытталат.

Бул иш-аракеттер окутууну коммуникативдик багытта уюштурууну көздөйт. Сабакты коммуникативдик ыкмада уюштуруу аркылуу студентти турмуштук түрдүү кырдаалдарда сүйлөшө алууга, маектеше билүүгө, анын негизинде улуттук маданиятка көнүктүрүүгө болот.

Курстун мазмунун толук өздөштүргөн студент төмөнкү компетенцияларга ээ болушу керек:

Билүү:

- “Манас” эпосунун уникалдуулугун, жалпы адамзаттык философиялык мааниси зор жана терең экендигин, ички маңызын түшүнө билүүгө, тексттен үзүндү келтирип, маанисин чечмелеп бере алууга.
- Адам катары калыптануу шартында анын эркиндигин, өмүрүн, жаратылышты, маданиятты сактоо жоопкерчилиги;

- Жан-дүйнөсүнө "Манастын" тил байлыгын сиңирип, өз оюн, пикирин таамай, кыска жана нуска айта билүүгө, көркөмдөп, кооздоп чечен сүйлөй жана жаза билүүгө, эпостун сөз берметтерин өз сөздөрүндө колдонууга, кептик чеберчиликти өнүктүрүүгө.
- Ааламдашуу алкагында кыргыз эли улуттук жүзүн сактай алабы, башка маданияттарга сиңишип жок болуп кетпейби деген эң көйгөйлүү маселеге көңүл буруп, Ата-Журт үчүн күйүп жанган мекенчил болууга.

Колдоно билүү;

- Окумуштуулардын даяр илимий пикирлерин гана окуп үйрөнбөстөн, өзү сын ой жүгүртүп, өз пикирин билдирип, өзү жыйынтык чыгара алууга.
- Тарыхый жана регионалдык маданияттын түрүн, анын динамикасын, иш үстүндөгү ар түрдүү маданий тармактардын негизги жетишкендиктерин колдоно билүүгө
- коммуникативдик компетенцияларын өнүктүрүүгө
- Тарыхый кырдаалдардын этаптары жана мыйзамченемдүүлүгү, дүйнөлүк жана Ата Мекендик экономикалык тарыхтын негизги окуялары жана кырдаалдары;
- Негизги философиялык түшүнүктөр жана категориялар, жаратылыштын, коомдун жана ой жүгүртүүнүн мыйзамченемдүү өнүгүшүн;
- Адамдын жашоосунда жана коомдогу орду менен ролун, маданияттын маңызын мүнөздөй билүү;
- Адистик боюнча адабияттардын түп нускасы менен иштөөнү;
- Дүйнөлүк тарыхый кырдаалдарды түшүнө билүү, коомдо болуп жаткан кубулуштарды жана кырдаалдарды талдай билүү.

Айта билүү; (ойду билдирүү)

- “Манас” эпосунун бүгүнкү күндө дүйнөлүк мааниси ЮНЕСКОнун тизмесинен өтүп, дүйнөлүк баалуу ой пикирге ээ болгонубуз тууралуу ой тутумун айтып бере алуу,
- “Манас” эпосунун (ар түрдүүлүгүн) бөтөнчөлүгүн билүү, маданияттагы анын ордун, дүйнөдөгү илимий, философиялык жана диний көрүнүштөрүн, адам жашоосунун маани-маңызын милдетин;
- Адамдын калыптануу шарты тууралуу анын эркиндигин, өмүрүн, жаратылышты, маданиятты сактоо жоопкерчилигин;
- “Манас” эпосунан адам баласынын жүрүм-турумундагы зордук-зомбулуктун же анын жоктугунун ролун түшүнүү, адамдын өзүнө же башкага болгон (нравалык) адеп - ахлактык жоопкерчилиги;
- Турмуштук жана кесиптик байланышта элдин алдына чыгып сүйлөөдө кептик ишмердикти колдоно билүү чеберчилиги;
- Интернет булактары менен иштей алуу;
- Ааламдашуу алкагында башка маданияттарга сиңишип жок болуп кетпей, улуттун жүзүн сактай алуу, Ата-Журт камын ойлогон мекенчил болуу;
- Өткөн тарыхка болгон баалуу мамилеге тиешелүү суроолор боюнча өзүнүн көз карашын далилдеп жана айта билиш керек;

Демек, билим алып жаткан студент жогоруда атап өткөн касиеттерге ээ болуш керек. Мындай жол менен окутуунун дагы бир өзгөчөлүгү, бирок, дистанттык окуу боюнча тоталитардык мезгилде “Манас” эпосу тууралуу билим албай калган, руханий байлыктан кабары жок болгон, бирок, адистигин мыкты билген адамдар кайрадан экинчи билим алам дегендер үчүн азыркы учурда мамлекетибизге ар намыстуу, профессионал же кесипкөй адамдар керек болуп турганда бул курстун мааниси өтө зор экендигин айткым келет.

Колдонулган адабияттар:

1. Жапаралиева. Ж.Н "Манастаануу" курсунун программасы жана методикалык колдонмо. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн. Бишкек, 2010.
2. Исаков Б. "Манас" эпосун окутуу.-Б., 1989.

* * *

УДК 398.22

**ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ФОЛЬКЛОРУНДАГЫ ЭПИКАЛЫК ЖАЛПЫЛЫКТАР ТУУРАЛУУ
(КЫРГЫЗ ЖАНА АЛТАЙ ЭПОСТОРУНУН МИСАЛЫНДА)**

***Жолдошова К.Ж., Кыргыз Республикасынын Ош мамлекеттик университетинин кыргыз адабияты кафедрасынын окутуучусу
E-mail: joldosheva.Kimsan83a@gmail.com***

Аннотация: Теманын актуалдуулугу азыркы мезгилдеги түрк элдеринин шериктештиги алкагында маданий, адабий алакаларды жандандыруу, боордош элдердин орток тарыхый маданиятын, элдик адабиятындагы жалпылыктарды аныктоого байланыштуу. Макала фольклористиканын алкагында аткарылды. Түрк тилдүү элдердин ичинен кыргыз жана алтай элдеринин элдик оозеки чыгармачылыгына азыркы көз караштан туруп мүнөздөмө берилип, эки элдин орток эпикалык чыгармаларына басым жасалды. Эпостордогу сюжеттик окшоштуктар жана айырмачылыктар көрсөтүлдү.

Өзөктүү сөздөр: түрк элдери, кыргыз жана алтай эпостору, орток сюжет, архаикалык мотивдер, эпикалык жалпылыктар.

ОБ ЭПИЧЕСКОЙ ОБЩНОСТИ ФОЛЬКЛОРА ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ (НА ПРИМЕРЕ КЫРГЫЗСКОГО И АЛТАЙСКОГО ЭПОСОВ)

***Жолдошова К.Ж., преподаватель кафедры кыргызской литературы Ош государственного университета Кыргызской Республики
E-mail: joldosheva.Kimsan83a@gmail.com***

Аннотация. Актуальность темы связана с активизацией культурно-литературных связей в контексте современной тюркской общности, выявлением общей исторической культуры братских народов, общности в народной литературе. Статья выполнена в контексте фольклора. Среди тюркоязычных народов фольклор кыргызов и алтайцев характеризуется с точки зрения общих эпических наследий двух народов. Показаны сюжетные сходства и различия в эпосах.

Ключевые слова: тюркские народы, киргизский и алтайский эпос, общий сюжет, архаические мотивы, эпические общности.

ON THE EPIC COMMUNITY OF THE FOLKLORE OF THE TURKISH-SPEAKING PEOPLES (ON THE EXAMPLE OF THE KYRGYZ AND ALTAI EPOSES)

***Zholdosheva K.Zh., teacher Department of Kyrgyz Literature, Osh State University The Kyrgyz Republic
E-mail: joldosheva.Kimsan83a@gmail.com***

Annotation. The relevance of the topic is associated with the activation of cultural and literary ties in the context of the modern Turkic community, the identification of the common historical culture of fraternal peoples, community in folk literature. The article is written in the context of folklore. Among the Turkic-speaking peoples, the folklore of the Kirghiz and Altaians was characterized from a modern point of view, with an emphasis on the common epic works of the two peoples. The plot similarities and differences in the epics are shown.

Key words: Turkic peoples, Kyrgyz and Altai epics, general plot, archaic motives, epic communities.

Киришүү. Адамзаттын руханий турмушунда мифологиялык жагдайлардын, үрп-адаттарынын, салттарынын чоң орду бар. Адам коомунун узак эволюциясында, оозеки адабиятында эпикалык чыгармачылыктын негизги жөрөлгөлөрү иштелип чыккан. Тектеш элдердин элдик поэзиясындагы бул багыттагы архаикалык мотивдерди илимий изилдөөдө карап чыгуу өзгөчө кызыгууну жаратат. Оозеки чыгармачылык маданий, адабий-эстетикалык бирдиктүү контексте өнүгөөрү тарыхый мааниде айгине. Көркөм сөз өнөрүндө элдик көөнө түшүнүктөр, элестөөлөр нукура эстетикалык ордун тапкандыгы айрыкча мааниге ээ десек болот.

Изилдөөнүн материалдары жана методдору. Макаланын объектиси түрктилдүү элдерден болуп саналган алтай жана кыргыз элдеринин фольклорундагы типологияга байланышкан айрым актуалдуу маселелер, ал эми предмети кыргыз жана алтай фольклорундагы эпостордун сюжеттик окшоштугу, эпикалык тектештиги болуп саналат. Изилдөө салыштыруу, типтештирүү, сыпаттоо жана тектештирүү методдоруна негизделет.

Негизги бөлүм. Фольклор – элдин тарыхый жагынан алганда эң баштапкы жамааттын көркөм-эстетикалык чыгармачылыгы, тил сыяктуу эле коомдук кубулуш. Ал мифологиядан өнүгүү алып андан айрым өзгөчөлүктөргө ээ, тактап айтканда, мифология дүйнө түзүлүшү тууралуу ыйык билим катары жашаса, фольклор көчмөн турмушта жашаган ата-бабабыздын ошол дүйнө түзүлүштүн көркөм-эстетикалык чагылдыруусу, башкача айтканда, көркөм сөз өнөрү болуп саналат. Элдик эпостордо тарыхый фактыларга таянган баалуу, акылман ойлор камтылгандыктан жогору бааланып унутулбай жашап калгандыгы айкын. Эпостордо мейли ал кыргыз эпосу болсун, мейли алтай эпосу болсун, алардын мазмунунда тигил же бул түрдө мифологиялык элементтер сакталган. Байыркы элдерде, анын ичинде кыргыз элинде фольклор жана мифология жамааттык мүнөзгө ээ, тактап айтканда, элдин ар бир мүчөсүнүн аң-сезимине таандык. Фольклор өзгөчө, көркөм образда адам турмушун чагылдыруу менен коом турмушундагы өзгөрүүлөргө сезгич мамиле жасайт. Кыргыз жана алтай мифтери мазмуну жагынан ааламдын, заттардын жаралышы жөнүндөгү мифтер, табияттан сырткаркы сыйкырдуу күчтөр жөнүндөгү мифтер ж.б. болуп чоң топторго бөлүнөт.

Көөнө доорлордо кыргыздардын ааламды, жаратылышты баёо баамдашы, элестетүүсү, карапайым дүйнөтаанымы кыргыз элинин мифтик түшүнүгү калыптанган. Ошол ааламдын жаралышы тууралуу элдик көөнө түшүнүктө адам жаралганда асман (көк), жер жаралган. Жараткан жерди жаратып, тоо жасап, анан жер түбүндөгү дүйнөнү жаратыптыр да, аларда жашаган адамдар, дөөлөр, сыйкырчылар, желмогуздар, алп кара куш, чынар терек сыяктууларды кошо жаратыптыр. Ал эми кара күчтөр жер бетине чыгып, адамдарга дайыма коркунуч туудуруп турган, жер бетине коркунучту, кырсыктарды алып келет деп түшүнүлгөн. Кыргыз мифтеринде кара күчтөр менен адамзаттын кагылышы, асмандагы перилер менен адамдардын байланышы жөнүндө баёо түшүнүктөр, образдар жаралган. [1].

Эпостордун поэтикасы мифологиядан баштап тарыхый фактыларга чейинки байыркы көчмөн маданияттын эң түпкүрлөрүнөн өсүп чыккан жана көптөгөн тарыхый

маданий катмарлардан куралган. Аларда көптөгөн тарыхый окуялар чагылдырылып, бирок алар кийинчерээк элдик көркөм чыгармаларга айланган. Көптөгөн кылымдар бою жыйнаган табылгаларын, тарыхый маалыматтарды көркөм баянга айландырып, укумдан-тукумга оозеки түрдө өткөрүп келүүгө мажбур болгон кыргыз, алтай элдери сыяктуу түбү бир этностор үчүн алардын оозеки көркөм чыгармалары өзгөчө баалуу [2].

Кыргыз жана алтай элдеринин элдик оозеки чыгармачылыгынын ири жанры болгон эпосто, анын ичинен биз иликтөөгө алган кыргыз эпостору “Эр Төштүк”, “Жоодарбешимде” жана алтай эпостору “Алып-Манаш”, “Маадай-Кара” ж.б. эпостордо бирдей кездешкен архаикалык мотивдер сакталып калган. Алар сюжет курууда, образдарды түзүүдө кызмат өтөп, чыгарманын идеялык жүгүн көтөрүүдө көмөк болуп, чыгармалардын композициялык түзүлүшүндө мааниге ээ. Аларга эпостогу мифтик, жомоктук сюжеттер, кейипкерлер, салттуу сюжеттик көөнө мотивдер, атап айтканда, баатырдын укмуштуу төрөлүшү, ага ат коюу, адаттан тыш тез өсүүсү, эрдиктери, баатырдык үйлөнүү, баатырдын өлүп кайра тирилүүсү ж.б. кирет. Ошондой эле элдик көөнө ишенимдерге негизделген архаикалык мотивдердин эпостордо эпикалык салттуу мотив катары өз орду бар. Алар башка көөнө сюжеттик мотивдердин катарында эпостун түптөлүшүнөн бери карай жашап келет жана алардын негизги өзөгүн, сөөгүн түзөт.

Фольклорист Э.Абдылдаевдин пикири боюнча кыргыз жана алтай эпостору өрчүү жана калыптануу жолунда тектештикке экендиги эскертилет. Окумуштуу тарабынан эпостордогу жалпылап алганда ири үч катмарды бөлүп көрсөтөт, алар байыркы, ортоңку жана соңку тарыхый катмарлар болуп саналарын, байыркы катмарда архаикалык, мифологиялык өңүттөгү ажыдаар, жалгыз көздүү дөө, мифологиялык жаныбарлар – аркарлар, түлкүлөр, өрдөктөр, адамча сүйлөй билген, канатчан аттар, сыйкырдуу көрүнүштөр ж.б. болсо, ортоңку тарыхый катмарда көп тарыхый идеялар күчтүү эпикалык образдарга айланып, эпикалык жанрдын мыйзамына баш ийдирилгендиги, ал эми соңку тарыхый катмарга ислам дининин таасири мүнөздүү болуп, мифологиялык образдар менен катар эле кээде мусулман дининин мотивдери да учурашы белгиленет.[3]. Окумуштуунун бул пикиринде эпостордун көөнө катмары тектеш эки элдин эң көөнө тарыхын – элдин калыптануу этабын чагылдырары берилген.

Алтай жана кыргыз элдерининин көөнө эпосторундагы образдык системада да окшоштуктар тыгыз кездешет. Алсак, алтай эпосундагы баатырга берилген мүнөздөмөнүн архаикалык поэтикасы, көркөм сөз каражаттары кыргыз эпосунда да ошондой эле таризде сыпатталат. Көөнө эпостордогу мифтик жандыктар, дөөлөр менен күрөштөрдүн сюжеттик тутумда берилиши сыяктуу архаикалык мотивдердин болушу эпостордун байыркылыгынан кабар берет. “Жоодарбешим” эпосунда да “Эр Төштүктөгүдөй” эле алптар, дөөлөр менен күрөш бар. “Жоодарбешим” эпосундагы Жанаалы дөөнүн сыпатталышында мифтик элементтер учурап, бул образдын байыркылыгынан кабар берип турат:

Чоңдугу тоонун теңиндей,
Ким көрүнсө жегидей.
Адамдан башка айбаты,
Арстандай кайраты.
Кула чаңгыл аты бар,
Марчалуу ала борчуктай,
Бодурайган өңү чаар,
Жандан орой сөзү бар,
Ачылган көрдөй көзү бар. [4].

Ушундай эле дөөлөрдүн сыпатталышын алтай эпосу “Алып-Манаштан” да учуратабыз:

Оны уккан баатырлары,
Кара агаштый черүлери
Бир кижидй жуулдылар.
Јети башту јелбеген
Көк буказын минеле
Једип ок келген турды. [5].

Мында дөөлөрдүн айрыкча чоңдугу, коркунучтуулугу кээде жети баштуулугу, ээсинин буйругун аткарууга даяр турганы берилет. Бул сыпаттамалар адамзаттын байыркы доордогу ой жүгүртүүсүнөн каба берет.

Каралып жаткан эпостордун сюжеттик тутумунда алар калыптана баштагандан бери жашап келе жаткан, элдин байыркы дүйнө таанымын көркөм чагылдырган көөнө мотивдер чыгарманын өзөгүн сактоочу элементтерден болуп саналат. Алардын катарында архаикалык мотивдер эпостордун идеялык-композициялык курулушунда өзүнчө жүк көтөрүп, анын көөнө белгилерин ачыктап турат. Дегинкиси дүйнөлүк фольклордо архаикалык мотивдердин бирдей кездешүүсү, алардын ареалынын кеңдиги бул мотивдердин жалпы адамзаттык маанисин ачыктайт.

Кыргыз элиндеги көөнө мифтик элестөөлөр, түшүнүктөр жалпы маданий, адабий-эстетикалык таанымдын бирдиктүү методологиялык контекстинде өнүккөн. Элдин оозеки көркөм сөз өнөрүндө бул мотивдердин эстетикалык чагылышы алардын коомдук руханий турмуштан тапкан өзгөчө ордун, маанисин белгилейт жана таанып-билүүчүлүк зарылдык катары чыгат. Буга байланыштуу кыргыз, алтай эпосторундагы көөнө мотивдерди чагылдарган мотивдердин типологиясын эпикалык аспектте изилдөө кыргыз жана алтай фольклористикасынын келечектүү багыттарынан болуп саналат, анткени каралып жаткан жана башка эпостордо, башка дүйнөлүк фольклордогу, анын ичинде түрк-монгол элдериндеги байыркы эпостордогудай эле көөнө эпикалык мотивдер мол кездешет. [6].

“Эр Төштүк” эпосу түрк элдеринин эпосторунун ичинен эң байыркыларынан болуп, анын жөө жомок түрүндөгү варианты да эл ичинде айтылган. Алардагы негизги окуялар дал келиши жалпы генезисинин бир экендигин көрсөтүп турат. Түрк-монгол элдеринин эпикалык чыгармачылыгындагы мындай типологиялык окшоштуктар алардын түпкү тегинин бирдейлигинен кабар берет. Эпостогу аалам, дүйнө түзүлүшү тууралуу мифологиялык ойломдун, көркөм жалпылоолордун, типтүү мүнөздөгү архаикалык, демонологиялык, зооморфтук, антропоморфтук образдардын болушу, анын тектеш элдерде бирдей сюжеттик-композициялык түзүмдө учурашынын өзү эпостун көөнөлүгүнүн далили болуп саналарын окумуштуу С.Кайыпов белгилеген [7].

Дүйнөнүн көк (асман), жер үстү жана жер түбү болуп үч кабаттан турары тууралуу байыркы адамдардын элестөөлөрү “Эр Төштүк” эпосунда окуялардын жүрүшү аркылуу туюндурулат. Бул каармандардын жер үстүндө жашашы, жер түбүнө түшүшү жана үмүт-тилектерин айтып, Көк теңирге кайрылуулары менен берилет. Көөнө адамзаттык мындай ой жүгүртүү байыркы элдерге таандык көрүнүш экендиги талашсыз. Байыркы кыргыздардын дүйнө түзүлүшү тууралуу ой жүгүртүүсү, дүйнө таанымы эпикалык чыгармачылыкта өз ордун тапкан.

“Эр Төштүк” эпосунун архаикалык поэтикасына токтоло турган болсок, “Эр Төштүктүн” мифологиялык табиятына ылайык анын поэтикасын бул планда иликтөө бир топ кызыктуу материалдарды берет. Архаикалык поэтика эпостун өзөгүн түзгөн критерийлерден болуп, анын тулкусунда катмарланып, ширелип калгандай элес калтырат. Көркөм сөз каражаттарында архаикалык ыкма, салттуу сыпаттоолор, туруктуу айтымдардын орун алышы тыгыз кездешет. Сюжеттик тутумдагы баласыздык, ата-энесинин түшүнө аян берүү менен укмуштуу төрөлүшү, ага ат коюу, баатыр болуучу баланын өтө тез өсүп, күчтүү болуп эрезеге жетиши, укмуштуу эрдиктерди көрсөтүшү,

алыстан колукту издетип үйлөнүшү сыяктуу мотивдер түрк-монгол эпосторундагы салттуу көрүнүштөрдөн.

Ал эми ыр түрүндө айтылган В.В.Радлов жазып алган вариантта да, С.Каралаев айткан вариантта да туруктуу айтымдык деңгээлге жеткен салттуу айтымдар бирдей кездешет. Аларга төмөнкүлөрдү мисал келтирүүгө болот: каармандын арып-чарчаганы “каны калып бир кашык, эти калып көк жашык”; Төштүктүн агаларын тапканда аларды тоюндурганы: “Ала-Тоодой эт кылып, Ала-Көлдөй чык кылып”; баатырдын жөө тез жүрүшү “басканына мал жетпей, желгенине жел жетпей”; баатырдын буулукканы “урунаарга тоо таппай, урушаарга жоо таппай”; табияттагы молчулук, мол түшүм, байгерчилик “алмасы чирип көң болгон”; Элемандын, Төштүктүн узак жолго аттанышы “жел өтпөс торко кийди дейт, желбеген жорго минди дейт”; Чалкуйруктун тез чуркашы “көрүнгөндө көрүнүп, көрүнбөсө Чалкуйрук, көк түтүн болуп бөлүнүп”; өтө кыска убакыт аралыгы “андай-мындай дегиче, ачып көздү жумгуча”; каармандын өрөпкүп корккону “билегинен сап кетти, жүрөгүнөн кап кетти” ж.б. туруктуу айтымдар менен сыпатталат [8].

Жөө жомоктордогу: “Булуттуу көктүн асты менен, муундуу чөптүн үстү менен учуп жөнөдү”, “Как эткен карга, кук эткен кузгун жок,” - деген сыяктуу туруктуу айтымдар “Эр Төштүктө” дал ошол формада кездешет. [9]. Айрыкча аттын чуркашына байланыштуу (“Булуттуу көктүн асты менен, муундуу чөптүн үстү менен”) туруктуу айтым кыргыз эпосторундагыдай эле түрк-монгол эпосторунда, алсак, “Гэсэрде”, “Жангарда”, “Маадай-Карада”, “Алып-Манашта” бирдей айтылат. Көчмөн элдин жакшы жылкыны барктап, кастарлаганы тектеш элдердин фольклорунда башынан калыптангандыгы бул бирдейликтен ачык көрүнөт.

Каралып жаткан эпостордун архаикалык поэтикасы мифтен башат алган, көп кылымдык убакыт сыноосунан өткөн, эпос айтуучулардын муундары тарабынан чегеленген поэтика болуп саналат. Эпостордогу үч кабат дүйнө түшүнүгү, жандын денеден бөлөк жайгашуусу, сүйлөөчү жана учуучу аттар, жаныбарлардын адам тилинде сүйлөөсү сыяктуу көөнө мифологиялык ынанымдардын болушу аны алып жүргөн этностордун маданиятынын, элдик адабиятынын байыркылыгынын кабар берип турат.

Байыркы доордун адамдары аалам кубулуштары, курчап турган айлана-чөйрөдөгү нерселердин табияты, оору менен өлүмдүн себептерин чечмелөөдө алсыз болушкандыктан баёо аң-сезимдик деңгээлде дүйнөнү таанып-билүүгө аракет жасашкан. Теңирге, жалпы бир көк (асман) кудайына сыйынуу, аны бардыгын жараткан ээбиз деп билүү менен катар эле жер бетиндеги адамдар, жаныбарлар, өсүмдүктөрдүн да өз алдынча ээси, колдоочусу болот деген ишенимде болушкан. Мындан отко, жер-суу ээлерине, баланын колдоочусу катары Умай энеге, жан-жаныбарлардын колдоочуларына, мазар катары айрым дарактарга, кийинчерээк аң-сезимдин өнүгүшү менен абстракттуу түшүнүктөргө, маселен дыйканчылыктын, устачылык өнөрүн пирлерине сыйынуу-табынуу орун алган, башкача айтканда, байыркы адам табиятты жана андагы өзү баштаган бүткүл жандууну бир бүтүндүк катары кабылдаган. Жаратылыштын сырларын, түрдүү касиеттерин үйрөнүүгө далалат жасоо менен, ага аздектеп мамиле жасоо элдин көркөм сөз өнөрүндө, мифтен башат алган эпикалык чыгармачылыгында кеңири чагылдырылган. Эзелки доордон көчмөн кыргыздарда Теңир ата – асман кудайы, Умай эне – жер кудайы болгон. Тоолуу өлкө болгондуктан, башка өлкөлөр менен алака жасоо солгун болуп, башка этностор басып өткөн теңирчилик жергебизде узакка сакталган [10].

Көчмөндөрдүн табигат менен болгон тыгыз байланыштары, тотемизм, шаманизм сыяктуу байыркы убактарда пайда болгон ишеним системасынын келип чыгышына себеп болгон. Ошондуктан шаманизм белгилүү бир негиздөөчүсү болбогон, табигый таризде өнүккөн жана дүйнөгө болгон эки тараптуу көз карашы менен табигаттан көз каранды болуу өзгөчөлүгүнө ээ болгон ишеним системасы болуп эсептелет. Биз карап жаткан

эпостор бул сыяктуу архаикалык мотивдерге бай. Фольклордук чыгармачылык алгачкы доорлордон келе жаткан ыйык ишенимдерге ылайык ар түрдүү байыркы ритуалдар менен коштолгон. Ал ритуалдарды аткарууда сакралдык сандар пайдаланылып, кайталануучу кыймыл-аракеттер жасалган. Маселен отту улуу жагып, анын жалыны, түтүнү тогуз кабат Көк Теңирге, ысыгы жети кабат Жер түбүнө жетсин делген, ошону менен көк менен жерди тайып, ыраазы кылууну көздөшкөн. Ошентип, эпостордогу архаикалык мотивдер алардын сюжетинде өзүнүн туруктуу ордун таап, эпос түптөлгөндөн тартып жашап келе жаткан көөнө сюжеттик курам болуп саналат.

Изилдөөдөн алынган натыйжалар. Изилдөөнүн жүрүшүндө азыркы кыргыз фольклоргаануу илимине байланышкан бир нече тыянак чыгарылды.

Жогоруда биз кыргыз, алтай эпосторундагы көөнө мотивдерди эпикалык аспектке иликтөөдө алардын тектеш элдердин эпикалык чыгармачылыгында кездешүүсү карадык жана эпостогу көөнө мотивдерди изилдөө фольклористиканын келечектүү багыты катары келерин белгилеп кетүүнү туура көрдүк. Эпикалык көркөм туундуларды сюжеттик, поэтикалык жагдайда архаикалык мотивдердин өңүтүнөн иликтөө көптөгөн кызыктуу илимий жаңы жагдайлардын келип чыгуусуна түрткү болору анык.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, бир тууган түрктүлдүү элдердин, анын ичинде кыргыз жана алтай элдердин эпосторундагы орток көөнө мотивдерди эпикалык, поэтикалык аспектке изилдөө фольклористиканын келечектүү багыты катары келери ачык, анткени фольклордук мурастарды баалоо - учурдун талабы. Архаикалык мотивдер эпостун жаралышынан тартып биздин күндөргө чейин жетип келген версияларына чейин эпостун өзөгүн түзүүчү уңгу катары сакталып келген жана аларды илимий айлампага салып комплекстүү изилдөө этностордун, жалпы эле түрктүлдүү элдердин дүйнөтаанымын тереңдетип андап-билүүгө мүмкүнчүлүк берет деген ойдобуз.

Колдонулган адабияттар:

1. Жусупов К. Кыргыздардын байыркы маданияты (эзелки доордон XII кылымга чейин). – Бишкек: Бийиктик, 2006. 67-б.
2. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки (Редакциялык коллегия: Ж.Таштемиров, С.Байходжоев, С.Закиров). - Ф.: Илим, 1973.75-б.
3. Абдылдаев, Э. «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары. – Фрунзе: Илим, 1981. 78-б.
4. Жоодарбешим. Эпос. “Эл адабияты” сериясы, т. 3. – Б., 1997. 50-б.
5. Улагашев Н.У. Алып-Манаш. – Туулуу-Алтай, 1985. 39-б.
6. Кыргыз адабиятынын тарыхы: Фольклористика. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары. 1-т. - Б.: Шам, 2004. 27-б.
7. Кайыпов С.Т. Проблемы поэтики эпоса «Эр Тештук». ч. 1. Гипербола. Сравнение. - Фрунзе: Илим, 1990. 37-б.
8. Эр Төштүк. Эпос. “Эл адабияты” сериясы. II т. – Б., 1996. 143-б.
9. Эр Төштүк. Эпос. “Эл адабияты” сериясы. II т. – Б., 1996. 211-б.
10. Жусупов К. Кыргыздардын байыркы маданияты (эзелки доордон XII кылымга чейин). – Бишкек: Бийиктик, 2006. 89-б.

* * *

УДК: 811.161.1(575.2) (04)

ЭГЕМЕНДУУЛҮК ЖЫЛДАРЫНДАГЫ КЫРГЫЗ КЕП МАДАНИЯТЫ

Исмаилова З. Мырзабаева Н. Д.
КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы
Тил жана адабият институтунун
азыркы кыргыз тили бөлүмүнүн
илимий кызматкерлери

Аннотация: Макалада эгемендүүлүк жылдарындагы кеп маданиятынын айрым бир орчундуу маселелерине токтолобуз. Жалпы эле кыргыз кеп маданиятына анализ берүүгө аракет кылабыз. Айрым мамлекеттердин кеп маданиятынын өнүгүшү жана бүгүнкү күндөгү кыргыз кеп маданияты жаатындагы маселелер каралат.

Кеп маданияты бул сүйлөшүүнүн коммуникативдик сапаттарынын жыйындысын, системасын изилдөөчү илим. Сүйлөшүүнүн коммуникативдик сапаттарына: анын тууралыгы, тазалыгы, түшүнүктүүлүгү, образдуулугу, адептүүлүгү, орундуулугу, таасирдүүлүгү кирет. Кеп маданияты мына ушул маселелерди изилдейт. Кеп маданияты адамдардын сүйлөшүү маданиятын жана алардын жалпы эле маданиятын, адеп-ахлагын, ички жан дүйнөсүн өнүктүрүү максатын көздөйт

Аннотация: В статье рассматриваем некоторые проблемы кыргызской культуры речи в годы независимости. Мы также стараемся дать анализ состояние культуры речи народа Кыргызстана. Рассматриваем вопросы развития культуры речи разных стран и развития кыргызской культуры речи на сегодня.

Речевая культура - это наука, изучающая установку, систему коммуникативных качеств речи. Коммуникативные качества разговора включают: точность, ясность, понятность, образность, порядочность, уместность, эффективность. Эти вопросы изучает культура речи. Речевая культура направлена на развитие культуры общения и общей культуры, нравственности и внутреннего мира людей.

Annotation: In the article we will touch upon some important issues of the kyrgyz speech culture in the years of independence. We will also try to analyze the state of the kyrgyz spoken culture as a whole. Issues of the development of the speech culture of individual states and issues in the field of kyrgyz speech culture are considered.

Speech culture is a science that studies attitude, a system of communicative qualities of speech. The communicative qualities of a conversation include: accuracy, clarity, comprehensibility, imagery, decency, relevance, efficiency. These questions are studied by the culture of speech. Speech culture is aimed at developing a culture of communication and general culture, morality and the inner world of people.

Түйүндүү сөздөр: кептин коммуникативдик сапаты, кептин коммуникативдик максаттуулугу, кеп маданияты, сөз маданияты, тил маданияты, кептин тууралыгы, кеп байлыгы, кеп тактыгы, кеп адептүүлүгү, кептин тазалыгы.

Ключевые слова: коммуникативное качество речи, коммуникативная целеустремленность речи, культура речи, языковая культура, правильность речи, насыщенность речи, правильность речи, нравственность речи, чистота речи.

Key words: communicative quality of speech, communicative purposefulness of speech, speech culture, speech culture, language culture, accuracy of speech, richness of speech, accuracy of speech, etiquette of speech, purity of speech.

Кеп маданияты - адамдардын ортосунда пикир алмашууну канааттандыруу үчүн тилди колдонуунун эрежелери, өбөлгө - принциптери жөнүндөгү, б.а.тигил же бул доордо

жашаган коомдун кебинин ал-акыбалын изилдеген филологиялык илимдин бир бөлүгү.(1:1)

Кеп тилдин жаралып-калыптанышын шарттайт жана өзү ошол тил аркылуу жашайт. Тил бир эле учурда кептин туундусу жана кеп казына-кенчи, кампасы. «Тил –кепте жаралып, кеп аркылуу жашаган жана кеп сыноосунан өткөн каражаттардын системасы» .(1:1)

Кептин коммуникативдик сапаты - сүйлөгөн сөзүбүздүн, жазган жазуубүздүн тууралыгы, тактыгы, тазалыгы, байлыгы жагдайы болсо, ал эми **коммуникативдик максаттуулугу** дегенде кеп-сөзүбүздүн конкреттүү жагдай-шарт, кырдаал-чөйрөнүн талабына ылайыктуулугу болуп саналат (4:1).

Эгемендүүлүк жылдарында кеп маданиятына тиешелүү «тил маданияты», «сөз маданияты» деген терминдик атоолор менен берилип жүрөт. Бирок, булар бир гана түшүнүктү билдирет.Кептешүү-сүйлөшүүнүн жогорку маданияттуулугу адамдын жалпы маданиятынын бир бөлүгү, бир формасы катары анын жан дүйнө байлыгынын, руханий маданиятынын, жалпы маалыматтуулугунун (кругозор) жогорку деңгээлине жараша болот.

Кеп-сөздүн тууралыгы жалпы коомчулук үчүн бирдей мүнөзгө ээ болгон адабий тилдин калыптанган үлгүлөрүн, жазылуу нормаларын бузбай толук сактоо менен фонетикалык, лексикалык, грамматикалык формаларды туура колдонуу аркылуу ой-пикирди билдирүү, туура маалымат берүү болуп саналат да, кеп маданиятынын биринчи баскычы катары каралат. Ал эми **кеп байлыгы** жөнүндө айтканда тилдин жалпы байлыгы менен эле бирге, тигил же бул жеке адамдын активдүү лексикасы, сөздүк кору жөнүндө билебиз. Тилдин коммуникативдик сапатына, маданияттуулугуна тиешелүү орчундуу маселелердин бири – кеп тазалыгы болуп эсептелет. Мында негизинен, анын эки аспектисин эске алууга тийишпиз:

1. Четтен тилден кирип ,өздөштүрүлгөн сөздөрдү колдоно билүү;
2. Жалпы элдик тилибиздеги эле төл сөздөрдү туура колдонуп, туура айкаштыра билүү, жалпы элдик тилдин байлыгын пайдалана билүү(6: 35)

Тил – пикир алмашуунун куралы катары адамдын ой-пикирин бири-бирине жеткизүү менен гана чектелбейт, алардын ортосундагы ымаланы, алаканы, бири-бирине карата ички сезимдерин да билдирет. Этикет, адеп сөздөрүнүн жеке мааниси «сылыктык», «сыпайкерчилик», «элпектик»,- деген өңдүү сөздөр аркылуу аныкталат да, адамдагы жакшы сапаты билгизет(6: 23). Демек, кеп адебинин өзүнө гана мүнөздүү бир катар өзгөчөлүктөрү, адамдардын«улуу-кичүү-тең» схемасы дагы өз ара карым-катыш, байланыш, ымала-мамиле, жүрүм-турум этикасынын жалпы нормалары, эрежелери аркылуу тескелип, белгилүү бир жагдай-шарт, кырдаалга жараша колдонулуучу туруктуу каражат-элементтери бар экендиги байкалат (3:2).

Жашоо-турмушубуздагы күн сайын айтылып жүргөн амандашуу -саламдашуу, ал-жай сурашуу, кайрылуу, улууга урмат, кичүүгө ызат, теңтушка сыпайычылык көрсөтүү, ыраазычылык билдирүү, кечирим суроо, куттуктоо, көңүл жубатуу, баш тартуу, каалоо айтуу, ж.б.у.с. учурлар кеп адебинин негизги маселеси катары белгиленет. Демек, «жылуу сүйлөп, жыланды ийинден чыгарган» сымал, кеп-сөз адабенин тилдик каражат-элементтерин белгилүү шарт, кырдаалга жараша өз ыгы, ылайыгы менен колдоно билүү аркылуу каалаган адам менен каалагандай мамилелешип, каалагандай баарлашуу, тил табышуу мүмкүнчүлүгүнө жетишүүгө болот (3: 3).

Мамлекеттик тил өлкөнүн расмий турмушунан, б.а. мамлекеттик бийик деңгээлдеги иш чаралардан четтетилип калса, анда ал күнүмдүк турмуш-тирчиликтин гана тили катары гана жашап, өзүнүн жалпы улуттук милдетин жоготот. Андыктан,тилди өнүктүрүүнүн чоң системасын түзүшүбүз зарыл. Тилди жогорку деңгээлге көтөрүүгө өзүнчө бир мамлекеттик саясатты, тилдик маданиятты, системаны түптөө кажет.

Улуттук тилибиз - эчен кылымдар бою ата-бабаларыбыздан бизге жетип келген улуу дөөлөт. Бирок, учурда мактана турган эч нерсе жок. Окумуштуу Ү. Култаева өзүнүн журналисттерге берген маалыматында мындай дейт: «Айрым учурларда мен депутаттардын айткан сөздөрүн кагазга түшүрүп турам. Кыргыз тилинин сүйлөө маданияты, сүйлөм куруу структурасы деген бар. Депутаттардын сөздөрүндө эрежелердин көбү жок, орусча-кыргызча аралаштырып сүйлөгөндөр же кимдир бирөөгө опурулуп сүйлөгөн учурлары көп эле болот. Бул эмнени көрсөтүп турат? Жогорку даражадагы кызматтарга татыктуу адамдардын тандалбагандыгынын далили десек болот. (5:1).

Мындан улам эмне дейбиз, кыргыздын дүйнө таанымынан алып караганда адамдын наркы анын сүйлөгөн сөзүнөн билинет. Эгер анын сөзү туура эмес болсо, анын жан дүйнөсүндө, аң-сезиминде да туура эмес ойлор бар деген жыйынтык чыгарсак болот. Биз азыр социалдык тармактар аркылуу ар кандай маалыматтардан тилдик бузулууларды кеп-сөздөрдөгү одоно кемчиликтерди угуп же окуп, даана, ачык күбө болуп жатабыз. Көрүп алып ар кимибиз өз жыйынтыгыбызды чыгаруудабыз. Илгертен бери эле кыргызда улуулардын алдында кандай сүйлөө керек, ата-эненин алдында өзүн кандай алып жүрүү керек, ким менен теңата сүйлөшүү керек - мунун баары бар эле. Жоро-жолдошун же ата-энең менен болгондо кандай сөздөрдү колдоноруң маанилүү болчу. Ал эми азыркы абал кандай деген суроо туулат...

Азыркы Кыргызстанда мамлекеттик кызматкерлерден баштап карапайым калктын сөз маданияты (сүйлөө жана жазуу маданияты) көңүл бөлө турган проблема. Ооба, олуттуу проблема. Келечекке таасир эте турган маанилүү маселе, андыктан дайыма, жоопкерчилик менен мамиле кылып, анын үстүндө иштөө учурдун талабы. Соңку мезгилде илимде бул функция бийликтин динамикалык жөндөмү деп атала баштады. Проблема качан пайда болгондо эмес, коомдогу процесстердин оң жагына өнүгүшүн өбөлгөлөө, коомдук баалуулуктарга жана калктын кызыкчылыктарына шайкеш аракеттенүүгө жөндөмдүү мамлекеттик бийлик гана элдин үмүтүн актайт деген аныктама эч ким талашпай турган аксиома (2:1)

Сабатсыз тил сапатсыз кызматты түзөт жана коомчулукка туура эмес түшүнүктү калыптандырат. Ошондуктан, мамлекеттин атынан элге кызмат көрсөтүп жаткан бийлик органдарынын өкүлдөрүнүн айткан-дегени, жазганы элге үлгү болуп, түшүнүктүү, сабаттуу жана адабий тилдин жол-жоболоруна шайкеш болгону абзел. Башка өлкөлөрдүн тил маселесине көз чаптырсак, мисалы, Улуу Британия парламентинин мамлекеттик башкаруу маселелери боюнча Атайы Комитетинин (The Public Administration select Comitte) Англия өкмөтүнүн чиновниктеринин сөз маданияты боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүп, отчетун парламентте талкуулашат. 2009-жылкы отчетто чиновниктердин сүйлөгөн жана жазган учурларда англис тилинин эрежелери айрым учурларда сакталбай жатканы белгиленип, министрлер кабинетине тиешелүү сунуштар берилген (2:1). Француздардын француз адабий тилинин тазалыгы үчүн аеосуз күрөшүн "франкотилдүү шовинизм" деп аташат. Адабий тилдин нормаларын бузган учурларда жазалоого чейинки мыйзамдар кабыл алынган жана иштейт. Португалияда ар жылы лингвисттер чогулуп, португал тилинин эрежелерин сактоо, аны өнүктүрүү маселелерин талкуулашат. Россияда чиновниктердин сүйлөө, жазуу жөндөмүн арттыруу мамлекеттик масштабдагы маанилүү маселе катары эсептелет. Көп өлкөлөрдө мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлердин сөз маданиятынын проблемаларын атайы изилдешет. Изилдөөлөргө ири илимий мекемелер жана университеттер кеңири тартылат. Мисалы ошол эле Россияда мамлекеттик чиновниктердин кеп маданиятын жакшыртуу боюнча ондогон диссертациялар корголуп, жүздөгөн монографиялар жазылып, окуу куралдары даярдалат. Россиянын президентине караштуу эл чарбасы жана мамлекеттик кызмат академиясында он жылдан бери милдеттүү түрдө "Орус тили жана сөз маданияты" предмети окутулат. Бул тажрыйба калган жогорку

окуу жайларына да жайылтылууда. Ошол академияда аталган предмет боюнча "Сөз маданияты жана азыркы орус тилинин нормалары", "Сүйлөө искусствосу", "Жазуу маданияты", "Баарлашуу маданияты", "Сөз этикети", Расмий жазуу документтеринин стилистикасы жана эрежелери", "Эл алдында сүйлөө өнөрү" сыяктуу курстар окутулат. Россия федералдык парламентинин депутаттары, анын аппаратынын кызматкерлери жана региондогу жергиликтүү парламенттердин депутаттары үчүн "Парламенттик сөз маданиятынын өзгөчөлүгү", "Сүйлөө маданияты" сыяктуу атайы курстар окутулат. Ал эми Англияда ар бир чиновниктин дайым окуган жанжолдош китеби - бул англис тилинин эреже-нускамасы (The Complete Plain Words). Бир эле эмес, бир нече мамлекет биригип алып сүйлөө, жазуу маданиятын жакшыртууга белсенип киришкен учурлар бар. Россиянын президентине караштуу эл чарбасы жана мамлекеттик кызмат академиясында он жылдан бери милдеттүү түрдө "Орус тили жана сөз маданияты" предмети окутулат. Бул тажрыйба калган жогорку окуу жайларына да жайылтылууда. Ошол академияда аталган предмет боюнча "Сөз маданияты жана азыркы орус тилинин нормалары", "Сүйлөө искусствосу". "Жазуу маданияты" "Баарлашуу маданияты", "Сөз этикети", Расмий жазуу документтеринин стилистикасы жана эрежелери", "Эл алдында сүйлөө өнөрү" сыяктуу курстар окутулат. Россия федералдык парламентинин депутаттары, анын аппаратынын кызматкерлери жана региондогу жергиликтүү парламенттердин депутаттары үчүн "Парламенттик сөз маданиятынын өзгөчөлүгү", "Сүйлөө маданияты" сыяктуу атайы курстар окутулат. Ал эми Англияда ар бир чиновниктин дайым окуган жан жолдош китеби - бул англис тилинин эреже-нускамасы (The Complete Plain Words). Бир эле эмес, бир нече мамлекет биригип алып сүйлөө, жазуу маданиятын жакшыртууга белсенип киришкен учурлар бар (2:1).

Ошентип, сөз маданияты жалаң гана менталдык маселе эмес, саясий маселе. Сөз энергетикалык касиетке ээ болгондуктан, сенек, же супсак тил жагымсыз, жугумсуз келип, уккан же окуган элде тигил же бул окуя, чечим тууралуу мамлекеттик легитимдүү органдын көз карашын туура эмес баалоого түрткү болот. Кандай жакшы идея болбосун, эгер ал түшүнүксүз болсо, тескери кабыл алынат, демек четке кагылат. Ошондуктан, элдин туура кабылдоосу мамлекеттик бийликке жана ал жүргүзгөн саясатка жараша болот. Ар кандай реформанын ийгилиги элдин ишенимине жараша болоору талашсыз. Азыр Кыргызстанды 2040-жылга чейинки өнүктүрүүнүн "Таза коом, жаңы долбоор" стратегиясынын долбоору коом тарабынан талкууланууда. Жаңы идеялар, келечектүү ойлор камтылган жакшы стратегия болгону менен текстке көз чаптырсак, айрым учурларда актуалдуу нерселер кооз, мода терминдердин көшөгөсүндө калып, кээ бир ойлор түшүнүксүз жазылган(2:1)

Тактап айтканда, коомдун сөз маданияты улуттук тилге карата мамилеге жараша болот жана коомдун жалпы маданий деңгээлин чагылдырат, анткени сөз маданияты - коомдун күзгүсү. Ал эми улуттук тил улуттун, социумдун өнүгүү деңгээлин аныктоочу факторлордун бири. Дал ошондуктан көп өлкөлөрдө сөз маданиятын өнүктүрүүгө, анын ичинде мамлекеттик кызматкерлердин, саясатчылардын сүйлөө, баарлашуу, жазуу маданиятын жакшыртуу менен алектенишет. Учкай анализ көрсөткөндөй чиновниктердин, саясатчылардын сөз маданиятынын проблемаларынын ичинен эң орчундуусу – бул чиновниктердин сөз байлыгы жана алардын сабаттуулугу. Сөз маданиятын өнүктүрө турган, жумурай журтка үлгү боло турган коомдук -саясий маанилүү мейкиндиктерде таасирдүү кызмат адамдарынын билим деңгээли, алардын сөз байлыгы канааттандырылгы эмес, ал тургай кабатырлантат. Бул менталдык проблема (2:1).

Ошентип, бүгүн сөзү тамшандырган, кеби кулактын кычуусун кандырган, жазганы мыкты, тексти үлгү боло тургандар арабызда суюлса суюлганы менен арбыган жок. Сөз маданиятынын деңгээлин аныктаган катмар болгон - жазуучулар, окумуштуулар, жогорку

кызматкерлер, демократиянын шары менен коомду өргө жетелебей, маргиналдашкан чөйрөнүн төмөнкү денгээлине түшө баштадык. Көпчүлүк чиновниктердин оозунан келегей сөздөр чыгып, калеминен шаблон, примитив же түшүнүксүз тексттер жаралып, элге тартууланууда жана сиңүүдө. Тилдин эрежелери, адабий тилдин жол-жоболору, сөз маданиятын сактоо жана байытуу зарылдыгы анахронизм катары эсептелине баштады. Сүйлөө, жазуу маданияты жалаң филологдорго гана керек, "ургаалдуу өнүгүп бараткан заманда" коомго такыр пайдасы жок ашык жүк сымал эски журтта калчудай болуп турган кези (2:1).

Жалпысынан алганда сөз маданияты мамлекеттик кызматкерлердин сүйлөө, жазуу маданиятын көтөрүү проблемасы проблема катары анализденип, аны чечүүнүн жолдорун издөөбүз зарыл экендиги талашсыз.

Мамлекеттик кызматкерлердин тилге болгон мамилеси – анын элге болгон мамилеси экенин билгизет. Бул маселени чечүүгө эрте киришпесек, азыркы сабатсыз, интернет булактарындагы берилген келегей тил б.а. , эртең адабий нормага айланып, бурмаланган тил нагыз тил экен деп кабыл алган бүтүндөй муун пайда болушу толук ыктымал. Андан кийин оюна келгенди сүйлөгөн жана жазган, ушундай боло берет экен деген катмар кантет, тил кантет? Албетте, сабатсыздардын саны өсөт, тил жакырланат. Буркан-шаркан түшүп, устаранын мизинде оодарылган глобал заманда ким оңдойт да, кимди оңдойт. Кайсы маданиятты, кимдин маданиятын кайсы баалуулуктарга карап жакшыртабыз. Мына ушулар бизди түйшөлтүүгө тийиш. Мамлекеттик кызматкерлердин сөз маданияты ой калчай турган, акыл таап, айла кылып чече турган маселе.

Колдонулган адабияттар:

1. Головин Б. Н. Основы культуры речи. Издание 2.- М; высш. Шк., 1986. - 32
2. Интернет булактары; www.ky.wikipedia.org; www.arch.kyrlibnet.net; kga
3. Исиралиева А. М. Кыргыз кеп маданияты. Бишкек, 2007.
4. Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. Б, 2015. – 25
5. Култаева Ү. Кыргызча сүйлөгөндү үйрөнөбүз . Спутник kg
6. Мусаев С . Ж. Кеп маданияты жана тилдик норма. Бишкек, 2001. 81- б.

* * *

УДК: 398.22

КЕНЖЕ ЭПОСТОРДУН СЮЖЕТТИК-ТЕМАТИКАЛЫК КӨРСӨТКҮЧТӨРҮНҮН МААНИСИ ЖАНА ТҮЗҮЛҮШ ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

*Кулалиева К.О. – филол.ил.канд., КТМУнун
Гуманитардык факультетинин
Синхрондук котормо бөлүмүнүн ага окутуучусу.
E-mail: kaliya.kulaliyeva@manas.edu.kg*

Аннотация: Макалада кыргыз элинин кенже эпостору боюнча басмага даярдалып жаткан салыштырмалуу сюжеттик-тематикалык көрсөткүчтөрдүн мааниси баса белгиленип, түзүлүш өзгөчөлүгү иликтенип, бул көрсөткүчтө орун алган тематикалык бөлүмдөр боюнча сыпаттама берилди. “Манас” эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчүнүн тажрыйбаларынан пайдаланып, республиканын ЖОЖдорунда жана КР УИАсында эмгектенген фольклористтер менен биргеликте ишке ашырылып жаткан “Кожожаш”, “Эр Төштүк”, “Жаныш, Байыш”, “Курманбек”, “Эр Табылды”, “Жаңыл Мырза” эпостору боюнча сюжеттик-тематикалык көрсөткүчтөрдү түзүү жумушу учурда аякыркы баскычына келип жетти. Бул көрсөткүчтөрдүн эпостордун маани-

мазмунун, идеяларын, аларда камтылган улуттук баалуулуктарды элдин, өзгөчө жаштардын, кеңири катмарына жеткирүүдөгү мааниси зор. Эмгек илимпоздорго элдик кенже эпостордо катылып жаткан керектүү маалыматты оңой жол менен издеп таап, жаңы көз караштардын ачылышына түрткү бере турган изилдөөлөрдү жасоого мүмкүнчүлүк түзөт. Макаланы даярдоодо сыпаттама анализ, синез, сандык жана салыштырма анализ ыкмалары пайдаланылды.

Ачык сөздөр: кенже эпостор, сюжеттик-тематикалык көрсөткүч, өзөк окуялар, тематикалык бөлүмдөр, “Кожожаш”, “Эр Тоштук”, “Жаныш, Байыш”, “Курманбек”, “Эр Табылды”, “Жаңыл Мырза”.

ЗНАЧЕНИЕ И СТРУКТУРНАЯ ОСОБЕННОСТЬ СЮЖЕТНО-ТЕМАТИЧЕСКИХ УКАЗАТЕЛЕЙ МАЛЫХ ЭПОСОВ

**Кулалиева К.О. – канд. филол. н., ст. преп. отд. Синхр.
перевода Гуманит. факульт, КТМУ.
Бишкек, Кыргызская Республика.
E-mail: kaliya.kulaliyeva@manas.edu.kg (Бишкек)**

Аннотация: В статье подчеркивается важность готовящихся к публикации сравнительных сюжетно-тематических указателей по малым эпосам кыргызского народа, исследуются особенности структуры и описываются тематические разделы. Работа по созданию сравнительных сюжетно-тематических указателей малых эпосов «Кожожаш», «Эр Тоштук», «Жаныш, Байыш», «Курманбек», «Эр Табылды», «Жаңыл Мырза» подошла к завершающей стадии. При составлении этих указателей использовался опыт составления сюжетно-тематического указателя эпоса «Манас». Указатели были составлены фольклористами, работающими в разных вузах республики и учеными из НАН Кыргызской Республики. Эти указатели важны для передачи смысла и идей эпосов, содержащихся в них национальных ценностей, широкому кругу читателей, особенно молодежи. Работа позволяет ученым легко найти необходимую информацию, скрытую в народных эпосах, и проводить исследования, которые приведут к открытию и появлению новых научных взглядов. При подготовке статьи использованы методы описательного анализа, синтеза, количественного и сравнительного анализа.

Ключевые слова: малые эпосы, сюжетно-тематический указатель, основной сюжет, тематические разделы, «Кожожаш», «Эр Тоштук», «Жаныш, Байыш», «Курманбек», «Эр Табылды», «Жаңыл Мырза».

SIGNIFICANCE AND STRUCTURE PECULIARITIES OF THE PLOT-THEMATIC INDEX OF THE MINOR EPICS

**Kulaliyeva K.O. – Candidate of Philological Sciences,
Senior Lecturer of the Translation
Department, Faculty of Humanities,
Kyrgyz-Turkish University of “Manas”,
Bishkek, Kyrgyz Republic.
E-mail: kaliya.kulaliyeva@manas.edu.kg**

Abstract: The article is focused on the importance of comparative plot-thematic index of the Kyrgyz minor epics that have been prepared for publication, and examines the features of the structure, and describes the thematic sections of this indicator. Using the experience of the plot-thematic index of the Manas epic, with cooperative work of folklorists working at local universities

and the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic there have been developed the comparative subjective-thematic indicators based on the epics of *Kojojash*, *Er Toshtuk*, *Janysh*, *Baiysh*, *Kurmanbek*, *Er Tabyldy*, *Janyl Myrza* which is now in its final stage. These indicators are important for conveying the meaning and ideas of the epics, the national values to a wide range of people, especially the youth. The study allows scientists to search for the necessary information hidden in folk epics and conduct research that can lead to new ideas. In this article the methods of descriptive analysis, synthesis, quantitative and comparative analysis were used.

Key words: *minor epics, subject-thematic index, key stories, thematic sections, Kojojash*", *Er Toshtuk, Janysh, Baiysh, Kurmanbek, Er Tabyldy, Janyl Myrza.*

Киришүү

Кыргыз элинде таанууну жана таанытууну, ар тараптуу изилдөөнү жана элдин кеңири катмарына жеткирүүнү талап кылган ондогон кенже эпостор бар. Алардын ар бири боюнча айрым-айрым изилдөөлөр жүргүзүлгөн жана азыр да жүргүзүлүүдө. Бирок кыргыз эпос таануусунда, анын ичинде кенже эпостор боюнча систематизация, каталогизация, индексация сыяктуу иштер буга чейин жүргүзүлгөн эмес. “Манас” эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчүн түзүү ишинин биринчи баскычы (Нарын аймагынан чыккан манасчылардын варианттары боюнча) бүтөрү менен, ошол иштин тажрыйбасына таянуу менен кенже эпостор боюнча көрсөткүч түзүү жумушу башталып, учурда алты эпос боюнча көрсөткүч түзүлүп, жарыялануу этабына жетип отурат. Бул макалада ошол эмгектин мааниси белгиленип, көрсөткүчтөрдүн структурасы иликтенип, айрым эпостор боюнча түзүлгөн көрсөткүчтөргө сыпаттама берилди. Кенже эпостор боюнча көрсөткүч түзүүдө негизинен КР Улуттук илимдер академиясынын окумуштуулары тарабынан басмага даярдалган “Эл адабияты” сериясында жарыкка чыккан эпостун варианттары пайдаланылды. Изилдөө жүргүзүүдө салыштырма анализ, сандык жана сапаттык анализ, сыпаттоо ыкмалары колдонулду. “Кенже эпостордун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчү” аттуу долбоордун жетекчиси катары топтолгон бардык материалдарды салыштырып, жалпылыктар менен айырмачылыктарды аныктап, иштин натыйжасында жетишкен ийгиликтер менен иш учурунда алдыбызга чыккан татаалдыктарды белгилөө зарылчылыгын туюп, бул макаланы жазуу зарылчылыгы келип чыкты. Ошону менен бирге ишти аткаруу этаптары тууралуу окумуштуулар менен бөлүшүү маанилүү деп эсептедик, анткени көрсөткүч түзүлгөн жана да түзүлүү этабындагы алты эпостон башка да ондон ашуун сандагы кенже эпосторубуз менен элдик поэмаларыбыздын көрсөткүчтөрүн түзүү келечектин иши.

Жогоруда кенже эпостор боюнча изилдөөлөр жүргүзүлүп жатканын белгилегенбиз. Мына ошолордун акыркы чыккандары “Кыргыз адабияты тарыхынын” 1- [1] жана 3-томдоруна [2] киргизилген. Бул эмгектердин биринде баатырдык эпоско төмөнкүдөй аныктама берилген: “Элдин басып өткөн тарыхый жолунун урунттуу учурларына, башынан өткөргөн көрүнүктүү окуяларына байланыштуу жалпы элдик баатырдыкты чагылдырган, ыр түрүндөгү көлөмдүү чыгармаларды баатырдык эпостор деп жүрөбүз.

Кыргыз фольклор илиминде “Манас” эпосун аталган чакан эпостордон айырмалоо максатында шарттуу түрдө чоң жана кенже эпостор деген терминдер колдонулат. Бул ык боюнча чоң эпос деп “Манас” жана анын бөлүмдөрүн атайбыз. Кенже эпоско ыр түрүнө айланган башка жомоктун барлыгы киргизилет. Бирок, “Манас” башка эпостордон көлөмү жана мааниси жактан бөлүнүп турганы менен идеялык мазмуну, көркөмдүк деңгээли, эл турмушун чагылдыруусу боюнча кенже эпостор андан кем калышпайт”. [3] Мына ушуга байланыштуу “Манас” эпосу боюнча көрсөткүч түзүү тажрыйбасын пайдаланып, региондордогу жогорку окуу жайларында иштеген тажрыйбалуу жана жаш окумуштуу фольклористтери менен биргелешип жогоруда аты аталган алты эпос боюнча көрсөткүч басмага даярдалууда. Кенже эпостордун сюжеттик тематикалык көрсөткүчү – бул кенже эпостордун (тигил же бул, мисалы, “Кожожаш”, “Эр Төштүк” ж.б.) классикалык үлгүлөрүн

айтуучуларынын варианттарынын сюжеттик-тематикалык классификациясынын негизинде түзүлгөн салыштырмалуу системалык каталогу.

1. Кенже эпостордун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчүнүн маани-маңызы

Ишке ашырылып жаткан “Кенже эпостордун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчү” долбоорунун алкагында элибизде болгон кенже эпостордун белгилүү варианттарынын тексттери сюжеттик жана тематикалык жактан талдоого алынып, тема, подтемаларга ажыратылып, фольклордук тексттердин, анын ичинде мифологиялык, баатырдык, турмуштук эпосту изилдөөнүн өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен изилдөөгө алынат жана көрсөткүч түзүлөт. Көрсөткүч түзүү аркылуу окурмандарды тексттин өзүнө багыттоо, б.а. керектүү тематикадагы маалыматты эпостун кайсы вариантында, кандай өзгөчөлүктө берилгенин текстке кайрылуу аркылуу билип алуу ишин жеңилдетүү максаты көздөлөт. Ошондой эле бул сыяктуу көрсөткүчтөр эпосту жайылтуу, пропагандалоо, изилдөө иштеринин илгерилешине ыңгайлуу шарт түзөт.

Долбоор республикабыздагы түрдүү жогорку окуу жайларында эмгектенген эпос таануучу, фольклорист-изилдөөчүлөр тарабынан ишке ашырылууда. Анткени бир окуу жайдан бир эле учурда эпос боюнча көрсөткүч түзүү ишин алып кете ала турган бир нече илимпоздун чыгышы өтө кыйын. Бирок ушул багытта изилдөө жүргүзгөн окумуштуулар бардык региондордогу ЖОЖдордо эмгектенишет. Бул долбоор региондордогу эпос таануучулардын, өзгөчө жаш изилдөөчүлөрдүн катышуусунда ишке ашырылууда. Түзүүчүлөр тууралуу, мисал катары алынган эпостор боюнча, макаланын 2-бөлүмүндө кеңири маалымат берилет. Бир канча жогорку окуу жайларынын фольклорист адистери менен биргелешип ишке ашырылып жаткан ушул долбоорду моралдык жана материалдык жактан колдоо көрсөтүп жаткан республикабыздагы жогорку окуу жайларынын жетекчилерине ыраазычылык билдиремин.

“Кенже эпостордун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчү” долбоору бир нече баскычтан туруп, бардык кенже эпостордун көрсөткүчүн түзүүнү максат кылат. Алгачкы баскычта төмөнкү эпостор изилдөөгө алынып, төмөндө белгиленген ЖОЖдордун базасында ишке ашырылуусу пландалган. Долбоорду жүргүзүүнүн координациялык борбору КР УИА Ч.Айтматов ат. Тил жана адабият институту эсептелинет. Төмөндө кенже эпостор жана аларды түзүүгө катышкан ЖОЖдордун тизмеси келтирилди:

№	Кенже эпостор боюнча көрсөткүчтөр	Жогорку окуу жайы
1	“Кожожаш” эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчү	Ош Мамлекеттик университети
2	“Эр Төштүк” эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчү	И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
3	“Жаныш, Байыш” эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчү	К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл Мамлекеттик университети
4	“Курманбек” эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчү	Талас Мамлекеттик университети
5	“Эр Табылды” эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчү	Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад Мамлекеттик университети
6	“Жаңыл Мырза” эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчү	С.Нааматов атындагы Нарын Мамлекеттик университети

Долбоордун илим менен техникага кошо турган салымы жана коомго пайдасы:

- баатырдык эпостордун мыкты үлгүсү болгон “Кожожаш” (мифтик-архаикалык), “Эр Төштүк” (мифтик-архаикалык), “Жаныш, Байыш”, “Курманбек”, “Эр Табылды”

- эпосторунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчтөрүн түзүү аркылуу кыргыз фольклористика илимин, дүйнөлүк жана түрк эпос таануу илимин жаңыча изилдөө менен толуктоо;
- бул эпостордо чагылдырылган темалардын өзгөчөлүктөрүн илим дүйнөсүнө, коомчулукка тартуулоо аркылуу дүйнө жана түрк элдеринин эпосторунда чагылдырылган орток маданият, тарых, тилге байланыштуу темаларды оңой жол аркылуу таануу жана таанытуу;
  - кенже эпосторду, элдик поэмаларды систематизациялоо жана каталогизациялоо ишин бул эмгектерден баштоо, башка кенже эпосторду да бул багытта изилдөөгө жол ачуу;
  - эпостогу чоң жана майда темаларды изилдөөгө, чечмелөөгө жана аларды бир системага салууга мүмкүнчүлүк түзүү;
  - бул эпостордун түрдүү варианттарын салыштырып изилдөө аркылуу варианттарындагы сюжеттик-тематикалык жалпылык жана айырмачылыктарды аныктоого мүмкүнчүлүк түзүү;
  - эпостордун маани-мазмунун элдин калың катмарына жеткирүү, эпостордун маани-маңызын туура кабылдоого жардамчы болуу.

2. Кенже эпостордун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчтөрүнүн түзүлүш өзгөчөлүгү

Кыргыз эли эпосторго бай. “Манас” эпосуна салыштырмалуу түрдө гана кенже эпостор деп аталып жүргөн элдик ар бир кенже эпос “Манас” эпосуна карата мамиледен кем эмес көңүл бурууну, изилдөөнү талап кылат. Элибизде [“Кожожаш”](#), [“Эр Төштүк”](#), [“Жаныш, Байыш”](#), [“Курманбек”](#), [“Эр Табылды”](#), [“Саринжи, Бөкөй”](#), [“Эр Солтоной”](#), [“Жаңыл Мырза”](#), [“Олжобай менен Кишимжан”](#), [“Жоодарбешим”](#) сыяктуу дагы башка эпостордун бир эмес бир нече варианттары айтылып келген. Түрк тилдүү элдердин көбүндө кездешкен “Эр Төштүк” эпосунун варианттарынын, версияларынын ичинен кыргыз тилиндегиси эң мыкты чыгарма катары эсептелинип, чет мамлекеттерде басылып чыгарылганы бизге маалым.

Элдик эпостор Б.Кебекова, С. Закиров, Ж.Төлөев, П.Ирисов, Ж.Субанбеков, С.Кайыпов, Т.Абдыракунов сыяктуу ж.б. окумуштуулар тарабынан изилденилип, тексттери жарыяланган. С.Закировдун “Кожожаш” эпосунун кээ бир маселелери” (1959)[4], “Эр Төштүк” эпосунун варианттары жана идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү” (1965)[5], Ж.Субанбеков “Кыргыз элинин баатырдык кенже эпостору” (1970)[6], С.Кайыпов “Проблемы поэтики эпоса “Эр Төштюк” (1990)[7] жана “Эл адабияты” сериясында жарык көргөн эпостордун тексттери биздин көрсөткүч түзүү ишибизде кайрылган башкы булактардан болуп калды. Көрсөткүч түзүүдө жалпы методологиялык маселелерди түшүнүүгө төмөнкү булактарга кайрылууга туура келди:

“Манас” эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчү – I. 1-китеп. [8]

“Манас” эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчү – I. 2-китеп. [9]

“Манас” эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчү – I. 3-китеп. [10]

<http://www.ruthenia.ru/folklore/indexes.htm> [11]

<https://viewer.rusneb.ru/ru/> [12]

<https://kartaslov.ru> [13]

Көрсөткүч түзүү ишинин мөөнөтү жана этаптары:

Мөөнөтү: 9 ай. (2021-жылдын 15-мартынан 15-декабрына чейин)

Этаптары:

Этаптар	Мөөнөт	Аткарыла турган иштер
1-этап	1-2-ай	Тексттерди тандоо, электрондук варианттарын даярдоо; тексттерди окуу, анализдөө, темаларга ажыратуу.
2-этап	3-7-ай	Бөлүштүрүлгөн теманын үстүндө иштөө, көрсөткүч түзүү.

3-этап	8-9-ай	Текшерүү, толуктоо, редакциялоо.
--------	--------	----------------------------------

Бир айда эки жолу чогулуп, талкуу уюштуруу.

Көрсөткүчтө эмнелер камтылган:

1. Өзөктүк окуялардын салыштырмалуу көрсөткүчү (мисалдары менен);
2. Тематикалык бөлүмдөр (мисалдары менен);
3. Өзөктүк окуялардын кыскача салыштырма таблицасы.

Эпостун сюжетиндеги окуялар сүрөттөлгөн беттер көрсөтүлүп, тематикалык бөлүмдөргө тиешелүү сөз жана түшүнүктөрдүн жыштыгы аныкталды. Элестетүүгө мүмкүн болуш үчүн төмөндө эки, “Кожожаш” жана “Эр Табылды” эпостору боюнча түзүлгөн көрсөткүчтөргө кененирээк токтолмокчубуз.

2.1. “Кожожаш” эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчү

“Кожожаш” эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчү Ош мамлекеттик университетинин фольклорист окумуштуулары менен биргеликте түзүлдү. Топ башчысы филология илимдеринин доктору, проф. Гулина Жамгырчиева өз милдетин жоопкерчилик менен аткарып, жумушту өз убагында жана толук өткөрүп берди. Көрсөткүч түзүү ишине катышкан илимпоздор жана адистер: ф.и.д., проф. Г.Жамгырчиева, ф.и.к. ага окут. К.Кулалиева, ага окут. А.Эрматова, А.Кулуева, Ш.Бекишова, Г.Абдрахманова.

“Кожожаш” эпосунун С. Конокбаев, А.Үсөнбаев, Т.Жээнтаевдин варианттары боюнча салыштырма сюжеттик-тематикалык көрсөткүчүн түзүүдө 2015-жылы жарыкка чыккан “Эл адабияты” сериясынын 1-тому пайдаланылды [14]. Көрсөткүчтө иликтөөгө алынган варианттар айтуучулардын аты-жөнүнүн кыскартылып берилиши аркылуу коддолду: **АҮ, СК, ТЖ**.

Эпостогу өзөк окуялар төмөнкүдөй алты подтемага ажыратылып берилди:

- I. Кожожаштын төрөлүшү, балалыгы
- II. Кожожаштын үйлөнүшү
- III. Сур эчкинин окуясы
- IV. Кожожаштын аскада калышы
- V. Кожожашты издөө
- VII. Молдожаштын окуясы

Мисалы:

I. КОЖОЖАШТЫН ТӨРӨЛҮШҮ, БАЛАЛЫГЫ

Бул бөлүмдө баатырдын төрөлүшүнөн тартып, баатырга аттын коюлушу, балалык чагы жана анын көзгө атар мерген болуп жетилиши тууралуу окуялар 3 темага ажыратылып каралды. Башкача айтканда баатырдын үйлөнүшүнө чейинки өзөк окуялар, баатырдык эпосторго мүнөздүү мотивдер талдоого алынды. Каралган варианттарда Алымкул Үсөнбаевдин варианты Сулайман Конокбаев менен Төлөмүш Жээнтаевдин вариантынан кескин айырмаланат. Көлөмү жана көркөмдүгү боюнча айырмаланган А.Үсөнбаевдин вариантында башка варианттарда кездешкен айрым окуялардын, мотивдердин кездешпегенин байкоого болот.

1. БААТЫРЛАРДЫН АТА-ТЕГИ, ТӨРӨЛҮШҮ

1.1. Баатырлардын ата-теги

Бул бөлүмдө Кожожаш жана анын уулу Молдожаштын да ата-теги эскертилген учурлар каралгандыктан темада да, подтемада да “Баатырлардын” деген сөз колдонулду.

АҮ – [2015: 58-59, 71, 96, 98, 107, 113, 115, 123, 159, 190, 193, 197-203, 226] Ата-теги боюнча кыска гана маалымат берилип, балалыгына дароо өтүп кетет. Төрөлүшү тууралуу маалымат берилбейт.

Кожожаш – кытай деген уруунун ичинен чыккан Карыпбай дегендин баласы болгон. (58)
Кыргыздын урук ичинде,
Кытай деген эл эле.
Жердеп жаткан жерлери,
Таластын башы Каракол,
Керилген кең сай төр эле.
Атасы мунун Карыпбай,
Баласы мерген болду – деп,
Кошула көчүп бир жүргөн
Жыйырма түтүн эл эле. (58)

СК – [2015:20] Чыгарманын тексти кара сөз түрүндөгү төмөнкүдөй саптар менен башталып, андан соң дароо эле балалыгы тууралуу окуя сүрөттөлөт.

Кожожаш кыргыз ичинде кытай уруусунан чыгат. Атасынын аты Арыпбай, энесинин аты Акеркеч. (20)

ТЖ – [2015: 244] Кыска маалымат берилет.

Кожожаштын атасы мал-мүлктүү бай экен. (244)

2. БААТЫРГА АТ КОЮУ

АУ – [2015: 187-188, 202] Кожожаштын уулуна ат коюлганы.

Эркек туусаң балаңды,
Молдожаш деп, ат кой – деп,
Айтып кеткен эмеси,
Кече, кайран мерген берени. (187)

Бир мал союп, байкуш чал,
Элинен бата дуба алып.
Молдожаш – деп ат койду,
Кайгырып жүргөн Зулайка,
Капасы чыгып шат болду.
Кайран мерген жалгыздан,
Аман болсо Молдожаш,
Бир калган туяк зат болду. (188)

ТЖ – [2015: 249] Кожожаш аскада калып, ата-энеси, эли-журту ага келишет. Ошондо энеси зар какшап ыйлайт, уулунун аты кандайча коюлганын эскерет.

Ак боз бээни сойдурдум,
Анжыяндан кожо алып,
Атыңды жаңгыз Кожожаш койдурдум. (249)

С.Конокбаевдин вариантында ат коюуга байланыштуу окуя кездешпейт.

“Кожожаш” эпосундагы тематикалык бөлүмдөр:

№	Бөлүмдүн аталышы	№	Бөлүмдүн аталышы
I	Каармандар. Жаныбар-каармандар	IX	Кеңеш
II	Жер-суу аттары	X	Каада-салт, үрп-адат
III	Түш. Сыйкырдуу күчтөр. Аян	XI	Өң-түстөр
IV	Өсүмдүктөр	XII	Тамак-аш
V	Табият	XIII	Ант
VI	Курал-жарактар	XIV	Достошуу
VII	Буюм- тайымдар	XV	Касташуу, карама- каршылык, душмандык

VIII Кийим-кече

XVI Аңчылык, мергенчилик

Мисалы:

II. ЖЕР-СУУ АТТАРЫ

Эпостун варианттарындагы жер-суу аттары көрсөткүчкө “Жер-суу аттары” деген аталышта өз-өзүнчө (“Жер аттары”, “Суу аттары” деп) бөлүнбөстөн киргизилди. Изилдөөнүн натыйжасында архаикалык эпостун жанрына мүнөздүү эски аттар менен бирге (Ак-Ойрок, Көк-Ойрок, Ак-Сай ж.б.) кийинки мезгилде пайда болгон жер аттары (Кара-Балта) кездешкенин байкоого болот. Бул темада айрым сөздөрдү жалпы ат же энчилүү ат экенин айырмалоо кыйын болуп, муну көйгөй катары кароо керектигин белгилөө зарыл (Кара тоо, Улуу тоо, Ак тескей ж.б). Көрсөткүчкө киргизилген топонимдер менен гедронимдер алфавиттик тартипте жайгаштырылды. Жогоруда белгиленгендей жер жана суу аттары ажыратылбастан, аралаш берилди. Бир эле аталыш, суунун да, жердин да атын билдириши мүмкүн. Мисалы: Талас. Бирок контекстен белгилүү болгон учурлары өзүнчө берилди. Мисалы: Талас суусу.

Аблетим:	<p>АУ – [2015: 157, 165(3), 169, 199, 200, 201, 202, 207, 217, 218(2), 219, 222, 229]</p> <p><i>Абалдан ойлоп белгилеп, Сур эчки болжоп жүрчү экен, Аблетим асканы. (157)</i></p> <p><i>Сур эчки баштап жөнөдү: «Атасы өлгөн жерлер – деп, Аблетимде өлгөн – деп. Арзып жүргөн эчкинин, Тилегин кудай берген – деп. Картаңынан кутулсам, Туш келдим кайта жашына, Башасын да ашып барайын, Атасы турган жер эле, Аблетимдин ташына». (218)</i></p> <p>Башка варианттарда кездешпейт.</p>
-----------------	---

2.2. “Эр Табылды” эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчү

“Эр Табылды” эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчү Б.Осмонов ат. Жалал-Абад мамлекеттик университетинин окумуштуулары менен биргеликте түзүлдү. Топ башчысы филология илимдеринин док., проф. Кубанычбек Калчакеев. Коюлган талап боюнча жүктөлгөн милдетти өз убагында жоопкерчилик менен аткарып, ишти тапшырышты. Көрсөткүч түзүү боюнча долбоордун кеңешчилери: А. Акматалиев, академик (КР УИА, Ч.Айтматов ат. Тил жана адабият инст. директору), К. Абакиров, филол. ил. док., проф. (Ж.Баласагын ат. КУУ).

Долбоор мүчөлөрү: Кубанычбек Калчакеев, ил.д., проф., (Б.Осмонов ат. ЖАМУ) Калия Кулалиева, и.к. (КТМУ), А. Шерипбаев (Б.Осмонов атындагы ЖАМУ); Р. Келдибаева, (Б.Осмонов атындагы ЖАМУ); Г. Ашимбаева (Б.Осмонов атындагы ЖАМУ); К. Кошойканов (Б.Осмонов атындагы ЖАМУ), Г.Абдрахманова (“Учкун” басмаканасы, редактор).

“Эр Табылды” эпосунун Актан Тыныбеков, Ырысбай Дыйканбай уулунун варианттары боюнча салыштырма сюжеттик-тематикалык көрсөткүчүн түзүүдө 2015-жылы жарыкка чыккан “Эл адабияты” сериясынын 3-тому пайдаланылды [15]. Көрсөткүчтө иликтөөгө алынган варианттар айтуучулардын аты-жөнүнүн кыскартылып берилиши аркылуу коддолду: **АТ, БД.**

Төмөндө “Эр Табылды” эпосунун өзөктүк окуялары ички бөлүнүштөрү менен мисал катары келтирилди:

I. БААТЫРДЫН АТА-ТЕГИ, ТӨРӨЛҮШҮ ЖАНА ЭР ЖЕТИШИ

- 1.1. Чоң атасы Омокан тууралуу
- 1.2. Омокандын уулдары Ормонкан, Эрманкан тууралуу
- 1.3. Эрманкандын уулу Кудайназар жана анын балдары тууралуу
- 1.4. Кудайназардын эли-жеринин куулушу
- 1.5. Эрманкандын Агачага үйлөнүшү, Табылдынын жана Кардыгачтын төрөлүшү
- 1.6. Атасы Эрманкандын өлүмү
- 1.7. Табылдынын балалык чагы, эр жетилиши

II. ЭРМАНКАНГА АШ БЕРҮҮ

- 2.1. Аш өткөрүү боюнча кеңеш
- 2.2. Аш тууралуу агасы Кудайназарга кат жөнөтүшү
- 2.3. Кудайназардын катка жообу
- 2.4. Катты элге окуп берүүсү
- 2.5. Аштын камылгасынын башталышы
- 2.6. Аксакал Устанын Кудайназарга кезигиши
- 2.7. Кудайназардын бузукулугу
- 2.8. Сокур Кара сынчыга уулдарын сынатышы жана аштын жүрүшү
- 2.9. Аштагы ат чабыш
- 2.10. Аштан кийин Алтыбайдын чатак салышы

III. БИРИНЧИ УРУШ

- 3.1. Кардыгачтын түш көрүүсү
- 3.2. Алтыбай менен Табылдынын кайым айтышуусу
- 3.3. Алтыбайдын качышы
- 3.4. Калмактар менен Табылдынын урушу
- 3.5. Калмактардын жеңилиши, тарашы

IV. ЭКИНЧИ УРУШ

- 4.1. Табылдынын ооруп калышы
- 4.2. Чалкалмакты Табылдынын жылкысына тийиши
- 4.3. Кардыгачтын Арчаторуну издеп табышы
- 4.4. Табылдынын Уста баатырга жазган каты
- 4.5. Калмактар менен уруш
- 4.6. Чалкалмактын жараланышы
- 4.7. Табылдынын жарадар болушу
- 4.8. Табылдынын 40 жигитти элине узатышы

V. ТАБЫЛДЫНЫН ТАЛАСКА КЕЛИШИ

- 5.1. Манастын күмбөзүнө келип дарыланышы
- 5.2. Кардыгачтын журтта калтырган каты
- 5.3. Элдиярдын элине кайтышы
- 5.4. Элдин азап-тозоктору, армандары
- 5.6. Кардыгачтын түш көрүшү
- 5.7. Баатырлардын ордон чыгышы
- 5.8. Табылдынын арманы
- 5.9. Үч баатырдын жолугушуусу
- 5.10. Табылдынын айыгышы

VI. ОКУЯЛАРДЫН ЖАҢЫ НУКТА ӨНҮГҮҮСҮ

- 6.1 Элдиярдын баяны

- 6.2. Элдияр менен Табылдынын элине кайтышы
- 6.3. Үч баатырдын кеңеши
- 6.4. Эрмектин Табылдыны эли-журтуна сүйүнчүлөшү
- 6.5. Эл менен жолугушуу, өз жерине кайтуу
- 6.6. Табылды менен 40 жигиттин кеңеши

VII. ЧАЛКАЛМАКТЫН ЖЕҢИЛИШИ

- 7.1. Кудайназардын жуучулукка барышы, өлүмү
- 7.2. Торкобектин жеңесинен энесине сөз айттырышы
- 7.3. Табылдынын Чалкалмактын жылкыларына тийиши
- 7.4. Алтыбайдын жуучулукка барып өлүшү
- 7.5. Чалкалмактын өлүмү
- 7.6. Эр Табылдынын Торкобекке үйлөнүшү

Тематикалык бөлүмдөр:

№	Бөлүмдүн аталышы	№	Бөлүмдүн аталышы
I	Каармандар	XIV	Үй-бүлөлүк мамиле
II	Жер-суу аттары	XV	Өлүм
III	Тулпарлар	XVI	Бата
IV	Жаныбарлар	XVII	Мезгил, убакыт, чен-өлчөм
V	Өсүмдүктөр	VIII	Өң-түс
VI	Достук	XIX	Мүнөз, келбет
II	Кастык	XX	Арман, керээз
III	Согуш	XXI	Жайчылык өнөр
IX	Түш көрүү	XXII	Кат жазуу
X	Каада-салт, үрп-адат	XIII	Улуттук оюндар
XI	Курал-жарактар	XIV	Куда түшүү
II	Кийим-кече	XXV	Элдик медицина
III	Тамак-аш		

Корутунду

Кыргыз элинин кенже эпостору боюнча түзүлгөн сюжеттик-тематикалык көрсөткүчтөрдүн илим жана коомчулук үчүн мааниси зор. Бул эмгектер фольклористикалык гана эмес, лингвистикалык, маданий, этнографиялык, тарыхый, географиялык, антропологиялык, философиялык, саясий жана социологиялык багыттарда изилдөө иштерин жүргүзүүдө колдонулса пайдалуу болот. Анткени ар бир эпос боюнча керектүү маалыматты түрдүү айтуучунун варианттагы чагылдырылуу өзгөчөлүктөрү менен кошо ушул көрсөткүчтөргө таянуу менен тез таап алып, кызыктырган маселелерди изилдөөгө шарт түзүлөт. Элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүн, айтуучулук өнөрдү изилдөөдө бул материалдардын колдо болгону илимпоздор үчүн түзүлүп берилген чоң мүмкүнчүлүк болуп саналат. Кенже эпостордун ар биринин маани-мазмуну, окуялардын берилиш өзгөчөлүгүнө жараша көрсөткүчү түзүлүп, жарыялануу этабында турат. Ушул эмгектердин жарыкка чыгышы колдоого алынып, ар бир окуу жайынын сайтында турса, изилдеген окумуштуу катары долбоорго катышкан 20дан ашык окумуштуунун эмгеги элге жетип, элибиз да улуттук баалуулуктарды жакындан таанып, кийинки муунга өткөрүп берүү үчүн өз колунан келген аракетин кылат эле. Элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрү, кенже эпостор мектепте да, кесиптик орто жана жогорку окуу жайларында да окутулат. Бул эмгектерден мугалимдер да, окуучу, студенттер да каалаган, кызыктырган окуя, тематикалык бөлүмдөр боюнча маалымат ала тургандай шарт түзүлөт. Бул изилдөөлөр башка кенже эпостор, элдик поэмалар жана түрдүү жанрдагы элдик чыгармалар боюнча каталогдордун, көрсөткүчтөрдүн түзүлүшүнө жол ачат деген ишеничтебиз.

Пайдаланылган булактар:

1. Кыргыз адабиятынын тарыхы. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары. - Б., 2017. I том. - 708 бет.
2. Кыргыз адабиятынын тарыхы – Кенже эпостор жана поэмалар. III том. – 3-бас. Б.: «Кут-Бер», 2017. – 688 б.
3. Кыргыз адабиятынын тарыхы. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары.-Б., 2017. I том. -490-бет.
4. Закиров С. «Кожожаш» эпосунун кээ бир маселелери. – Ф., 1959.
5. “Эр Төштүк” эпосунун варианттары жана идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү” (1965)
6. Субанбеков Ж. Кыргыз элинин баатырдык кенже эпостору. 1970.
7. Кайыпов С. Проблемы поэтики эпоса “Эр Төштүк”. Москва, 1990.
8. “Манас” эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчү – I. 1-китеп. - Б.: КТМУ, 2019.
9. “Манас” эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчү – I. 2-китеп. – Б.: КТМУ, 2019.
10. “Манас” эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчү -I. 3-китеп. – Б.: КТМУ, 2019.
11. <http://www.ruthenia.ru/folklore/indexes.htm> (кайрылуу датасы: 03.03.2021)
12. <https://viewer.rusneb.ru/ru/> (кайрылуу датасы: 10.04.2021)
13. <https://kartaslov.ru> (кайрылуу датасы: 11.04.2021)
14. Кожожаш. Кенже эпос. «Эл адабияты» сериясы. I том. – Бишкек, 2015.
15. Эр Табылды. Кенже эпос. «Эл адабияты» сериясы. III том. – Бишкек, 2015.

* * *

ТИЛДИН КООМДУК КЫЗМАТЫ, ТАБИЯТЫ ЖАНА КЕЛИП ЧЫГЫШЫ

Момуналиев К.С. – БГУ (доцент)

«Адамзат кол жана тил менен чектелет» деп айтылгандай, адам баласынын цивилизациясындагы бардык материалдык эмгектер кол аркылуу жасалса, анын рухий, интеллектуалдык өнүтүндөгү эмгектер тил аркылуу чагылдырып, тил аркылуу жүзөгө ашып келет. Андыктан тил адам баласынын өнүгүүсүндө эң негизги, эң башкы ролго ээ болгон Алла Таала тарабынан берилген керемети чексиз бир жыргалчылык болуп эсептелет. Ал - ойлоонун куралы, маалыматтарды бир бирине жеткирүү каражаты. Тил аркылуу адам баласынын жан-дүйнөсүндөгү түркүн-түстүү сезимдер, кыялдар, туюмдар, пикирлер чагылдырылат жана тил аркылуу адам баласынын рухий, интеллектуалдык эмгектери жаралып, ал аркылуу мейкиндик да, мезгилдик да аралыктардан өтүп, адамзаттын аң-сезимин, жан-дүйнөсүн байытып отурат. Андыктан тилсиз адамзат коомун жана анын өнүгүү жолун элестетүү мүмкүн эмес. Коомдо тилге муктаж болбогон эч бир илимпоз, эч бир кесипкер, эч бир өнөрпоз, эч бир динаятчы, эч бир саясатчы жок. Ал адам баласынын ишмердигинин бардык: социалдык, экономикалык, саясий – тармактарында эң башкы рольго ээ. Улуу Куран тилдин адам баласынын жашоосундагы ушундай эбегейсиз ордун белгилеп, Алла Таала Адамды жаратканда, ага эң алгач бардык нерселердин аттарын, сөз үйрөткөн¹ деп айтат.

Чынында, тилдин адамзат үчүн аткарган кызматы эбегейсиз, андыктан анын маңызын изилдөө тилчилерди гана эмес, философ, психолог, биолог, социолог жана антропологдорду да өзүнө тартып, кызыктырып келет.

Философтор тил менен ойдун байланышына көңүл буруп, булардын кайсынысы биринчи пайда болгон деген суроонун үстүнөн ой жүгүртүшөт. Алардын кээ бирлери,

¹ Бакара сүрөөсү, 31 – аят.

Артур Кёстлер айткандай:¹ «Тилсиз ой болбойт, ой – бул тилдин айтылып, сыртка чыгарылбаган ички мазмуну гана» - дешип, ой тилдин ажырагыс бир бөлүгү деген пикирде. Кээ бирлери болсо тил - бул ойдун күзгүсү, ал ойду чагылдырып, формага ээ гана кылат дешип, тил бул ойдун сыткы формасы гана деген пикирди карманышат.

Психологдор да тилди изилдөөгө маани беришет жана аны адамдын бардык курактагы психологиясын, эмоциялык сезимдерин, толкундоолорун ачып бере алган жүрүм-турум этикетинин негизги бир элементи катары карап, ошол багыттагы сырларын ачууга аракет кылышат.

Социологдордун көз карашында да тил эң башкы социалдык кубулуштардын бири болуп эсептелет. Алар тилдин коомдогу ролун, кызматын, жүрүм-турумга тийгизген таасирин жана анын башка социалдык кубулуштар менен болгон байланышын изилдөөнүн үстүндө иштешет.

Антропологдордун назарында тил адам, анын басып өткөн этаптары, рассалары, улуттары, уруулары тууралуу көптөгөн илимий сырларды ачып бере алган негизги изилдөө объектилердин бири болуп саналат. Андыктан алар көбүнесе ой менен тилдин пайда болушу, тилдин учурдагы формасына чейинки басып өткөн этаптары сыяктуу маселелерге терең маани беришет.

Тилди изилдөөдө тарыхчылар да четте калбайт, себеби тилдин тарыхы менен элдин тарыхы эриш-аркак. Элдин сүйлөгөн тилинде эле анын басып өткөн тарыхынын эсепсиз издери жатат. Тарыхый жазма эстеликтерди окуп түшүнүү, аларды сунушталган жаңы илимий жобого далил катары пайдалануу жараяны тилди терең билүүнү талап кылат. Андыктан тарых илими менен тил илими барган сайын байланыштары артып, бири бири менен көптөгөн кесилиштерге ээ болуп баратканын көрөбүз.

Ошондой эле физиктер тилдин акустикалык өңүтүнө маани беришсе, кээ бир биологдор аны адам органдарын функциялары менен байланыштырып карашат.

Тилдин ушундай көп кырдуулугунан улам илимдин ар башка тармактарындагы окумуштуулар ага, өз көз карашынан карап, аныктама берүүгө аракет кылышкан. Алсак, араб филологу Ибну Жинний: “Тил – бул ар бир эл өз максаттарын чагылдырган тыбыштар,” – дейт. Бул аныктама сыртан караганда өтө жөнөкөй, карапайым көрүнсө да, мында тилдин табиятын андоодо зарыл болгон төмөнкүдөй элементтер камтылган:

- 1) Тилдин тыбыштык системасы, т.а., тилдин сырткы формасы
- 2) Функционалдуулугу;
- 3) Социалдуулугу;
- 4) Этнографиялуулугу.

Британиялык филолог Генри Суит да тилге жогоркуга окшош: «Тил – бул сөздөргө бириккен кептик тыбыштар аркылуу ойлордун чагылдырылышы,» - деген аныктама берет.

Ал эми америкалык филолог Эдуард Сепирдин пикиринде: “Тил – бул ыктыярдуу түрдө чыккан символдордон турган система аркылуу ойлорду, эмоциялык сезимдерди, каалоолорду жеткирүүчү адамга гана таандык каражат².”

Көрүнүп тургандай, бул филолог окумуштуулардын аныктамалары бири биринен анчалык көп айырмаланбайт, бирок тилге болгон мындай көз карашка башка илимдин өкүлдөрү макул эмес. Мисалы, Англиялык логика, философия илимдери боюнча профессор Уильям Стенли Джевонстун пикиринде тил коомдо, жогоркулардан айырмаланып, төмөнкүдөй үч функцияны аткарат:

- 1) Ал жеткирүү жана түшүнүшүү каражаты;
- 2) Ойлоого жардам берүүчү каражат;
- 3) Ойлорду каттоо, сактоо каражаты.

¹ د. عبد الله ربيع محمود/ علم اللغة العام أسسه ومناهجه/ الطبعة الثانية – 1998م. ص 33

² دكتور محمد السعران/ اللغة والمجتمع: ص 10

Бул пикирди даниялык лингвист Йенс Отто Харри Есперсен өзүнүн “Тил индивид менен коомдун ортосунда” деген эмгегинде Джевонс белгилеген тилдин үчүнчү кызматы, ал белгилеген биринчи кызматынын эле бир тармагы экенин жана тилдин коомдогу кызматы булар менен гана чектелбэсин айтып сындайт. Есперсен сыяктуу Джевонстун жогорку пикирине макул болбой, тил ойду чагылтуу жана маалымат жеткирүү менен чектелбейт дегендер көп. Алардын пикири боюнча, ар бир элдин тилинде арбын кездешкен оозеки ритуалдык кептер эч кандай кабар да бербейт, ойду да чагылтпайт. Андыктан антрополог Бронислав Каспар Малиновский: “Тил - бул тизилген адам ишмердиктеринин чынжырынын тогоосу, ал – жүрүм-турумдун бир бөлүгү, иштин бир түрү” – деген пикирин айтат. Ошондой эле орус филологу Виноградов да тил коомдо негизги үч функцияны аткарат, алар: карым-катышты жүзөгө ашыруу; маалымат жеткирүү; адамдын ички сезимдерин, ойлорун чагылдыруу - деген пикирин айтып, Джевонстун пикирине айрым оңдоо- түзөөлөрдү кийрет.

Ал эми тилдин келип чыгуу маселесине келсек, бул дагы - филологияда тээ байыртан тартып ушул кезге чейин талаш-тартышты туудуруп, бир беткей чечиле элек маселелердин бири. Ошондой эле бул дагы филологдордун гана эмес, философ, социолог, ал тургай теологдордун да көңүл чордонун өзүнө буруп келген глобалдуу маселелерден болуп саналат. Андыктан ал тууралуу көптөгөн пикирлерди жана гипотезаларды кездештирүүгө болот. Алардын ичинен эң негизгилери төмөнкүлөр:

1. Тил-бул илхам. Башкача айтканда тилдин булагы адам өзү эмес, аны адамга улуу бир аң-сезим, же акыл-эс үйрөткөн. Бул пикир анча тактала элек маалыматтарга караганда, эң алгач байыркы грек философу Гераклит айтып чыккан, андан соң орто кылымдарда Ибни Фаарис, Ибни Жинний деген араб филологдору, соңку кылымдарда Лами, Дубуналд деген француз философтору тарабынан колдоо тапкан. Аталган окумуштуулардын көпчүлүгү идеалисттик көз карашка ээ болушкандыктан, буга далил катары Тоорат, Инжил, Куран сыяктуу ыйык китептерден сүрөөлөрдү келтирүү менен гана чектелишет.

2. Тил - бул адам коомдору тарабынан белгиленип алынган шарттуу белгилердин же аталыштардын жыйындысы. Башкача айтканда, тилдин булагы - бул адам өзү. Мындай пикир байыркы доордогу окумуштуулардан Демокрит, орто кылымдардагы окумуштуулардан Абу Хасан, азыркы доордогу Англис философу Адам Смит тарабынан колдоо тапкан. Ал окумуштуулардын келтирген далилдерине көңүл бурсак, алар жогорку идеалисттик пикирди же гипотезаны четке кагуу менен гана чектелишкенин көрөбүз. Алсак, сөздүн формасы менен маанисинин ортосундагы байланыш - эч кандай логикага, акылга баш ийбеген шарттуу байланыш. Мисалы, дарак деген затты ар кандай аталыштар менен туюнтууга болот. Мунун өзү сөздөр адамдар тарабынан ойлонуп табылганын ырастайт. ж.б.у.с.

3. Тил - бул нерселердин үндөрүн тууроодон улам келип чыккан. Бул пикир байыркы доордогу көптөгөн философтордун колдоосуна ээ болсо, орто кылымдарда араб филологиясында ушул гипотезага негизденген “Экилик теориясы” деген семит жана араб тилдериндеги сөздөрдүн этимологиясын тууроо менен байланыштырып чечмелеген өзүнчө бир агым келип чыккан. Бул агымдын активдүү өкүлдөрү катары Ахмад Фаарис Ашшидияк, Журжий Зидан сыяктуу окумуштууларды атоого болот. Ал эми азыркы доордогу окумуштуулардан бул пикирдин көрүнүктүү тарапкери катары англиялык окумуштуу Витнейдин аты аталып келет. Аталган окумуштуулар бул пикирге далил катары жаш баланын тил үйрөнүү жараянын жана өнүгүүдөн артта калган элдердин тилиндеги тууранды сөздөрдүн көп учурашын келтиришет.

4. Тил- бул, адам баласына берилген өзгөчө инстинктин туундусу. Бул гипотеза 18-19-кылымдарда жашап өткөн германиялык Макс Мюлер жана франциялык окумуштуу Рейналдар тарабынан сунушталган.

Колдонулган адабияттар:

1. В. И. Кодухов. Введение в языкознание. Москва “Просвещение” 1979.
2. Т. Акматов, С. Давлетов, К. Сартбаев, С. Иманалиев. Тил илимине киришүү. Фрунзе “Мектеп” 1980.
3. عبد الله ربيع محمد / علم اللغة العام أسسه ومناهجه / القاهرة – دار البشري / الطبعة الثانية 1998م.
4. عبد الغفار حامد هولول / علم اللغة بين القديم والحديث / القاهرة – الطبعة الثانية 1986م.
5. صبحي الصالح/ دراسات في فقه اللغة / بيروت – دار العلم للملايين / الطبعة الثالثة 1997م.

* * *

**КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ТАРЫХЫН ӨЗ ИЧИНЕ КАМТЫГАН “ДИВАНДАГЫ”
ДИДАКТИКАЛЫК ЧЫГАРМАЛАР**

Оморов А. – Б.Осмонов атындагы ЖАМУ доценти, филол.и.к.

Аннотация: Макалада кыргыз тилинин тарыхы тарыхый-салыштырма метод менен изилденди. Адегенде байыркы түрк жазма эстеликтеринин текстинин фонетикалык системасы менен азыркы кыргыз тилинин фонетикалык системасы салыштырылды. Алардын айырмачылыгы менен окшоштугу такталды.

Андан кийин белгилүү лексикограф, алгачкы түрколог М.Кашкаринин “Дивану лугати-т түрк” аттуу эмгеги тууралуу сөз болду. Орто кылымдагы макалдар менен азыркы кыргыз тилиндеги макалдар салыштырылып, бирдейлиги тууралуу далилдер келтирилди.

Таяныч сөздөр: лексикография, тил бирдиктери, жазма эстеликтер, эпитафия, макалдар, руна жазуусу, реестр, дефиниция.

**ДИДАКТИЧЕСКИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ “НА ДИВАНЕ” ОТРАЖАЮЩИХСЯ ИСТОРИЮ
КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА**

Оморов А. –ЖАГУ имени Б. Осмонова к.филол.н., доцент

Аннотация: В статье исследуется история кыргызского языка историко-сравнительными методами. Сначала было проведено сравнение фонетической системы текста древнетюркских письменных памятников с фонетической системой современного кыргызского языка. Уточнены их различия и сходства.

Затем обсуждалась работа известного лексикографа, первого тюрколога М. Кашкари «Дивану лугати-т тюрк». Средневековые пословицы сравнивались с современными киргизскими пословицами и приводилась доказательства их сходства.

Ключевые слова: лексикография, языковые единицы, письменные памятники, эпитафии, пословицы, руническая письменность, реестр, дефиниция.

DIDACTIC WORKS “ON THE SOFA” REFLECTING THE HISTORY OF THE
KYRGYZ LANGUAGE

Omorov A. - JAGU named after B. Osmonov
Ph.D. in Philology, Associate Professor

Resume: *The article examines the history of the Kyrgyz language using historical and comparative methods. First, a comparison was made of the phonetic system of the text of ancient Turkic written monuments with the phonetic system of the modern Kyrgyz language. Clarified their differences and similarities.*

Then the work of the famous lexicographer, the first Turkologist M. Kashkari “Divanu lugati-t Turk” was discussed. Medieval proverbs were compared with modern Kyrgyz proverbs and evidence of their similarities was provided.

Key words: *lexicography, linguistic units, written monuments, epitaphs, proverbs, runic writing, reester, definition.*

Байыркы жана орто кылымдагы түрк жазма эстелик, мурастары жана он биринчи кылымдагы илимий жана адабий тексттердин тили өткөнкү өлүү жана бүгүнкү тирүү кыргыз-түрки тилдеринин түпкүлүгү экендиги талашсыз.

Түрк элдеринин жазма эстеликтери такталган жана такталбаган маалыматтарга таянсак, бүгүндөй Евроазияны камтыйт. Тактап айтканда, такталбаган маалыматтарга таянсак, Кавказ чөлкөмүнөн, Лена дарыяларынын жээктеринен, такталган маалыматтарды эске алсак, Орхон-Енисей дарыяларынын жээктеринен, бүгүндөй Минисун (Миң-Суу) ойдуңунан, Таластан, Ысык-Көлдөн, Монголиядан жүздөгөн стела таштарына чегилип жазылган кыргыздарга, анын ичинде жалпы түрк тилдүү элдерге тиешелүү болгон, ошол мезгилдеги кыргыздырдын, жалпы түрктөрдүн, тилинин фонетикалык системасын ичине толук камтыган, учурда түрк руна жазуусу деп аталган оригиналдуу фонографиялык жазуусу экендиги XIX кылымда В.Томсен, В.В.Родлов тарабынан далилденген. Эң кызыгы азыркы мезгилде улут катары жашап жаткан түрк элдеринен ал жазууларда *кыргыз, уйгур, кыпчактар* гана эскерилет.¹ Бул эстеликтердин тексттери ошол учурдагы кыргыздардын, түрктөрдүн, тарыхын, адабиятын, жалпы эле маданиятын, ал турсун илимин да чагылдырат десек жаңылыштык болбойт.

Андан бери карай кыргыз жана түрк тилдүү элдердин илимде, адабиятта жалпы дүйнөгө белгилүү инсандары чыгып, алар бүгүн да окумуштуулардын изилдөө бутасына айланып отурат. Абу-али-ибн-Сина, Фридоуси сындуу универсалдуу аалымдар, Аксак Темир сыяктуу кол башчылар, адабиятта Баласагындык Жусуп, лингвистикада (көбүнесе лексикографияда), этнографияда, картографияда Кашкарлык Махмуддар таң калыштуу универсалдуу эмгектерди жасаганын учурдун филологдору танышпайт.

Байыркы доордун учурундагы кыргыз тили жана башка түрк тилдери тууралуу маалыматты Орхон-Енисей тексттери тарыхта калтырса, орто кылымдагы кыргыз тилинин жана башка түрк тилдеринин тарыхта калышына, бүгүнкү күндө аны таанып-билүүгө мүмкүнчүлүк түзгөн XI кылымда жаратылган эки чоң эмгек, “Кутадгу билиг” менен “Дивани лугати-т түрк” эмгектери, эсептелет. Анткени бири түрк тили менен падышалардын “үстөл” китебин жазса, экинчиси ошол кездеги арабдарга жана араб тилдүүлөрдүн дүйнөсүнө кыргыз тилинин жана башка түрк тилдеринин күчүн, байлыгын, мүмкүнчүлүгүн жеткирген, кыргыз жана башка түрк тилдерин үйрөнүүгө “чакырган”. Ошол эмгектер дүйнөлүк филологдордун көңүлүн өзүнө буруп отурат. Ага эмне себеп? Бул суроого биринчи жолу толук “Лугатты” орусчага которгон арабист-түрколог З-А. (Зифа-

¹ Орхон-Енисей тексттери. –Ф., 1983. Сыдыков С., Коңкобаев К. Байыркы түрк жазуулары. –Б., 2002.

Алуа) М.Ауэзованын сөзү менен жооп бергенге аракет кылалы. “Махмуд ибн аль-Хусейн аль Кашгарий явился свидетелем небывалого военного триумфа тюрок на огромном пространстве мусульманской цивилизации XI века. «Диван» создавался как энциклопедический словарь, знакомивший мусулман с языком и культурой тюркской завоевателей, пришедших к власти. Автор видел в языке тюрок силу, равную силе языка мусульманского Откровения – арабского. Диван Лугат ат-Турк обращен из недр языка, истории и культуры тюрок во внешней мир, его жанр – двуязычный словарь, написанный тюрком на объединявшем мусульманской мир арабском языке.”¹

Мындан төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарууга болот.

1. Махмуд Кашкарлыктын бул сөздүгү - орто кылымдагы кыргыз жана башка түрк тилдеринин диалектилерин, говорлорун бүгүнкү күнгө жеткирген уникалдуу эмгек.

2. Орто кылымдагы кыргыздардын тарыхынын башаты. Анткени, автор сөздүктү айкөл Алланын ысмы менен баштап келип, «Алланын дөөлөттү, күндү түрктөр тараптан туудургандыгын, асман-аалам ырайымын да ушулардын төбөсүнө чогулткандыгын көрдүм. Алла аларды **түрк** деп атап, бүт дүйнөгө ээ кылды, заманыбыздын хандарын (кагандарын) түрктөрдөн кылып, бардык элдердин эки тизгин бир чылбырын ушулардын колуна тапшырды. Аларды калкка баш кылды, акыйкат иштерде аларды колдоду. Алар менен бир сапта туруп күрөшкөндөргө жеңиш ыйгарды, бардык максаттарына жеткирип, жамандардын зыянкечтигинен сактады. Түрктөрдүн огуна сактаныш үчүн алардын жолун бекем тутуш ар бир акыл ээсине ылайык, мунасып иш болуп калды. Өз дартын (өз оюндагысын) жана түрктөргө жагыш үчүн аларга түрк тилинде сүйлөшүштөн артык жол жок», -¹ деген сөзү биздин оюбузду тастыктайт. Биздин пикирибизче, көөнө тарыхыбыздан эл башкарган кагандар, бийик даражалуу кол башчылар, акылмандар түрктөрдөн болгондугу, бирок алар араб же перс тилинде сүйлөгөндүгү белгилүү. Мына ошондуктан, теңдешсиз акылгөй Махмуд Кашкарлык түрк тилинин потенциалдык мүмкүнчүлүктөрүн аны «кемсинткендерге» көрсөтүү, билдирүү болгондугу даана байкалат. Ошон үчүн күчтүү дидактикалык мазмундагы жүздөгөн макалдарын, жүздөгөн строфа ырын түрк сөздөрүнүн дефинициясын берүүдө абдан ургаалдуу пайдаланаган.

3. Сөздүктүн ичиндеги сөздөрдү, түшүндүрүү үчүн пайдаланылган макал-ылакаптар менен ыр түрмөктөрүнө назар салып караган адамга, фонетикалык турпаты, семантикасы, грамматикасы, мисалдардын формасы, ритм менен рифмасы азыркы кыргыз тилинде колдонулуп жүргөн лексикалык бирдиктерге бүтүндөй тыбыштык турпаты менен дал келгендери абдан эле арбын. Ал турсун, XI кылымда колдонулган «**Киши (адам) аласы ичинде, жылкы (мал) аласы сыртында**», «**Инген төө онтосо, ботосу боздойт**», «**Ит күлүгүн түлкү сүйлөйт**», «**Эки кочкордун башы бир казанда кайнабайт**» сыяктуу макалдар бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тилинде эч өзгөрүүсүз колдонулуп келатканы өтө таң калыштуу жана терең иликтөөнү талап кылган иш.

Махмуд ал-Кашкаринин “Дивани лугати-т түрк” аттуу эмгеги XX кылымдын башынан бери карай белгилүү болуп, дүйнөгө тарады. Бул илимий эмгекти иликтөө Түркияда К.Рифат² тарабынан башталган. Немис чыгышшопузу К.Брокельман³ 1928-жылы бул эмгектин негизинде “Түрктөрдүн орток тилинин сөздүгүн” түзгөн. Түрк элдерине тиешелүү бул теңдешсиз илимий эмгек түркиялык белгилүү лингвист Бесим Аталайдын⁴ күчү менен

¹ Диван Лугат ат-Турк. (перевод, предисловие и комментарий З-А.М.Ауэзовой). –Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 4-б.

¹ Диван Лугат ат-Турк. (С.Муталибовдун котормосу). –Ташкент, 1963. 43-б.

² Mahmud b. al- Husayn b. Muhamad al* Kaşğari. *Kitow diwani luğhat at-Türk*/ Ed. *Kilili mualim Rifat Bilge*. Istanbul 1915-1917.

³ Brokekmmann K. *Mitteitürischer Wortscher Wortschatz nach Mahmud al*Kaşğariz Divan Luğat at-Türk*. Budapest-Leizig. 1928.

⁴ Atalai B. *Diban Luğat-it-Türk*. Ankara. 1939-1941.

азыркы түрк тилине 1939-1941-жылдардын аралыгында которулган. Андан ары Бесим Аталай сөздүктүн кол жазмасынын факсимилесин, сөздүк-индексин түзүп чыккан. Ошондон тарта европалык лингвисттер, түрк тилдүү элдердин окумуштуулары өзбек,¹ уйгур,² орус³ тилдерине которушту. Мындан сырткары кыргыз, казак, өзбек, азербайжан лингвист-окумуштуулары уникалдуу бул эмгек тууралуу көптөгөн илимий иштерди жүргүзүп келе жатышат.

З-А.Ауэзованын эсептөөсүнө караганда макал, сүйлөм, сөз айкашы, ыр түрмөктөрүнөн сырткары – бардыгы болуп 6727 сөз катталган. Ал эми ошол кездеги кыргыз жана түрки тилдериндеги сөз айкаштары, сүйлөм, макал жана ыр түрмөктөрү араб тилине которулган сөздөрдүн маанисин чечмелеп, терең түшүндүрүп берүү үчүн пайдаланылган.

Махмуд Кашгаринин бул сөздүгүндө сөздөрдүн ар биринин түшүндүрмөсү (дефинициясы) араб тилине чечмеленген, айрым бир фонетикалык, грамматикалык категориялар араб тилинин фонетикалык кубулуштарына, грамматикалык түзүлүшүнө салыштыруулар аркылуу түшүндүрүлгөн. Эмнеликтен мындай китепти жараткандыгы, кыргыз жана түрки тилдериндеги сөздөрдү топтоп, айрым тексттерди араб тилине которгондугу тууралуу автор эмгектин баш сөзүндө сыпайы, бирок абдан таасын айткан. Бул иликтөөбүздө мындай маселелерге токтолбостон, “Лугаттагы” айрым бир тилдик бирдиктердин азыркы кыргыз тилине катыштыгы, “Дивандын” түрки тилдерине оодарылган котормолордогу транскрипция жагдайлары жөнүндө сөз кылмакчыбыз.

“Дивани лугати-т түрк” боюнча ушул учурга чейин олуттуу изилдөө иштери жүргүзүлүп, кыргыз тилине которулбаганын эске алып, ондогон жылдардын аралыгында которгон, анын ар арибин кагазга түшүргөн (араб, латын, кирилл арибдери) изилдөөчү катары “Дивандагы” макалдардын азыркы кыргыз тилиндеги макалдар менен карым-катыштарын карамакчыбыз.

“Лугатка” киргизилген лексикалык жана грамматикалык бирдиктерден сөз айкаштарында сүйлөмдөрдө, тексттерде катышкан фонемалардын дээрлик бардыгы, биздин оюбузча, азыркы кыргыз тилинде болбоду дегенде анын диалектилеринде кездешет.

Сөздүктүн “хамза” менен башталган бөлүмүнүн алтынчы сөзү *at* (бул бөлүм “Хамза менен башталган эки ариптүү сөздөрдүн бөлүмү” деп аталат). Анын *at*, *жылкы* маанисин түшүндүрүү үчүн автор ошол кездеги *kuş kanatın er atın* деген макалды мисалга алуу менен чечмелейт. Бул сөз (*at*) азыркы кыргыз тилинде эч кандай тыбыштык айырмачылыксыз эле жылкы маанисинде колдонулуп жүрөт, ал турсун ушул учурдагы *At - адамдын канаты*, - деген учкул сөздүн түпкү теги *kuş kanatın er atın* (азыркы кыргыз тилине которгондо: “*куш канаты менен (учат), адам аты менен (жетет)*” болот) экендиги талашсыз.

Эмгектеги 45-сөз – *ым*. Азыркы кыргыз тилинде колдонулат: *Алмамбет жыртайып кызарган көзүн ымдалап, жаак териси шалбырап, Бекназар жакты тиктей берди.* (Т.Кас. “Сынган кылыч”). Ал эми “Диванда” М.Кашкари мындайча чечмелейт:

“*اِم (45) im* – ым. Ар бир кошунга аскербашы, колбашчылар тарабынан белгиленип берилген шарттуу белги (паролу). Мындай белгилер *куш, куралдардын* аты же башка сөздөр менен белгиленип, эки топ аскердик кошундар кезигишкенде бири-бирин таанууга жана тааный албай согушуп кетүүдөн сактануу максатында аткарылат. Таанып билбеген эки жоокер жолукканда биринен-бири *ым* сурашат, сураган кошуун *ымды* билсе, өз адамы деп эсептелет, билбесе балээге учурайт. Макалда мындай: *اِم بِلْسَا اَزْ اَلْمَاسِنِ im bilse, er ölmäs* – *Ымды билсе, эр өлбөйт*. Согуштук бир тактика катары 20-кылымдагы дүйнөлүк согуштарда

¹ Махмүд Қошғарий. Түркий сўзлар девони / которгон жана редакциялаган С.Муталибов. Ташкент. 1960-1963. Абдурахманов Г., Муталибов С. Девони луготит түрк (индекс-сөздүк). Ташкент. 1967.

² Түркий тиллар лугати. Шинжиан халк наширати. /Которгондор: Абдсалам Аббас, Абдурахим Өткүр, Абдурехим Хабибулла, ж.б. Үрмчү. 1981.

³ Махмд ал-Кашгари. Диван Лугат-ат Турк. / Которгон З-А.М.Ауэзова. Алматы: Дайк-Песс, 2005.

кеңири колдонулган орус тилинде *пароль* деген термин кыргыз тилинде *ым* деп аталганын, ал согуштук тактика бүт дүйнөгө кыргыздардан тараганын М.Кашкаринин *ым* сөзүнө жазган ушул макаладан жана 11-кылымда кыргыздар ошол кезде колдонгон *Ымды билсе, эр өлбөйт*, - деген макалдан билүүгө болот.

Сөздүктүн реестрине чыгарылган 65-сөз – *алп*. Бул сөз да азыркы кыргыз тилинде бар жана түшүнүктүү. *Замбил көтөргөн алп мүчө жигиттер Алмамбеттин неберелери эле. (Т.Кас. “Сынган кылыч”).* М.Кашкаринде: *الْب (65) alp – алп, баатыр.* Макалда мындай: *الْب يَغِيدَا الْجَقْ جَغِيدَا alp jağıda, alçaq çağıda – Алп (баатыр) жоодо, момун доодо (билинет), - делип чечмеленет, тагыраагы, кыргыз тилинде ушундай сөз бардыгы, ал сөздүн макалда, ал гана эмес: ايسيز اژون قلدیمو اذلک اوجن الدیمو امدی یرک یرتلور اَلْب اَر تَنکَا اَلْدِمُو*
Alp er toña öldimü, İsiz azun qaldımu, Özläk öçin aldımu, Emdi jüräk jirtulur.

Алп эр Тоңа өлдүбү?

Жалган дүнүйө калдыбы?

Заман өчүн алдыбы?- деген ыр да ошол учурда ырдалып жүргөнү тууралуу арабдарга арабчалап которуп берет.

“Дивану лугати-т түрктө” 67-сөз – *арт*. Бул сөз ушул күнгө чейин айрым *Көгарт, Кызарт, Торугарт* деген топонимдердин тутумунда кездешип жүргөнүнө карабастан, этимологиясы белгисиз бойдон жүргөн. Ал эми “Дивану лугати-т түрктө”: *اَرْت (67) art – ашуу, дабаан.* Макалда мындай: *اَرْت بَلور اَرْت اَشِك اَرْمَكوكَا اَرْمَكوكَا ermegüğe eşik art bolur – Эринчээкке эшик - арт. (эринчээкке эшик ашуу болор), - деп чечмеленет. Демек, азыркы Көгарт – Көк-Ашуу, Кызарт – Кыз-Ашуу, Торугарт – Торук-Ашуу маанисинде аталган. (Окурмандар торук сөзүнүн семантикасын түшүнбөй калышы мүмкүн. Торук-арык маанисин билдирет. Орто кылымдагы кыргыз тилинде азыркы кыргыз тилиндеги арык-торук деген кош сөздүн торук деген бөлүгү арык маанисинде, арык сөзү арыган, чарчаган деген мааниде колдонулган). Мындан сырткары, “Эринчээке эшик – арт”, - деген макал бүгүнкү күндө сейрек болсо да колдонулат.*

Сөздүктүн реестриндеги 80-сөздү: *اوت (80) ot – от, жалын,* макалда мындай: *اوت تيسا اغيز كيماسن ot tisa ağız küjmas – От дегенден ооз күйбөс.* Бул макал калпыс айткан сөзүнө бушайман болуп, кайра сүйлөөдөн тартынгандарга карата колдонулат, - деп которот араб тилине.

-Мусулманкулду ушинтет деп ким ойлоптур! — деп кейиди Нүзүп. Шады ынак леп коштоду:

— *Мал аласы тышында, адам аласы ичинде... Катуу жазалансын! Экинчи баш көтөргүс кылынсын. (Т.Кас. “Сынган кылыч”).* Азыркы кыргыздын жандуу тилинде *ала* сөзү эки мааниде – түс, оору маанисинде – кеңири колдонулганы кептин бардык стилдеринин тексттеринен байкалат. Аны жогорку мисалдан көрдүк. Ал эми *ала* сөзү таяныч сөз катары келген макалды да М.Кашкаринин сөздүгүнөн жолуктурганыбызды төмөндөгү мисал менен далилдемекчибиз.

“الآ (422) ala – ала. Денесинде агы бар киши. Карасанатай маанисинде да келет. Макалда мындай: *كيشى االاسى اچتىن يلقي االاسى تشتىن Kişi alası içtin, jılqı alası tıştın – Киши аласы ичинде, жылкы аласы сыртында.* Бул макал ичиндеги жаман ниетин жашырып, жакшы көрүнгүсү келген кууларга (куу-шумдарга) карата айтылат, - деп улуу лексикограф М.Кашкари айтат, 422-сөз катары каттап, ал катышкан макалды мисал келтирет.

Бирок, датка, сиз ордо үчүн «саткын», а өз элиңиз үчүн кыйын кезеңде жол баштаган эркечсиз... (Т.Кас. “Сынган кылыч”). “Сынган кылыч” романында Курманжан датканын Алымбек даткага карата берген баасы ушинтип айтылыат.

Эркеч короо койдун дайыма алдында жүргөнгө үйрөтүлгөн эчки тукуму. Анын мойнуна атайын үнү бийик чыга турган, дат баспаган металлдан жасалган коңгуроо тагылат. Түнү да, кар бойуу уруп турган тумандуу учурларда да койчу койлорун дал ошол

коңгуроо үнү аркылуу таап алат. Бардык учурда, күкүктөгөн сууга да короо койду эркеч баштап кирет. XX кылымда колхоз, совхоздор “гүлдөп” турганда, Кыргызстандын бардык булбуббббн-бурчунда короо-короо ак койлор коңгуроолуу эркечтери менен жайылчу, суу кечип жайлоого чыкчу. Ошондо да *эркеч* деп аталчу. Көрсө, XI кылымда деле ушинтип аталыптыр. Аны М.Кашкари: *أَرْكَعُ (445) erkeç – эркеч*. Бир жашар серке. Макалда мындай: *أَرْكَعُ أَمَّ بُلُورٍ. أَجْوُ أَمَّ بُلُورٍ erkeç eti em bolur, eçkü eti jel bolur – Эркеч эти эм болор, эчки эти жел болор*, - арабдарга жана араб тилдүүлөргө түшүндүрүптүр. Бул сөз макалда да кездешерин, анын этинин дарылыгы ошол макалда айтылганынан бери түшүндүрүптүр. Макалдар жыйнактарынан бул макал кездешпейт, бирок бала кезде аксакалдардан *эчкинин эти жел болот, бардык ооруларды козгойт*, - дешчү, жаңы төрөгөн аялдарга жедирчү эмес.

Укурук жылкы кармоодогу кыргыздардын байыркы доордон берки куралы катары эсептелет. Жылкы чарбасы кыргыздар үчүн өтө маанилүү болгондуктан, байыртан эле жылкыны атоо, анын түсүн билдирген сөздөр, аларга пайдаланчу жабдыктардын аталышы ар түрдүү болгондугун: *бээ, кысырак, байтал, кунан, айгыр, буудан, күлүк, аргымак, дулдул; жээрде, тору, буурул, кула; укурук, камчы, желе ж.б.* сыяктуу лексикалык бирдиктер далилдейт. Таамай айтылган макалдарга да жылкы чарбасына тиешелүү лексемалар пайдаланылганына төмөндөгү эки доордо колдонулган макалдар мисал болот: **I. Каттуу сөз — камчы, жылуу сөз — укурук, аяр бий өзүнөн ошондо чыгына калган журтту эми жылуу, сөз менен үйрүшкө өткөн.** (Т.Кас. “Сынган кылыч”). Экинчи мисал М.Кашкаринин “Диванынан” өзгөрүүсүз алынды. **II. أَفْرُقُ (488) uqrıq – укурук.** Макалда мындай: *قُرْمِشْنِ كِرِشْنِ تَكْلَمَانْ أَفْرُقْنِ تَاغْ أَكْلَمَانْ qurmiş kiriş tügülmäs, uqrıqun tağ egilmes – Куруган жаа киричи түйүлбөс, укурукка тоо ийилбес.*¹ Бул орто кылымда жазылган эмгек, демек, ошо мезгилде да (1072-1074) **укурук** сөзү бүгүнкү тыбыштык турпатында айтылган.

Азыркы тилибизде: **Өрдөк жокто чулдук бий**, - деген макал *мыктылар болбосо, ылайыксыздыар деле анын ордун басат*, - маанисинде пайдаланылат. Ал эми “Диванда”: *قَازْ قَبْسَا أَرْدَكْ كَوْلْكَ إَكَتُورْ qaz qopsa, ördäk kölig igenür – Каз кетсе (учуп кетсе), өрдөк көлдү ээлер.*² XI кылымда бул макал эл ичинен бир чоң киши кеткенден кийин, ордуна андан төмөн (баркы боюнча) бир кишинин көтөрүлүшүнө байланыштуу колдонулганын М.Кашкари белгилейт.

Жылан ийрилигин билбей, баканы майрык дептир, - деген макал азыр да: **Өз башындагы төөнү көрбөй, өзгөнүн башындагы чөптү көрөт**, - деген макал менен синонимдеш колдонулат. Орто кылымдагы кыргыздар да дал эле ушул маанидеги макалды бир аз башкача айтышкан. Аны М.Кашкари *ийри* деген сөзгө мисал катары төмөндөгүдөй берет: *يِلَانْ كَنْدُو أَكْرِيسِيْنِ بِلْمَاسْ تَفِي بُوَيْيْنِ أَكْرِ تَيْرْ: 676) egri – ийри.* Макалда мындай: *يِلَانْ كَنْدُو أَكْرِيسِيْنِ بِلْمَاسْ تَفِي بُوَيْيْنِ أَكْرِ تَيْرْ jilan kendü egrisin bilmes, tevej bojın egri ter – Жылан өзүнүн ийрилигин билбес, төөнүн мойнун ийри дээр.* Бул макал *Өз башындагы төөнү көрбөй, өзгөнүн башындагы чөптү көрөт* деген мааниде, -³ деп жыйынтык чыгарат М.Кашкари.

اِكْشِدِي (1074) ikeşdi – ыйкашты. Макалда мындай: *اِكْشِدِي اِكْشِدِي اِكْشِدِي اِكْشِدِي اِكْشِدِي ikki buğra ikeşür otra kökäkün jançılur – Эки буура эгешер, ортодо кара чымын жанчылар (Эки төө жөөлөшсө, ортосунда кара чымын кырылат).* Бул макал эки кан согушса, арадагы карапайым эл курман болот деген мааниде айтылат.⁴ Бул текст “Дивандын”

¹ М.Кашкари. Дивану лугати-т түрк. (Кыргызча котормосу. Которгон: Оморов А.). 3-том. Жалал-Абад, 2016. 161-б.

² М.Кашкари. Дивану лугати-т түрк. (Кыргызча котормосу. Которгондор: Абдувалиев И., Акматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М.). 1-том. Жалал-Абад, 2016. 234-б.

³ М.Кашкари. Дивану лугати-т түрк. (Кыргызча котормосу. Которгондор: Абдувалиев И., Акматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М.). 1-том. Жалал-Абад, 2016. 312-б.

⁴ М.Кашкари. Дивану лугати-т түрк. (Кыргызча котормосу. Которгондор: Абдувалиев И., Акматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М.). 2-том. Жалал-Абад, 2016. 110-б.

котормосунан эч өзгөрүүсүз алынды. Ошол мезгилдин шартына ылайык түшүндүрмөсүндө эки кандын ортосундагы согуштан *караламан эл жабыр тартат* деген маани берерлиги айтылат. Бүгүн деле бул макал өз маанисин жоготкон жок. Кыябы келгенде, өз пикирин бекемдөө үчүн ар кандай шартта тарбия берүү максатында айтылат.

Жыйынтыктап айтканда, М.Кашкаринин “Дивану лугати-т түрк” аттуу эмгегинде кыргыз тилинин тарыхы катылып жатканын жогоруда сөз кылган макалдардан башка да: “*Карга казга теңелсе, буту сынар*”, “*Тайган күлүгүн түлкү сүйбөс*”, “*Тоо тоого кошулбас, киши кишиге кошулар (эки тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт)*”, “*Мышык майга жете албай, кишиники (мага) жарашпайт*”, “*Жаттын майлуу ашынан, өздүн кандуу мушу артык*”, - макалдары, жүздөгөн строфа ырлардан изилдөө зарылды бардыгын белгилекмекчибиз.

* * *

Т. КАСЫМБЕКОВДУН “КЕЛКЕЛ” РОМАНЫНДА АНЖИЯН КӨТӨРҮЛҮШҮНҮН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

*Авазов Э.А. – т.и.к., доцент
Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад
мамлекеттик университети
ernis-ist@mail.ru. 0553 275373*

Аннотация: Макалада 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнүн Т. Касымбековдун “Келкел” романында чагылдырылышын тарыхый аспектиде ачып көрсөтүүгө аракет жасалды. Тарыхый изилдөөлөрдүн негизинде адабий чыгармага талдоо жүргүзүлүдү. Чыгармадагы каармандар Курманжан датка, Токтогул, Ийикчи эшен сыяктуу инсандардын көтөрүлүшкө карата мамилесине баа берилди.

Ачкыч сөздөр: Т. Касымбеков, роман, тарых, Анжиян, көтөрүлүш.

ОТРАЖЕНИЕ АНДИЖАНСКОГО ВОССТАНИЯ В РОМАНЕ "КЕЛКЕЛ" Т.КАСЫМБЕКОВА

*Авазов Э.А. – к.тех.н., доцент
Жалал-Абадский государственный
университет имени Б. Осмонова
ernis-ist@mail.ru. 0553 275373*

Аннотация: В статье сделано попытка раскрытия отражение Андиджанского восстание 1898 года в произведении «Келкел» Т.Касымбекова в историческом аспекте. На основе исторических исследований произведено анализ литературного произведение. Дано оценка отношении персонажей произведение к восстанию такие как Курманжан датка, Токтогул, Ийикчи эшен.

Ключевые слова: Т. Касымбеков, роман, тарых, Андиджан, восстание.

REFLECTION OF THE ANDIJAN UPRISING IN THE ROMAN "KELKEL" BY T. KASYMBEKOV

*Avazov E.A. – Ph.D., Associate Professor
Jalal-Abad State University named after B.
Osmonov
ernis-ist@mail.ru. 0553 275373*

Annotation: *The article makes an attempt to reveal the reflection of the Andijan uprising of 1898 in the work "Kelkel" by T. Kasymbekov in the historical aspect. On the basis of historical research, an analysis of a literary work is made. An assessment of the attitude of the characters of the work to the uprising is given, such as Kurmanzhan datka, Toktogul, Iyikchi eshen.*

Key words: *T. Kasymbekov, novel, history, Andijan, uprising.*

Колониялык доордогу Фергана өрөөнүндөгү ири көтөрүлүштөрдүн бири катары 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшү саналаары маалым. Кыргыз тарыхында жана адабиятында аталган көтөрүлүш, анын уюштуруучулары жана ага катышкан же болбосо тагдырлары байланышкан айтылуу Алай канышасы Курманжан датка, Токтогул Сатылганов, Зиябидин максым, Чыйбыл болуш, Өмүрбек датка ж.б. инсандар тууралуу баян этилген чыгармалар окурмандарга белгилүү. Алардын арасында белгилүү жазуучу, тарыхый романистикасынын чыгаан өкүлү Т. Сыдыкбековдун «Келкел» тарыхый романы көрүнүктүү орунду ээлейт. Чыгармада аталган көтөрүлүш болуп өткөн оторчул доор, эл арасында «Ийикчи», «Ак эшен», «Мадали эшен» деген ысымдары менен белгилүү болгон көтөрүлүштүн башчысы Мухаммад Али Девона ибн Мухаммад Сабыр Сопуевдин инсандык бейнеси, Курманжан датканын ага карата мамилеси, көтөрүлүштүн жүрүшүндөгү аламан топтун түркөйлүгү, Анжияндагы аскер бөлүгүнө кол салуу, сот иштери, Т. Сатылгановдун тагдыры чагылдырылган. Мындан улам биз бул макалабызда аталган маселелердин тарых жана адабият өңүтүндө эриш-аркак чагылдырылышын талдоону максат кылып койдук.

Фергана өрөөнүндөгү таасирдүү диний лидер Мадали эшен башында турган 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнүн белгилүү деңгээлде стратегиялык – тактикалык пландары иштелип чыккандыгы белгилүү. Булактар тастыктап тургандай Анжиян көтөрүлүшү чаржайыт башталып, кыска мөөнөттө ийгиликсиз жеңилгендигине карабастан аны уюштуруу, даярдык көрүү иштери болгондугун жокко чыгарууга болбойт. Алардын бири элеттин жана отурукташкан элдердин таасирдүү кишилери менен болгон кат алышуулар, жыйын өткөрүүлөр болгон. Анжиян көтөрүлүшү кыргыздар тарабынан кызуу колдоого алынган. Өзгөчө Көгарт, Кетментөбө, Ноокат аймактарындагы элеттиктер көтөрүлүш демилгесин кубатташкан. План боюнча көтөрүлүштү абдан кеңири аймакта чыгаруу ойлонуштурулган.

Көтөрүлүштү уюштуруу боюнча кыргыздар активдүү катышкан жыйындарды Молдо Зиябидин Максым башкарган. Жыйындардын биринде кыргыздардын талабы менен көтөрүлүшкө чыгуу 1898-жылдын 18-майына белгиленген. Миң-Дөбөгө жакын аймакка топтолуу жөнүндөгү кабар Алай канышасы Курманжан даткага да жеткен. Көчмөндөр арасында бул чакырык кызуу кубатталгандыгы Курманжан даткага маалым эле. Анча так эмес маалыматтарга караганда Мадали эшен датка менен түзмө-түз жүз көрүшүп көтөрүлүш жөнүндөгү оюн айткан. Миң-Дөбөлүк эшендин зоболосунун, аброюнун уламдан-улам артып бара жатышы колониялык бийликтерди кабатырга салган. Анын да жөнү бар эле. 1895-жылы Миң-Дөбөгө келип, Курманжан датканын эшенге кол берип, аны менен орустарга каршы козголоң баштоо жөнүндө кеңеш курган имиш деген каңшаар Орусия бийликтерин түпөйлүгө салган. Мадалинин жана көтөрүлүштүн элеттик демилгечилеринин Алай канышасынан үмүттөрү чоң болчу. Анткени алар 1895-жылы орус бийликтери Курманжан датканын өтүнүчүнө карабастан уулу Камчыбекти өлүм жазасына буйрушкандыгына байланыштуу датка көтөрүлүштү колдойт деп ойлошкон. Чакырыкты Курманжан датка көпчүлүк күткөндөй эмес таризде кабыл алып, Алай аймагындагы элеттин жакшыларына Мадалинин кашына барууга тыюу салат. Т. Касымбеков өз чыгармасында Курманжан датканын курал жарагы жок элди бөөдө кырылууга алып келчү миңдөбөлүк Мадали эшендин жоругун колдобой тургандыгын жетиштүү сүрөттөп жазган. Бул жагдайды ал: «Бул адам мусулмандарды орус акимиятына көз көрүнөө каршы үгүттөп жүрөт. Мындан бир коога чыкпай койбойт. Кан төгүлөт! Өзү, мейли, эшен деп эле коелу,

бир жактан ооп келген келгин. Кимди аяйт?! Баягы бир «мусулман заманы» дегенге азгырып, элди чапкынга айдап, максатына жетсе «калыйфа» болуп кеткиси келип жүргөн селсаяк. Ушул кезде мылтык түгүл белине узун бычагы жок элге мунун азгырыгына кириш — зыян, бөөдө чуу, бөөдө мүшкүл болот», [3]- деп баяндаган. Автор сөзгө алгандай Мадали эшендин теги жөнүндөгү сөздөрдөн Курманжан датка да кабардар болгон. Ошол себептүү аны жөн жерден келгин катары баалабаган. Мадали эшен 1856-(1846) -жылы Фергана шаарынан 25 чакырым түштүк-батыштагы Чимиен же Шахидон кыштагында Мухаммед Сабыр деген орто чарба адамдын үй-бүлөсүндө төрөлгөн [8. 253-б.] Айрым булактарда анын насиле тажик, кай бирлеринде кашкарлык [12], деп эскерилет. Түркстандагы көпчүлүк уламалар Дукчи эшенди жана анын шакирттерин колдошкон эмес. Сыягы бул жерде Дукчи эшендин тексиз жерден чыккандыгы, эшендик даражасынын жана суниттигинин күмөндүүлүгү чоң роль ойногон. Раджи Маргилани Дукчи эшендин атасынын теги Шугнандык болгондуктан шиит деп эсептеген. Надим Намангани аттуу автор да аны кызылбаш же ирандык шиит деп атаган. Бул маселеге кайрылган изилдөөчү А.Эркинов ошол учурдагы Түркстандык интеллектуалдар тарабынан жазылган бардык ырларда эшенди күнөөлөшүп, жада калса анын теги ирандык, шиит-еретик деп да кыйытышкандыгын белгилеген [1. 46-б.]. Эшен менен учурашуусу тарыхый документалдык булактарда таасын такталбаса да Курманжан датканын көтөрүлүшкө карата позициясы ушундай болгондугуна ынанууга болот жана аны аны бир топ изилдөөчүлөр белгилеп өтүшкөн. Сыягы айтылуу Алай ханышасы орус бийликтери менен жакшы алакада болгондугу үчүн гана эмес бөөдө кан төгүүнүн пайдасыз экендигине көзү жеткендигинен улам, Алай аймагын көтөрүлүшкө катыштырбай, алааматтан аман алып калган болуусу керек. Ал эми анын бул позициясы көтөрүлүштүн уюштуруучулары тарабынан кандай кабыл алынгандыгы жөнүндө булактарда маалыматтар учурабайт. Аталган чыгармада автор Курманжан датканын атайы Ташкенге барып барон Вревскийдин өзүнө күтүлүп жаткан көтөрүлүш боюнча жашыруун кат жолдогондугуна токтолгон. Албетте, бул маалымат архивдик документтер менен тактала элек болсо да автор Курманжандын “бөөдө коога болбосун, алдын алып коюшсун деген ниетин” бийликтердин көңүлгө албастан, «кайта «чыгып берсе экен ошол коога» деп, окуяны өнүгүшүн жайына тим коюп, акмалап, тиш кайрап гана тургандыгын» туура белгилеген. Ушундай эле маанидеги билдирүү 1897-жылдын 15-декабрында Маргалан уезинин акимине Асака аймагынын приставы Чанишев тарабынан рапорт катары берилгендиги маалым. Ага карабастан бийликтер мындай маалыматтарды тыкыр изилдебегендиги же болбосо күтүү режиминде болгондугу маалым.

Элеттин айрым эл башчылары да Курманжан датка сыяктуу көтөрүлүштү колдоого алышкан эмес. Ошондон улам көтөрүлүшкө катышуу же катышпай коюу элеттиктердин арасында байыртадан келе жаткан уруулук принципте жана айрым инсандардын көз-караштарына, жеке кадыр-баркына ылайык жүргөндүгүн көрүүгө болот. Көтөрүлүш бүткөн соң Курманжан датканын бул аракети бийликтер тарабынан көңүлгө алынган. Самарканд жана Фергана өрөөндөрүн текшерүү үчүн иш сапары менен келген жаңы жарым пааша Духовский туземдиктер менен жер жерлерде жолугушууларды уюштуруп жүрүп отуруп Ошко да келген. Бул жерде ал Алай канышасы Курманжан датканы эки уулу менен бирге кабыл алып, бир аз сүйлөшкөндөн кийин аларга ардак халат тартуу кылып кайтарган[4]. Анткени колониялык бийликтерге уулу Камчыбектин өлүмү үчүн тымызын нааразы болуп калган Алай канышасынын көтөрүлүшкө аралашпай калуусу бийликтердин ага карата ишеничин дагы бири жолу бекемдеген. Оштогу аскер бөлүгүнө кол салуу үчүн топтолгон аламан топту өз убагында уез башчысы Зайцевге жеткиргендиги үчүн датканын тууганы Карабек Хасанов бийликтер тарабынан алтын медаль жана ардак халат менен сыйланып, өмүрүнүн аягына чейин ага жылына 300 рубльден пенсия бөлүнгөн[5]. Ошол кездеги изилдөөчү И. П. Ювачевдин жазганы боюнча Алайлык жана Гүлчөлүк кыргыздар

Карабектин бул чыккынчылыгын ал өлгөндөн кийин да кечиришпей баласы болуш болум дегенде шайлабай коюшкан[14]. Колониялык бийликтер өздөрү белгилеп жазышкандай Курманжан датка жана анын балдары бийликтерге ак дилден кызмат өтөөлөрүн Камчыбектин кайгылуу өлүмүнөн кийин деле уланта беришкен. Көтөрүлүштөн соң алгач генерал-губернатор Фергана областынын калкынын казынага жана жеке адамдарга келтирилген материалдык чыгымдарын 1 000 000 рубль деп баалап, аны областын калкынан өндүрүү боюнча падышага ходотайство жиберген. Бул жөнүндө Духовский Анжиянга келип эл менен жолукканда губернатордун чечими менен Миң-Дөбө кыштагынын ордуна 200 үй-бүлөдөн турган орус кыштагы түзүлө тургандыгын, көтөрүлүш болгон жердегилер 1млн. рубль жазана төлөшө тургандыктарын айткан болчу[10]. Бирок, падыша тарабынан анын бул сунушу кабыл алынбай жазана өлчөмү 300 миңге түшүрүлгөн[7]. Бул чыгымды төлөө боюнча 1898-жылдын 30-сентябрында чыккан буйрукта көтөрүлүшкө катыштыгы бардыгына карата областын аймактары түрдүү категорияларга бөлүштүрүлгөн. Акчалай чыгымды төлөтүүдө колониялык бийликтер көтөрүлүшкө кошулбаган аймактардын тургундарынын нааразычылыктарын күчөтүп алуудан кооптонуп, андай аймактарды күнөөсүз деп табышкан. Аталган буйрукта төртүнчү топтогу күнөлүү аймактарга төмөнкү болуштуктардан башкасы киргизилген жана контрибуция төлөөдөн бошотулган, алар: Ош уезинин Памир, Гүлчө жана Алай болуштуктары, Кокон уезинин Лейлек, Исфара, Нойгут-кыпчак жана Сох болуштуктары, Наманган уезинин Бабадархан, Байстан, Багыш, Кырк-Уул, Сарысуу, Чадак, Чаткал, Кутлук-Сеит болуштуктары [6]. Мындай абалдан кооптонгон колониялык бийликтер айыл-кыштактарды, болуштуктарды башкарууда жана акчалай контрибуцияны төлөтүүдө алардын көтөрүлүшкө катыштыгын эске алуу, күнөөсү аз аймактардын элине этиет мамиле жасоо, күнөлүү аймактарды кылдат көзөмөлдөөдө өзгөчө басым жасагандыгы байкалат. Көтөрүлүштөрдөн сабак алган датка бул ирет да кан төгүлүшүн каалабай ага катышуудан баш тарткан. Иш жүзүндө орус бийликтери бул убактарда Курманжан даткага сыртын сала баштаган учур болгон. Ошондой болсо да булактар күбөлөгөндөй кыргыздардын таасирдүү инсаны Курманжан датка көтөрүлүштүн кесепеттерин даана сезип көтөрүлүш жөнүндөгү чакырыктарды колдобогон. Ошол себептүү Алай аймагы көтөрүлүштүн капшабынан сыртта калган

Чыгармада Т. Касымбеков Анжиян көтөрүлүшүнүн башчысы Мадали Эшендин оту, түтүнү жок казан кайнаткандыгы, көзү ачыктыгы сыяктуу сыйкырдуу кереметтери тууралуу элдин арасында тараган имиш кептерди Курманжан датканын: »Казаны ошол эле оттон кайнайт! Мейли, казанын кандай кайнатса ошондой кайнатсын эле, бирок ал эшен ошол туюк кемегени көрсөтүп, элдин башын маң кылып, азгырып, кандуу коогага дүүлүктүрүп жатат. Мейли, «сыйкырын» көрүп көкшүнүнөр сууптур.Эми, жаранлар, бул адамдын күйгүлтүгүнө аралашпай, балээни бөөдө башыңарга үйбөй кайра тартканыңар абзел»[3],- деп төгүндөөгөндүгүн жазган. Бул жерде белилей кетүүчү жагдай ушундай имиштерден улам Мадали эшендин кадыр баркы элеттик кыргыздардын арасында күндөн күнгө арта берген. Анын соопчулук иштери менен ошол даражага жеткенин өз санаттарында Молло Нияз да белгилеген. Ушул маалыматтардан кабар тапкан ошол кездеги колониялык доордогу алгачкы изилдөөлөрдө көтөрүлүш диний фанатизмдин негизинде келип чыккандыгы жөнүндөгү пикирлер үстөмдүк кылат. Бул жагдайды жазуучу «О-о, мусулман! Тонундун бир жеңин чеч да, сун каапырга карата — мылтык болупатылат. Чокоюнду чеч да, сун каапырга карата — замбирек болуп атылат»!, [3]– деп сүрөттөгөн. Бир топ жылдан бери даярдалып келген көтөрүлүштүн аламан топтун айгагы менен башталып кеткендиги маалым. Ага диний түркөйлүк, фанатизм кошул ташыл болгону талашсыз. Изилдөөлөрдө топтолгон адамдар 600 чамалуу болгондугу айтылат [8.364-б.]. Алардын жарымынан азыраагы атчан болгон. Атчандар жөөлөрдү учкаштырып, калгандары арабада, жөө Анжиян тарапка жөнөп кетишет. Булактарда ар бир көтөрүлүшчү селдесине «мисвак» кыстарып

алышкандыктары белгиленет. Бул белги газаватка чыккан адам тирүү калса газы, өлүп калса шейит болот деген ишенимди билдирген. Андан ары чыгармада көтөрүлүшчүлөрдүн Анжиянга баруусу, жол ката газаватчылардын санынын көбөйүшү сүрөттөлөт. Белгилей кетүүчү жагдай автор «аныгында өзүнүн өңкөй калпалары, өтө берилген зыяратчы болуп, баш-аягы беш жүз чамасындагы киши карааны менен Ийикчи эшен Анжиян шаарынын күн чыгыш четиндеги кыштакка жетти»,- деп жазган. Бул жерде автор көтөрүлүшчүлөрдү жалаң эле зыяратчы, дин фанаттары катары сүрөттөгөндөй элес калтырат. Албетте, Анжиянга бет алган көтөрүлүшчүлөргө жол ката басып өтүшкөн айыл кыштактардын карапайым тургундары катышкандыгын да айта кеткенибиз оң. Окуянын өнүгүшүнүн чордону катары көтөрүлүшчүлөрдүн Анжияндагы аскер бөлүгүнө кол салуусу эсептелет. Бул эпизод автор тарабынан жогорку көркөмдүк деңгээлде чагылдырылган. Мындай сүрөттөө тарыхый булактар менен үндөшүп турат. Аскер бөлүгүнө кол салуу учуру, андагы курмандыктар, көтөрүлүшчүлөрдүн туш тарапка качуусу тарыхый документалдык булактарда камтылган. Кол салгандар ар кайсы тарапты көздөй качышып, дароо эле түнкү караңгылыкка сиңип көздөн кайым болушкандыктан жана аттуу кошуундун жоктугунан дендароо боло түшкөн солдаттар алардын артынан кубалай алышпаган. Көтөрүлүш жөнүндөгү расмий кабар алгачкылардан болуп «Туркестанские ведомости» газетасынын беттеринен орун алып, анда мындай маалыматтар келтирилген: «Лагерде 163 төмөнкү чиндегилер болгон. Алардын ичинен 21 киши өлтүрүлгөн жана 17си жарат алган. Жарадар болгондордун ичинен бирөөсү эртеси күнү каза тапкан» [9].

Кол салуу жөнүндө Ош менен Маргаланга шашылыш билдүрүү жетээри менен кошумча аскер күчтөрү Анжиянга эртеси күнү эрте менен келген. Кошумча аскер күчтөрдүн келүүсү менен көтөрүлүшчүлөрдүн артынан куугунчу топ уюштурулат. Чыгармада бул учур :»Бир эскадрон аскер ошол эле күнү Миң-Дөбөгө аттанган.. Аскер эшендин жайын тополоң-тоз кылып, катуу тинтип, «өзү кайнаган казандарын» оодарып, батпай жаткан өлү мүлкү, малы казына эсебине таланды. Эшен жок, кыйраган миң кишинин арасынан өлүгү да табылган жок. Не жерге кирип, не асманга учуп кетмекпи?! Тезинен туштарапка кетчү жолдорду тостуруп, кыштакма-кыштак издетип, атайын куугун чыгарылган. Булар ошолордун бул тарапка суроо салып келе жаткан бир отряды болучу».[3]- деп баяндалат. Автор чыгармада Мадали эшенди колго алынышын «Ийикчи эшен ошондон көп өтпөй эле Азирети-Аюб (азыркы Жалала-Абад курорту жайгашкан жер- А.Э.) булагына жүз чайып, кудайга мунажат кылып отурган жеринен бирөө таанып калып, кармалып келген»[3] катары сөзгө алган. Тарыхый маалыматтарда ал 19-май күнү кечки саат 11 де бир нече жандоочулары менен Арсланбап тараптагы Чарбак кыштагында колго түшүрүлгөндүгү белгилүү. Изилдөөчү К.Тимаев 1898-жылдын август айларынын башында иш сапары менен Анжиян уезине экинчи жолу келип, Арсланбаптагы токой чарбасында болуп, Мадали эшен кармалган жерди сүрөткө тартып, эшенди колго алууда чоң кызмат көрсөтүшкөн Муса Масадык жана Якуб Ибрагимов деген жергиликтүү кишилердин өз оозунан кантип кармагандыктарын жазып алган. Аталган изилдөөчү 1898-жылдын 29-июлундагы Түркстан крайы боюнча кабыл алынган №112-113 буйрукка шилтеп: «Ферганадагы миңдөбөлүк эшен Магометь-Али Халифь тарабынан көтөрүлгөн козголоң областта кеңири тарала албастан тез эле басылды. Азаматтык жасагандыктары үчүн штабсь - капитан Агабеков 4-даражадагы Ыйык Владимир ордени менен анын эки жигити Якуб Ибрагимов жана Муса Масадыков Георгиев тасмасына «Эрдиги үчүн» деп жазылган төш белгилүү күмүш медаль, жана ар бири жүз сомдон сыйлык менен сыйланышты» [11.137-б.],-деп жазган.

Тарыхый маалыматтарда көгарттык Чыйбыл болуш баштаган көпчүлүк элеттиктер көтөрүлүшкө катышпаганы менен айрым топтору катышкандыгы тууралуу маалыматтар учурайт. Бирок, көгарттык топтун ичинен Шадыбек калпа деген учурабайт. Изилдөөлөрдө

малым болгондой Шадыбек калпа кетментөбөлүк көтөрүлүшчүлөрдүн башчысы катары белгилүү болгону менен ал да Анжиян шаарындагы аскер бөлүгүнө кол салууга катышкан эмес. Бул боюнча булактарда: «Анжиян уезинин тоо тараптарында пайда болгон шайканын жетекчиси Шадыбек 28 адамы менен, Наманганга алып келинди. Саягы, бул жашы жетимиштеги карыя миңдөбөлүк акылсыз фанатиктин таасиринин астында көтөрүлүш чыгарууга аракеттенген шекилдүү. Намангандан кармалган Төрөхан дегенден Шадыбекке багышталган чакыруу каты табылган», [5] -деген маалыматтар учурайт. 1898-жылдын биринчи июнунда Анжиян шаарында аскер соту генерал-майор Терентьевдин жетекчилигинде көтөрүлүштүн айыпкерлеринин ишин бир нече топторго бөлүп караган. Көтөрүлүшчүлөрдүн бешинчи, алтынчы топтору (Шадыбек эшендин тобу) 2-3-августа, жетинчи, сегизинчи топтору 15-17-сентябрында соттолушкан [13.81-б.].

Анжиян көтөрүлүшү элибиздин белгилүү акыны Токтогул Сатылгановдун тагдырына да кайгылуу из калтыргандыгы маалым. Т.Касымбеков өз чыгармасында Токтогулдун аталган окуяга катышытыгын Кетмен-Төбө жергесинде ошол учурда болуп өткөн болуштук шайлоо менен байланышта караган. Анын крамалышын аталган аймактагы “жети ата” жана “жеке ата” топторунун күрөшүнүн акыбети катары сыпаттаган. Романда Анжиян көтөрүлүшүнө байланыштуу соттук териштирүү иштеринин жыйынтыгы мындайча чагылдырылган: «Тескөө бүткөрүлдү акыры. Мухаммад-Али эшен, Шадыбек калпа, дагы беш-алты мүриди дарга асылды. Кармалган элден, Токтогул, Төрө, Сары Уста кошо, алтымыш эки киши «катнашы бар» деп табылып, баары текши өлүм жазасына өкүм болду. Кыйла убак өткөн соң «азирети ак пашанын ыракымы болду» делинип, өлүм жазасы ар бирине он эки жылдан Сибирге алмаштырылганы угулду»[3]. Кетмен-Төбө өрөөнүнөн кармалган кишилердин саны 62 киши болгондугун Токтогулдун ырларына да билүүгө болот. Ырда айтылгандай Токтогул Кетмен-Төбө аймагынан жалгыз өзү кармалган эмес. Аны мене кошо бул аймактын көптөгөн тургундары бар эле. Токтогулдун ырында кармалгандардын саны 62 киши болгондугу айтылса, Түркстан аскер округу боюнча 1898-жылдын 29-июлундагы №270-буйрукта 64 адам деп берилет. Алгачкы өкүм боюнча булардын баары өлүм жазасына тартылып, бирок өкүмдү жумшартуучу жагдайлар болгондуктан өлүм жазасы алмаштырылган. Шадыбек Калпа Шергазиев, Уметаалыбек Багышбаев жана Төрөбай Бешкемпировдор көтөрүлүштүн уюштуруучулары катары эсептелген. Андыктан Шадыбек мөөнөтсүз, калган экөө 20 жылдык мөөнөттө каторгалык иштерге айдалган. Булардын ичинен 70 жаштагы Бакайбек Булатовдун карылыгын эске алынып Сибирдин алыскы аймагына сүргүнгө айдалган. Ал эми Кыргызбай Адаевдин жашы 18 ге толо электиги үчүн өлүм жазасы абакка камоо менен алмаштырылган. Ушул экөөнү кошпогондо Наманганга кармалып баргандардын саны 62 киши болгон. Шадыбектин тобунан 5 киши айдалып калган 54 киши 7 жылдык мөөнөттөгү каторгалык иштерге жөнөтүлгөн. Жогорудагы буйрукта Токтогул 26-катарда жазылган [2.53-б.]. Белгилүү аалым Омор Соороновдун акындын өз оозунан Николай Ладушев аттуу агроном тарабынан 1928-жылы жазылып алынган, мурда белгисиз «Подготовка к Андижанскому восстанию Суусамырской волости» аттуу кол жазманын баян этилиши акын жана көтөрүлүш жөнүндө жаңы фактыларды ачыктады. Тактап айтканда акындын көтөрүлүштөн мурда эле кабардар болгондугунан ынанууга болот [1.46-б.].

Белгилей кетүүчү нерсе белгилүү акын Токтогул Сатылгановдун кийинки тагдыры, айрыкча анын сүргүндө жүргөндөгү күндөрү жөнүндө айрым эскерүүлөр учурда жанданды десек болот. Бирок, айрым так эместиктер тарых илимине гана эмес кыргыз адабиятына да мүнөздүү. Ошондон улам басма сөз беттеринде акындын абактагы күндөрү, анын Ата-Журтуна качып келүүсү, кайра камалуусу, кийинки турмушу жөнүндө адабиятчылардын, илимпоздордун арасында талаш тартыштар бар. Эскерүүлөргө, даректүү баяндарга таянган

изилдөөлөрдө акындын сүргүндөн качкан жылы ар башка берилет. Бул тактоону талап кылат деген ойдобуз.

Жыйынтыктап айтканда Т.Касымбековдун “Келкел” романы кыргыз коомчулугуна Анжиян көтөрүлүшү жөнүндө адабият багытында маалымат жеткирген чыгармалардын бири болуп саналат. Чыгарма автордун аталган окуяны чагылдырууда бир далай тарыхый документалдык булактарды дыкаттык менен изилдегендигинен кабар берет. Романда оторчулук доордун оорчулуктары ачыкталып, Курманжан датканын көтөрүлүшкө карата мамилесине таасын баа берилген, Токтогулдун тагдыры сүрөттөлгөн. Албетте, чыгармада чагылдырылган окуялар бир караганда айрым окурмандарга Анжиян көтөрүлүшү боюнча түркөйлүктүн, диний фанатизмдин натыйжасы катары элес калтырышы мүмкүн. Жазуучу романда сүрөттөгөндөй көтөрүлүштүн башталышына, жүрүшүнө жана жеңилүүсүндө стихиялуулук жана «аламандын психологиясы» чоң роль ойногон. Бирок, биздин оюбузча көтөрүлүштү сопучулуктун накшбандия орденинин таасирдүү өкүлү, диний лидер Мадали эшен жетектегендигине жана газават – «ыйык согуш» чакырыктары менен коштолгондугуна карабастан диний факторду көтөрүлүштүн негизги себеби катары эсептөө туура эмес. Ошол эле учурда көтөрүлүшкө катышкан дин жамаатынын өкүлдөрүнүн диний максаттары болгондугун таанууга болбойт. Мындай газават урааны Анжиян көтөрүлүшүнө чейинки көтөрүлүштөрдө да орун алып келгендиги маалым.

Колдонулган булактардын жана адабияттардын тизмеси:

1. Авазов Э. Жергиликтүү булактар Анжиян көтөрүлүшүнүн башчысы Мадали-Дукчи эшен жөнүндө Известия ВУЗов Кыргызстана № 4, 2017. 46-б.
2. Авазов Э. Анжиян көтөрүлүшүнүн Кетмен-Төбө очогу: Токтогул жана шадыбекчилер //Тоо булбулу Токтогул. Илимий макалалар топтому. Тарых жана мурас түрмөгү. Бишкек, 2014. 53-б.
3. Касымбеков Т. Келкел: Тарыхый роман. -Ф.: Мектеп, 1990 //Электрондук ресурс, кирүүү режими : www.bizdin.kg.
4. О поездке Туркестанского генерал губернатора для осмотра Самаркандской и Ферганской областей.// Русский инвалид. –1898.- № 202.
5. Последние сведения из Ферганы // ТуркестанскиеВедомости.-1898.- №1665.
6. Приказы по Туркестанскому краю. г. Ташкет. 30 сентября 1898г., №176. // Туркестанские Ведомости.- 1898.- №1693.
7. Расследование о нападении шайки туземцев на русский лагерь в Андижане //Русский инвалид.-1898.- №217.
8. Садыков Х., Шамсутдинов Р., Равшанов П., Усманов К Узбекистоннинг янги тарихи.- Тошкент, 2000.- 253-б., 364-б.
9. Сведения о беспорядках в Фергане // ТуркестанскиеВедомости.- 1898.-№1163.
10. Телеграм. Орта Азия (Телеграмма, Средняя Азия) // Таржуман, 1898. №35.
11. Тимаев К. Андижанское восстание. (из личных воспоминаний) //Средняя Азия. Ежемесячное литературно- историческое издание.Кн.3. –Ташкент, 1910.- 137-б.
12. Т- ов. С. Андижанское восстание и его причины //Исторический вестник. –1907.- №5.
13. Эгамназаров А. Сиз билган Дукчи Эшон.- Тошкент, 1994.-81-б.
14. Ювачев И. Курбан-джан- Датха кара киргизская царица Алая //Исторический Вестник-1907.-№ 12

* * *

ОРТО КЫЛЫМДА КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЛЕКСИКАЛЫК КОРУНА КАБЫЛ АЛЫНГАН
СӨЗДӨР

**Сайранбаева Ы.И. – Б.Осмонов атындагы
ЖАМУнун магистри**

Аннотация: Макалада орто кылымда кыргыз тилине кабыл алынган лексикалык бирдиктер изилденди. Белгилүү лексикограф М.Кашкари сөздүгүндө кабыл алынган сөздөрдү белгилеген. Биз орто кылымда кабыл алынган сөздөрдү азыркы кыргыз тилинен издедик жана аларды тарыхый романдардан, “Манас” эпосунан таптык. Алардын маанилеринин кенейгенин жана башка маанилерге өтүп кеткенин да байкадык. Айрым кабыл алынган өз маанилерин мурунку бойдон сактап калганын белгиледик.

Таяныч сөздөр: универсалдуу сөздүк, макал, поэзия, дидактикалык материалдар, жандуу тил, араб-фарсы тили, эпикалык чыгармалар, диалектизмдер.

СЛОВА, ПРИНЯТЫЕ В СРЕДНЕВЕКОВОМ ЛЕКСИЧЕСКОМ ФОНДЕ
КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА

**Сайранбаева Ы.И. – магистрант
ЖАГУ имени Б. Осмонова**

Аннотация: В статье исследуются лексические единицы, принятые в кыргызском языке в средние века. Известный лексикограф М. Кашкари отметил слова, принятые в словарь. Мы искали слова, принятые в средние века в современном кыргызском языке, и нашли их в исторических романах, эпосе «Манас». Мы также заметили, что их значения расширились и перешли в другие значения. Мы отметили, что некоторые из заимствованных из них сохранили свое первоначальное значение.

Ключевые слова: универсальный словарь, пословицы, поэзия, дидактические материалы, живой язык, арабско-персидский язык, былины, диалекты.

WORDS ACCEPTED IN THE MEDIEVAL LEXICAL FUND OF THE KYRGYZ
LANGUAGE

**Sairanbaeva Y.I. - undergraduate
JAGU named after B. Osmonov**

Resume: The article examines the lexical units adopted in the Kyrgyz language in the Middle Ages. The famous lexicographer M. Kashkari noted the words included in the dictionary. We were looking for words adopted in the Middle Ages in the modern Kyrgyz language, and found them in historical novels, the epic "Manas". We also noticed that their meanings expanded and moved to other meanings. We noted that some of the borrowed ones have retained their original meaning.

Key words: universal dictionary, proverbs, poetry, didactic materials, living language, Arabic-Persian language, epics, dialects.

Кыргыз адабий тилинин орто кылымдагы лексикалык кору тууралуу маалымат бере турган негизги тексттер “Манас”, Ж.Баласагындын “Кутадгу билиги” жана М.Кашкаринин лексикографиялык эмгеги “Түркий тилдер сөз жыйнагы” болуп саналат. М.Кашкари-Барсканинин “Дивани лугати-т түрк” аттуу илимий эмгеги болсо түздөн-түз ошол кездеги кыргыз тилинин лексикалык корун өз ичине камтыган сөздүк болуп эсептелет. Башкача айтканда, бул лингвистиканын көпчүлүк тармактарын (котормо, диалектологиялык,

этимологиялык ж.б. сөздүктөрүнүн милдетин аткарган) камтыган универсалдуу сөздүк болуп саналат.

Аталган сөздүктө реестрге чыгарылган жети миңдин айланасындагы сөз жана сөз айкаштары, жүздөгөн ыр строфалары, миңдеген сүйлөмдөр жана макалдар менен которуу үчүн топтогон сөздөрүнүн маанисин арабдарга жана араб тилдүү окурмандарга чечмелеп жеткирүү максатында мисал катары алган. Ошол ыр саптары, дидактикалык материалдар менен сүйлөмдөр он биринчи кылымдагы кыргыздын жандуу тилинин үлгүлөрү болуп саналат, ошол кездеги кыргыз турмушунан кызыктуу маалыматтарды берет. Ошол кездеги лексикалык кордогу тил бирдиктери ушул күнгө көөнөрбөй, дал ошондогу турпаты менен бизге жеткени сөздүктүн негизги тили кыргыз тилинин үлгүсү болгонун далилдейт. Сөзүбүз куру болбошу үчүн мисалдарды келтирели. Лексикалык бирдиктер: *желе, кымыз, кысырак, айгыр, бээ, ээр (эзер), эркеч, аркар, кулжа, түндүк, уук, угут, ирик, соолук, кочкор, ирик, козу, улак, эчки, эркеч, бөзөк, уй (уд, сыйыр), улан, эрен, эр, киши, кыз, жб.* Макалдар: *Ит күлүгүн түлкү сүйбөйт. Эки кочкордун башы бир казанда кайнабайт. Беш кол тең эмес. Бака майрыктыгын билбей, төөнүн мойнун (азыр: жыланды) ийри дептир. Эркеч эти эм, эчки эти жел. Эринчээкке эшик арт. Ж.б.*

Улуу лингвист-окумуштуу М.Кашкари-Барскани XI кылымдагы ошол мезгилде түрк тили деп аталган, аныгында кыргыз тили болгон тилдин диалектилерин араб тилине которгон. Которуу учурунда ар бир сөздүн маанисин чечмелөө менен эле чектелбестен, кээ бир сөздөрдүн тыбыштык айырмачылыктары бар варианттарын, кайсы бир этносторго (урууларга) тиешелүү болгон диалектилерди, кайсы тилден өздөштүрүлгөн лексикалык бирдик экендигин (этимологиясын) да кошо берген. Биз М.Кашкари-Барсканинин “Дивану лугати-т түрк” аттуу сөздүгүндө, автор тарабынан кайсы сөздөр кыргыздардыкы (түрктөрдүкү) эместигин белгилеген тилдик бирдиктерге токтолмокчубуз.

М.Кашкари кабыл алынган сөздөр тууралуу. Миң жылга жакын мурун жашап өткөн М.Кашкари-Барсканинин эч бир байлык менен теңдештирүүгө мүмкүн болбогон (өзгөчө, биз, кыргыздар үчүн) “Дивану лугати-т түрк” (“*Түркий тилдер сөз жыйнагы*”) аттуу энциклопедиялык мүнөздөгү эмгеги XI кылымда жашаган кыргыз-түрк элдеринин турмушун, тарыхын, каада-салтын, маданиятын камтыган, мекендеген аймагынан кабар берген адабий мурастарга, таалим-тарбия бере турган дидактикалык мүнөздөгү чыгармаларга да өтө бай. Алардын семантикасын жогоруда айтылгандардан сырткары ошол учурдагы элдин күтүнгөн чарбасы, тамак-ашы, жашаган аймактарындагы курулган шаарлардын курулушу тууралуу эл арасында айтылып калган уламыштар, сыйкырлары, согуштук өнөрлөрү, этностордун аталышынын тарыхы, балдар оюндары, аны уюштуруунун тартиби сыяктуу маанилүү нерселер түзөт. Булардын баары “Дивану лугати-т түрккө” кайсы бир сөздүн маанисин арабдарга жана араб тилдүү башка элдерге терең түшүндүрүү үчүн киргизилген.

Улуу аалым тил илимине тиешелүү болгон бардык маселелер менен бирге кыргыз-түрк тилинин башка тилдер менен карым-катнашына жана ошол тилдердин бири-бирине тийгизген таасирлерине көп көңүл буруп, ал таасирлерди “Түркий тилдер сөз жыйнагында” аргументтүү фактылар менен көрсөтөт. Мисалы, кыргыз-түрк тилдерине мүнөздүү болбогон *x* тыбышынын кандай кабыл алынгандыгы, *x* тыбышы менен айтылган сөздөрдөгү бул тыбыштын жоюлуп кетиши тууралуу: “...*Ujgur* (уйгур) - беш шаардуу элдин аты. Зулкарнайын түрк ханы менен келишим түзгөндөн кийин курулган. Мага Мухаммед Жакир Тоңахан уулу Исрафилден Тоган текин атасынан билгендерин мындай айтып берген эле: “Зулкарнайын уйгур элине жакындап келгенде, түрк калкы ага төрт миң киши жиберди. Алардын баштарындагы бийик калпактарынын канаттары кадимки ылачын канаттарындай эле. Окту алга карай кандай атса, артка карай да ошончолук чеберчилик менен атышар эле. Зулкарнайын буларга таң калат да “ *اينانِ حُوذُورُنْدُ inan hužhuränd – инан хузхуренд – булар*

башкаларга кириптер болбой, өз тамагын өздөрү таап жей тургандар экен, булардан аң качып кутулбайт, качан кааласа, ошол кезде атып жейт, –“ дептир. Ошондон бери бул эл *خُوذْخُوْر* *hužhur* – хузхур деп аталган экен. Кийин «*خ- h*» ариби ¹ алифке (аракеттүү алифке) оошкон. Бул сыяктуу тамактан (түпчүл) чыккан ариптер бири-бирине жыш алмашат. «*خ --h*» арибинин «алифке», «^ا алифтин» «*خ- h*» арибине алмашуусу жыш учурайт.

Биздин бабаларыбызды, *مَیْر* *мирлерди*, *خَمِیر* *хәмир* деген мына ушундан. Анткени огуздар алиф дебей «^ا-алифти» «*خ- h*» арибине алмаштырып, *хәмир* дейт. Түрк шаарларын самани урууларынан (басып) алган бабаларыбыз бекти *хәлиф текин* деп атайт. Дал *уйгур* сөзүндө көрсөтүлгөндөй бул жерде «^ا-алиф» «*خ- х*» арибине оошкон.

«*خ- h*» ариби «^ا-алифке» алмашуу менен бирок «*خ* *huž* - хуз» дагы «*ذ- ž*» ариби «*ی- ja*» арибине алмашкан. Бул «*ذ- ž*» арибинен «*ی- ja*» арибине алмашуу негизги эреже, андан соң «*خ* *hur* - хур» сөзүндөгү «*خ- h*» ариби «*غ- ğ*» арибине алмашуусу көп кездешпей турган көрүнүш. Арабчадагы *غَدْر* дегенди *غَدْر* деген сыяктуу, -¹ деп айтат М.Кашкари. Чындыгында, кыргыз тилине *ф, в, х* тыбыштары орус тилинин таасири менен эмес, кыргыз каганаты исламды мамлекеттик расмий дин катары кабыл алгандан (X кылымдын орто ченинде) баштап кабыл алына баштаган. Муну “Дивандагы” фактылар далилдейт.

Албетте, араб-фарсы тилдеринен эң эле алгач исламдын дининин жана араб графикасынын терминдери кабыл алынган болуш керек. Анткени исламдын милдеттерин аткаруу үчүн аят, сүрөлөр жатталган, дин кызматкерлери намаздагы кыймыл-аракеттердин аталыштары: *даарат, сажда, руку ж.б.* үйрөтүшкөн. Экинчиден, намазда араб тилинде аткарыла турган милдеттерди - *парз, важиб, сүннөттөрдү* - аткаруу үчүн арабча окуу зарылдыгы келип чыккан. Демек, арабча тексттерди окуу үчүн араб графикасын үйрөнүү зарылдыгы болгон. Ошондуктан, биринчи кезекте *арип, фатха, дзамма, кесра, таштид, сүкун, каида* деген сыяктуу араб графикасына тиешелүү терминдер кабыл алынган.

Андан ары намаз окууга тиешелүү эрежелердин аталыштары кабыл алынган: *парз (сөзсүз аткарылышы керек), важиб/уважиб (аткарылышы милдет эреже), сүннөт/суннет (Мухамед пайгамбардын осуяттары. Кылсаң сооп табасың, кылбасаң күнөө жазылбайт), даарат (намаз алдында жуунуп-тазалануу) ж.б.*

М.Кашкари-Барсканинин айтымы боюнча, ислам динин кабыл алганга чейин эле, тагыраагы, кыргыздар фарстар менен алакада болушкан. Аны М.Кашкари-Барскани *нооруз, дүйшөмбү, шейшемби, шаршемби, бейшемби, жума, ишемби, жекшемби* сөздөрүнүн араб-фарс тилдеринен алынгандыгын мындайча айтат: “Ай аттары болсо, шаарларда арабча. Көчмөндөр жана мусулман боло элек түрктөр жылды төрт мезгилге бөлүп, ар бир үч айды бир аталыш менен аташат. Жыл кечеришти ушул жол менен жүргүзүшөт. Мисалы, ноорuzдан кийинки эрте жаз айын *أَغْلَاقِ أَيْ* *uğlaq aj* – *Улак айы* дейт. Андан кийинки айды *أَغْلَاقِ أَيْ* *Uluğ Uğlaq aj* – *Улуу Улак айы* дейт, анткени бул айда улак чоңоёт.

Андан кийинкисин айды *أَيْ* *Uluğ aj* – *Улуу ай* дейт. Эгин бышып, мал семирет, сүт көп болот. Көп колдонулбагандыктан, башка айлардын аттарын айтып отурбайын. Өзүң билип ал, –“ дейт. “*Нооруз*, - дейт М.Кашкари, - эрте жаздагы фарстардын майрамы. Ал күн менен түн теңелген мезгилге туш келет. *Навр* жана *руз* сөздөрүнөн турат, *жаңы күн* дегенди түшүндүрөт. Бул майрам фарстарда алар али мусулман боло элек кезде пайда болгон, кийинчерээк түрктөргө өткөн”.² Демек, *күн, ай, айрым майрам аттары* фарсттардан XI кылымга чейин эле кыргыз тилине кабыл алынган.

Ошентип, М.Кашкари сөздүгүндө фарс, араб жана кытай тилдеринен алынган ондогон сөздөр тууралуу маалымат берген. Ал турсун, “Дивану лугати-т түрк” сөздүгүнүн

¹ М.Кашкари. Дивану лугати-т түрк. (Кыргызчага которгондор: Абдувалиев И., Ахматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М.) 1-том. Жалал-Абад. 2016. 15-б.

² М.Кашкари. Дивану лугати-т түрк. (Кыргызчага которгондор: Абдувалиев И., Ахматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М.) 1-том. Жалал-Абад. 2016. 121-б.

эң аягында ас-Савинин: “...664-жылы, *шаввал* айынын 27синде, *жекшемби* күнү көчүрүп бүттүм...” деген жазуу бар. Тексттин ушул үзүндүсүндө *шаввал* жана *жекшемби* деген эки сөз, *шаввал* (араб сөзү) – айдын аты, орозо (рамазан) айынан кийинки ай, *жекшемби* (фарсы сөзү) – жуманын акыркы күнү. *Жекшемби* бүгүнкү күнү да кыргыз тилинин лексикалык корунда катталган сөз, адабий тилде колдонулуп жүрөт..

“Дивану лугати-т түрктүн” баш сөзүндө Махмут Кашкари-Барскани башка элдер менен аралашпай, башка тилдерден сөздөрдү көп кабыл албаган уруу диалектилерин: “Эң таза жана туура тил болуп бир гана тилди билип, парсылар менен аралашпай, чет элдиктер менен барыш-келиши жок аймактагылардын тили эсептелет, -” дейт да, башка тилдер менен карым-катыштагы тилдердин башка тилден кабыл алынган сөздөр тууралуу: “Эки тил билген жана шаардыктар менен аралашып калган кишилердин тилинде бузулгандык бар. Мисалы: *سوغداق sogdaq* - *согдак*, *кенچек* - *кенжек*, *أرغو argu* - *аргу*, мына ушулар эки тилде бирдей сүйлөй турган уруулар, -” деген жыйынтыгын чыгарат.

Ал эми чет элдиктер жана шаардыктар менен аралаша жашаган кыргыз урууларынын тили тууралуу: “Чет элдиктер менен аралашып, шаардыктар менен барыш-келиши бар *ختن хотан* - *котон*, *تۈبۈت түбүт* - *түнүт* калктары жана *تانۇت танут* - *таңзумтардын* кээ бирлери да ушулардай. Булар түрк элдери менен кийинирээк аралашышкан. Булардын тилдерин өз орду менен жазамын. Чапаркалыктар¹ *جايبرقا* жашап, мачиндер менен аларды чоң деңиздер ажыратып тургандыгы үчүн алардын тилдери бизге маалым эмес, -”² деген жыйынтыгын чыгарат.

М.Кашкари башка тилден кирген сөздөр деп, “Дивану лугати-т түрктө” белгилеген сөздөргө.

I. *أران oran* – ойрон. Бир нерсенин бузулганы, жаманы. *Огузча*. Бул сөз перстерден алынганбы деп ойлойм. Анткени *oran* болгон нерсени перстер *فيران vajran* – *вайран* дейт. Огуздар перстер менен көп аралашкандыктан, бир катар түрк сөздөрүн унутуп, анын ордуна перс сөздөрүн колдонот. Бул сөз да ошондой,³ сөздүгүндө дейт М.Кашкари эмгегинде.

Орто кылымда фарсы тилинен кыргыз тилине оошуп кирип, миндеген жылдардан бери кыргыз тилинде пайдаланылып келе жаткандыктан, фарсы тилиндеги *бузулуп кеткен*, мисалы, *эттин*, *жасалган тамактын бузулуп*, *жегенге жараксыз болуп калган* деген маанисинен кыргыз тилине өткөндөн кийин түпкү маанисин да сактап, башка маанилерде да колдонулуп келе жатканын төмөндөгү мисалдардан көрүүгө болот.

Фарс тилинен кирген *oran/vajran* лексикалык бирдиктеринин фарс тилинде дагы башка варианттары бар. Мисалы, *vajran/kanavajran*. *Kanavajran* – **талкалоо, бүлүнтүү** маанилеринде. Кыргыз тилине деле ушул маани менен өткөн. Аны биз элдин тилинен, көркөм жана публицистикалык стилдеги чыгармалардын айрым подстилдеринен жолуктурууга болот. Бул лексикалык бирдиктер *талкаланган//бүлүнгөн//ойрондолгон* деген синонимдик катарды дагы толуктайт.

Көркөм чыгармалардын ичинен Т.Касымбековдун “Сынган кылыч”, “Келкел” аттуу тарыхый романдарында кабыл алынган сөздөр, тарыхый сөздөр менен архаизмдер абдан көп пайдаланылат. Алардын ичинен М.Кашкаринин “Дивану лугати-т түрк” сөздүгүндө кездешкен, биз жогоруда белгилеген *vajran/kanavajran* сөзүнүн экинчи варианты “Сынган кылыч” романында 15 жолу колдонулат. Көпчүлүк учурда *талкаланган//бүлүнгөн//ойрондолгон* маанисинде келет.

¹ Уйгурча котормосунда «жапунийликлер» деп берилген.

² М.Кашкари. Дивану лугати-т түрк. (Кыргызчага которгондор: Абдувалиев И., Ахматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М.) 1-том. Жалал-Абад. 2016. 13-б.

³ М.Кашкари. Дивану лугати-т түрк. (Кыргызчага которгондор: Абдувалиев И., Ахматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М.) 1-том. Жалал-Абад. 2016. 31-б.

1. Баисыз, көзсүз, терс карашып жатканыбызда бир күнү, же хандан келип, же орустан келип **канавайран** түшүрүп чаап кетсе, анда эмне болобуз? *Kanavajran* деген фарсы сөзү бул сүйлөмдө **өрттөөнгөн үйлөрдү, таланып-тонолгон мал-мүлктү, өлүмгө дуушар болгон, туткунга алынып кор болгон** элди туюндурду.

2. *Кабарыңыз бар, Чаткалдан чыккан чатакты жөндөп келсем, эси жоктор кайра канавайран кылып таштап, көңүлүмдү оорутту, эл көзүнө сындырды.* (Т.К.). Ал эми Абдрахман абтабачынын бул сөзүндө болсо, **бүтүрүп койгон ишинин Кудаяр хан тарабынан бузулушун** түшүндүрүп жатат.

Эгерде “Манастын” миң жылдыгын белгиленген мезгилине, айрым филолог-окумуштуулардын, тарыхчыларбыздын пикирине таянсак, “Дивану лугати-т түрк” менен “Манас” эпосун жашташ деп эсептөөгө туура келет. Мындан башка да бул эки залкар эмгектин “замандаш” болгонуна далил болчу тилдик фактылар көп. *Kanavajran // vajran // kanavajran* деген фарс сөзү “Манаста” *ойрон//айран* тыбыштык турпатында жолугат да, эки башка маанини туюндурат:

Канчасы бар калмактан,

Он экиси сарт урук,

Ушунчанын баарысын

Ойрон кылган кутуруп.¹ Бул жерде **согушта таш-талканын чыгарган, жеңип алган** маанисинде пайдаланылган. Ал эми дагы бир жеринде **айран** түрүндө келет да **таң калуу** маанисин туюндурат:

Ал Билерик баланы

Алар көрүп алганы,

Ар турпаты, нуруна

Айран азыр калганы.²

Жыйынтыктаып айтканда, кыргыз тилиндеги *oran // vajran // ajran// kanavajran* лексикалык бирдиктери перстер али мусулман боло электен бери эле (VII кылымга чейин эле) кыргыз тилине өтүп, кыргыз тилинин речтеги фонетикалык кубулуштарына ылайыкташтырылып колдонулуп келген. Мааниси жагынан да өзгөрүүгө дуушарланган. М.Кашкаринин айтуусуна караганда *oran* – *бир нерсенин бузулуусу, мисалы, тамак-аштын ичкенге болбой калышы, эттин сасып кетиши* жб. Ал эми кыргыз тилиндеги маанилери: а) *талкалануу, тыптыйпыл болуу*; б) *бузулуу, жарабай калуу (тамак-аштын, иштин)*; в) *таң калуу*. 1. **Ойронун чыгарыш зарыл, датка. Кылчаңдаш болбойт! (талкалоо, тыптыйпыл кылуу маанисине ээ)** 2. *Ал ушунча аракет кылып, кызыл өңүн саргайтып отуруп, ымга араң көндүрүп койгон ишин бир кыйкырык менен ойрондоп таштаган Кудаяр-ханды сөгүп келатты. (бузуу, иштин бузуу маанисин билдирет).* Ошентип, кыргыз тилине фарс-араб тилдеринен байыркы доордон бери карай эле кабыл алына баштагандыгын М.Кашкаринин эмгегиндеги ушул факты далилдейт.

II. بُرْخَان (2608) burhan – бурхан (бут). Бурхан түшүрүлгөн сүрөттү *بُرْخَانُ bezez burhan* дешет.³ М.Кашкари буддисттер (кытайлар тууралуу сөз болуп жатат, ал төмөндө айтылат) сыйынган сүрөт, статуяны (ар кандай нерседен жасалган) *безез бурхан* дешет деп белгилейт. Андан ары: “ *بُرْخَانُ-kend* – **кент, шаар**. Ушул сөздөн алынып Кашкар шаары *اوردو كند ordo kend* деп аталат. Бул *хан турган шаар, борбор* деген сөз болот. Анткени, бул шаардын абасы жакшы болуп, Афрасиаб ушул жерде турган. Бул жер - Төмөнкү Чин.” Кенд деген сөз катышкан ошол мезгилдеги (XI кылымдагы) кыргыздардын ырын да келтирет:

Kelñizlejü aqtumuz,

¹ Орозбаков С. Манас. –Бишкек, 2010. 252-б.

² Орозбаков С. Манас. –Бишкек, 2010. 302-б.

³ М.Кашкари. Дивану лугат-и түрк. (Кыргызчага которгондор: Абдувалиев И., Ахматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М.) 1-том. Жалал-Абад, 2016. 31-б.

Kendler üzeçiqtimiz.

Furhan evin jiqtimiz

Burhan üze siqtimiz.

Аккан суудай каптадык,

Шаарларын биз бастык.

Бутканасын талкалап,

Бурхандарын биз жыктык.

Уйгурларга каршы согушту сүрөттөйт: Суудай ташкындап актык (каптадык), шаарларын алдык, бутканаларын бузуп, бурханды баш ийдирдик.¹ **Бурхан** – санскрит Буддасына туура келген монгол сөзү; буддист монголдордо ар түрдүү нерселерден жасалган Буддалардын (Кудайлардын) сүрөттөрүн же статуяларын ушинтип аташкан. Демек, исламга али кире элек уйгурлар (М.Кашкари исламга кирбеген уйгурларды, будпарастарды **там** деп аталарын да белгилейт) будда динин карманышып, сыйынган Будданын сүрөттөрүн **Бурхан** деп аташкан.

Демек, **бурхан** сөзү да кыргыз лексикасына байыркы доордон эле кирген болушу керек, анткени исламга чейин кыргыздар теңирчиликке моюн сунушкан, буддуизмдин бир сектасы болгон **шаманизмди** да тутунушкандыгы азыркы кээ бир *шам жагуу, дарактарга чүпрөк байлоо, булактарга ар кандай майда буюмдарды таштоо, сары журтка сынган идиштерди калтыруу* сыяктуу ырымдарынан байкалат.

Пайдаланылгын адабияттар:

1. М.Кашкари. Дивану лугати-т түрк. (Кыргызчага которгондор: Абдувалиев И., Ахматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М.) 1-том. Жалал-Абад. 2016.
2. М.Кашкари. Дивану лугати-т түрк. (Кыргызчага которгондор: Абдувалиев И., Ахматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М.) 2-том. Жалал-Абад. 2016.
3. М.Кашкари. Дивану лугати-т түрк. (Кыргызчага которгон: Оморов А.) 3-том. Жалал-Абад. 2016.
4. Оморов А. М.Кашкари: ырлар, макалдар, уламыштар жана тил теориясы. Жалал-абад, 2016.
5. Орозбаков С. Манас. –Бишкек, 2010.

---

¹ Оморов А. М.Кашкари: ырлар, макалдар, уламыштар жана тил теориясы. Жалал-абад, 2016. 38 –б.

УДК 004

ТАРМАКТАРДЫН АДМИНИСТРАЦИЯЛЫК МИЛДЕТТЕРИН ЧЕЧУҮҮ ҮЧҮН
АВТОМАТТАШТЫРЫЛГАН ЖУМУШ ОРДУ

*Абдыманап уулу Айбек, магистрант,
Дуйшобай кызы Жаркынай, магистрант,
Эргеши уулу Салижан, магистрант,
Кыргызстан. ОшМУ.*

Аннотация: Ар кандай байланыш уюмунун тармактык инфраструктурасы ишкананын ишин камсыз кылуунун эң маанилүү элементтеринин бири болуп саналат. Компьютерлер бири-бирине ар кандай кирүү каражаттарын колдонуу менен туташтырылышы мүмкүн: жез өткөргүчтөр (буралган жуп), оптикалык өткөргүчтөр (оптикалык кабельдер) жана радиоканал (зымсыз технологиялар) аркылуу. Байланыш диспетчеринин автоматташтырылган жумуш орду диагностикалык маалыматты алууга жана башкаруунун өз ара аракеттенүүсүн жүзөгө ашырууга мүмкүндүк берүүчү автоматташтырылган жабдууларды көзөмөлдөө тутумун, колдонуучу интерфейсин камтууга тийиш.

Ачкыч сөздөр: автоматташтырылган жумуш орду; тармак; байланыш менеджери; маалымат системасы.

АВТОМАТИЗИРОВАННОЕ РАБОЧЕЕ МЕСТО ДЛЯ РЕШЕНИЯ ЗАДАЧ СЕТЕВОГО
АДМИНИСТРИРОВАНИЯ

*Абдыманап уулу Айбек, магистрант,
Дуйшобай кызы Жаркынай, магистрант,
Эргеши уулу Салижан, магистрант,
Кыргызстан. ОшГУ*

Аннотация: Сетевая инфраструктура любой организации связи является одним из важнейших элементов обеспечения работы предприятия. Компьютеры могут соединяться между собой, используя различные среды доступа: медные проводники (витая пара), оптические проводники (оптические кабели) и через радиоканал (беспроводные технологии). Автоматизированное рабочее место диспетчера связи должно в себя включать автоматизированную систему мониторинга оборудования, интерфейс пользователя, позволяющий получать диагностическую информацию и осуществлять управляющее взаимодействие.

Ключевые слова: автоматизированное рабочее место; сеть; диспетчер связи; информационная система.

AUTOMATED WORKSTATION FOR SOLVING NETWORK ADMINISTRATION TASKS

*Abdymanap uulu Aibek, undergraduate,
Duishobai kzy Zharkynai, undergraduate,
Ergesh uulu Salizhan, undergraduate,
Kyrgyzstan. Osh State University*

Abstract: The network infrastructure of any communication organization is one of the most important elements of ensuring the operation of an enterprise. Computers can be connected to each other using various access media: copper conductors (twisted pair), optical conductors (optical cables) and through a radio channel (wireless technologies). The automated workplace of

the communications dispatcher should include an automated equipment monitoring system, a user interface that allows receiving diagnostic information and performing control interaction.

Key words: *automated workstation; network; communication manager; Information system.*

Байланыш уюмдарынын иши дайыма жабдуулардын иштешине дайыма контролдук кылуунун зарылдыгы менен айырмаланат. Уюмдун эффективдүүлүгү байланыш жабдууларынын үзгүлтүксүз иштешине түздөн-түз көз каранды болгон кызмат көрсөтүүнүн жеткиликтүүлүгүнүн коэффициенти менен көз каранды.

Диспетчердик кызмат ишкананын эң маанилүү функцияларынын бирин аткарат: көйгөйдү табуу, аны локалдаштыруу жана аны чечүү үчүн тар адистерди тартуу. Диспетчердик кызматтын эффективдүүлүгүн жогорулатуу жана инциденттерге жооп берүү убактысын кыскартуу - байланыш уюмунун жетекчилигинин алдында турган эң маанилүү автоматташтыруу милдеттеринин [4] бири.

Заманбап технология, тигил же бул жол менен, жеке натыйжалуулук көрсөткүчтөрүн жакшыртууга салым кошо турган көптөгөн куралдарды сунуш кылат. Бирок, бирдиктүү мониторинг системасы болбосо, айрым инструменттерди максаттуу пайдалануу натыйжалуулук көрсөткүчтөрүнө карата комплекстүү таасир бербейт.

Жабдуулардын абалы боюнча акыркы маалыматты алуу үчүн, адистерди координациялоо үчүн борборлоштурулган мониторинг жана диагностика куралы керек. Мониторинг системалары ушундай курал. Алар мониторинг жана контролдоочу жабдуулардын негизги функцияларын камтыйт жана бир маалымат талаасында маалыматты кабыл алууга жана иштетүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Мониторинг системасынын негизги баалуулугу – бирдиктүү маалыматтык мейкиндикти түзүү аркылуу маалыматтарды бир бүтүнгө “байланыштыруу” мүмкүнчүлүгү. Ал компаниянын жетекчилиги жана кызматкерлери талап кылган жабдуулар жөнүндө бардык маалыматты түзөт: интерфейсдердин абалы, маршруттоо протоколдору, жабдуулардын компоненттеринин температуралык көрсөткүчтөрү, аналитикалык отчеттуулук ж.б.[2]. Мониторингдин автоматташтырылган системаларынын бир бөлүгү байланыш диспетчеринин жумушчу станциясы болуп саналат. AWS адамдын компьютер менен өз ара аракеттенүүсүн камсыз кылган жана маалыматты киргизүү (клавиатура, сканер ж.б. аркылуу) жана аны монитор экранында, принтерде жана башка чыгаруу түзүлүштөрүндө көрсөтүү мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуучу программалык жана аппараттык-техникалык каражаттарды бириктирет. Автоматташтырылган жумушчу орунду ишке ашыруунун максаты башкаруу функцияларын интеграциялоону күчөтүү болуп саналат. Ар бир аздыр -көптүр "акылдуу" жумуш орду көп функциялуу иштөөнү камсыздашы керек. Автоматташтырылган жумушчу орунА байланыш диспетчерин ишке ашыруунун эң айкын натыйжасы кызматтын жеткиликтүүлүгүнүн (SLA) өсүшү болуп саналат. [3]

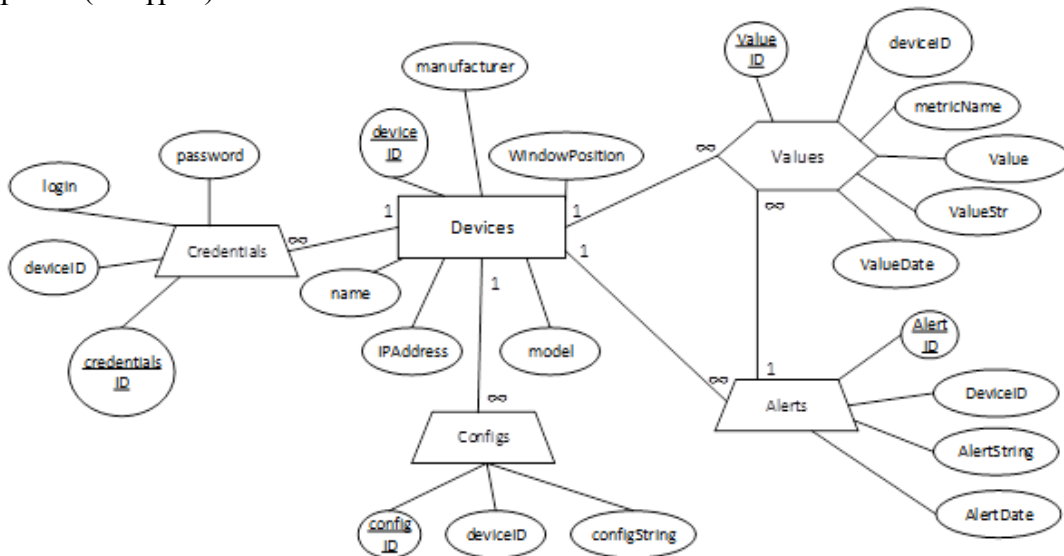
Аналогдорду карап чыгуу бардык мониторинг системалары окшош милдеттерди аткараарын, алардын ар биринин өзүнүн артыкчылыктары жана кемчиликтери бар экенин аныктоого мүмкүндүк берди. Каралган аналогдордун анализи программалык продуктулардын бири да маселени чечүү үчүн ылайыктуу эмес экенин көрсөткөн, автоматташтырылган маалымат системасынын негизинде байланыш диспетчеринин жумушчу станциясын иштеп чыгуу талап кылынат. Система белгилүү бир милдеттерди аткарышы керек. Бул үчүн ал төмөнкү функцияларга ээ болушу керек: SSH протоколу аркылуу маалыматтарды чогултуу; SNMP аркылуу маалыматтарды чогултуу; келген маалыматтарды талдоо; сигнал билдирүүлөрдү түзүү; маалыматтарды таблица түрүндө көрсөтүү; маалыматтарды график түрүндө көрсөтүү; автор жөнүндө маалыматтын болушу; диспетчердин буйругу боюнча жабдууларга контролдук иш -чараларды жүзөгө ашыруу;

бузулуу аныкталганда жабдуунун айрым компоненттерин өчүрүү. Системанын колдонуучусу маалыматтарды өзгөртө алат. Эгер сизге отчет керек болсо, система маалыматтарды иштетет, топтоштурат жана экранда отчеттор түрүндө көрсөтөт. Маалыматтык системаны иштеп чыгууда функционалдык модель иштелип чыккан, ал 1-сүрөттө көрсөтүлгөн.

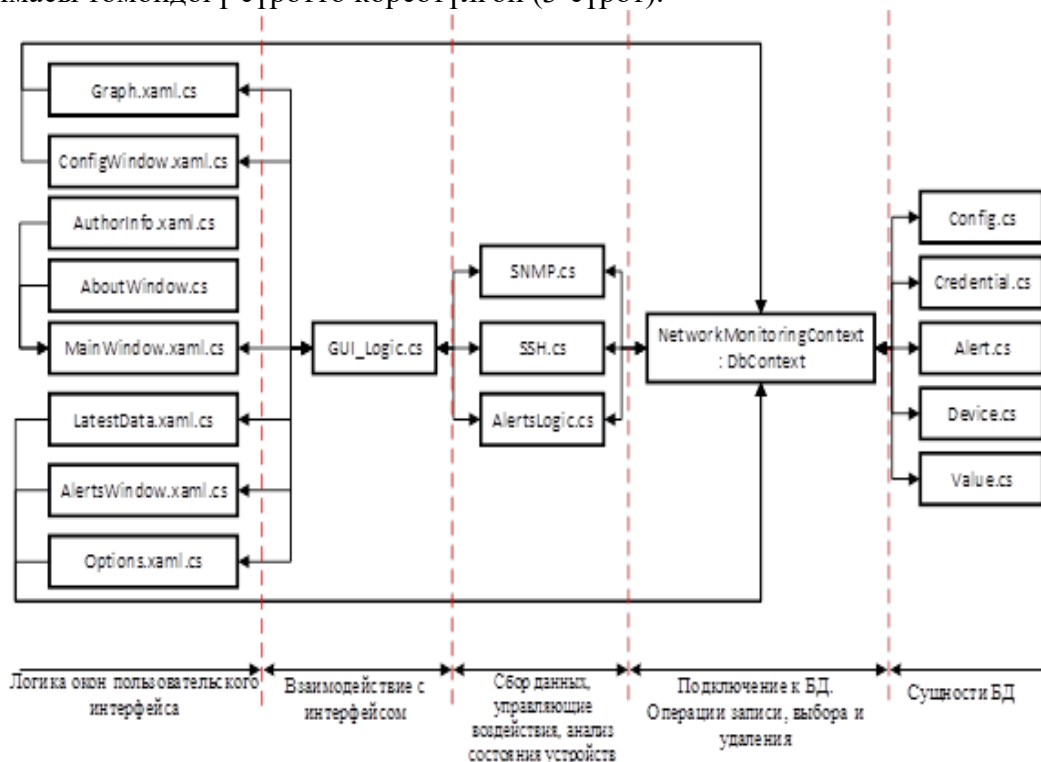
1-Сүрөт. АС функционалдык моделинин контексттик диаграммасы

Маалыматтын инфологиялык моделдери колдонмону иштеп чыгууда маалымат структураларын сүрөттөө үчүн дизайндын башында колдонулат. Алар маалымат базасын долбоорлоонун экинчи этабында, башкача айтканда, предметтик чөйрөнү оозеки сүрөттөдөн кийин колдонулат. Изилденүүчү предметтик аймактын модели төмөндө көрсөтүлгөн (2 -сүрөт).

2-сүрөт. Инфологиялык домен модели

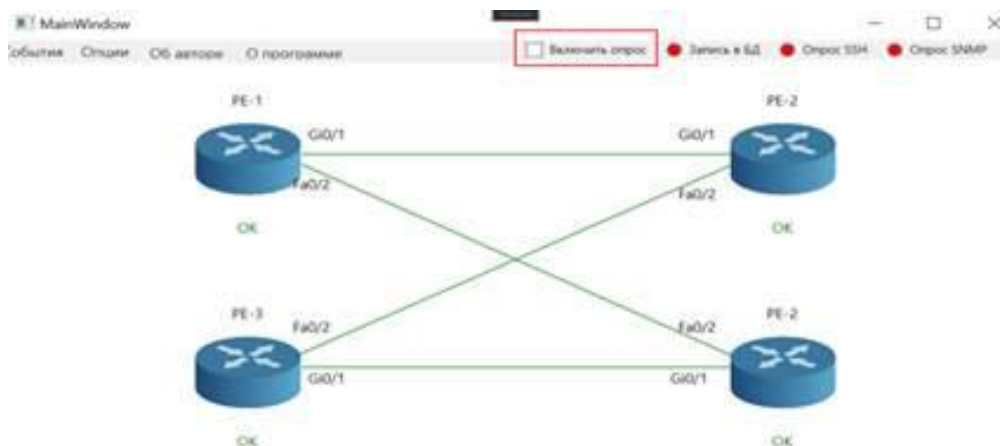
Жогорку деңгээлдеги C # программалоо тили инкапсуляцияны, тукум куучулукту, абстракцияны жана полиморфизмди колдонууга мүмкүндүк берет. объектке багытталган программалоо тили болуп саналат. Класстардын бири-бири менен өз ара аракетинин диаграммасы төмөндөгү сүрөттө көрсөтүлгөн (3-сүрөт).

3-сүрөт. АС класстарынын өз ара аракеттенүү диаграммасы

Иштелип чыккан АСтин шартында, системанын функцияларын өзүнчө класстарга бөлүү, ошондой эле алардын бири -бири менен болгон өз ара аракеттешүүсүн ажыратуу туура чечим болмок [1]. Ошентип, маалымат базасы менен өз ара аракеттенүүнүн логикасы төмөнкү класстарга которулат: Эскертүүлөр, Конфигурациялар, Ишеним грамоталары, Түзмөктөр, Баалуулуктар. Бул класстар маалымат базасынан субъекттердин сыпаттамасын жана алардын өз ара аракеттенүү логикасын камтыйт. Башка класстарда объекттерди жокко чыгаруу үчүн класстын конструкторлорун гана аныктоого болот. Маалыматтар базасына чалуулар NetworkMonitoringContext классынын жардамы менен жасалат. Бул класс маалымат базасына жетүү үчүн маалыматтарды жана маалымат базасы объектилеринин ортосундагы байланыштарды камтыйт. Бул класс DbContext классынан мураска алынган, анда маалыматтар базасынын таблицаларынан маалыматтарды жазуу жана окуу ыкмалары камтылган. База менен өз ара аракеттенүү NetworkMonitoringContext классынын экземплярдын аныктоо жана ар кандай жеткиликтүү ыкмаларды чакыруу аркылуу ишке ашат. Системанын методдорунун комплектери системанын функционалдуулугун ишке ашырууга мүмкүндүк берүүчү өзүнчө класстарга жайгаштырылат. Интерфейс менен өз ара аракеттенүү логикасы Gui_Logic.cs классына көчүрүлдү. Бул класс терезелерди жана контексттик менюларды чалуу ыкмаларын камтыйт, бул маалыматты үзгүлтүксүз чогултуу үчүн таймерлерди иштетет. SSH аркылуу маалыматтарды чогултуу SSH.cs классына жылдырылды, бул класс түзмөктөргө туташуу үчүн керектүү параметрлери бар класс конструкторун, ошондой эле SSH аркылуу туташуу, керектүү буйруктарды жөнөтүү жана маалымат базасына маалыматтарды жазуу ыкмаларын аныктайт. SNMP маалыматтарды чогултуу SNMP.cs классына жылдырылды. Бул класс SNMP протоколу (SharpSnmpLib китепканасы аркылуу) аркылуу маалыматтарды чогултуу жана маалымат базасына маалыматтарды жазуу ыкмаларын камтыйт. Жабдуулардын иштөө параметрлеринин

өзгөрүшүнө реакциясы жана ар кандай башкаруу аракеттери AlertsLogic.cs классына жайгаштырылган. Бул класс маалыматтарды текшерүүнү, алардын өзгөрүшүнө реакцияны (колдонуучуга сигнализацияны көрсөтүү, колдонуучу интерфейсинин негизги терезесинде порттордун жана байланыштардын абалынын дисплейин өзгөртүү) ишке ашырат. Автоматташтырылган маалымат системасы менен иштөөдө колдонуучу системанын кээ бир параметрлерин конфигурациялоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болот, мисалы: жабдуулардын аталыштары; Жабдуулардын IP даректери; жабдууга кирүү үчүн логин жана пароль; SSH протоколу аркылуу добуш берүүнү иштетүү; SNMP протоколу аркылуу сурамжылоону жүргүзүү. Терезеге чалган соң, учурдагы орнотуулар маалымат базасынан алынат жана форманын тиешелүү талааларына киргизилет. "Сактоо" баскычын басканыңызда, маалымат базасындагы маалыматтар жаңыртылат. SNMP сурамжылоону иштетүү опциясы иштетилгенде, SNMP маалыматтарды чогултуу таймери иштетилет. Колдонуучу интерфейси WPF пакети менен иштелип чыккан ар кандай терезелер. Программаны жүктөгөндөн кийин колдонуучу системанын башкы экранына чыгарылат (4 -сүрөт).

4-сүрөт. Системанын негизги терезеси

Натыйжада «Байланыш диспетчеринин автоматташтырылган жумушчу станциясы» автоматташтырылган маалымат системасы иштелип чыккан. AIS маалыматты сактоого, иштетүүгө жана колдонуучуга ыңгайлуу түрдө көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берет. Система толугу менен колдонууга даяр. Келечекте жаңы функционалдык милдеттерди кошууга болот, мисалы:

- Excel форматындагы отчетторду экспорттоо;
- арча өндүрүүчүнүн жабдууларынан маалыматтарды чогултуу;
- ар кандай параметрлердин кошумча диаграммалары;
- колдонуучу интерфейси аркылуу жаңы түзмөктөрдү кошуу мүмкүнчүлүгү.

Адабияттардын тизмеси:

1. Анисимов В.В. Модели жизненного цикла информационных систем. Электронный ресурс. URL: <https://sites.google.com/site/anisimovkhv/learning/pris/lecture/tema3> (дата обращения 15.10.2021).
2. Анохин А.Н. Основы проектирования АСОИУ // Учебное пособие по курсу «Проектирование АСОИУ». 2006. – 84 с.
3. Беликов А. Н., Rogozov Ю. И. Методологическая модель для согласования этапов разработки информационной системы // Информатизация и связь. -2017.- №4.-С. 61-64.
4. Новожилова Н. В., Алякина Л. А Вопросы проектирования информационных систем // Вестник ЧГУ. – 2011. – №1.

* * *

УДК 372.8

ТАЙПАНЫН БИЛИМДЕРИН ТЕКШЕРҮҮ ЫКМАСЫ КАТАРЫ КАНООТ ПЛАТФОРМАСЫНДА ТЕСТИРЛӨӨ

Алибаев Н.А. – магистрант
E-mail: nurbek030496@gmail.com
Омаралиева Г.А. – улук окутуучу
E-mail: guli.suiun@mail.ru
Абдумиталип у Кубатбек. – окутуучу
E-mail: kubatbek-90@mail.ru
ОшМУ, Ош, Кыргызстан

Аннотация. Бул макалада педагогикалык ишмердүүлүктөгү тесттин түшүнүктөрү талкууланып, онлайн викториналардын, онлайн тестирлөө программаларынын мүмкүнчүлүктөрү жана кемчиликтери каралган. Мисал катары Kahoot платформасы каралат. Kahoot платформасы ар бир сабакта жана билимдерди аралыктык текшерүү жолу катары. Чоң жана кичине топтор үчүн платформанын мүмкүнчүлүктөрү талдоого алынды.

Ачкыч сөздөр: викторина, онлайн тестирлөө, тест, билимдерди текшерүү, Kahoot – тиркеме, платформа, сабак, жыйынтык, стимулдаштыруу, окуучулар.

ТЕСТИРОВАНИЕ НА ПЛАТФОРМЕ КАНООТ КАК СПОСОБ ПРОВЕРКИ ЗНАНИЙ ГРУППЫ

Алибаев Н.А. – магистрант
E-mail: nurbek030496@gmail.com
Омаралиева Г.А. – ст. преподаватель
E-mail: guli.suiun@mail.ru
Абдумиталип у Кубатбек.-преподаватель
E-mail: kubatbek-90@mail.ru
ОшГУ, Кыргызстан, Ош

Аннотация. В данной статье рассмотрены понятие теста в педагогической деятельности и проанализированы возможности и недостатки онлайн викторин, программы онлайн тестирования. В качестве примера рассматривается платформа Kahoot. Платформа Kahoot, как способ проверки знаний на каждом уроке и промежуточном контроле. Были проанализированы возможности платформы для больших и малых групп.

Ключевые слова: викторина, онлайн тестирование, тест, проверка знаний, Kahoot – приложение, платформа, занятие, результаты, стимулирование, обучающиеся.

TESTING ON THE KAHOOT PLATFORM AS A METHOD OF CHECKING THE KNOWLEDGE OF THE GROUP

Alibaev N.A. – master's student
E-mail: nurbek030496@gmail.com
Omaraliyeva G.A. – senior lecturer
E-mail: guli.suiun@mail.ru
Abdumitalip u Kubatbek. – teacher
E-mail: kubatbek-90@mail.ru
Osh State University, Kyrgyzstan, Osh

Annotation. *This article discusses the concept of a test in pedagogical activity and analyzes the possibilities and disadvantages of online quizzes, online testing programs. The Kahoot platform is considered as an example. Kahoot platform as a way to test knowledge at each lesson and intermediate control. The possibilities of the platform for large and small groups were analyzed.*

Key words: *quiz, online testing, test, knowledge check, Kahoot - application, platform, lesson, results, stimulation, learners.*

Такие понятия как информационные системы и компьютерные технологии глубоко вошли в систему образования и используются большим успехом. Сферы образования и науки занимают чуть ли не первое место в борьбе за первенство в использовании инновационных компьютерных систем и технологий. Дистанционное обучение, online тестирование, интернет ресурсы – это все важная составляющая современного образования. Свободное использование глобальной сети интернет дала нам широкие возможности в удаленном образовании. Говоря об образовании на расстоянии, она существовала и до появления сети Интернет, так же как и оценивания знаний, способом тестирования.

Тест - это объективное и стандартизированное измерение, легко поддающееся количественной оценке, статистической обработке и сравнительному анализу. [6]

Тест - стандартизированные задания, по результатам выполнения которых судят о психофизиологических и личностных характеристиках, а также знаниях, умениях и навыках испытуемого. [6]

Если говорить нашими словами тест – это испытания для проверки, и не обязательно это проверка педагогического характера. Понимания слова тест разнообразно. Но в нашем случае мы рассматриваем тесты, организованные для определения уровня знаний.

Проверка знаний обучающегося важная составляющая в образовании, позволяет преподавателю получать данные о качестве усвоения учебного материала. На основании полученных результатов можно определить пункты по которым обучающийся отстает и в дальнейшем отработать данные пробелы. Оценка знаний обучающегося является результатом проверки, в свою очередь показывает уровень обучения и фиксируются в информационном портале и журнале успеваемости заведения.

В использовании дистанционных средств проверки знаний, оптимальным вариантом является онлайн-тестирование. Онлайн-тестирование эффективно на любом этапе проверки знаний будь то итоговый контроль, рубежный или текущий. Во многих учебных заведениях есть свои информационные порталы, на которых рассмотрены возможности онлайн-тестирования. Подобные платформы позволяют проверить знания студентов в процессе итоговых и рубежных контролей. А для проверки пройденного материала на каждом занятии эти платформы не удобны.

Существует множество онлайн-программ викторин, с помощью которых можно определить знания всей группы в целом и определить лидеров этой группы. В особенности эти программы эффективны не только для оценки успеваемости, но и отличные помощники для мотивации студентов. Один из таких платформ – Kahoot.

Kahoot – приложение для образовательных проектов. С его помощью можно создать тест, опрос, учебную игру или устроить марафон знаний. [2] Приложение работает как в настольной версии, так и на смартфонах.

Тестирование обучающихся можно рассмотреть как совокупность процедурных этапов: планирования, составления и процесс использования тестов, обработка и анализ результатов. Данное средство можно рассмотреть как средство массовой проверки уровня знаний и умений [6].

Проверка знаний на Kahoot позволяет за очень короткое время оценить результативность познавательной деятельности обучающихся, ведь на уроке лишь

небольшая часть времени отводится проверке пройденного материала. Оно является эффективным способом проверки уровня знаний по определенной теме или за курс обучения. Как любой вид контроля знаний данная платформа имеет свои достоинства и недостатки.

Можно определить следующие достоинства платформы:

- вопросы используются как для контроля, так и для обучения;
- объективность, процесс оценивания не зависит от личного мнения преподавателя;
- короткое время составления и получения итогов викторины;
- возможность повторного прохождения теста;
- единичная подготовка;
- одновременный охват больших групп аудиторий и обучающихся;
- при наличии сети у всех обучающихся, проходящих тестируются единые условия;
- можно использовать смартфоны при отсутствии компьютера;
- получение результатов в виде подиума, как мотивация обучающихся;
- получение условного представления о знаниях обучающихся;
- быстрой анализ и предоставление данных;
- наблюдение динамики остаточных знаний по итогам всех пройденных викторин;
- анализ учебных достижений по определенным параметрам.

Недостатки:

- невнимательность обучающихся во время тестирования;
- поспешность выводов;
- возможность угадывать;

Основной задачей данной викторины является стимулирование познавательной деятельности и мотивация их в обучающегося. В сети существует великое множество готовых тестовых материалов по каждому предмету, можно пользоваться готовыми, кроме того учитель сам может составить тест. Процесс создания одной викторины для одного занятия очень удобен и требует 10-15 минут при готовом материале.

Рисунок 1. Главная страница

Для проведения мини викторин достаточно использование бесплатной версии. Можно зарегистрироваться на официальном сайте приложения или использовать google-акаунт для организации викторины.

Рисунок 2. Аутентификация пользователя.

В зависимости от предоставленных возможностей и видов вопросов существует версии бесплатного и платного использования.

Рисунок 3. Версии на платной основе

По итогам тест-викторины можно автоматически провести анализ качества знаний; создать таблицу по правильности ответов, в виде диаграммы оценить уровень подготовленности обучающегося, проходящего тестирование. Из списка тестирующих можно выделить как группу «сильных-победителей» обучающихся.

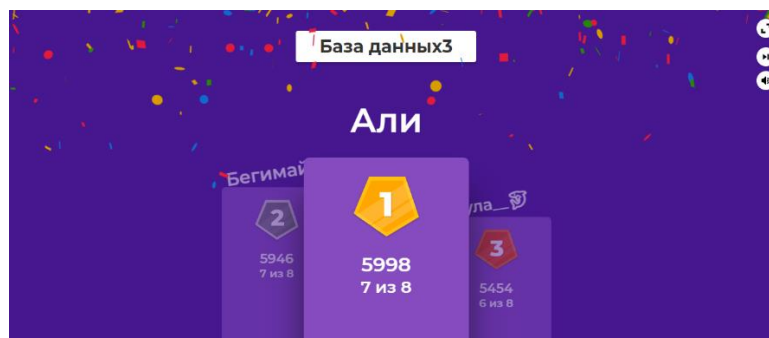

Рисунок 4. Подиум победителей

По результатам тестирования, можно сделать вывод, на сколько вся группа или каждый обучающийся справились с заданиями. На основании рисунка 5 можно заметить успеваемость всех участников викторины. Обучающиеся продемонстрировали сравнительно низкий уровень успеваемости и навыков по данной теме.

Были получены следующие результаты:

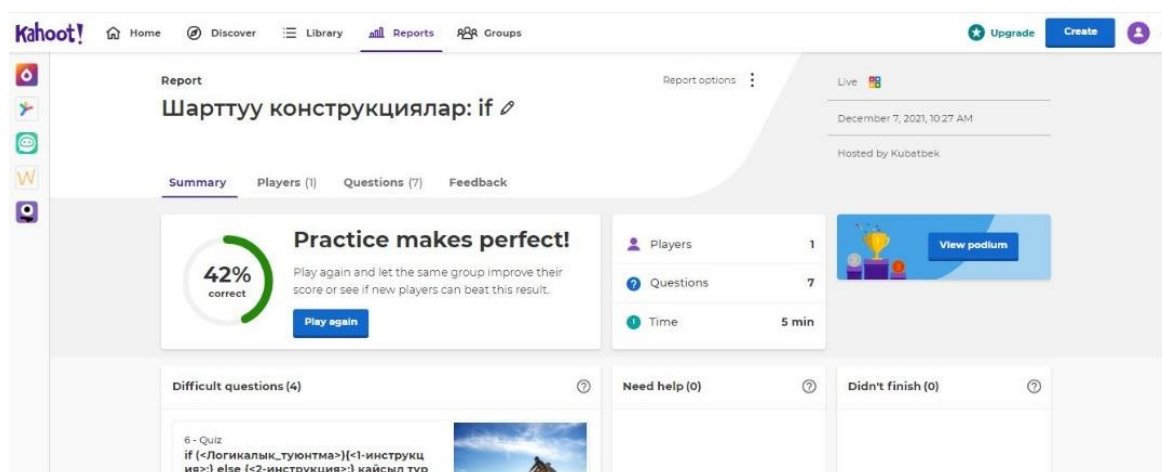

Рисунок 5. Общие показатели

На ряду с возможностью получения общих результатов, так же можно увидеть успеваемость каждого студента по каждому вопросу. На основании полученных результатов можно увидеть по каким вопросам нужно подтягивать каждого обучающегося.

Ник	Классифицировать	Правильные ответы	Без ответа	Финальный счет
Бегимай	1	90%	-	8 012
Миллион	2	70%	-	6 084
Нагима	3	60%	-	5 571
, @	4	60%	-	5 558
Айsezим	5	60%	-	5 457
Эламан	6	60%	-	5 184
_theaz1	7	50%	-	4 367
акула _ :)	8	40%	-	3 837

Рисунок 6. Рейтинг каждого студента

Из представленных данных в рисунке видны общие и индивидуальные показатели группы и можно видеть динамику каждой викторины по урокам. В зависимости от сложности заданного тестового вопроса, можно указывать

Практическое применение платформы Kahoot показывает, что данный программный продукт удачно сочетает доступность, простоту, надежность. Его возможности вполне адекватны задачам педагогической проверки знаний.

Таким образом, благодаря возможностям платформы Kahoot был проведен анализ предоставленных данных. С помощью этого программного обеспечения успешно были решены следующие задачи:

- проведение регулярного анализа;
- разработан комплект заданий для электронного контроля;
- апробированы тесты в учебном процессе контроля знаний по каждой дисциплине;
- проведен анализ статистических результатов тестирования.

Разработанные викторины в зависимости от тематики можно использовать в различных семинарах, конференциях и в культурной деятельности сфер образования и не только. Платформа Kahoot по многим факторам выделяется среди других подобных продуктов. Удобный и общедоступный интерфейс программы позволяет использовать данный продукт не только на каждой контрольной точке, но и на каждом занятии.

Список литературы:

1. Обучающий материал «Платформа Kahoot» [Электронный ресурс] – Режим доступа: <<https://online.spbu.ru/news/obuchayushhij-material-platforma-kahoot/>>. – Дата доступа: 11.02.2021.
2. Kahoot: приложение для создания образовательных тестов, игр и викторин [Электронный ресурс] – Режим доступа: <<https://te-st.ru/entries/kahoot-app/>>. – Дата доступа: 11.02.2021.
3. Кочеткова О.А. Возможности применения интернет сервисов на уроках информатики. / О.А.Кочеткова, Пенза: ПГИ, 2019 – 156с
4. Беляков Е. В. Подготовка и использование презентаций в учебном процессе [Электронный ресурс] / Е. В. Беляков. - Режим доступа: belyk5.narod.ra / Tresent.htm.
5. Везирова Т. Электронные средства обучения в формировании мультимедиа компетентности учителей-предметников в системе повышения квалификации / Т.Г. Везирова //Научное обеспечение системы повышения квалификации кадров. - 2012. - №1. - С. 58-63
6. Официальный сайт поддержки пользователей Kahoot!
<https://getkahoot.com/support/faq/#who-and-what-is-behind-kahoot>
7. 68 потрясающих онлайн-инструмента для учителей <https://dyjalog.by/68-potryasayushhix-onlajn-instrumenta-dlya-uchitelej/>
8. Студенческая библиотека <https://students-library.com>.

* * *

УДК 662.765.46

ОСНОВНЫЕ МЕТОДЫ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ ДЛЯ РАСЧЕТА
ИНСОЛЯЦИОННЫХ ХАРАКТЕРИСТИК СОЛНЕЧНОЙ ИНСОЛЯЦИИ ВЛИЯЮЩИХ НА
РАБОТУ СОЛНЕЧНОЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ УСТАНОВОК

**Рыскулов И.Р., Акбарбек у Сагынбек,
Алманбетов А.А. e-mail: rir82@mail.ru
ЖАГУ им. Б. Осмонова Таш-Кумырский
инженерно-педагогический факультет**

Аннотация: В данной работе представлены основные решения математических задач которые можно использовать для решения математических моделей определения солнечной инсоляции предложенные В.М.Щербаковым и другими зарубежными исследователями. Основные способы заключаются в экстраполяции данных с приведением их к условиям ближайшей метеорологической станции, при котором учитываются наблюдения за облачностью. Основные соотношения определяются для условий облачности небосвода которое является наиболее существенным фактором, определяющим разность инсоляционных характеристик на станциях и замеры местных натурных замеров.

Ключевые слова: математическая модель, солнечные теплоэнергетические установки, режимы работы, облачность, прямая солнечная радиация, косвенная солнечная радиация суммарная, солнечная радиация, эклиптика, коэффициентами пропускания света.

КҮН ЭНЕРГЕТИКАЛЫК ОРНОТМОЛОРУНУН ИШИНЕ ТААСИР ЭТҮҮЧҮ КҮН
ИНСОЛЯЦИЯСЫНЫН ИНСОЛЯЦИЯЛЫК МҮНӨЗДӨМӨЛӨРҮН ЭСЕПТӨӨ ҮЧҮН
НЕГИЗГИ МАТЕМАТИКАЛЫК МОДЕЛДӨӨ МЕТОДДОРУ

**Рыскулов И.Р., Акбарбек у Сагынбек
Алманбетов А.А. e-mail: rir82@mail.ru
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ, Таш-Көмүр
инженердик-педагогикалык факультети**

Аннотация: бул макалада В.М. Щербаков жана башка чет өлкөлүк изилдөөчүлөр тарабынан сунушталган күн инсоляциясын аныктоонун математикалык моделдерин чечүү үчүн колдонула турган негизги ыкмалары каралган. Күн инсоляциясын аныктоодогу математикалык маселелерди чечүүнү негизги ыкмаларынын бири бул керектүү маалыматтарды жакынкы метеорологиялык станцияларынан алуу менен экстраполяциялоодо турат, мында күн инсоляциясынын таралуусуна тоскоолдук таасир этүүчү булуттарга байкоо эсепке алынып күн инсоляциясын аныктоодогу математикалык маселелерди чечүүнү негизги ыкмалары каралган.

Түйүндүү сөздөр: математикалык модель, күн жылуулук энергетикасы, иштөө режимы, булут, түз күн радиациясы, кыйыр күн радиациясы, суммалык күн нурунун кыйыр радиациясы, күн нурунун радиациясы, эклиптика.

THE MAIN METHODS OF MATHEMATICAL MODELING FOR CALCULATING THE
INSULATION CHARACTERISTICS OF SOLAR INSOLATION AFFECTING THE
OPERATION OF SOLAR POWER PLANTS

*Ryskulov I., Akbarbek uulu Sagynbek
Almanbetov Aibek e-mail: rir82@mail.ru
JASU named after B.Osmonov Tash-Kumyr
Engineering and Pedagogical Faculty*

Abstract: *This paper presents the main solutions of mathematical problems that can be used to solve mathematical models for determining solar insolation proposed by V. M. Shcherbakov and other foreign researchers. The main methods are to extrapolate the data and bring them to the conditions of the nearest meteorological station, which takes into account observations of clouds. The main ratios are determined for the conditions of cloud cover of the sky, which is the most significant factor determining the difference in insolation characteristics at stations and measurements of local measurements.*

Key words: *mathematical model, solar thermal power plants, operating modes, cloud cover, direct solar radiation, indirect total solar radiation, solar radiation, ecliptic, light transmission coefficients.*

Солнечная радиация является одним из важнейших энергии для процессов, протекающих на поверхности эко биосферы земного шара. Количественные и качественные характеристики ее поступления, измеряемые для определенной местности, позволяют отразить климатические особенности территории, являющиеся результатом влияния географической широты, сезонной изменчивости, а так же других факторов которые должны учитываться при анализе исследования солнечной инсоляции. Температуры и тепловые потоки, имеющие место в работе установок ВИЭ непосредственно зависят от температуры и тепловых потоков окружающей среды. Конкретно, величина потоков энергии в окружающей среде зависит в первую очередь от параметров рельефа местности, от времени восхода и заката солнца и конечно же не маловажную роль имеет микроклимат в зоне установки солнечных установок.

Анализируя выше изложенное нужно разделить исследуемую территорию на элементарные участки горных плоскостей и склонов, поверхности которых можно считать условно плоскими, то реальные суммы радиации, достигающие каждого такого участка, будут определяться его пространственной ориентацией относительно небесного светила, и в зависимости от нее, могут в той или иной степени отличаться от сумм, измеренных экспериментальным методом.

В основе моделирования инсоляции лежит классический метод расчета инсоляционных характеристик [1,2]. Основой для расчета являются значения суточных сумм солнечной радиации, падающей на горизонтальную поверхность (суммарной Q_g , прямой S_g и рассеянной D_g). Данные суммы радиации являются функциями от географической широты местности φ , атмосферных условий и положения Солнца, определяемого солнечным склонением δ .

Основой решения математических задач можно использовать методы решения предложенные В. М.Щербаковым [3] способе экстраполяции данных с приведением их к условиям ближайшей метеорологической станции (число которых значительно больше), при котором учитываются наблюдения за облачностью. Соотношение условий облачности в данном случае является наиболее существенным фактором, определяющим разность инсоляционных характеристик на станциях и замеры местных замеров.

Как указано выше, параметром, определяющим в модели положение Солнца, является его склонение (δ). Величина δ циклически изменяется в течение всего года. Вследствие прецессии земной оси, нутации полюсов и других астрономических процессов склонению Солнца свойственна также и изменчивость из года в год. Из этого следует необходимость вычисления δ для каждой моделируемой даты заданного года. Существует ряд подходов к определению склонения Солнца с различной степенью зависимости от табличных данных:

1) Использование эфемерид Солнца из астрономических ежегодников имеющих в свободном доступе. При этом значения склонения на каждые сутки наблюдения берутся непосредственно из таблицы. Этот способ является точным, но трудоемким и практически нецелесообразным.

2) Один из способов определения δ , используемых в предложенном методе расчета инсоляции [3], состоит в аппроксимации изменчивости склонения с использованием значения на день летнего солнцестояния: – дни года нумеруются, начиная с 22 декабря (1 января, таким образом, становится 11-м днем). – год разбивается на четыре сезона, разграниченных днями солнцестояний (зимнего и летнего) и равноденствий (осеннего и весеннего). – внутри сезонов для каждого дня рассчитывается значение промежуточного параметра τ :

$$\tau = \begin{cases} (n - 90)/90, \text{ если } n < 88 \\ n/93, \text{ если } n < 184 \\ (92 - n/92), \text{ если } n < 277 \\ - n/88, \text{ если } n < 366 \end{cases}$$

где n — порядковый номер дня в году; – находим солнечное склонение [3]:

$$\delta = \sin^{-1} [\sin(\delta_0) \cdot \sin(\tau \cdot \pi/2)],$$

где δ_0 — склонение в день летнего солнцестояния.

Так как данный метод требует задания значения δ_0 , он является частично зависимым от табличных значений. Вторым недостатком данного метода заключается в том, что он использует фиксированную дату дня летнего солнцестояния; реальная же дата меняется из года в год.

3) Следующий предложенный метод основан на подборе аппроксимирующей функции по некоторым усредненным значениям δ :

- дни года нумеруются аналогично первому методу.
- рассчитывается параметр τ по формуле:

$$\begin{cases} \tau = 2\pi(N - 1)/365 \text{ для невисокосного года} \\ \tau = 2\pi(N - 1)/366 \text{ для високосного года,} \end{cases}$$

где N — номер дня в году; – вычисляется склонение [3]:

$$\delta = 0,006918 - 0,399912 \cos(\tau) + 0,070257 \sin(\tau) - 0,006758 \cos(2\tau) + 0,000907 \sin(3\tau) - 0,002697 \cos(3\tau) + 0,001480 \sin(3\tau).$$

Этот метод является независимым от табличных значений, но имеет существенный недостаток — невысокую точность.

4) Независимое от значений эфемерид вычисление δ возможно и с более высокой точностью. Данный метод, используемый в прикладной астрономии, учитывает прецессию земной оси и нутацию полюсов. Вычисление производится в следующем порядке. Определяется:

- разность относительно 1 января 2000 г. (в столетиях):

$$T = (JD - 2451545)/36525;$$

где JD — юлианская дата;

– средняя аномалия Солнца:

$$M_0 = 357,52910 + 35999,05030 \cdot T - 0,0001559 \cdot T^2 - 0,00000048 \cdot T^3;$$

– истинная аномалия Солнца:

$$M = M_0 + 360/\pi \cdot \sin(M_0) \cdot e;$$

где $e=0,016709$ — эксцентриситет орбиты Солнца;

– средняя эклиптическая долгота Солнца:

$$L_0 = 280,46645 + 36000,76983 \cdot T + 0,0003032 \cdot T^2,$$

– положение центра солнечного диска:

$$C = (1,914600 - 0,004817 \cdot T - 0,00014 \cdot T^2) \cdot \sin(M_0) + (0,019993 - 0,000101) \cdot T \cdot \sin(2M_0) + 0,000290 \cdot \sin(3M_0),$$

– истинная эклиптическая долгота Солнца:

$$L_s = L_0 + C,$$

– наклон эклиптики к экватору:

$$K = 23 + 26/60 + 21,448/3600 - 46,8150/3600 \cdot T - 0,00059/3600 \cdot T^2 + 0,001813 \cdot T^3$$

– склонение Солнца [3]:

$$\delta = \sin^{-1}(\sin(K) \cdot \sin(L_s)).$$

Данный метод позволяет определять солнечное склонение с высокой точностью (до $0,01^\circ$) и учитывает его годовую изменчивость.

При расчете солнечной радиации в первую очередь для каждого дня определяется время восхода, зенита и заката Солнца на рассматриваемой территории.

Номер дня

$$n = n_1 - (n_2 n_3) + N_d - 30;$$

$$n_1 = (275 N_m / 9);$$

$$n_2 = (N_m + 9) / 12;$$

$$n_3 = (1 + ((N_y - 4(N_y / 4) + 2) / 3)),$$

где N_d - номер дня в году; N_m - номер месяца; N_y - номер расчетного года.

Средняя аномалия Солнца

$$M_s = (0,9856 t_i) - 3,289,$$

если восход: $t_i = n + ((6 - (\text{lon} / 15)) / 24),$

если закат: $t_i = n + ((18 - (\text{lon} / 15)) / 24),$

Истинная долгота Солнца

$$L_s = M_s + (1,916 \sin(M_s)) + (0,020 \sin(2 M_s)) + 282,634.$$

Прямое восхождение Солнца

$$R_s = (\tan^{-1}(0,91764 \tan(L_s)) + 360) / 15.$$

Склонение Солнца

$$\sin dec = 0,39782 \sin(L_s); \quad \cos dec = \cos(\sin^{-1}(\sin dec)).$$

Местный часовой угол Солнца

$$\cos H_s = \left(\cos - \left(\frac{\sin dec \sin(lat)}{\cos dec \cos(lat)} \right) \right);$$

$$H_s = (360 - \cos^{-1}(\cos(H_s))) / 15.$$

Местное время восхода и захода Солнца

$$T_s = H + R - (0,06571 t_i) - 6,622.$$

Перевод полученных значений на долготу местности

$$U_t = T_s - (\text{lon} / 15).$$

Определение времени восхода и захода Солнца на рассматриваемой территории

$$L_t = U_t + \text{UTC} \pm 24.$$

Более детально с описанием алгоритма расчета времени восхода и захода Солнца можно ознакомиться в [5].

После того как определены временные интервалы, в рамках которых $H_s > 0$, производится расчет прямой, рассеянной и суммарной солнечной радиации на рассматриваемой территории. В работе используются основные положения, представленные в математической модели **Iqbal** [6].

$$I_n = 0,9751 E_0 i_{sc} \tau_r \tau_o \tau_g \tau_w \tau_a$$

где E_0 - корреляционный коэффициент эксцентриситета орбиты Земли

$$E_0 = 1,00011 + 0,0034221 + 0,00128 \sin \Gamma + 0,000719 \cos 2\Gamma + 0,000077 \sin 2\Gamma;$$

$$\Gamma = 2\pi((N_d - 1) / 365),$$

$\tau_r \tau_o \tau_g \tau_w \tau_a$ - являются коэффициентами пропускания света, которые представлены Релеевским рассеиванием, рассеиванием в озоновом слое, наличием газа и капель воды в атмосфере, а также аэрозолями.

$$\tau_r = e^{-0,0903 m_a^{0,84} (1 + m_a - m_a^{0,01})}$$

$$\tau_o = [0,1611 U_3 (1 + 139,48 U_3)^{-0,3035} - 0,002715 U_3 (1 + 0,044 U_3^2 + 0,0003 U_3^2)^{-1}]$$

$$\tau_g = e^{-0,0127 m_a^{0,26}}$$

$$\tau_w = 1 - 2,4959 U_1 [(1 + 79,034 U_1)^{0,6828} + 6,385 U_1]^{-1}$$

$$1 - [0,1611 U_3 (1 + 139,48 U_3)^{-0,3035} - 0,002715 U_3 (1 + 0,044 U_3^2 + 0,0003 U_3^2)^{-1}]$$

$$\tau_a = e^{-l_{ao}^{0,873} (1 + l_{ao} - l_{ao}^{0,7808}) m_a^{0,9708}}$$

где m_a - атмосферная масса с учетом поправки на давление окружающей среды

$$m_a = T_z (\mathbf{p}_{air} / 1013,25)$$

где $\mathbf{p}_{air}$ (мбар) - местное атмосферное давление и атмосферная масса $m_r = 1/\sin \delta$.
Угол склонения Солнца

$$\delta = \sin^{-1} (\sin(23,45) \sin(360 / 365 (\mathbf{n}_a - 81)))$$

Угол возвышения Солнца

$$\alpha = 90 - \varphi + \delta.$$

Оптическая длина пути в озоновом слое атмосферы с учетом поправки на давление окружающей среды (eД)

$$U_3 = I_{oz} m_a,$$

где I_{oz} - (eД) вертикальная величина озонового слоя.

World Ozone and Ultraviolet Radiation Data Centre (WOURDC) имеет открытую базу данных по I_{oz} [7].

$$U_1 = w m_r,$$

где w (см) - осажденная толщина водяного пара и капель воды в атмосфере. w рассчитывается с учетом поправки на температуру и давление окружающей среды $w'(см)$

$$w = w' (p_{air}/1013,25)^{3/4} (273/T_{air})^{1/2}.$$

Оптическая глубина аэрозолей

$$I_{ao} = 0,2758 I_{ao; \lambda\lambda=0,38 \mu m} + 0,351 I_{ao; \lambda\lambda=0,5 \mu m}$$

Aerosol RObotic NETwork (AERONET) позволяет получить многолетние данные по w' , $I_{ao; \lambda\lambda=0,38 \mu m}$, $I_{ao; \lambda\lambda=0,5 \mu m}$ [8,9].

$$I_b = \sin \alpha \dot{I}_n C_{c-dr},$$

где $\sin \alpha$ (градусы) угол возвышения и C_{c-dr} коэффициент уменьшения прямой солнечной радиации за счет облачности.

$$C_{c-dr} = 1 - 0,75 (N / 8)^{3,4},$$

где N зависит от степени покрытия неба облаками в определенный момент времени (3 часовой интервал) - измеряется в октантах (oktas) [53, 54]

Рассеянная солнечная радиация образуется в результате рассеивания солнечных лучей в нижних слоях атмосферы и отражённая от земной поверхности земли.

$$\dot{I}_d = (\dot{D}_r + \dot{D}_a + \dot{D}_m) C_{c-df},$$

где $\dot{D}_r$ - Релеевское рассеивание солнечной радиации после прохода атмосферы.

$$\dot{D}_r = \frac{0,79 \dot{I}_d \sin \alpha \tau_a \tau_g \tau_w \tau_{aa} 0,5 (1 - \tau_r)}{1 - m_a + m_a^{1,02}}$$

где

$$\tau_{aa} = 1 - (1 - w_0) (1 - m_a + m_a^{1,06}) (1 - \tau_a)$$

Аэрозольное рассеивание солнечной радиации при проходе через атмосферу

$$\dot{D}_a = \frac{0,79 \dot{I}_d \sin \alpha \tau_a \tau_g \tau_w \tau_{aa} 0,84 (1 - \tau_r)}{1 - m_a + m_a^{1,02}}$$

$$\tau_{as} = \frac{\tau_a}{\tau_{aa}}$$

Рассеянная солнечная радиация, многократно отраженная между поверхностью Земли и нижними слоями атмосферы,

$$\dot{D}_m = \frac{(\dot{I}_n \sin \alpha + \dot{D}_r + \dot{D}_a) \rho_g \rho_a}{1 - \rho_g \rho_a}$$
$$\rho_a = 0,0685 + (1 - \rho_a^{ct})(1 - \tau_{as})$$

где ρ_a^{ct} - альbedo облаков относительно каждого временного интервала, %. Зависит от типа и состава облаков [10].

Суммарная солнечная радиация, Вт-м²

$$\dot{I}_t = \dot{I}_b - \dot{I}_d$$

Данную методику расчета желательно вести с помощью программно-вычислительного комплекса Matlab R2017a или более новой версии этого же программно-вычислительного комплекса.

Вывод

Исходя из этого, математическое моделирование инсоляции склонов требует редукции измеренных значений приходящей радиации на участки поверхности различной ориентации. Вышеуказанный подход к математическому моделированию инсоляции в общем виде сводится к двум задачам:

- выделению определенных участков поверхности;
- расчет сумм радиации для каждого из них.

Для этих учетов, учитывается большой объем математических вычислений, в этом случае необходимо применение вычислительной техники с соответствующими программно-инструментными обеспечениями с набором геоинформационного программного инструментария для решения требуемых поставленных задач. Кроме того, выбор среды моделирования определяет и возможности дальнейшей обработки математической модели.

Список использованных источников

1. Кондратьев К. Я., Пивоварова З.И, Федорова М. П. Радиационный режим наклонных поверхностей. Л.: Гидрометеиздат, 1978. 232 с.
2. Сивков С. И. Методы расчета характеристик солнечной радиации. Л.: Гидрометеиздат, 1968. 215 с.
3. Щербаков В. М. Оценка и картографирование радиационного эффекта рельефа / Вестн. С.-Петерб. ун-та. Сер. 7. Геология, география. 1993. Вып. 3. С. 143–146
4. Meeus J. Astronomical Algorithms. Richmond: Willmann-Bell, 1991. 435 p.
5. Sunrise/Sunset Algorithm. Almanac for Computers, 1990 published by Nautical Almanac Office United States Naval Observatory Washington, DC 20392. URL: http://www.edwilliams.org/sunrise_sunset_algorithm.htm (дата обращения: 25.03.2017).
6. Vertical ozonelayer thickness. URL: <http://woudc.org> (дата обращения: 25.03.2017).
7. AERONET. AErosol ROBotic NETwork. URL: <http://aeronet.gsfc.nasa.gov/> (дата обращения: 25.03.2017).
8. Parameterization of solar radiation from model and observations / K. Lengfield, A. Macke, U. Feister, J. Ghldner // Meteorologische Zeitschrift. – 2010. – V. 19. – P. 25–33.

9. Kasten F., Czeplak G. Solar and terrestrial radiation dependent on the amount and type of cloud // Solar Energy. – 1980. – V. 24. – P. 177–189.
10. Global patterns in daytime cloud properties derived from GOME backscatter UVVIS measurements / R. Loyola, W. Thomas, R. Spurr, B. Mayer // International Journal of Remote Sensing. – 2010. – V. 31. – P. 4295–4318

* * *

УДК: 517.928

КОЗГОЛУУ УСУЛДАРЫНЫН ОПТИКАДАГЫ КОЛДОНУЛУШТАРЫ

*Шакиров К.К. – улук окутуучу
ОшМУ, Ош, Кыргыз Республикасы
Акматов А.А. – улук окутуучу
ОшМУ, Ош, Кыргыз Республикасы
E-mail: abdilaziz_akmatov@mail.ru
Замирбек кызы Наргиза. – окутуучу
ОшМУ, Ош, Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Жумушта электр талаасынын таасиринде кыймылга келүүчү электрондун кыймылынын теңдемеси каралат. Эгерде тең салмактуулук абалы сакталса анда ал Гуктун мыйзамы боюнча каралат. Тескерисинче тең салмактуулук абалы сакталбаса, анда Гуктун мыйзамы иш ке ашпайт. Бул учурдагы козголуу сызыктуу эмес болуп, ал козголууну кичине параметр усулу же козголуу усулу деген аталышка ээ болгон ыкма менен жогорку тактыкка чейин изилдөө каралган. Изилдөө ыкмасы толугу менен жумушта сүрөттөлгөн. Жумуш өз учурунда теориялык усул болгон кичине параметр усулунун практикалык колдонулушу катары саналат.

Түйүндүү сөздөр: дифференциалдык теңдеме, катар, козголуу, кыймыл, электрон, жыйналуучулук, чечим, оптика, кичине параметр, электр талаасы, термелүү.

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДА ВОЗМУЩЕНИЙ В ТЕОРИИ ОПТИКИ

*Шакиров К.К. – старший преподаватель
Ош ГУ, Ош, Кыргызская Республика
Акматов А.А. – старший преподаватель
ОшГУ, Ош, Кыргызская Республика E-
mail: abdilaziz_akmatov@mail.ru
Замирбек кызы Наргиза. – преподаватель
ОшГУ, Ош, Кыргызская Республика*

Аннотация: В работе рассмотрено уравнения движения электрона под действием электрического поля. Если сохраняется условия равновесия то это подчиняется закону Гука. В обратном случае закон Гука не выполняется и колебание будет нелинейным. В этом случае применим метод малого параметра и исследуем до высшего приближения. Правила исследования полностью иллюстрировано в работе. Малый параметр считается чисто теоретическим. Но использования этого метода к уравнению движения электрона при неподчинение закона Гука считается практическим применением.

Ключевые слова: дифференциальные уравнения, ряд, возмущения, движения, электрон, сходимост, решение, оптика, малый параметр, электрические поля, колебания.

APPLICATION OF PERTURBATION METHOD IN OPTICS THEORY

Shakirov K.K. – Senior lecturer
Osh State University Osh, Kyrgyz Republic
AkmatovAbdilazizAlievich Senior lecturer
Osh State University Osh, Kyrgyz Republic
E-mail: abdilaziz_akmatov@mail.ru
Zamirbek kyzy Nargiza teacher
Osh State University Osh, Kyrgyz Republic

Abstract: *The paper considers the equations of motion of an electron under the action of an electric field. If the equilibrium conditions are maintained, then this obeys Hooke's law. Otherwise, Hooke's law is not fulfilled and the oscillations will be nonlinear. In this case, we apply the small parameter method and investigate to the highest approximation. The research rules are fully illustrated at work. The small parameter is considered purely theoretical. But the use of this method to the equation of motion of an electron when disobeying Hooke's law is considered a practical application.*

Key words: *differential equations, series, disturbances, motions, electron, convergence, solution, optics, small parameter, electric fields, oscillations.*

Введение. В работе рассматривается уравнения движения упругосвязанного электрона, находящегося под действием электрического поля E [3,4]. Когда удерживающая электрон около положения равновесия сила $f(x) = -mw_0^2x(t)$ не подчиняется закону Гука, колебания становится нелинейным. Исследуем эту явление с помощью метода малого параметра или методом возмущений.

Формулировка проблемы или задачи. Уравнение движения упругосвязанного электрона, находящегося под действием электрического поля E , имеет вид

$$mx''(t) + \gamma mx'(t) + mw_0^2x(t) = eE, \quad (1)$$

где предполагается, что напряженность E направлена по оси X . Удерживающий электрон около положения равновесия сила $f(x) = -mw_0^2x(t)$ подчиняется закону Гука лишь при не слишком больших $x(t)$. При больших $x(t)$ наблюдается отступления от закона Гука и колебания становятся нелинейным[4]. Функция $f(x)$ в общем случае может быть представлена в виде ряда Маклорена:

$$f(x) = f(0) + xf'(0) + \frac{x^2}{2!} f''(0) + \frac{x^3}{3!} f'''(0) + \dots + \frac{x^n}{n!} f^{(n-1)}(0) + \dots \quad (2)$$

Для описания движения электрона в поле световой волны с учетом нелинейности можно написать уравнение (1) в виде

$$mx''(t) + \gamma x'(t) = eE + f(0) + xf'(0) + \frac{x^2}{2!} f''(0) + \frac{x^3}{3!} f'''(0) + \dots + \frac{x^n}{n!} f^{(n)}(0) + \dots, \quad (3)$$

где $m = 9.1 \times 10^{-31}$ кг-масса электрона, w_0 -круговая частота колебаний, имеющая для оптической области спектра излучения порядок $10^{15} \times c^{-1}$, γ – затухание.

Так как точка $x = 0$ является равновесной или в пределе устойчивой[лит], то $f(0) = 0$. Сила $f(x)$ всегда направлена к точке равновесия и, следовательно, $f'(0) < 0$. Полагая $f'(0) = -mw_0^2$ перепишем (3) в виде

$$mx''(t) + m\gamma x'(t) + mw_0^2 x(t) = eE + f(0) + \frac{x^2}{2!} f''(0) + \frac{x^3}{3!} f'''(0) + \dots + \frac{x^n}{n!} f^{(n)}(0) + \dots (4)$$

Если в (4) можно пренебречь членами, квадратичными кубическими и т.д. по $x(t)$, то приходим к уравнению движения (1) линейного осциллятора. При учете этих членов осциллятор называется ангармоническим, а его колебания- ангармоническими колебаниями. Ясно, что для ангармонических колебаний зависимость $x(E)$, в линейном случае выраженной формулой (1) усложняется и не будет линейной. Поэтому поляризованность которую удобно представить в виде

$$P = N|e|x(t), \quad (5)$$

перестает быть линейной функцией от E .

Если $f''(0) \neq 0$, то нелинейность колебаний проявляется в первую очередь за счет квадратичного по $x(t)$ члена. Уравнение (4) записывается в виде

$$x''(t) + \gamma x'(t) + w_0^2 x(t) = \left(\frac{e}{m}\right)E + \xi x^2(t), \quad (6)$$

где $\xi = \frac{f''(0)}{2m}$. Поскольку величина $\xi x^2(t)$ предполагается малой, решать уравнение (6)

следует методом возмущений [1,2]. Представим искомое решение в виде ряда

$$x(t) = x_0(t) + x_1(t) + x_2(t) + \dots + x_n(t) + \dots, \quad (7)$$

где $x_1(t), x_2(t), \dots, x_n(t), \dots$ -малые величины порядка $\xi, \xi^2, \dots, \xi^n, \dots$ относительно $x_0(t)$.

Подставив (7) в (6) и приравняв между собой члены одинакового порядка по ξ , получим уравнения

$$x_0''(t) + \gamma x_0'(t) + w_0^2 x_0(t) = \left(\frac{e}{m}\right)E, \quad (8)$$

$$x_1''(t) + \gamma x_1'(t) + w_0^2 x_1(t) = \xi x_0^2(t), \quad (9)$$

$$x_2''(t) + \gamma x_2'(t) + w_0^2 x_2(t) = 2\xi x_0(t)x_1(t), \quad (10)$$

$$x_3''(t) + \gamma x_3'(t) + w_0^2 x_3(t) = \xi[x_1^2(t) + 2x_0(t)x_2(t)], \quad (11)$$

$$x_4''(t) + \gamma x_4'(t) + w_0^2 x_4(t) = 2\xi[x_0(t)x_3(t) + x_1(t)x_2(t)], \quad (12)$$

.....

$$x_{n-1}''(t) + \gamma x_{n-1}'(t) + w_0^2 x_{n-1}(t) = \xi \left[\frac{x_{n-1}^2(t)}{2} + 2x_0(t)x_{n-1}(t) + \dots + 2x_{k-1}(t)x_{n-k-1}(t) \right], \quad (13)$$

$$x_n''(t) + \gamma x_n'(t) + w_0^2 x_n(t) = 2\xi[x_0(t)x_{n-2}(t) + x_1(t)x_{n-3}(t) + \dots + x_{k-1}(t)x_{n-k-2}(t)]. \quad (14)$$

.....

Здесь $k \in N, n \in N, k < n$.

С учетом нелинейности решаем уравнения (8), здесь предполагается, что напряженность E направлена по оси X . Если

$$E(t) = E_0 e^{i\omega t}, \quad (15)$$

то в установившемся режиме $x(t)$ является гармонической функцией с той же частотой ω :

$$x(t) = x_0 e^{i\omega t}. \quad (16)$$

Имеем

$$x_0(t) = \frac{e}{m} \times \frac{E}{w_0^2 - \omega^2 + i\omega\gamma}. \quad (17)$$

Колеблющийся электрон является источником излучения, причем энергия ему передается падающей волной. Следовательно, происходит поглощение энергии упругосвязанным электроном. Интенсивность поглощения пропорциональна квадрату амплитуды (17) колебаний электрона.

Поэтому

$$x_0(t) = \frac{e}{m} \times \frac{E}{(w_0^2 - w^2)^2 - w^2 \gamma^2}. \quad (18)$$

С учетом равенство (18) решаем уравнения (9), тогда

$$x_1(t) = \left[\frac{e}{m} \times \frac{E}{(w_0^2 - w^2)^2 - w^2 \gamma^2} \right]^2 \times \frac{1}{w_0^2 - w^2 + i\gamma w}, \quad (19)$$

или учитывая интенсивность поглощения

$$x_1(t) = \left[\frac{e}{m} \times \frac{E}{(w_0^2 - w^2)^2 - w^2 \gamma^2} \right]^2 \times \frac{1}{(w_0^2 - w^2)^2 - \gamma^2 w^2}. \quad (20)$$

Выполняя, некоторые упрощения имеем

$$x_1(t) = \left[\frac{e}{m} \right]^2 \times \frac{E^2}{((w_0^2 - w^2)^2 - \gamma^2 w^2)^3}. \quad (21)$$

Учитывая равенство (18), (21) и выполняя некоторые преобразование определим решение уравнения (10)

$$x_2(t) = 2 \left[\frac{e}{m} \right]^3 \times \frac{E^3}{((w_0^2 - w^2)^2 - \gamma^2 w^2)^5}. \quad (22)$$

Аналогично с учетом (18),(21),(22) определим решение уравнения (11)

$$x_3(t) = 5 \left[\frac{e}{m} \right]^4 \times \frac{E^4}{((w_0^2 - w^2)^2 - \gamma^2 w^2)^7}. \quad (23)$$

Поступая также используя равенства (18), (21), (22), и (23) определим решение уравнения (12)

$$x_4(t) = 14 \left[\frac{e}{m} \right]^5 \times \frac{E^5}{((w_0^2 - w^2)^2 - \gamma^2 w^2)^9}. \quad (24)$$

Продолжая этот процесс аналогичным образом для решения уравнения (13) получим

$$x_{n-1}(t) = \left[\frac{e}{m} \right]^n \times \frac{F_{n-1} E^n}{\left((w_0^2 - w^2)^2 - \gamma^2 w^2 \right)^{2n-1}}. \quad (25)$$

Здесь, постоянные число F_{n-1} определяется рекуррентно от предыдущих уравнениях.

Аналогично предыдущего имеем

$$x_n(t) = \left[\frac{e}{m} \right]^{n+1} \times \frac{F_n E^{n+1}}{\left((w_0^2 - w^2)^2 - \gamma^2 w^2 \right)^{2n+1}}, \quad (26)$$

где, постоянные число F_n определяется аналогично как в F_{n-1} . Подставляя значение (21)-(26) к (7) имеем:

$$\begin{aligned}
x_n(t) = & \left[\frac{e}{m} \right] \times \frac{E}{(w_0^2 - w^2) - \gamma^2 w^2} + \left[\frac{e}{m} \right]^2 \times \frac{E^2}{\left((w_0^2 - w^2) - \gamma^2 w^2 \right)^3} + \left[\frac{e}{m} \right]^3 \times \frac{2E^3}{\left((w_0^2 - w^2) - \gamma^2 w^2 \right)^5} + \\
& + \left[\frac{e}{m} \right]^4 \times \frac{5E^4}{\left((w_0^2 - w^2) - \gamma^2 w^2 \right)^7} + \left[\frac{e}{m} \right]^5 \times \frac{14E^5}{\left((w_0^2 - w^2) - \gamma^2 w^2 \right)^9} + \dots + \left[\frac{e}{m} \right]^n \times \frac{F_{n-1} E^n}{\left((w_0^2 - w^2) - \gamma^2 w^2 \right)^{2n-1}} + \\
& + \left[\frac{e}{m} \right]^{n+1} \times \frac{F_n E^{n+1}}{\left((w_0^2 - w^2) - \gamma^2 w^2 \right)^{2n+1}} + \dots
\end{aligned} \tag{27}$$

Здесь каждое слагаемое бесконечно малая высокого порядка, чем предыдущих слагаемых или $x_n(t) = x_{n-1}(t)$, $n \in N$.

Используя обозначения (5), решение задачи (3) записываем в виде

$$\begin{aligned}
P = & N|e|x_0(t) + N|e|x_1(t) + N|e|x_2(t) + N|e|x_3(t) + N|e|x_4(t) + \dots + \\
& + N|e|x_{n-1}(t) + N|e|x_n(t) + \dots
\end{aligned} \tag{28}$$

Вводя обозначения $P_n = N|e|x_0(t) = \varepsilon_0 a e^{(1)} E$; $P_n^{(n)} = N|e|x_n(t) = \varepsilon_0 a e^{(n)} E^n$, $n \in N$. Тогда равенство (28):

$$P = P_n + P_n^{(n)}, (n \in N). \tag{29}$$

Учитывая (7) и малой ξ можно найти предел решения (27)

$$\lim_{\xi \rightarrow 0} x(t) = x_0(t). \tag{30}$$

Результаты и обсуждения. Физически это означает, что при малых $x(t)$ поляризация будет линейной, в противном случае нелинейной. А математически это решение возмущенной задачи стремится к решению невозмущенной задачи. Мы видим что, математически к любым степеням малого параметра можно охарактеризовать природы рассматриваемой физической явления.

Выводы. Выше указанного примера видно, что с помощью метода возмущений можно исследовать природы движения электрона. Особенность в том, что метода возмущений с точностью охарактеризует всю поведению электрона при движении.

Литература

- 1). Абрамовица М., И. Стиган(1979). Справочник по специальным функциям. – Москва. – С. 254-261.
- 2). А.Б. Азимов(2017) Асимптотика решения бисингулярно возмущенных дифференциальных уравнений со слабой особой точкой:-Дисс. к-да физ.-мат. наук: 01.01.02. –Ош, 96 с.
- 3). Г.С. Ландсберг(1976) Оптика. – Москва. – С.150-168.
- 4). А. Н. Матвеев(1985). Оптика. – Москва. - С. 232-234.

* * *

УДК:625.7

ПРОБЛЕМЫ БЕЗОПАСНОСТИ ДОРОЖНОГО ДВИЖЕНИЯ В ЮЖНОМ РЕГИОНЕ
КЫРГЫЗСТАНА

*Юлдашева С.А. филиал КГТУ
им.И.Раззакова в г.Кызыл-Кия
cevara.8.8@list.ru
Шамшиев О. филиал КГТУ
им.И.Раззакова в г.Кызыл-Кия
shamshiev@mail.ru*

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы безопасности в горных районах республики и пути их решения.

Ключевые слова. Дорога, автомобиль, горная местность, безопасность движения, проезжая часть, кривая в плане, гололед.

КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮК АЙМАГЫНДАГЫ ЖОЛ КООПСУЗДУГУ МАСЕЛЕСИ

*Юлдашева С.А. И.Раззаков атындагы
КМТУнун филиалы Кызыл-Кия ш.
cevara.8.8@list.ru
Шамшиев О. И.Раззаков атындагы
КМТУнун филиалы Кызыл-Кия ш.
shamshiev@mail.ru*

Аннотация. Бул макалада республиканын тоолуу аймактарындагы коопсуздук көйгөйлөрү жана аларды чечүүнүн жолдору каралат.

Ачкыч сөздөр. Жол, унаа, тоолуу рельеф, кыймылдын коопсуздугу, жүрүүчү бөлүк, учактагы ийри сызык, муз.

ROAD SAFETY ISSUES IN THE SOUTHERN REGION OF KYRGYZSTAN

*Yuldasheva S.A. branch of KSTU
named after I. Razzakov in Kyzyl-Kiya
cevara.8.8@list.ru
Shamshiev O. branch of KSTU
named after I. Razzakov in Kyzyl-Kiya
shamshiev@mail.ru*

Annotation. This article examines the security problems in the mountainous regions of the republic and the ways to solve them.

Key words. Road, car, mountainous terrain, traffic safety, carriageway, curve in plan, ice.

В горных районах Кыргызской Республики, занимающих более 30 % территории, предусмотрено дальнейшее развитие и освоение месторождений полезных ископаемых, строительство гидроэлектростанций, предприятий стройматериалов и стройиндустрии, тяжелой промышленности и сельского хозяйства. Горные районы (абсолютные высоты) влияют на трудовую деятельность человека, на уклад жизни, благоприятные условия нижних ярусов, по мере нарастания высоты, становятся более суровыми.

Удовлетворение потребностей развивающейся экономики горных районов требует постоянного увеличения объема перевозок народнохозяйственных грузов. Население горных районов в основном сосредоточено в обжитых долинах, зачастую отделенными друг от друга горными хребтами и грядями. Связь между ними возможна только по автомобильным дорогам, проложенным через перевальные участки.

В Кыргызской Республики на долю автомобильного транспорта приходится 99 % грузооборота и 99,5 % в перевозках пассажиров. Исходя из этого, важное значение в обеспечении внутриреспубликанских транспортно-экономических связей имеет автомобильный транспорт. Практика развития и анализа современного состояния автомобильного транспорта в Кыргызской Республики и за рубежом показывают, что автомобильный транспорт может в полной мере эффективно выполнять свои функции только при наличии хорошо развитой сети дорог с высокими транспортно-эксплуатационными качествами.

Автомобильные дороги в горных районах Кыргызской Республики в большинстве случаев являются единственными путями обеспечения транспортных связей и с каждым годом роль автомобильного транспорта будет возрастать. В этих условиях необходимо обеспечить высокие транспортно-эксплуатационные качества сети горных дорог для сведения к минимуму народнохозяйственных издержек на автомобильные перевозки. Протяженность дорог в Кыргызской Республике с горным рельефом составляет. Общая протяженность дорог – 23,08 тыс. км. В том числе дороги с твердым покрытием: всего – 15,76 тыс. км; из них усовершенствованным покрытием – 5,86 тыс. км.

Темпы роста интенсивности движения значительно превышают темпы роста протяжения сети автомобильных дорог в горной местности. По объему перевозок в Кыргызской Республике первое место среди всех видов транспорта также принадлежит автомобильному, который ежегодно перевозит 24101 млн. т. груза.

Наиболее важными для горных районов является выполнение и реализация строительства дорог во вновь осваиваемых промышленных и сельскохозяйственных районах, строительство сети внутрихозяйственных дорог, реконструкция и совершенствование дорог существующей сети. При этом следует учитывать, что в горной местности наиболее распространенные дороги 3 и 4 технических категорий. Высокая стоимость строительства горных дорог и постоянное повышение требований к горным дорогам со стороны автомобильного транспорта приводит к снижению темпов строительства дорог в горных районах Кыргызской Республики.

Как показали исследования, автомобильные дороги в горной местности могут быть проложены по дну долин, косогорам склонов, водоразделам, плоскогорьям и плато. Они могут располагаться в области предгорий или непосредственно в горном массиве на различной высоте над уровнем моря. В зависимости от местоположения участка относительно форм горного рельефа и высоты над уровнем моря условия движения автомобиля и работы водителя сильно изменяются.

В настоящее время на стадии завершения и реконструкции автомобильной дороги «Ош - Бишкек», ведется межгосударственная работа по реконструкции автомобильных дорог «Ташкент – Андижан – Ош – Гульча - Сары таш – Иркештам - Кашкар» через перевалы Ангрэн, Чырчык, Талдык.

Дороги, проложенные в горной местности, требуют особо тщательно разработанных мер организации движения, так как они характеризуются значительно более низкими скоростями сообщения и вместе с тем высокой потенциальной опасностью ДТП с тяжелыми последствиями.

Южный регион Кыргызской Республики богат горными районами и имеет значительную протяженность горных дорог. Дороги в горной местности весьма

существенно отличаются друг от друга с точки зрения условий дорожного движения. Горные дороги прежде всего характеризуются неблагоприятными элементарными условиями движения. Стесненность при строительстве в горных районах вынуждает создавать дороги с минимальными значениями геометрических элементов и прежде всего ширины проезжей части и радиусов кривых в плане. В сочетании с большими продольными уклонами это обуславливает сокращение дальности видимости. Частые обледенения и крутые спуски существенно снижают при торможении коэффициент сцепления шин с дорогой. Таким образом, по всем трем важнейшим условиям безопасности движения — соответствию геометрических размеров дороги, габаритным размерам транспортных средств, достаточной дальности видимости, условиям надежного торможения — дороги в горной местности имеют значительно более низкие показатели, чем дороги в равнинной местности.

Однако не только дорога, но и вся система «Водитель – Автомобиль – Дорога - Среда» в горах характеризуется меньшей надежностью. Так, у автомобилей падает мощность двигателей при разреженном воздухе, а на затяжных спусках возникает перегрев тормозов, что соответственно снижает тягу и дефективность его торможения. Психологическое состояние водителей может ухудшаться под действием разреженной атмосферы, изменения атмосферного давления при подъеме и спуске, а главное, из-за повышенного напряжения. Даже на благоустроенных горных дорогах при сухой погоде скорость сообщения снижается до 50%. Для более быстроходных автомобилей это снижение еще значительнее.

Исследование условий движения и причин ДТП показывает, что на горных дорогах особенно большое значение имеет трудность для водителей определить степень опасности того или иного участка и невозможность прогнозировать условия движения из-за ограниченной видимости. Здесь чаще возникают ошибки водителей из-за обманчивого восприятия дорожной обстановки.

В качестве наиболее важных направлений организации движения на горных дорогах можно назвать: улучшение зрительного ориентирования водителей; оптимизацию скоростных режимов; сокращение числа и степени опасности конфликтных точек; максимальное использование информации. Улучшение зрительного ориентирования особенно важно для темного времени суток в связи с тем, что на криволинейных участках дорог фары автомобилей не обеспечивают достаточно освещения той стороны дороги, куда направлен поворот. Меры зрительного ориентирования по существу остаются теми же как для горных дорог. Здесь необходимо нанесение осевой и краевой линий на проезжей части, установка направляющих ков и дорожных знаков со световозвращающей поверхностью, применение выделяющейся на окружающем фоне вертикальной разметки барьеров, перил мостов, парапетов и т. д.

Наиболее важной мерой повышения безопасности на горных дорогах следует считать использование принципа оптимизации скоростного режима. Здесь эта мера должна быть направлена на более точное ориентирование водителя в выборе скоростного режима. Таким образом, на горных дорогах необходимо нормирование скоростных режимов. Это осуществляется как, дорожной службой организации движения, так и службой движения автотранспортных организаций. В первой случае имеется в виду нормирование скорости на всех опасных участках дорог установкой соответствующих дорожных знаков; во втором предполагается разработка обоснованного скоростного режима движения, на базе которого составляется график движения автобусов, маршрутных такси, грузовых автомобилей, осуществляющих перевозки по постоянным маршрутам.

Для сокращения количества конфликтных точек необходимо прежде всего по возможности исключать остановки транспортных средств на проезжей части дороги.

Поэтому меры, как устройство на остановках маршрутного транспорта заездных карманов, площадок для внедорожной стоянки или уширений проезжей части в местах отдыха, а также уширения в местах примыкания дорог, являются необходимыми условиями обеспечения безопасности. Такие площадки, карманы и уширения необходимо создавать в процессе эксплуатации дороги, если не были предусмотрены при ее строительстве. Однако перечисленные меры не могут исключить внезапного отказа и остановки отдельных автомобилей в пределах проезжей части. Поэтому разработка мер для эвакуации неисправных транспортных средств тоже должны рассматриваться в числе первоочередных мер оперативной организации движения, позволяющих предупредить опасные конфликтные ситуации на дороге, особенно в темное время суток.

Информация водителей на горной дороге имеет исключительное значение как средство активной помощи водителям в трудных условиях. Перед затяжными спусками подъемами крайне полезна информация: об их протяженности, так как она позволяет водителю более правильно рассчитать режим движения. Важнейшей мерой обеспечения пассивной безопасности на горных дорогах является установка барьерных ограждений или каменных парапетов по краю обрыва. Внедрение этих устройств предусмотрено ГОСТ 23457—86, должно являться одним из первостепенных вопросов в планах улучшения организации дорожного движения.

На горных дорогах в связи с сокращением дальности видимости кривыми в плане и профиле необходимо устройство тротуаров, особенно вблизи курортных и туристических объектов, если нет возможности построить самостоятельные пешеходные дорожки, удаленные от проезжей части.

Влияние дорожных условий на дорожно-транспортные происшествия характеризуется следующими статистическими данными:

Факты состояния дорог:	Дорожно-транспортные происшествия, %
Скользкое покрытие	48,3
Покрытие с неровностями	13,3
Радиус кривой в плане менее нормы	1,5
Отсутствие или недостаточная ширина обочин	1,4
Плохое состояние обочин	4,5
Отсутствие карманов для остановки автобусов	0,4
Отсутствие тротуаров, пешеходных дорожек	2,9
Отсутствие обозначенного пешеходного перехода	0,8
Отсутствие удерживающих устройств	1,4
Ограниченная видимость из-за строений, насаждений и др. причин	1,2
Недостаточное освещение проезжей части	1,4
Сужение проезжей части дорожно-строительными машинами материалами и прочими предметами	2,7
Отсутствие ограждений и сигнализации в местах производства работ	1,4
Отсутствие знаков в необходимых местах	3,6
Плохая видимость знаков днем	-
Плохая видимость знаков в темное время	0,3
Отсутствие разметки проезжей части	1,0
Плохая видимость сигналов светофора	-
Плохое содержание дорог в зимнее время	5,5

Несоответствие габарита моста ширине проезжей части	0,4
Несоответствие железнодорожного переезда предъявляемым требованиям	0,2
Другие неблагоприятные дорожные условия	7,8

Оценивая статистические данные, отражающие влияние неудовлетворительных дорожных условий на аварийность, следует иметь в виду, что действительное положение дел с аварийностью может быть здесь отражено лишь с какой-то степенью достоверности, зависящей от субъективных точек зрения сотрудников Госавтоинспекции, осматривавших дорожно-транспортных происшествий, так как научно-обоснованной единой методики оценки влияний геометрических параметров дороги и других характеристик дорожных условий на возникновение конкретного дорожно-транспортного происшествия пока еще не выработана. Точнее других оцениваются явные недостатки содержания дорог, такие, как загрязненность, гололед, выбоины на дорожном полотне и т.д. И все же, даже учитывая эти обстоятельства, нельзя не признать, что скользкое покрытие и неровность дороги оказывает самое пагубное влияние на аварийность.

В Южном регионе Кыргызской Республики проблема борьбы со снежными отложениями и образованием гололеда на автомобильных дорогах, мостах, и других транспортных и коммуникационных сооружениях для климатических условий нашей страны имеет большое значение.

Поиск путей снижения затрат на зимнее содержание указанных сооружений с одновременным повышением надежности, эффективности и безотказности работы транспортных коммуникации остается актуальной задачей

Снегоочистка. В горных районах большое количество противогололедных материалов может быть сэкономлено при использовании снегоочистительных машин вместо применения соли, (если она распределяется) в количествах, рассчитанных на полное таяние выпавшего снега.

Для таяния снега требуется много соли. Для удаление частично растаявшего снега сконструированы специальные отвалы, с помощью которых можно очистить проезжую часть практически до сухого состояния.

Система предупреждения гололеда. В идеальном случае эта система должна не только заранее информировать об участках, где покрытие наибольшей степени подвергается льдообразованию, но, кроме того, определять оптимальный момент для начала работ по борьбе с гололедом, рекомендовать принятие предупредительных мер и определять необходимую дозировку противогололедных материалов.

В настоящее время такие системы еще не применяются на практике, но уже проходят экспериментальную проверку. Проектирование и исследование противогололедных систем предупреждения продолжаются.

Литература

1. Молдалиев Э.Д. Проблемы автомобилизации в Кыргызской республике // Научно-образовательный журнал «Инженер» – 2015. – № 10. – С. 94–98.
2. Автомобильные дороги: безопасность, экологические проблемы, экономика (российско-германский опыт) /под ред. В.Н. Луканина, К.Х. Ленца. -М. : Логос, 2002. - 624 с.
3. Дорожные условия и безопасность движения: В.Ф. Бабков. -М.:Транспорт, 1993.-271 с.
4. Картанбаев Р. С. Дорога: движение, безопасность. Ф.: Кыргызстан, 1987. – 52 с.

* * *

УДК 5 55 551.551.3.053

ПРЕВЕНТИВНЫЕ МЕРОПРИЯТИЯ НАПРАВЛЕННЫЕ НА ПРЕДОТВРАЩЕНИЕ
СНЕЖНЫХ ЛАВИНА И УМЕНЬШЕНИЕ ИХ ХАРАКТЕРИСТИК

*Институт Энергоресурсов и геоэкологии
ЮО НАН КР
Академик Токторалиев Б. ст. преп
ЖАГУ Досбаев А.
ст.преп КТУ Мырзаканова Р.*

Аннотация: Статья тоолуу региондордогу эл жашаган жерлерди жана автожолдорду кар көчкүлөрүнүн коркунучунан сактоону электр тогунун жардамы менен жүргүзүүнүн жолдору туралуу жазылган. Кар көчкүнү токтотуучу курулмаларынын иштөө мөөнөтү көп болуп эсептелет.

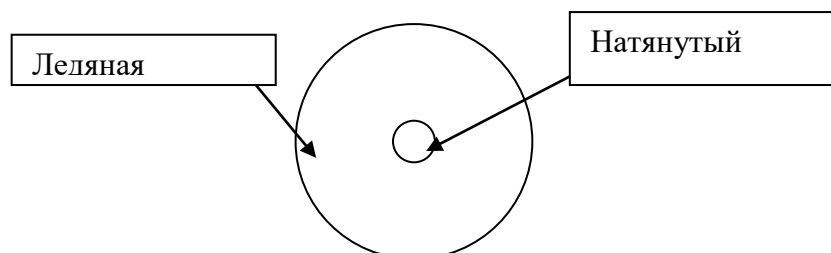
Аннотация: Данная статья о предотвращения от опасностей снежных лавин на территории горных дорог и населенных пунктов где имеется такие опасности. Срок службы противолавинных строении прodelиваетьсяна много раз.

Annotation: This article is about preventing avalanche dangers on the territory of mountain roads and settlements where there are such hazards. The life of the avalanche structure is done many times.

Снежные лавины как правило возникают в высокогорных районах. Материалом для лавин является сам снег, накапливающийся в течении одного зимнего сезона, количество участвующего в лавине других материалов практически отсутствует. Для снежных лавин характерна внезапность действия и большая разрушительная сила. Тип лавин большинства горных участков автодорог Кыргызской республики Ош – Бишкек, Кара-Кулжа –Алайку, Жалалабад – Тогузторо и ряда других относятся по классификации Г.К. Тушинского к Кавказскому типу лавин.

Этот тип характеризуется тем, что в мощной толще снега разница температур нижних и верхних слоев доходит до 20° (температура около земли 0°) происходит интенсивная возгонка и сублимация снега, в нижнем слое (мощность 60 –70 см) снег рыхлеет а к верху уплотняется в связи с образованием глубинного инея. Возникают так называемые «сухие» лавины из более рыхлого, чем обычно снега (до 80% общего числа лавин). При превышении сдвигающим напряжением удерживающего происходит сдвиг (сход) водонасыщенных снежных масс. Лавины при движении не разгружаются и не замедляют свое движение, подобно селям, а проносясь по склону покрытому снегом все время растут в своем объеме и ускоряют свое движение. Движение лавин начинается на склонах, чаще всего имеющих крутизну больше 22°.

Большое количество снега еще не является обязательным условием для возникновения снежной лавины. Необходимо, чтобы он был к этому

«подготовлен». Такая подготовка происходит в результате перекристаллизации снега при его сублимации. Согласно закону Томпсона упругость пара над разными по форме частями

снежинок различна. Водяные пары возгоняются с поверхности большой крутизны путем сублимации, лед кристаллизуется на поверхности меньшей крутизны. Это приводит к тому, что мелкие кристаллы льда исчезают, крупные растут, причем их острые концы сглаживаются кристалл округляется. Процесс перекристаллизации и в связи с этим разрыхление снега особенно интенсивно происходит в нижней части снежного покрова, так как возгонка паров идет из нижних слоев в верхние вследствие разницы температуры, которая может составлять внизу и вверху и верху снегового покрова до 25 °С даже более. Такие процессы характерны для снежных лавин в период снеготаяния, при оттепелях с резким подъемом температуры воздуха. Снежный покров обладает плохой теплопроводностью, особенно в рыхлом состоянии, он является изолятором, задерживающим теплообмен между почвой и воздухом.

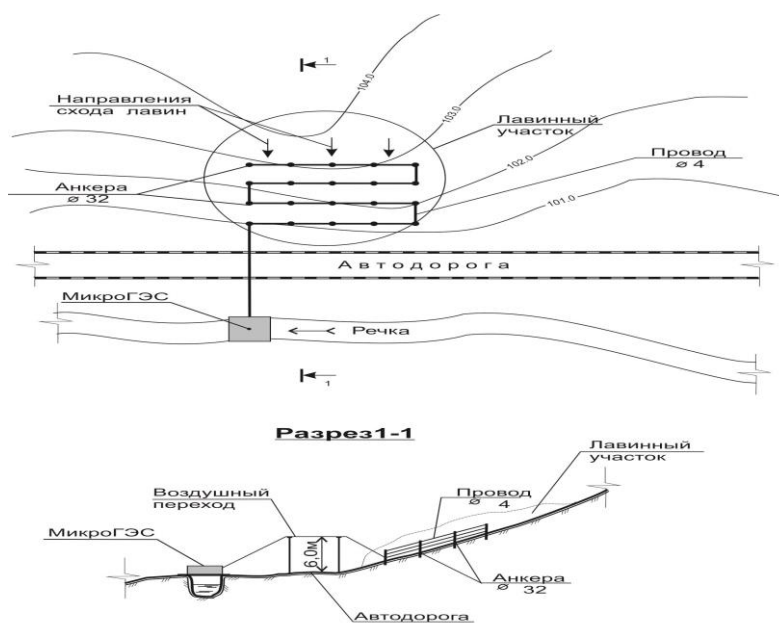

Рис. 1 Принципиальная схема лавинозащиты электронагревом

Плотность снега и льда меньше плотности воды, поэтому необходимость затраты энергии для их поддержания в взвешенном состоянии отсутствует. Предлагаемый вариант защиты от снежных лавин основан на идее искусственного регулирования перекристаллизации снега во время снегопада и формирования общего снежного покрова. Режим формирования снежного покрова производится электротоком вырабатываемым микро ГЭС устанавливаемым на горных ручьях и малых речках. На лавиноопасных участках устанавливается снегозадерживающий каркас состоящий из металлических анкеров высотой 1,2м с ячейкой 1,0х1,0м из металлических прутьев Ф 32мм металлического провода Ф 4мм с шагом 0.4м по высоте. При подаче электричества во время снегопада происходит нагрев проводов и возгонка водяных паров и разрыхление снега. При отключении электричества происходит обледенение и налипание кристаллов льда к проводам, при постоянном оттаивании оледенении и проводов. В зимний период образуется противолавинный каркас из обледеневшей проволоки и заанкеренных металлическими стержнями.

С наступлением оттепели разгрузку лавин можно проводить обыкновенным снеготаянием и путем нагрева проводов. Предлагаемый вариант противолавинной защиты обеспечит безопасность на автодорогах не требует искусственной разгрузки и привлечения громоздкой техники для очистки автодорог. Данная методика также способствует

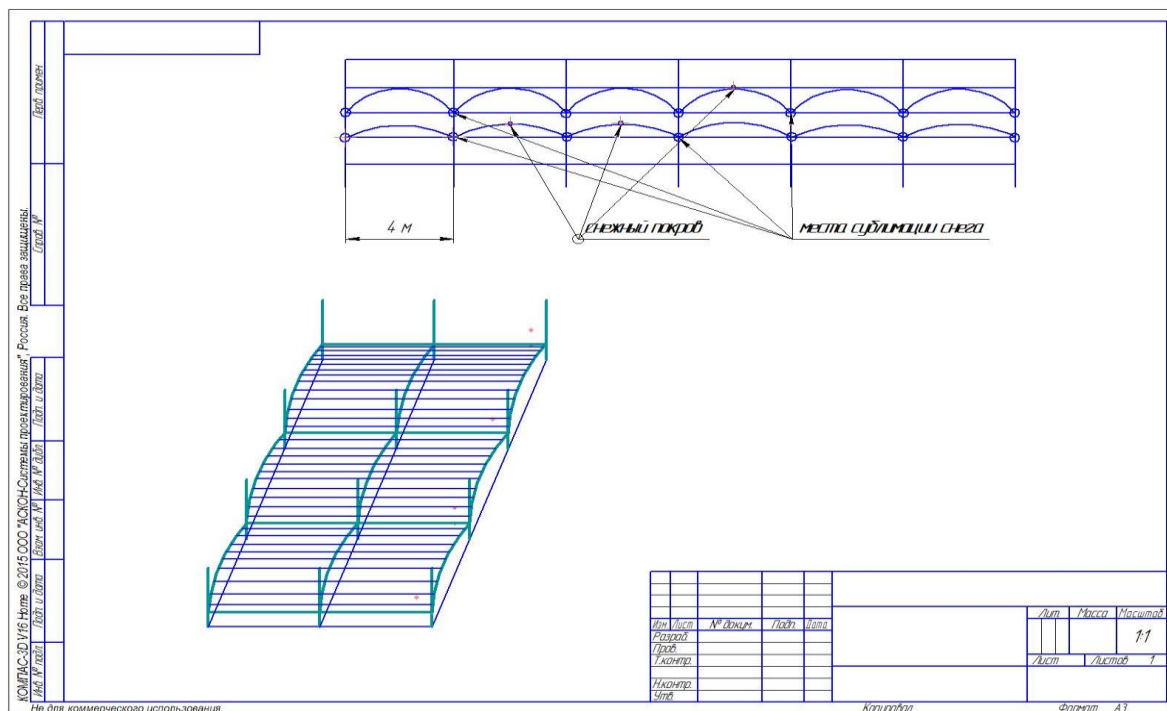

сохранению и восстановлению леса, травянистого слоя и увеличению лесопосадок на территории схода снеговых лавин.

В качестве экспериментального участка можно выбрать горный участок автодороги Ош – Бишкек в урочище Чычкан Токтогульского района. Данный регион идеально подходит для постановки эксперимента, имеются лавиноопасные склоны, отсутствие населенных мест в зимний период и речка Чычкан с бурным потоком и соответствующим дебитом. Электрическая энергия для нагрева проводов подается от микро ГЭС построенное на реках где нет линия передач электричество.

Напряжения подаваемого электричество не должно превышать 36 вольт а токовая составляющая будет высокая до 150 ампера. Напряжение до 36 вольт не угрожает человеческой жизни. Подача электричество для нагрева проводов будет производится когда высота выпавшего снега превышает высоту, в соответствие высоте натянутого провода. Нагрев проводов производится по очередно в соответствии высоте снегового покрова, с начало нижние а потом более высокие. Частота нагрева проводов производится согласно частоте снегопада на данное участке. Нагрузка к источнику электричество только активная по этому качество подаваемой электрической энергии не играет большой роли.

Рисунок обледеневшего провода (вид из торса).

Литература:

1. Сергеев Е.М. Инженерная геология
2. М. Издательство Московского университета 1978
3. Кобышева А.В. Костин С.И. Струнников Э.А. Климатология. Л. Гидрометеиздат 1980 г.
4. Яфязова Р.К. Природаселей Заилийского Алатау Проблемы адаптации. Алматы 2007г.
5. Тушинский Г. К. Лавины. Госгеологиздат 1949.
6. Тушинский Г. К. Лавины и защита от них на геологоразведочных работах. Госгеологиздат 1957.

* * *

УДК-630.432.17

КАПЕР ӨСҮМДҮКТӨРҮН ӨРТТӨН КОРГОО ҮЧҮН ПАЙДАЛАНУУ ЖАНА ТҮШТҮК
ӨЛКӨЛӨРДҮН БООРУНДА ПАЙДАЛАНУУ

*Досбаев А. Ж. – ЖАМУ.
Султаналиева К. – ЖАМУ
Мамадалиева З. – окутуучу
КР УИАнын Жалал-Абад бөлүмүнүн
илимий кызматкери*

Аннотация: Талааларда жана мисте, бадам токойлордун арасында болуучу өртөн коопсуздугунан сактоого гавар өсүмдүгүн колдонуу жана гаварди жер көчкүлөрдүн алдын алууга боло тургандыгы жөнүнө.

Ачкыч сөздөр: гавар, гавартак, гөөл, өсүмдүк, чөп, адыр, көчкү, өрт.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РАСТЕНИЯ КАПЕРСА В ЦЕЛЯХ ЗАЩИТЫ ОТ ПОЖАРОВ И
ОПОЛЗНЕЙ НА СКЛОНАХ ЮГЕ СТРАНЫ

*Досбаев А. Ж. – ст. преп. ЖАГУ.
Султаналиева К. – преп. ЖАГУ
Мамадалиева З. - н.с. Жалал-Абадского
научного центра ЮО НАН КР.*

Аннотация: О применение “каперсы колючие” в предотвращение пожаров в полях и в фисташковых и миндалных лесах, а так же посадка каперника для предотвращение земельных оползней.

Ключевые слова: каперсник колючий, растение, трава, горка, оползни, пожар.

USING THE CAPER PLANT FOR FIRE AND LANDSLIDE PROTECTION IN THE SOUTH
OF THE COUNTRY

*Dosbaev A. J. S. B. Jalal-Abad scientific center of
national Academy of Sciences of South Ossetia.
art. The JAGS.
Mamadaliyeva Z.-N. S. Jalal-Abad scientific center
of national Academy of Sciences of South Ossetia.*

Annotation: About the application of “capparis spinosa” in the prevention of fires in fields and in pistachio and almond forests, as well as the planting of cappernick to prevent landslides.

Key words: Capparis spinosa, plant, grass, slide, landslides, fire.

Мы знаем что каждый год на нашей территории после засыхание трав происходит пожары на полях где весной и осени посут животных и косят траву на зиму. Эти территории иногда достигает несколько сотни гектаров земли. Эти пожары снижает плотность растений на единицу площади.

Кроме того уничтожается многие живности обитающие эти территории.

Каперсы колючие хорошо растет и умножается на территории юга кыргызстана, узбекстана, таджикстана и туркменстана.

Первое поленое свойства. Каперсник колючий на нашей территории вырастает позже чем другие травяные растения и по этому до глубокой осени зеленные.

И это качество делает его пожаростойким так при пожаре они не взгорают. После пожара быстро выстанивает свою выращивающую свойства и растут далее.

Каперстика если посадит близко друг другу то они создают противопожарный кардон и это ограничивает рапрастранение пожара на другие территории.

Посдка каперсника должно производится с учетом приросты достигали друг друга. Тогда вырастущие зеленные стебелы и листья покрвает определенные территории и это создает препятствие на распространения огня на другие территории где имеется пожарный безопасности.

Второе полезное своства. Кроме того каперсника корни растут до 12 метров и это создасть против оползновые переграды на местах где существует опасности оползня.

Для защиты от оползня и для приостановоения почвенных движения, нужно посадить сажены каперсника терассами.

Расстояние терассы друг от друга не должно превышать 3 –х метров. Это создает условие армирование поверхности почвенного покрова.

Армированные почвенные слои трудно передвигается из за цепления корне растений.

Третье полезное свойства. С каперника колючего можно собрат урожай которое пользно для здоровья людей. Продукция получаемое от каперника имеет хорошее место на рынке. В данное время сбор и продажа продукции каперсника производить хаотично и без учета. Хорошо экспортируется на другие страны.

Ниже приведено характеристика каперсника колючего.

Каперс колючий.

Каперс колючий (*Capparis spinosa*) из семейства Каперсовые — многолетнее растение. Это полукустарник с деревянистым главным стеблем, от которого расходятся стелящиеся ветви длиной около 2 м с шипами, потому и имеет название колючий. На ветвях на коротких черешках расположено множество небольших округлых, яйцевидных светло-зеленых листьев, покрытых воском. Расположение их на стебле очередное, у основания черешков имеются прилистники в виде колючек. Из пазух листьев появляются прекрасные цветы с белыми, розовыми или желтоватыми лепестками на длинных стеблях. Цветки одиночные, крупные до 5—8 см в диаметре, у них удлинненные тычиночные нити фиолетового цвета. После окончания периода цветения образуются продолговатые, мясистые плоды зеленой окраски длиной до 2 см. Созревая, плоды раскрываются на четыре створки, на которых находятся многочисленные бурые семена. У каперсов корень толстый, мощный, длиной 10—12 м, жгучий.

Фото каперсы.

Известно, что это растение используется уже более двух тысяч лет, ещё со времён древних греков. Впервые каперсы упоминаются в 2700 г. до н.э., в «Эпосе о Гильгамеше». Каперсник растёт на знаменитой Стене Плача в Иерусалиме, где он пускает корни в расщелины каменных плит, а его побеги свешиваются на несколько метров вниз.

Родиной этого растения считают побережье Средиземного моря и Азию, где его можно увидеть преимущественно среди камней и в трещинах строений. Каперс колючий засухоустойчивый и неприхотливый, поэтому в дикой природе встречается в засушливых районах Азии, Южной Европы и Северной Африки; на территории СНГ в диком виде распространен на южном берегу Крымского полуострова, на Кавказе и в Средней Азии. Это растение культивируют во многих странах Северной Африки, а также в Италии, Испании, Франции, Украине, Молдове и даже на Урале (Пермская область).

Они совсем не требовательны к почве и их можно увидеть на скалах, в камнях и прочих участках, где, казалось бы, не может расти ничего. Но для каперсов это не главное. Мне кажется, более важно для них это достаточное количество света.

цветения каперсника.

Каперсник является ландшафтным растением. Цвести начинает в конце весны и продолжает до начала осени. Плоды поспевают с июня по октябрь.

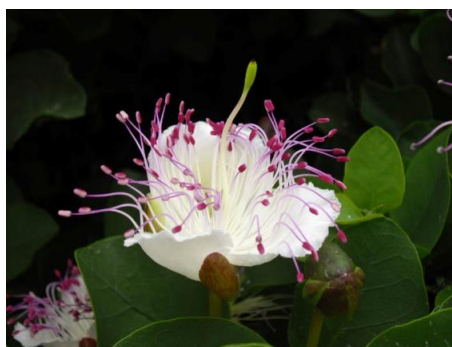
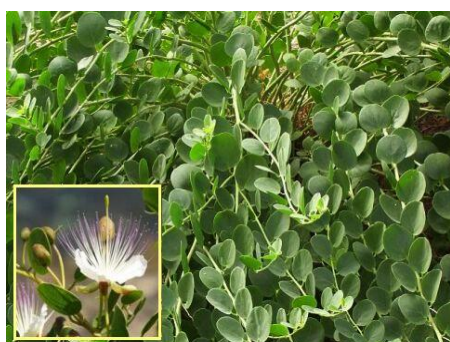

Фото каперсника.

Размножают каперсы семенами, частями куста или отводками. Урожай почек и плодов может достигать 3 кг с куста.

Размножаются каперсы семенами. Через два года после посева, сеянцы превратятся в привлекательные цветущие растения. Сажать семена нужно в рассадные ящики в марте или апреле. Перед посевом их стратифицируют или обрабатывают другим способом. Некоторые агрономы рекомендуют такой способ: сначала семена на 30 секунд опускают в кипяток (100 °С), после чего в течение 20 мин охлаждают в холодной (около 0 °С) воде. Затем их на 1 сут оставляют во влажном мешочке при комнатной температуре, а потом проращивают при температуре 20...30 °С. Семена прорастают достаточно долго. Чтобы ускорить процесс также рекомендуют после стратификации, провести скарификацию – нарушить целостность жесткой оболочки семени (наждаком). Глубина заделки 3—5 см.

Первый настоящий лист формируется спустя 10—12 суток после появления всходов. В возрасте 30 суток растения достигают высоты 8 см, на них образуются пять-шесть листьев. К концу первого года у корневой шейки закладываются три — пять зимующих почек, из которых в следующем году развиваются стебли.

Несмотря на обилие разновидностей, в качестве продукта питания используют единственный сорт, носящий название «каперсник колючий». Блюда национальной кухни таких стран, как Италия, Греция, Испания и Франция, наиболее часто включают в себя его бутоны.

Фото плоды каперника.

Заготавливаются с целью последующей продажи или использования в качестве приправы к любимым продуктам чаще именно цветы, несколько реже – недозревшие плоды и концы веточек с молодыми листками. Чтобы каперсы хранились дольше, бутоны следует собирать вручную.

Вкусовые свойства

Если каперсы правильно приготовить, по своему вкусу они могут напоминать оливки, маслины или даже огурцы. В большинстве случаев их используют в качестве продукта питания лишь после проведения предварительной кулинарной обработки. Это объясняется тем, что данная пряность в свежем виде содержит слишком много горчичного масла. По этой причине на вкус свежие каперсы многим кажутся излишне горькими.

Нередко предварительно приготовленные бутоны данного кустарника кладут в домашние майонезы в качестве оригинальной вкусовой добавки. Хорошо каперсы сочетаются и с рецептами холодных закусок, часто их едят с солянкой.

Вкус маринованных бутонов солоновато-кислый, острый и немного терпкий. При отсутствии противопоказаний по состоянию здоровья маринованные каперсы могут использоваться в качестве основного гарнира. Но в этом случае придется какое-то время подержать их в питьевой воде, чтобы удалить излишнюю соль и горчинку.

Польза

В составе каперсов имеется множество веществ, обуславливающих их полезные свойства:

- калий;
- рутин;
- кальций;
- аскорбиновая кислота ;
- магний;
- витамин К.

Исследования, проведенные испанскими учеными, подтверждают, что содержащиеся в составе бутонов антиоксидантные вещества помогают организму устранять окислительный эффект при переваривании мясных продуктов.

Онкологи всего мира убеждены в том, что закисление организма вследствие нерационального питания приводит к повреждению ДНК и угрозе развития онкологических новообразований. Антиокислительное свойство каперсов препятствует развитию рака даже при частом употреблении вредной пищи. Химическое соединение стахидрин, содержащееся в бутонах, обладает мощным антималярийским воздействием (препятствует образованию метастазов), что существенно продлевает жизнь пациентов, имеющих онкологические новообразования.

Будучи незаменимым источником натуральных пищевых волокон, каперсы могут помочь усилить аппетит, восстановить процесс пищеварения и нормализовать частоту стула. Их используют как средство для очищения кишечника, что позволяет предотвратить

хроническую интоксикацию организма по причине продолжительных запоров, болей в животе, метеоризме и даже развитии рака в пищеварительной системе.

Активные вещества, находящиеся в ягодах, оказывают расслабляющее воздействие на кровеносную систему. Поэтому каперсы могут предотвратить и развитие гипертонии. Но людям, страдающим хронически повышенным давлением, не стоит употреблять в пищу слишком много маринованных каперсов из-за высокого содержания соли в данном блюде.

Регулярное применение каперсов укрепляет как суставы, так и кровеносную систему. Это позволяет предотвратить развитие судорожных явлений, атеросклеротического поражения сосудов, артрита, ревматизма, геморроя и варикозного повреждения вен.

Определенные химические составляющие, содержащиеся в каперсах, способны снижать уровень сахарозы в составе крови. Поэтому их регулярное употребление в пищу поможет предотвратить развитие диабета или отсрочить прием диабетических лекарств лицам, страдающим начальной стадией данного недуга.

В составе цветков и плодов каперсов содержится целый комплекс витаминов и минералов, необходимых для поддержания ногтей, волос и кожного покрова в здоровом виде. Для улучшения состояния кожи, а также для укрепления волос и ногтей каперсы могут использоваться не только внутрь, но и наружно. По этой причине их экстракт можно найти в составе многих косметических средств.

Противопоказания

Бутоны растения безопасны для взрослых людей и детей средней и старшей возрастной группы. Но беременным женщинам и детям младше 3-4 лет лучше воздержаться от употребления приправы, поскольку она может нанести вред.

Известно, что каперсы могут разжижать кровь. Поэтому перед оперативным вмешательством и во время лечения открытых травм с их добавлением в пищу лучше повременить. Перенасыщение приправами и маринованными продуктами питания может стать причиной появления кратковременного вздутия кишечника и тошноты. В случае если употребление каперсов в пищу временно противопоказано, их можно заменить оливками, маслинами или корнионами.

В Узбекистане семена каперса раньше использовали для производства пищевого масла, не уступающего по вкусу другим разновидностям растительных масел. Из переработанных плодов можно приготовить сироп, уксус и вино, а из корневой системы — натуральные красители. Каперс является первоклассным медоносом, так как у него продолжительный период цветения, что важно для пчеловодства.

С посадкой каперсника для защиты от пожара и оползня имеем возможность получить дополнительные экономические выгоды. При больших территориях посадки каперсника экономическая выгода увеличивается.

Источники информации:

1. www.cnsnb.ru/AKDiL/0045/base/k0270027.shtm
2. ru.wikipedia.org/wiki/Каперсы_колючие
www.vashsad.ua > Растения > Растения и здоровье